

FİLOLOJİ VE KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI

4

EDİTÖRLER:

Doç. Dr. Asror MUHAMEDOV
Dr. Öğr. Üyesi Gulzoda M. AKAY

T.C. KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
CENGİZ AYTMATOV TÜRK DÜNYASI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA
MERKEZİ

ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ ALFRAGANUS ÜNİVERSİTESİ

FİLOLOJİ VE KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI

4

KARABÜK - 2024

**TURKIYA RESPUBLIKASI
KARABUK UNIVERSITETI
CHINGIZ AYTMATOV NOMLI TURK DUNYOSI AMALIYOT VA TADQIQOT
MARKAZI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
ALFRAGANUS UNIVERSITETI**

FILOLOGIYA VA MADANIYAT MASALALARI
(ilmiy-uslubiy maqolalar to‘plami)
№ 4

KARABUK - 2024

Kitabın tüm hakları Karabük Üniversitesine aittir.

Karabük Üniversitesi Yayınları - 97

ISBN 978-605-9554-93-0

Kasım 2024

Editörler:

Doç. Dr. Asror MUHAMEDOV
Dr. Öğr. Üyesi Gulzoda M. AKAY

Yayın Danışmanı:

Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV

Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayın Kurulu:

Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Naim NAİMİ
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah YAKŞI
Doç. Dr. Şükrü MADEN
Dr. Öğr. Üyesi Deva ÖZDER
Dr. Öğr. Üyesi Gulzoda MAKHMUDJONOVA AKAY
Dr. Öğr. Üyesi Elif Gizem KARAOĞLU KİRENLİ

BİLİM KURULU:

Prof. Dr. Kasımcan SADIKOV (Özbekistan)
Prof. Dr. Nusratilla BARAKAYEV (Özbekistan)
Prof. Dr. Nadirhan HASAN (Özbekistan)
Prof. Dr. Laylo RAUPOVA (Özbekistan)
Doç. Dr. Şerzodhon MAHMUDOV (Özbekistan)
Doç. Dr. Rihstilla ALİMUHAMEDOV (Özbekistan)
Doç. Dr. Hülya UZUNTAŞ (Türkiye)
Doç. Dr. Kayrat BELEK (Kırgızistan)
Dr. Kavsar TAGHİYEV (Azerbaycan)
Dr. Avazkhon UMAROV (Türkiye)
Dr. Ergash JUMAYEV (Türkiye)
Dr. Aitmammat KARİEV (Kırgızistan)
Dr. Hamidulla TADZHİYEV (Kazakistan)
Dr. Marlen ADİLOV (Kazakistan)

Her hakkı mahfuzdur. Bu makaleler kitabında yayımlanan makaleler ve yazılardaki görüş ve düşünceler müelliflerinin görüşleridir. Kitapta yer alan yazıların dil, üslup ve bilimsel mesuliyeti yazarlarına aittir

İletişim

Karabük Üniversitesi Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi
78050, Karabük, Türkiye
www.atam.karabuk.edu.tr

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	6
Абдыкерим МУРАТОВ, Салимахон МИРЗАЕВА, Нигора АЛИСУЛТАНОВА Кыргыздардын угузуу салттарынын көркөм адабиятта чагылдылышы	9
Buviniso MASHRABOVA The Lexical Analysis Of Media Discourse In The Fantasy Film “Charlie And The Chocolate Factory”	23
Dilafruz SATIMOVA Substandard Vocabulary In English Literature And Its Critical-Analytical Translation Into Uzbek: In The Example Of Study “The Adventures Of Tom Sawyer” By Mark Twain....	34
Dildorakhan MAMAJONOVA Ўзбек Мүзика Педагогисинде Kadın Şarkıcılık Okullarının Etkisi Ve Önemi	47
Dilarom BABAXANOVA Syntax Is Between Content And Form Communication And Internal Conflict.....	55
Dilbarxon PIRNAZAROVA Lingvistik birliklarning kognitiv aspekti	61
Dilnoza XAMROYEVA Antiutopiyalarda olimlarning ko‘p qirrali obrazi	74
Elnura TURDIALIYEVA Wedding Crying In Musical Folklore Of Turkic People.....	86
Furqat NURMANOV Turkiy tillar fonetikasi tarixiy taraqqiyotiga doir	94
Gulchehra UMARALIEVA Avestoda yoshlar tarbiyasi: ma’naviy kamolot va axloqiy qadriyatlar	104
Gulnoz RUZMATOVA Sigmund Freud: The Layers Of The Human Mental World	112
G‘ulomjon SOBIROV “Qutadg‘u bilig” va undagi maqollarning nazariy asoslari	127
Khilola OTAKHONOVA Enhancing Media Literacy Education: Integrating Linguistic And Cultural Perspectives	133
Комилжон АБДУЛЛАЕВ Ўқувчиларнинг тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантиришда фанлараро интеграциядан фойдаланиш	140

Lola YUSUFOVA Substansial tilshunoslikda polisemiya muammolari.....	153
Mahbuba ISMONALIYEVA “Qirq besh kun” romanida polvon obrazining badiiy talqinlari	161
Muhayyoxon HAMIDOVA Shukur Xolmirzayev romanlaridagi obrazlar badiiyati	175
Munira KARIMOVA O‘zbek adabiyotida “Me’rojnomasi” haqida.....	188
Nargiza G‘ULOMOVA Alisher Navoiy mualliflik korpusining ijtimoiy-tarixiy ahammiyati	194
Nodir RAXMATULLAYEV Borxes va Nazar Eshonqul ijodida labirint motivining talqini	207
Rahmatillo SHUKUROV, Feruza RAXIMOVA Nutqiy aktlar tasnifi borasida ba’zi mulohazalar.....	214
Rizvon SAIDOVA Tog‘ay Murod ijodida adabiy aloqadorlik va adabiy ta’sir	223
Sanobar TO‘LAGANOVA Milliy nasr takomilida adabiy shaxsiyat va estetik ideal muammosi	233
Saodatxon URINBOYEVA O‘zbek tilshunosligida muloqot tadqiqi iyerarxiyasi va uning tasnifi.....	245
Sarvinoz NURMONOVA Lingvistik tadqiqotlarda idiosstil fenomeni xususida	254
Shukhrat YOVQOCHEV, Guzal KADIROVA Mawarannakhr’s Ulemas In Islamic Sciences.....	269
Tozagul DUSANOVA “Munshaot”dagi maktublarning g‘oyaviy mohiyati va badiiyati	295
Xurshida SHERMATOVA Musiqqa o‘qituvchilari mustaqil bilimlarini rivojlantirishda zamonaviy o‘qitish usullarining ahamiyati	309

SUNUŞ

Türk dünyası, ortak tarih, kültür ve dille örülmüş güçlü bir medeniyet coğrafyasıdır. Bu medeniyet, yüzyıllar boyunca birliği ve dayanışmayı esas alarak insanlık için sayısız değer üretmiştir. Günümüzde de bu birliği akademik ve bilimsel çalışmalarla güçlendirmek, Türk halklarının ortak mirasını koruma ve tanıtma yolunda önemli bir adımdır. Türk dünyasında yürütülen akademik iş birlikleri ve ortak projeler, bu bağın yeniden inşasında hayati bir rol üstlenmektedir.

Karabük Üniversitesi Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, Türk dünyasının tarihini, kültürünü, dilini ve edebiyatını araştırarak bu bilgi birikimini artırmayı ve yaymayı hedeflemektedir. Merkez, ulusal ve uluslararası düzeyde düzenlediği etkinlikler ve hazırladığı eserlerle, bu alandaki bilgi ve kültür alışverişini teşvik etmektedir. Özellikle, bilim insanlarının bir araya gelerek ortak çalışmalara imza atmasını sağlamak, Türk dünyasının zengin kültürel mirasını geleceğe taşıma hedefini güçlendirmektedir.

Bu kapsamda, **“Filoloji ve Kültür Meseleleri 4”** adlı eser, Karabük Üniversitesi Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından Özbekistan Alfraganus Üniversitesi ile ortaklaşa hazırlanmıştır. Kitap, Türk dünyasının çeşitli coğrafyalarından bilim insanlarının özgün çalışmalarını bir araya getiren zengin bir derlemedir. Bu eser, Merkez’in yayınladığı beşinci makale kitabıdır ve Türk dünyası akademik literatürüne katkı sunmayı hedeflemektedir.

Kitap, toplamda 28 makaleden oluşmaktadır ve her biri Türk halklarının dil, edebiyat ve kültürel mirasını farklı yönlerden ele almaktadır. Örneğin, Abdykerim Muratov, Salimakhon Mirzayeva ve Nigora Alisultanova, Kırgız halkının destansı geleneklerini edebiyat perspektifinden incelerken; Buviniso Mashrabova, bir fantastik filmin medya dilindeki dilsel analizini sunmaktadır. Dilafruz Satimova, Mark Twain’in klasik eseri “Tom Sawyer” üzerinden İngilizce standart dışı söz varlığını Özbekçeye çeviri bağlamında analiz ederken; Elnura Turdialiyeva, Türk halklarının müzikal folklorunda ağıtların yerini ve anlamını araştırmıştır.

Bunların yanı sıra, Türk dilleri fonetiğinin tarihsel gelişiminden edebiyatta estetik ideallere, edebi figürlerin psikolojik analizinden tarihî eserlerdeki dilsel ve kültürel izlere kadar geniş bir yelpazede konular ele alınmıştır. Makaleler, Türk dünyasının kültürel ve bilimsel zenginliğini, akademik disiplinlerin perspektifiyle derinlemesine işlemektedir. Türk

cumhuriyetlerindeki yüksek eğitim ve araştırma kurumlarının akademisyenleri ve araştırmacılarının Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırgız Türkçesi veya İngilizce olarak hazırlamış olduğu makalelerinin Türkiye Türkçesiyle geniş özetlerine yer verilmiştir.

Bu değerli eser, yalnızca akademisyenler için değil, aynı zamanda Türk dünyasının kültürel mirasına ilgi duyan geniş bir kitle için de kaynak özelliğini taşımaktadır. Karabük Üniversitesi Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, bu tür eserlerle Türk halklarının ortak tarih ve kültürünü yaşatma ve gelecek nesillere aktarma misyonunu sürdürmektedir.

Kitabın hazırlanmasına verdikleri değerli katkılardan dolayı Karabük Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Fatih Kırışik'a, Özbekistan Alfraganus Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Muhammadismoil Mahmudov'a ve makaleleriyle eserin oluşumuna destek sağlayan tüm akademisyen ve araştırmacılara en içten teşekkürlerimizi sunarız.

MAKALELER

КЫРГЫЗДАРДЫН УГУЗУУ САЛТТАРЫНЫН КӨРКӨМ АДАБИЯТТА ЧАГЫЛДЫЛЫШЫ

KIRGIZ "UGUZUU" GELENEKLERİNİN EDEBİ ESERLERE YANSIMASI

Reflection Of Kyrgyz "Uguzuu" Traditions In Literary Works

Абдыкерим МУРАТОВ*
Салимахон МИРЗАЕВА**
Нигора АЛИСУЛТАНОВА***

Аннотация

Бул макала кыргыз адабиятында элдик салттардын бири болгон адамдын өлгөндүгүн башка адамдарга, эли-журтуна, туугандарына угузуу салтынын колдонулуш маданиятын ачып берүүгө арналды. Элдик фольклордун каада-салт ырларынын арасында угузуу ырлары деген өзүнчө жанр бар. Угузуу процесси элдик эпостордо, анын ичинде «Манас» эпосунда да кеңири учурайт. Биздин максат мына ошол угузуу салттарын жазма адабияттын өкүлдөрү, алардын арасында А.Токомбаев, Ч.Айтматов ж.б. профессионал жазуучулар кандайча колдонгонун ачып берүү болду. Угузуу процессин көркөм чыгармага киргизүү менен жазуучу сүрөттөп жаткан турмушту дагы кененирээк чагылдырып, образдарды тереңирээк ачууга мүмкүнчүлүк алат. Угузуу аркылуу автор кыргыз элинин этникалык маданиятын, байыртадан келе жаткан салтын чагылдыруу менен мына ошол салттардын азыркы доордогу абалын көрсөтөт. Макаладагы пикирлер кыргыз салттуу маданиятына жана кыргыз адабиятына кызыгуучуларга арналат.

Ачкыч сөздөр: угузуу, угузуу ырлары, профессионалдык жазма адабият, фольклор, көркөм чыгарма, трагедия, көркөм образ, адабий каарман.

Annotatsiya

* Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университети, педагогика илимдеринин доктору, профессор

Prof. Dr., İ. Arabayev Adlı Kırgız Devlet Üniversitesi, bashredaktor@mail.ru

** Андижан мамлекеттик университети филология илимдеринин доктору, профессор

Prof. Dr., Andican Devlet Üniversitesi

*** Андижан мамлекеттик педагогика институту, (PhD)

Doç. Dr., Andican Devlet Pedagoji Enstitüsü, nigoraalisultonova@mailru

Ushbu maqola qirg'iz adabiyotidagi xalq an'analaridan biri bo'lgan odamning o'limini o'zga insonga, qarindosh-urug'lariga, yaqin insonlariga eshittirish an'anasidan foydalanish madaniyatini ochib berishga bag'ishlangan. Xalq og'zaki ijodining an'anaviy qo'shiqlari orasida «Uguzuу» qo'shiqlari deb ataladigan alohida janr mavjud. Uguzuу jarayoni xalq dostonlarida, jumladan, "Manas" dostonida ham uchraiydi. Maqolada yozma adabiyot namoyandalari, jumladan, A. To'qo'mboyev, Ch.Aytmatov va boshqa professional yozuvchilarning uguzuу janridan qanday foydalanishini ochib berishni maqsat qilganmiz. Adib badiiy asarga uguzuу jarayonini kiritish orqali o'zi tasvirlayotgan hayotni batafsil aks ettirishi, obrazlarni chuqurroq ochib berishi mumkin. Muallif uguzuу janrini mahorat bilan qullash orqali qirg'iz xalqining etnik madaniyatini, qadimiy urf-odatlarini aks ettiradi va o'sha an'analarning bugungi holatini ko'rsatadi.

Maqoladagi sharhlar qirg'iz an'anaviy madaniyati va adabiyotiga qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: *uguzuу, uguzuу marsiy qo'shiqlari, professional yozma adabiyot, xalq og'zaki ijodi, badiiy asar, tragediya, badiiy obraz, adabiy qahramon.*

Abstract

This article is dedicated to revealing the culture of using the tradition of announcing the death of a person to other people, people, and relatives, which is one of the folk traditions in Kyrgyz literature. Among traditional songs of folk folklore, there is a separate genre called listening songs. The listening process is common in folk epics, including the epic "Manas". Our goal is that the representatives of the written literature, among them A. Tokombaev, Ch. Aitmatov, etc. was to reveal how professional writers use it. By introducing the process of listening into the work of art, the writer can reflect the life he is describing in more detail and reveal the images more deeply. By listening, the author reflects the ethnic culture of the Kyrgyz people, the ancient traditions, and shows the current state of those traditions. The comments in the article are intended for those interested in Kyrgyz traditional culture and literature.

Keywords: *listening, listening songs, professional written literature, folklore, works of art, tragedy, artistic image, literary character.*

Genişletilmiş Özet

Kırğızlar geleneksel kültürlerini koruyan ve günümüze kadar sürdüren kadim toplumlardan biridir. İnsanlar farklı koşullarda, farklı zamanlarda vefat eder, birçok kişinin ise yurdundan uzakta çeşitli savaşlarda hayatı son bulur. Bu trajik olayı yakın akraba ve dostlara anlatabilmek için onların kendi ahlaki kurallarına ve usullerine uymaları gerekmektedir. Bu süreç, yani sevilen birinin kaybıyla ilgili haberin duyulması ve bu haberin

başkalarına iletilmesi, beklenmedik şekilde gerçekleşen olağandışı bir durumdur. Ölüm haberini duyuran kişi, haberi duyan kişiye, haberi duyduktan sonra psikolojik ve sağlık açısından zarar görmemesini sağlayacak şekilde ulaştırması elzemdir. Geleneksel kültürde ölüm mesajı sembollerle ifade edilip bildirilir; örneğin askerin atının eyerini alıp köyüne bırakılması; savaştan dönerken müteveffa bir yoldaşının atını beraberinde getirmek; *tündügün* indirilmesi vb. gelenekler yaygındır.

Toplum arasında bu tür geleneklerin yıllardır mevcut olması Kırgız edebî eserlerine de yansımaya sebep olmuştur. Bu tür geleneksel olaylar yazarların eserlerine yansıma şekilleri bu çalışmada ele alınmaktadır. Makalenin amacı, Kırgız etnik kültüründe ölüm haberlerini bildirme, duyurma geleneğinin yerini, bu kavramın kurguya, edebiyata yansımalarının kendine özgü özelliklerini ortaya koymaktır.

Makalenin hedefi Kırgız kültüründe ölümü duyurma geleneklerinin kural ve normlarını göstermek; trajik haberi aktaran insanların mecazi ve temsili düşünce dünyasını analiz etmek; ölüm haberini duyurma geleneklerinin modern deformasyonunu açığa çıkarmaktan oluşmaktadır.

Kırgız geleneksel türküleri arasında "Uguzuu" adı verilen özel bir tür bulunmaktadır. *Uguzuu* örneklerine *Manas* destanı da dahil olmak üzere halk destanlarında rastlanır. Makalede Aalı Tokombayev, Cengiz. Aytmatov ve diğer yazarların da aralarında bulunduğu yazılı edebiyat yazarlarının *uguzuu* türünü nasıl kullandıkları ortaya koymaya çalışılmıştır. Müellif, *uguzuu* örneklerini edebî eserine dahil ederek anlatmak istediği yaşam tarzını ayrıntılı olarak yansıtabilir ve görüntüleri daha derinden ortaya çıkarabilir. Yazar, *uguzuu* türünü ustaca kullanarak Kırgız halkının etnik kültürünü ve kadim geleneklerini yansıtmakta ve bu geleneklerin günümüzdeki durumunu göstermektedir.

Kırgızlar, birine kötü haber vermeden önce haberi duyan kişinin yakınlarını bir araya topluyor, ardından uzaktan sohbete başlıyor ve haberi duyan kişinin nerede olduğu soruluyor. Köyün en değerli ve kötü haberi alacak kişinin sevip saydığı bir kişi tarafından bu haber duyurulmak istenir. Toktogul Satılганov Sibirya'ya sürgün edilmiş ve yıllar sonra geri döndüğünde onu evinde büyük bir trajedi bekliyordu: Annesi Burma gözlerini kaybetmiş, eşi Totuya ondan umudunu kesip başkasına gitmiş, tek oğlu Topçubay ise ölmüştü. Artık insanlar bunca kötü haberleri bildirme görevini şairin öğrencisi Korgol'a emanet etmişti.

Korgol'un söylediği *uguzuu* türküsünden de anlaşılacağı üzere Korgol trajik haberi doğrudan anlatmamıştır. «*аткардык жалгыз балаңды*», «*качырдык жалгыз балаңды*»,

«бегана болгон дүйнөдөн», «учурдук жалган дүйнөдөн», «жибердик жалган дүйнөдөн», «мусапыр сапар жол кеткен», «күн тийбес сапар жол кеткен», «караңгы сапар жол кеткен» gibi alt anlamlı cümlelerle haberi bildirmiştir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, ölüm dahil kötü ve trajik haberlerin duyurulmasında özel usuller ve halk adabı vardır. Bu olayların insanların yaşamının bir parçası olarak edebî eserlere yansıdığı durumlar söz konusudur. Böyle anlar eserlerin gerçekçiliğini ve karakterlerin imgelerinin hayata yakınlığını doğrulamaktadır.

Bir yandan içinde bulunduğumuz küreselleşme çağında *uguzu* geleneklerinin de aralarında bulunduğu kadim Kırgız geleneklerinin hâlâ kullanılıyor olması mutluluk vericidir. Diğer yandan bu tür yazılı olmayan halk gelenek ve anlayışlarının hayatımızdan git gide azalmaya yüz tuttuğu, ileride kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını ifade ederek elektronik ortama aktarılması gerektiğini düşünüyoruz. Bu tür geleneklerin kayıt altına alınması birçok açıdan faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Киришүү

Кыргыздар – салттуу маданияты өзгөчө сактаган жана аларды азыркы күнгө чейин улантып келген байыркы элдердин бири. Адамдар ар кандай кырдаалда, ар кайсыл учурда каза болуп калган, алардын көбү алыста – согушта өлүмгө учурайт. Мына ушул трагедиялуу окуяны каза болгон адамдардын айылына, жакындарына угузуунун өзүнүн этикалык эрежелери, жол-жоболору сакталууга тийиш. Бул процесс, б.а., жакын адамынан айрылып калган кабарды угуу жана ушундай кабарды башкаларга угузуу ар бир адамдын башына күтүлбөгөн учурда эле келе берүүчү алдын ала ойлонулбаган кырдаал. Өлүм трагедиясын угузган адам мына ошол кабарды угузуу менен аны угуп жаткан адамдын психологиясына, ден соолугуна зыян кылбагандай болушу керек. Салттуу маданиятта өлүм кабарын символдор менен угузуу, мисалы, жоокердин минип жүргөн атын ээрин алып жайдактап айылына коё берүү; уруштан кайтып келе жатканда өлгөн жолдошунун атын жетелеп келүү; боз үйдүн түндүгүн түшүрүп коюу; мүнөшкөрдүн салып жүргөн кушун бошотуп жиберүү ж.б. салттары кеңири учураган. Ошондой эле өлүм болгон үйгө өкүрүп түшүү учурлары болгон, айрым учурда бул трагедияны комуз же кыяк күүсү менен угузуу да колдонулган.

Мына ушундай салттуу көрүнүштөр жазуучулардын чыгармаларында да ар тараптуу чагылдырылган.

Макаланын максаты – кыргыздардын этникалык маданиятындагы өлүм кабарын угузуу салтынын ордун, ал түшүнүктүн көркөм адабиятта чагылдырылыш өзгөчөлүктөрүн ачып берүү.

Макаланын милдеттери – угузуу салтынын кыргыз маданиятындагы эреже-нормаларын көрсөтүү; трагедияны угузуп жаткан кишилердин образдуу ой жүгүртүүлөрүн талдоо; угузуу салтынын азыркы учурдагы деформацияга учурагандыгын ачып берүү.

Негизги текст. Кыргыз элинин каада-салттары, анын ичинде өлүм кабарын угузуунун жол-жоболору С.М.Абрамзондун этнографиялык эмгектеринде [1], этнопедагогикалык көрүнүштөрү А.Акматалиевдин «Баба салты, эне адеби: элдик салт» [2], «Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат» [3], «Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү» [4] деген китептеринде угузуу салттарынын эл турмушу менен байланышы, ал учурлардын таалим-тарбиялык таасир тууралуу сөз болот. А.Муратов менен К.Акматовдун «Бала тарбиялоодогу кыргыз керемети: улуттук тарбиялык нарктар» деген китебинде [5, 358-362] атайын «Жамандыкты угузуу» деген тема киргизген. Н.Ысаева «Көркөм прозада элдик каада-салттардын сүрөттөлүшү» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон [6].

Кыргыз элинде байыртадан эле өлүм болуп, өлүмдү угузуу салты болуп келген, адамдар өлүм кабарын маркумдун жакындарына жеңилдетип, алдын ала даярдап туруп угузбаса, өлгөн адамдын кабарын уккан адам да психологиялык травмага учурашы, же өмүр бою жүрөк, баш, кант оорулуу болуп калышы, болбосо мүрт өлүп кетиши да мүмкүн дешкен.

Кетбука же Бука ырчынын Айхандын баласынын угузгандыгы тууралуу күү жана ыр көп кылымдар бою айтылып келет. Айхан деген хандын, муну кадимки Чыңгыз хан деп да айтышат, баласын чөлдө кулан тээп өлгөндө, ханга эч ким угуза албай кыйналат. Ошондо угузууга Бука ырчыны жана күүчүнү даярдашат. Ал хан алдына барып кайгылуу күүсүн чалып, өлүм кабарын ханга мындай угузат:

Туу куйругу бир кучак,

Тулпар качты, Айханым.

Туурунан бошонуп,

Шумкар качты, Айханым.

*Алтын така, күмүш мык,
Дулдул качты, Айханым
Алтын туур ордунан,
Туйгун качты, Айханым.
Алтын ордо багынан,
Булбул качты, Айханым.
Деңиз толкуп чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айханым.
Терек түптөн жулунуп,
Жер бөксөрдү, Айханым.
Ала-Тоо кулап, нас болуп,
Бел бөксөрдү, Айханым.
Берекелүү нур качып,
Эл бөксөрдү, Айханым.
Төрөлөрдүн уругунан
Төл бөксөрдү, Айханым.
Агын дайра соолуп,
Көл бөксөрдү, Айханым.
Кара жандан таптатты,
Ынак көчтү, Айханым.
Касиеттүү башкача,
Чырак өчтү, Айханым [7, 500-503].*

Демек, мында баланын өлгөнү «Туу куйругу бир кучак, тулпар качты», «туурунан бошонуп шумкар качты», «алтын така, күмүш мык дулдул качты», «туйгун качты», «көл бөксөрдү», «жер бөксөрдү», «бел бөксөрдү», «эл бөксөрдү», «төл бөксөрдү», «ынак көчтү», «чырак өчтү» ж.б. сөздөр жана сөз айкаштыры менен туюндурат. Мына ушул ырдан жана мундуу күүдөн эмне болгонун сезген Айхан «Кет, кет, Бука, кет, Бука, кеби жаман, ит Бука» деп Бука акын Кетбука аталган да, хандын каарынан өлүм кабарын угузчу адам ырчынын тапкычтыгынан улам эсен-аман калган.

Кыргыздар оор кабарды бирөөгө угузаар алдында адегенде ошол кабарды угар адамдын жакындарын топтогон, анан сөз алыстан башталган, кабар угар адамдын алжайы суралган. Айылдын эң нарктуу, жанагы жаман кабарды алдыда уга турган кишиге кадыры сиңген, сөзүндө эми, көкүрөгүндө деми, акыл-эси бар адам айта

баштаган. Токтогул Сатылганов Сибирге сүргүндөлүп кетип, көп жылдан кийин кайтып келгенде анын үйүндө чоң трагедия күтүп турган: апасы Бурманын көзү көрбөй, аялы Тотуя андан үмүтүн үзүп башкага кетип калган, жалгыз уулу Топчубай чарчап калган. Эми ушундай оор кабарларды угузуу үчүн эл милдетти акындын шакиртти Коргол ырчыга жүктөйт.

*Сен алыстан келгенче,
Амандашып көргөнчө,
Ноктолуу башта бир өлүм,
Токо, аткардык жалгыз балаңды...
...Калайлуу туур башынан,
Кайгылуу өлүм касынан,
Токо, качырдык жалгыз балаңды!..
...Аркаңда жалгыз Топчубай,
Аткардык жалган дүйнөдөн!..
...Перзентиң жалгыз Топчубай,
Бегене болгон дүйнөдөн...
...Учук өтпөс ийнеден,
Уулуң жалгыз Топчубай,
Убайым болбо, кейибе,
Учурдук жалган дүйнөдөн.
Жибек өтпөс ийнеден,
Жибердик жалган дүйнөдөн...[8, 79-83]*

Ырдан көрүнүп тургандай, Коргол Досу уулу трагедиялуу кабарды түз айтпай «аткардык жалгыз балаңды», «качырдык жалгыз балаңды», «бегана болгон дүйнөдөн», «учурдук жалган дүйнөдөн», «жибердик жалган дүйнөдөн», «мусапыр сапар жол кеткен», «күн тийбес сапар жол кеткен», «караңгы сапар жол кеткен» деген сыяктуу өтмө маанилер менен туюнтуп берет. Мындагы психологиялык абал: угуп жаткан кишиге угузуп жаткан киши улам табышмактантып, жөнөкөйдөн татаалга, өзүнөн негизги ток этер кабарга акырындап жакындап жылып отурат.

1916-жылы кыргыз эли Падышалык Орусиянын колонизатордук саясатына каршы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнө чыгып, көтөрүлүш орус-казактардан турган жазалоочу отряд тарабынан ырайымсыз аткыланган соң, Чүй, Ысык-Көл, Нарын кыргыздары Кытай жерине качат. Жалпы 39 болуштуктан 160 миң адам, анын

ичинен 130 миң кыргыз мекенинен сүрүлүп, бөтөн жерде баш калкалайт. Аалы Токомбаев «Кандуу жылдар» (кийинки басылышы «Таң алдында») деген романынын «Угузуу» деген бөлүмүндө Алымкул Текесте өлүп, аны көөмп келген жерде бул өлүм, деги эле өлүм тууралуу философиялык, тарыхый ойлор айтылат. Алымкул баатырга чейин эле эчен ырчы, эчен сынчы өлгөндүгү, Эр Манас өлгөндүгү, өлбөй калса Коркут ата, Асан кайгы, Улукман, Сулайман пайгамбар, Толубай сынчы, Жээренче чечен, Кожожаш мерген өлбөй калбайт беле деп, алардын арасында Алымкулдун өлүмү тууралуу ойлор айтылат [9, 67-80].

Өлүм кабарын угузуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдун балалык, жаштык курагы менен түздөн-түз байланыштуу. Айыл кеңешинин катчысы катары он төрт жашынан ага согуштан келген өлүм кабарын маркумдун жакындарына угузуу милдети жүктөлгөн. Ал кезде эки күндүн биринде алыскы фронттон суук кабар, «кара кагаз» деген үч бүктөлгөн катта келип турган. Ошол кезде айылда сабаттуу адамдар да жок болгондуктан катты почтадан алып келүү да, аны кабар келген адамдын жакындарына, үй-бүлөсүнө окуп берүү милдети да болочоктогу жазуучуга аскердик сыр, атуулдук милдет катары жүктөлгөн. Бул тууралуу кийин, улуу жазуучу болгон кезде мындай эскерет: «Айылдан бирөөгө ошондой «кара кагаз» келсе, адегенде айыл аксакалдарына барып иштин жайын түшүндүрчүбүз. Анан алар курман болгондун жакындарын чогултуп алып, кеңшип-кесип, мени менен кошо маркумдун үйүнө барышчу. Мен үй-бүлөсүнө «кара кагазды» окуп берчүмүн. Коңшу-колоң, тууган-туушкандардын баары чогулуп, кыйкырык-өкүрүк, ый башталчу. Кулагым ыйга тунуп калчу...

Катын-бала текши ыйлап, боздоп, кошок кошуп, эрекектер «боорум» деп өкүрүп, чуру-чуу башталчу. Мен да ошол чуру-чуу арасында тагдырга там бербешке айла жок, нес болуп карап турчумун. Өзүмчө: «Эмне үчүн «кара кагаздарды» дайыма мен тапшырам? Эмне үчүн күндө эле элге жамандыктын кабарчысы болуп басып келем? Анан эмне үчүн аны окуп бергеним аз келгенсип, ушундай азап-тозоктун күбөсү болуп карап турам?» - деп ойлочумун.

Биздин айылдыктар мени түгөл жакшы таанышчу. Мага алар жакшы мамиле кылганы менен «кара кагаз» тапшыруу, өлүм кабарын угузуу да менин ишим экенин жаадыларына түйүп алышкан. Андыктан, мен кимдир бирөөнүн үйүнө жакындап келе жатсам, алгач аялдар кооптоно баштайт да, акыр аягына чейин чыдай албай:

- Биздикине кирбе!? Жогол! Кетип калчы деги?! Кетчи!?! - деп алыстан кыйкырышчу.

Бирок, мен не кылмакмын? Милдетимди аткарып жүрөм да. Алар мага ачуулуу айкырыкты салат:

- Келсең эле жамандык алып келесиң! Үйгө каран түн түшүрөсүң!..

Ошентип замандын мага жүктөгөн кызматтары – катчылык менен салык жыйноочулук мага жашыман да чоң жоопкерчиликти жүктөп, оор турмушта адамдардын жашоосун дагы да оорлото турган кайгылуу, азаптуу вазийпаны аткаруучу жолго түшүүгө аргасыз кылчу...» [10, 73-74]. Мына ушундай учурлар, жагдай-шарттар Ч.Айтматовдун «Жамийла», «Бетме-бет», «Саманчынын жолу», «Эрте жаздагы турналар», «Гүлсарат» деген накта элдик педагогикалык салттар менен сугарылган чыгармалардын жазылышына себепкер болду.

Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повести – өлүм менен өмүрдүн, туулуу менен өлүүнүн ашташуусунун символу. Согушка күйөөсүн, үч уулун жиберген Толгонайды ар дайым коштоп, ар дайым астынан чыга калып жүргөн нерсе – өлүм кабары. Ал кабар ар бир күнү, ар бир кадамында кез келиши мүмкүн эле, ал кабар алыскы Батыштан фронттон келмек. Канчалык бул кабардан алаксып, качкан менен акыры айланып-айланып отуруп аны таапты. Күндөгүдөн эле башкармалык жумушу менен колхоздун кырманьында жүргөн. Айылдын кадырлуу карыясы келди. Аны көрүп оюнда эч нерсе жок Толгонай: «Келип калыпсыз, аксакал, иш илгериге батаңызды бериңиз», - дейт. Өзү кантип кабар айтышын, кантип суук кабарды угузууну билбей турган карыя аксаклдык наркка, улуттук салтка салып: «Дыйкан бабам кыдыр чалып, кырман агыл-төгүл болсун, убайын эл көрсүн», - деп батасын берет [11, 44].

Эми Толгонай жаман кабарды угуучу, а тигил келген киши угузуучу. Угузууга келген кадырман карыя Толгонайга жамандыкты дароо эле айтпайт, адегенде, башкармага ушундай оор күндөрдө эл-журтка баш-көз болуп жүргөндүгү үчүн ырахматын айтат, алдыда дагы эмне болот, а сен тизгиниңди бошотпой ушинтип иштей бер дейт, сага да кыйын дейт, анан кебинин бир жерине «адамдын башына эмнелер келбейт, эмнелер кетпейт, деген менен кимде кимибиз болбосун, мындай жаманчылыкта бири-бирибизге өйдөдө жөлөк, төмөндө медербиз, элбиз да. Эл менен көтөргөн жүк жерде калбас» [11, 44] деп жамандыктын бир белгисин кыстарып өтө. Бул – элдик салт, бул – каршысындагы адамды психологиялык жактан жаман кабарды

угууга алдын ала даярдоо. Карагыла, кадырлуу кишинин адегенде жалгыз келип айтылбай турган сөздөрүнүн ичинде сакталып тургандары, «адамдын башына келчү нерселер мына эми сенин башыңа да келди, Толгонай», «жаманчылыктын алдында турасың, Толгонай», «эл башына түшкөн оор күн сенин да башыңа түштү, Толгонай», «азыр сага күйөөңдүн, уулундун өлгөнүн айтабыз, ошондон кийин да сен тизгиниңди бошотпо, Толгонай». Бул сөздөрдү тигил келген киши оозу менен үн чыгарып айтпайт, бирок анын дили шыбырайт, көзү «айтат». Ушундай-ушундай кырдаалдар улам тереңдеп отуруп бийик чокудагы сөз – эл менен болуу, эл менен көтөргөн жүктүн жерде калбастыгы тууралуу кепке келет. Элдик педагогиканын эң негизги принциби – элдүүлүгү болгон сыяктуу, элдик акылмандуулук биринчи орунга элди, көпчүлүктү, жамаатты коюп келген. Чыгармада да Толгонай ошого барды: балдарынан элди өйдө койду, балдары эл ишине жарагандыгын түшүндү, аны ошол элдик педагогика өзү түшүндүрдү.

Ошентип Толгонайды жамандыкты угузууга анча-мынча даярдап алышты. Окуянын андан аркы өнүгүшүнүн этникалык жөрөлгөлөргө байланыштуу жагдайлары мындайча улантылды: «Айылга кире берип, көчөнү аралап келе жатканыбызда, биздин үйдүн жанында далдалангансып жоон топ элдин турганын көрүп, анда да шектенбептирмин. Карыя мени жалт карап алып чочугандай: «Аттан түш, Толгонай», - деди. Мен таң калып карап калсам керек, тиги киши атынан түшө калып, мени колтуктап жөлөдү: «Түш, Толгонай, түшүшүң керек!» - деп кайталады. Сөзгө да келалбай бүткөн боюм ымыр-чымыр болуп, аттан түштүм.

Ошентсем нары жактан Алиманды ээрчитип, үч-төрт аял келе жаткан экен. Алимандын ошол күнү алышта арык чаап жүргөн. Анын көтөрүп келе жаткан кетменин бир аял ийнинен ала салды. Ошондо эле билдим. «Бул эмнеңер, кокуй күн!» - деп көчөнү жаңырта бакырдым. Аңгыча болбой, Айша кошунамдын короосунан аялдар чыга калып, мени колдон бекем кармашты: «Кайрат кыл, Толгонай, Субанкул менен Касымдан айрылдык!» - дегенде, «Эне, энекебай!» - деп, Алимандын чыңырган дабышы чыгып, турган элдин баары: «Боорумой! Боорумой!» - деп өкүрүп кое беришти» [11, 44-45].

Мындагы жазуучу чагылдырган угузуу салтынын көрүнүштөрү: жаман кабарды аттан түшүрүп айтуу; жаман кабарды Алимандын кетменин алып туруп анан угузуу; жаман кабарды аны уга турган кишини колтуктап туруп айтуу; жаман кабарды угузар менен жоон топ элдин далдоо жердин чыга калып, баарынын бир ооздон «Кайрат кыл,

Толгонай, Субанкул менен Касымдан айрылдык!» - деп, турган элдин баары: «Боорумой! Боорумой!» - деп өкүрүп коё бериши».

Дагы, жаман кабарды айтууда «Кылым карытар бир күн» романында да төмөнкүдөй эпизод учурайт:

-Эдике, алло, Эдике, - деп кирилдеди разъездин дежурныйы Шаймерден, - угуп атырысыңбы? Үн бер!

-Угуп атырым!...

-А-а... Ошентип, Казангап чал эмне болуптур!

Эме болгону эмне болгону?

-Эмне болчу эле, өлүптүр – Шаймерден салттуу сөз таппай башы катып жатты. –Ошентип суусу жок ... ичер суусу түгөнүптүр.

-Ийи, -деп гана койду Эдигей.

«О акылы жок айбан, -деди ичинен, - өлүмдү да кишидей угуза албайт».

Кыргыздар жаман кабарды төмөнкүдөй учурларда угузбаган: көч жүрүп баратканда; жаман кабар уга турган киши катуу ооруп төшөк тартып жатканда; жаман кабар келген үйдө той берилип аткан болсо; жаман кабар уга турган аял кош бойлуу болсо, же толготуп жатса; согуш жүрүп жатканда майдан талаасында. Мындай учурларда угузуу иш-аракеттери жүргүзүлгөн эмес да, кийинки ыңгайлуу учурга калтырылган.

Салт боюнча өлүм кабары угузулбай калса, же бирөөнүн аманат айтканы аткарылбай калса, бул чоң айып, күнөө катары эсептелген.

Толгонайга күйөөсү Субанкул менен тун уулу Касымдан өлүм кабары келгенден кийин эми Майсалбектин каты баласынын өзүнөн келет. Почточу Темирчал кирип, «арба, Толгонай» деп анчалык сөзгө да келбей, шашылып, сумсая, «кургурдуку суук тийип калыптыр» деп күрсүлдөп жөтөлүп, сүйлөнүп, оо бир топто анан катты берет. Ушул убакты күтүп тургандай жарадар бутун сүйрөп Бектурсун келет. Булар да Толгонайды угузууга даярдоо үчүн атайын жасалган элдик сценарийди ошол элдин өкүлдөрүнүн аткарып жатышы деп түшүнөбүз. Бектурсун эч нерсе билбегендей: «Кат келген турбайбы, Майсалбектен го», - деп, өтө сабыр күтүп, кол кармашты. «Колуң эмне калтырайт? Бери отуруп, окуп бере салчы» - дедим. Ошентсем кийиздин четине отуруп жатып, кокуй бутум деп онтоп иреңи кубарып, тердеп кетти өзү. Катты колу калтырап араң ачты да, окуй баштады» [12, 94]. Мына ушундай жагдайлар элдин жазылбаган этикалык эрежелери. Бул жерде азыр эми бул дүйнөдөн өтүп кеткен

Майсалбек жөнүндө сөз жок, мага боор оорусун, мен дале кыйналып жатам деп фронттун майыбы Бектурсун кепти өзүнө алып келет, ошол кезде буту ооруп атса да, оорубай жатса да кыйналган киши болуп, мындан көрө тиги жакта эле өлүп калсам болмок дегенге келтирип, согушта өлүп аткан Майсалбекти энесине угузууну жеңилдетүү үчүн ушинтип жатат. Толгонай дал ушундай калк педагогикасынын эпицентринде тарбияланды, жашады жана башкаларды да ошондой жашоого үйрөттү. Ошол тарбияны көргөн баласы Майсалбектин согуштан жазган акыркы каты накта классикалык кат, анда патриоттуулук да, энени аёо да, келечек тууралуу оптимисттик маанай да, согушка болгон жек көрүү да, гуманисттик рух да, элден, ата-энеден, коомдон алган тарбиянын таасири да – баары-баары бар. Мындай катты кыргыз айлында, Субанкул менен Толгонайдай ата-эненин, Касым менен Жайнактай бир туугандын, Алимандай жеңинин үй-бүлөсүндө тарбия алган, ошолорду өрнөк туткан бала гана жаза алат. Башкача болушу мүмкүн эмес эле, Майсалбек дал ошондой жолго барышы керек болчу, анткени ал үй-бүлөдөгүлөрдүн ичинен эң билимдүүсү, өзүн эң эле асыл ишке, гумандуу кесипке – мугалимдикке тарбиялап жүргөн. Ал бир гана кат менен, бир бет кагазга баткан соңку сөзү менен бүтүндөй бир өмүр мугалим болуп жүрүп окутуучу сабагын да, өмүр өрнөгүн да кийинкилерге калтырып кетти [12, 93-96]. Анын тарбиясы ошондой болчу, элдик тарбия алган жигит ошол тарбиячылык милдетин жалгыз каты аркылуу ишке ашыра алды жана алдыда болуучу өз өлүмүн апасына өзү угузду.

Улуу Ата мекендик согуш учурундагы аталардын ордун басып, эрте жетилген, колхоздун Ак-Сай деген жериндеги дынды бузуп, фронт үчүн эгин эгүүгө талааны даярдаган балдардын үмүт-тилеги, эмгеги, күрөшү Ч.Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестинде абдан таамай жана таасирдүү чагылдырылган. Чыгармадагы беш баланын атасы майданда, алардын кимисинин болсо да, атасынан өлүм кабары келип калышы мүмкүн. Эң биринчи мындай кабар Анатайдын атасынан келет. Аны угузуу жана өлүм зыйнатын татыктуу өткөрүү ушул жаш өспүрүмдөрдүн шыбагасына туура келди. Чыгармада бир күнү Чекиш чал Анатайды үйүнө жиберип, балдарды чогултуп алып: «Мына бүгүн да бир суук кабар келди, Анатайдын атасы Сатаркул бронто окко учуптур, шейити болгур. Бирөөңөрдүн башыңарга мүшкүл түшкөндө башкаңар тикенеңерден тик туруп, караан-жөлөк болуп, кайрат бергениңер оң. Жаш эмессинер. Баргыла, батага келген элдин атын алып дегендей, каралашып тургула. Анан Анатайдын жанына туруп алып, сай сыздатып бышактай бербей, ыйласаңар

жакшылап өкүргүлө. Анатайдын досу экениңерди эл билсин» [13, 250], деп балдарды өлүк чыккан үйгө алып барат. Чекиш чалдын балдарга айткан сөзү – бул элдик каада-салт. Анткени кылымдардан бери эле кыргыздарда өлүк чыкса тууган-урук, айыл эли кары-жаш дебей ошол жерде өлгөндүн үй-бүлөсүнө тикеден тик туруп каралашып, кызмат кылышкан. Бул каада элдин ичинде тынбай уланып отуруп элдик каада-салтка айланып кеткен. Ошондуктан ар ким өлүк чыккан үйгө барып көз көрсөтүп, кайрат айтып, кызмат кылууну парз катары эсептеген. Ал илгертеден бери келаткан ушул салттын унутулуп, колдонуудан чыгарылып калбай кийинки урпактар тарабынан сакталып калышына аракеттенип, балдарга атайын айтып билдирип жатат. Балдар да ата салтын улай Анатайдын үйүнө жакындаганда жабыла «Эсил кайран атакем оо – ой, эми кайдан көрө – лү – үү!» деп өкүрүп келишип, Анатайга кайрат айтып, жөлөк болушат. Анан да алар эң негизгиси салт боюнча алар «өздөрүн буердеги көп иштерге милдеттүү сезишип, аракет кылып жардам көрсөтүп туруу керегин билишет. Төртөөлөп арыктан суу ташып, отун жарып, самоор коюп, келгендердин атын алып, кайткандарды аттантып жүрүштү» [13, 250]. Демек, автор ушул кичинекей эпизод аркылуу элдик каада-салттын маанилүү бир учурун көзгө тартып, эл ичинде жашап жаткандыгын чагылдырып кетти. Мында салт боюнча Чекиш чал балага атасынан өлгөнүн угуза алган жок, себеби алар айылдан алыс, эл жок жерде, ошону үчүн элге барсын, көпчүлүк угузсун деп айылга – үйүнө жөнөтүп ийди.

Ал эми Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романы Казангаптын өлүм эпизоду менен башталып, аны көмүү салты менен аяктайт.

Жыйынтыктап айтканда, жамандыкты, анын ичинен өлүм кабарын угузуунун өзүнчө жол-жоболору, элдик этикеттери болгон. Мына ошол көрүнүштөр адабий чыгармаларда эл турмушунун бир бөлүгү катары чагылдырылган учурлар бар. Андай учурлар чыгармалардын реалдуулугун жана каармандардын образынан турмушка жакындыгын тастыктайт.

Азыркы ааламдашуу доорунда кыргыздын байыртадан келе жаткан салттары, анын ичинде, жамандыкты угузуу салты азыр да калдонулуп жаткандыгы бир жагы бизди кубандырса, экинчи жагы мындай элдик жазылбаган мыйзамдар турмушубуздан улам четтеп жатканы, угузуунун электрондук каражаттары көбүрөөк пайдаланылып калгандыгы өкүндүрбөй койбойт.

Адабияттар

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М.Абрамзон. – Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. – 895-б.
2. Акматалиев, А. Баба салты, эне адеби: элдик салт [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: Баласагын, 1993. – 220 б.
3. Акматалиев, А. Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: Бийиктик, 2002. – 400 б.
4. Акматалиев, А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А.Акматалиев. – Б.: Шам, 2000. – 348 б.
5. Муратов А. Бала тарбиялоодогу кыргыз керемети: улуттук тарбиялык нарктар. 2-бас. [Текст] / А.Муратов, К.Акматов. – Б.: «Таалим», 2022. – 358-362-бб. 400 б.
6. Ыйсаева Н. Көркөм прозада элдик каада-салттардын сүрөттөлүшү [Текст]: филология илим. канд. авторефераты. Н.Ыйсаева. – Б.: 2004. – 21 б.
7. Айгандын баласы өлгөндө Кет Буканын угузганы. Китепте: Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1-китеп. [Текст] / Түзгөн К.Жусупов. – Б.: 1999. – 740 б.
8. Коргол ырчы Токтогулдун баласынын өлгөнүн угузганда. Китепте: Токтогул Сатылганов. 2 томдук 1-т. – Ф.: 1989 – 145 б.
<https://new.bizdin.kg/media/books/ТОКТОГУЛ-1-tom.pdf>
9. Токомбаев А. Таң алдында (Кандуу жылдар). [Текст] / А.Токомбаев. – Ф.: 1937. – 208 б.
10. Айтматов Ч. Балалыгым [Текст] / Ч.Айтматов. – Стамбул:2003. – 73-74-бб.
11. Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы: А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. 2-т. [Текст] / Ч.Айтматов. – Б.: 1999. – 494 б.
12. Муратов А. Чыңгыз Айтматов – жазуучу – этнопедагог (монография) [Текст] / А.Муратов. – Б.: 2006. – 204 б.
13. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы. 3-т. [Текст] / Ч.Айтматов. – Б.: 2008. – 480 б.

THE LEXICAL ANALYSIS OF MEDIA DISCOURSE IN THE FANTASY FILM "CHARLIE AND THE CHOCOLATE FACTORY"

"CHARLIE'NİN ÇİKOLATA FABRİKASI" FİLMİ BAĞLAMINDA MEDYA DİLİNİN LEKSİK ANALİZİ

Buviniso MASHRABOVA*

Özet

Bu makale, Tim Burton'ın yönettiği fantastik film "Charlie'nin Çikolata Fabrikası"ndaki medya dilinin kapsamlı bir sözcüksel analizini içermektedir. Filmin diyalog ve anlatı yapısını inceleyerek, belirli sözcüksel seçimlerin karakter gelişimine, tematik derinliğe ve izleyici katılımına nasıl katkıda bulunduğunu ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Filmdeki karakterlerin diyalojik konuşmalarındaki sözcüksel araçların analizi, hikâyenin sanatsal ve fantastik unsurlarını ortaya çıkarıyor, filmin kendi sesini ve tarzını oluşturmak için çeşitli araçları nasıl kullandığını gösteriyor, bu da diyalogları daha ilgi çekici hale getiriyor ve bağlantıyı güçlendiriyor, izleyiciyi fantastik dünyaya taşıyor. Bu kapsamlı analiz, anlatı ve duygusal etkiyi artırmada üslup ve sözcüksel araçların önemini vurgulamaktadır.

Bu yazıda nitel ve nicel yöntemlerle, izleyici yorumlarını ve duygusal tepkilerini şekillendirmede dilin etkilerini araştırıyoruz. Bu araştırma, film dilinde sözcüksel öğelerin önemini ve bunların anlatı deneyimini zenginleştirmeye nasıl katkıda bulunduğunu ortaya çıkarmayı, böylece dil, kurgu ve medya arasındaki kesişme konusunda içgörüyü sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: film; film dili, söylem; diyalojik iletişim; sözcüksel araçlar; üslupsal araçlar

Abstract

This article conducts a comprehensive lexical analysis of media discourse in the fantasy film "Charlie and the Chocolate Factory," directed by Tim Burton. By examining the film's dialogue and narrative structure, we uncover how specific lexical choices contribute to character development, thematic depth, and audience engagement. The analysis highlights the use of whimsical and evocative language that not only enhances the fantastical elements of the story but also reflects cultural critiques related to consumerism and childhood innocence. The lexical analysis highlights the film's use of various devices to create a unique

---

* PhD student of Andijan State Pedagogical Institute
Andican Devlet Pedagoji Enstitüsü Doktora Öğrencisi, buvinisomeliboyeva@gmail.com

voice and style, making the dialogue more engaging and enhancing the audience's connection to the fantasy world. This comprehensive analysis underscores the importance of stylistic and lexical devices in enhancing the narrative and emotional impact of cinematic dialogue.

Through qualitative and quantitative methods, we explore the implications of language in shaping viewer interpretations and emotional responses. This study aims to illuminate the significance of lexical elements in film discourse and their role in enriching the narrative experience, ultimately offering insights into the intersection of language, fantasy, and media representation.

Keywords: *film; film discourse; dialogic communication; lexic devices; stylistic devices*

Genişletilmiş Özet

Bu makale, Tim Burton'ın "Charlie'nin Çikolata Fabrikası" adlı kurgusal filmindeki medya dili, medya söyleminin kapsamlı bir sözlüksel analizini ele almaktadır. Çalışmada filmin diyaloglarını ve anlatım yapısını inceleyerek karakterlerin konuşmasında ve izleyiciyle iletişimde sözcüksel araçların rolünü ortaya koymaya çalışılmıştır. Filmdeki karakterlerin diyalogik konuşmalarındaki sözcüksel araçların analizi, hikâyenin sanatsal ve fantastik unsurlarını ortaya çıkarıyor, filmin kendi dilini ve tarzını oluşturmak için çeşitli araçları nasıl kullandığını gösteriyor, bu da diyalogları daha ilgi çekici hale getiriyor ve bağlantıyı güçlendirerek izleyiciyi fantastik dünyaya taşıyor. Bu leksik analiz, anlatı ve duygusal etkiyi artırmada üslup ve sözcüksel araçların önemini vurgulamaktadır.

Makalede bu sayede niteliksel ve niceliksel yöntemlerle dilin izleyici yorumlarında ve duygusal tepkilerinde nasıl bir rol oynadığı araştırılmaktadır. Bu araştırma, film söyleminde sözcüksel öğelerin önemini ve bunların anlatı deneyimini zenginleştirmeye nasıl katkıda bulunduğunu ortaya çıkarmayı, böylece dil, kurgu ve medya arasındaki kesişme konusunda düşünceler sağlamayı amaçlamaktadır.

Makalede grafik sunulmuş ve grafikte "Charlie'nin Çikolata Fabrikası" filminde diyalog iletişiminde kullanılan sözcüksel (leksik) araçların sayısı gösterilmiştir. Buna göre filmde 1) ünlemler, 2) deyimler, 3) argo, 4) örtmeceler, 5) jargonlar ve 6) klişeler olmak üzere altı sözcüksel araç analiz edilmiştir. Ayrıca çalışmada bütün bu leksik araçların kullanıldığı örneklerden verilerek tespitler yapılmıştır.

Introduction

Film and *film discourse* refer to the study of how movies communicate ideas, emotions, and narratives through a combination of visual, auditory, and textual elements, reflecting and shaping cultural and societal values in the process. Cambridge Advanced Learner's Dictionary defines "film" as a series of moving pictures, usually shown in a cinema or on television and often telling a story.

Furthermore, Aidai Baubek (2013) defines "film language" as a combination of numerous languages incorporated into a single medium. All other forms of art, including dance, architecture, music, theatre, painting, and photography, can be appropriated by film, obviously, spoken language.

On the other hand, Christian Metz (1974) who wrote the book "Film Language" refers that the language of film is the way that a picture communicates with its viewers. The goal of directors, producers, and editors is to give the meaning of moving pictures from television, movies, and videos. Similar to how we read words, but more so, we interpret moving images by drawing on a variety of prior information, expectations, and shared experiences that influence the meaning we assign to what we see.

Geetha Bakilapadavu (2018), who made an investigation on the language and its analysis, mentions that film analysis needs a clear comprehension of both film form and content. Some of the fundamental ideas of the cinema medium, such as meaning, emotive aspect and value, image building, structure at both macro and micro levels, and design in film composition, must be understood.

Thus, when it comes to the language presented in the film, there are many different views that exist in analyzing it. For instance, film language can be analyzed from the linguistic, stylistic, pragmatic, sociolinguistic, esthetic and linguocultural point of view. Today, the linguistic comprehension of the film language is one of the core knowledge that should be learned more deeply. For that reason, this study analyses and compares the linguistic and stylistic analysis of the dialogic communication of the film.

Literature Review

The definition of film

Lev Manovich (2001) refers "cinema" as a new form of Medium and makes research on the revolution of Cinematography. He also tried to explain the emergence of the language

of the new medium and how it affected society and culture, in addition, he suggested the method of mapping to analyze the language of the cinema.

Christine Linda (2020) defined the term "Film" as a Mass Culture by explaining the interaction of various cultural views and ideologies in movies in the book "Reinventing Film Studies". They are mainly addressed the analysis of Indian films because it is argued that Indian movies are full of cultural traditions and views. They also proposed a case study about The Indian famous film "*Singing in the Rain*".

Sara Aronowitz and Grace Helton (2023) analysed the films not to be like scientists or philosophers, but as watchers by explaining the subjective representation of watchers towards the film characters or scenes. In subjective representation, they mainly emphasized how the watcher feels when they see themselves (their feelings, experience, characters...) in the world of the film, observing the scenes.

In the book "*Film Form: Essays in the Film Theory*", the author, Sergel Eisenstein (1977) shares his own experience, knowledge and achievements as a scenario, producer and actor. He considers that the film can be one of the first places in arts, also explains the importance of some elements of film-making: scenes, montage, scenario, producing.

James Monaco (2009) refers to Film as a type of Art and points out the comparison of films with other types of Art (novel, photography, painting, theatre, music) in his book "How to Read a Film: Movies, Media and Beyond". He also analyzed the film speech from the linguistic, economic, political and esthetic points of view. He mainly emphasized syntactic analysis of the filmed speech, such as denotative and connotative meaning, codes, and mise-en-scene.

Film Discourse

Louis Giannetti (2019) in his book "Understanding Movies" (the ninth edition) tried to analyse the complex networking language system of television and movies by suggesting several language systems and spectrums which are widely used by filmmakers to address the watchers. The most notable thing about the book is that he introduced some aspects of the films, such as *narrow*, *specific*, *abstract* or *comprehensive* and he also explained how these aspects are used in the dialogic communication of various films.

Leo Braudy and Marshall Cohen (2009) made one of the first research on the scenarios, language, divisions, editing and visual elements of the films in their book "Film Criticism: Theory and Practice". The most interesting point of the book I found is their

classification of the films. They divided the films into three groups according to the geographical location: Asia, African and American films, additionally, the special peculiarities of each group of films are explained with examples and justifications.

Jay Telotte (2018) in his study highlighted the impact of late capitalism on films, mainly on science fiction films. His object of study is the categorization and the usage of the novum, as a defining element of the genre, in a number of science-fiction films and how it can illustrate life in late capitalism. Jay Telotte also mentioned that science-fiction films can be a mirror for demonstrating our future technological era and also indicate how we can deal with the latest technological advances in various spheres, such as sociology, economy or politics.

Bill Nichols (2010) analyzed the language and special linguistic peculiarities of documentary films in his book "Introduction to Documentaries". He refers the documentary films as a "creative treatment of actuality" and mainly pays attention to the analysis of the vitality of expressions, range of voices and dramatic popularity of documentary films.

Louvre Mulvey (1989) in his book "Visuals and Other Pleasures" made a linguistic and stylistic analysis of two Hollywood Melodramas: *Fear eats the Soul* and *All That Heavens Allows*. His analysis is based on the comparative analysis of ideological structure, language, gender and stylistic features of these two melodramas.

Data Processing

Qualitative, descriptive, comparative and normative-stylistic methods of research are done to study the stylistic and lexis analysis in the dialogic communication of the film "Charlie and The Chocolate Factory".

The qualitative method is utilized to analyze film language by focusing on an in-depth exploration of lexical devices. This approach involves a detailed qualitative description of the various lexical devices used throughout the film. The findings are visually represented in pie chart 1, which demonstrate the total number of these devices. This method allows for a comprehensive understanding of how lexical elements contribute to the overall narrative and communicative effectiveness of the film.

The descriptive method is used to illustrate the usage of lexical devices in the dialogic communication of the film "Charlie and The Chocolate Factory". This approach involves detailing how these devices are employed throughout the film's dialogue to enhance storytelling and character development.

The comparative method is used to compare various lexical devices. For instance, in the dialogic communication of the film "Charlie and The Chocolate Factory", this approach helps in comprehending the frequency and impact of different stylistic devices used in the film's dialogue.

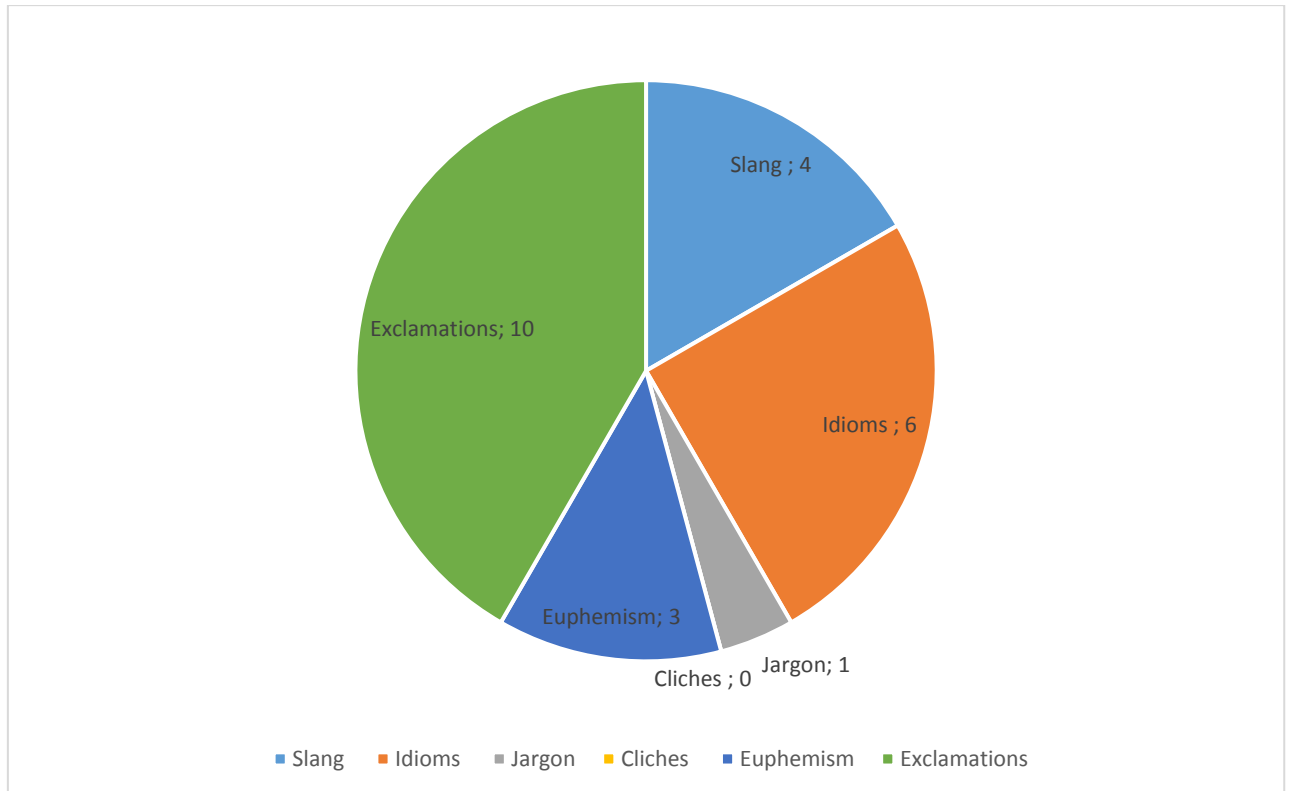
Findings

One film (Charlie and The Chocolate Factory) is selected randomly. It is a type of fantasy film. The stylistic and lexis devices are analyzed in the dialogic communication of the film.

The criteria highlighted by the researchers are as follows:

Lexis analysis: 1) *Exclamation*, 2) *Slang*, 3) *Idioms*, 4) *Euphemism*, 5) *Jargon*, 6) *Cliches*,

PIE CHART 2. The number of lexis devices in the dialogic communication in the film "*Charlie and The Chocolate Factory*"

The pie chart below shows the number of lexis devices used in dialogic communication in the film "*Charlie and The Chocolate Factory*". Six lexis devices are

analyzed, including 1) *exclamations*, 2) *idioms*, 3) *slang*, 4) *euphemisms*, 5) *jargons*, and 6) *clichés*.

Exclamations. Overall, the highest number of lexis devices used in dialogic communication is *Exclamations*, on the contrary, *Clichés* are not found totally. Here are the samples of used exclamations:

Good Heavens, Whoopee, Hooray, Gosh, Hey, Yippee, Hip-Hip, Halleliyah, Be golly, Holy mackerel, Oh, my sainted aunt!

Ingren Rosengren and Christer Platzack (1997) claimed that exclamational utterance is linguistically expressed by means of intonation or by the use of performative expressions. In the process of analyzing the dialogic communication of "*Charlie and The Chocolate Factory*", we encountered several *exclamations* as to express emotional utterance. For instance, "*Grandpa Joe said: Good heavens above! I don't know what's the matter with me!*", in this sentence, the exclamational expression Good, heaven conveys surprise or agreement or disagreement.

"Yippeeeeeeeee! Grandma Josephine shouted. Three cheers for Charlie! Hip, hip, hooray!", in this dialogic communication, yippeeeeeeeee! expresses wild excitement or strong delight, hip, hip, hooray is a cheer called out to express congratulation toward someone or something. When Charlie finds the last Golden Ticket of Willy Wonka, all family members of Charlie were so delighted to hear this news, so they used exclamatory expressions which can be found in their dialogic communication.

"Mrs.Bucket: Halleliyah, certainly not! and Mr:Bucket: Be golly!" the words halleliyah and be golly are expressions of rejoicing or delightment. Mr and Mrs Buckets also used this exclamatory expression when Charlie found The Golden Ticket.

"Holly mackerel! cried Mr Teavee. You mean we might have a collision?". The expression Holly Mackerel serves to show surprise, shock or impression towards the situation. When Mr Teavee used this *exclamation* to show his shock when he heard it was the first time Mr Wonka used an airlift.

By analyzing the *exclamations* in the film "*Charlie and The Chocolate Factory*", it can be clear that these exclamatory devices are mainly used to express excitement, surprise, joy or delight, shock, impression in the dialogic communication. They make the dialogues more enthusiastic and interesting.

Idioms and slang are the next widely used lexis devices in the dialogic communication, accounting for 6 and 4 respectively. Here are the samples of **idioms** found and analyzed:

- Keep your hair on;
- Take it easy;
- What on earth are you doing?
- Go and boil your head;
- Catch your breath;

Although the term "**idiom**" is often used in literature, its meaning is not always clear. "*Idioms and idiomaticity, while closely related, are not identical,*" is a crucial point to remember. There are issues with the way this expression relates to other metaphorical and multi-word expressions. The nature and extent of literalness and figurativeness, as well as their interrelationships, appear to be the core problems with idioms. (Katja Mantyla 2004, p. 15)

"*All right, Mother, keep your hair on! Miss Beauregarde shouted*". The **idiom** keep you hair on is used to tell someone not to become too excited or upset, Miss Beauregarde used this idiom towards her mum not to be so excited when she found The Golden Ticket of Willy Wonka.

"*The shopkeeper: Take it easy, It'll give you a tummy-ache if you swallow it like that without chewing*", in this sample, take it easy is a widely used informal **idiom** which means to be calm and feel relaxed. The shopkeeper used this idiomatic expression to make Charlie calm when he found the Golden Ticket in the shop.

"*My dear old fish, said Mr. Wonka, go and boil your head!*", the **idiom** go and boil your head is an idiomatic expression which I found really interesting. It refers the meaning of frustration or anxiety with someone's attitude, actions and opinions. It is used in the dialogic communication between Mr. Wonka and Mrs. Salt when her daughter makes rudeness towards the Oompa-Loompas.

"*All right, said Mr. Wonka, stop here for a moment and catch your breath, and take a peek through the glass panel of this door*". This **idiom**, which is used when the Willy Wonka are introducing the nut room, refers meaning of taking a short break from one's activities in order to relax.

Slang. Here are the samples of **slangs** used:

- Nonsense!

- Cripes!
- Shit!
- Buzz off!!!

Slang is an independent linguistic entity which possesses innovative, modern, unusual, free and humorous features in literary language according to the situation, it is used to express the characteristic of consciousness and judiciousness of available words and tools. It emotionally colours speech as an informal means of communication. [Satimova D.N. 2020, p. 54]

“Nonsense! cried Grandpa Joe. Wouldn’t it be something, Charlie, to open a bar of chocolate and see a Golden Ticket glistening inside!”. The used slang nonsense refers the meaning of having no meaning or make no sense. It is widely used in the dialogic communication of the film **“Charlie and The Chocolate Factory”** expressing mainly frustration or anger.

“Cripes! Mr. Bucket cried. What’s going on in here?”, Cripes is an American **slang** term that can be used to verbally convey surprise, irritation, or disgust. Other **slangs** Shit! and Buzz off can be also found in the dialogic communication of the film **“Charlie and The Chocolate Factory”**, meaning a contemptible person and go away respectively.

Euphemisms. The other used lexis devices are **euphemisms** with the number 3 and **jargons** with just 1. Here are the **euphemisms** found:

- How dare you speak to me like that?
- Will you be quiet for a little, please?
- Will you leave me alone?

Cameron (1995) defines euphemism as “a term used deliberately to avoid or soften the negative associations of words that deal directly with taboo subjects” (Deborah Cameron 1995, p. 65).

Let me analyze the used euphemisms in the film: “Mrs.Salt shouted: How dare you speak to me like that!”, it can be the softening meaning of “Why are you talking to me like that or “Mr.Wonka said: Will you be quiet for a little, please?” is used to avoid saying “Shut up”, and “Charlie said: Will you leave me alone?” is also positively expressed meaning of “Go away”.

Jargon. Notably, only one **jargon** is found in the dialogic communication and it is **“Bicuspids”** which means a type of “tooth” that are located between canines and molars in

the back of the mouth. It is meanly understood by dentists, but not many people know this lexis.

Conclusion

In conclusion, the lexical analysis of media discourse in "Charlie and the Chocolate Factory" reveals the profound impact of language on both narrative construction and audience engagement. The film's dialogue, characterized by whimsical and evocative language, not only enhances its fantastical elements but also serves as a vehicle for deeper cultural critiques. By employing diverse lexical devices, Tim Burton crafts a unique voice that resonates with viewers, fostering an emotional connection to the story and its characters.

References

- Aronowitz, S., & Helton, G. (2023). Subjectivity in film: mine, yours and noone's. *Ergo: An Open Access Journal of Philosophy*, 11(25), 652-688.
- Bakilapadavu, G. (2018). Film language: Film Form and meaning. *Birla Institute of Technology and Science Pilani*, 65(4), 234-240.
- Baubek, A. (2013). *The language of films*. AVA Publishing Press.
- Braudy, L., & Cohen, M. (2009). *Film Theory & Criticism (seventh edition)*. Oxford University Press.
- Cameron, D. (1995). *Verbal Hygiene*. London/New York: Routledge.
- Christine, L. (2020). *Reinventing Film Studies*. Oxford University Press.
- Eisenstein, S. (1977). *Film Form: Essays in the film theory*. New York, Harcourt, Brace.
- Giannetti L. *Understanding Movies* (ninth edition). New Jersey: Upper saddle River, 2019. -P. 284.
- Inger, R., Christer, P. (1998). On the Subject of imperatives: A minimalist Account of the Imperative Clause. *The Journal of Comparative Germanic Linguistics*, 12(3), 177-224.
- Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London. Longman.
- Manovich, L. (2001). *The language of new media*. MIT Press.
- Mantyla, K. (2004). *Idioms and language users: the effect of the characteristics of idioms on their recognition and interpretation by native and non-native speakers of English*. University Library of Jyvaskyla.

- Monaco, J. (2009). *How to read Films: Movies, Media and Beyonds*. Oxford University Press.
- Mulvey L. (1989). *Visuals and Other Pleasures* PALGRAVE Houndmills Press.
- Nichols, B. (2010). *Introduction to Documentary*. Indiana University Press.
- Satimova D.N. (2020). *O‘zbek va ingliz yoshlar slengining qiyosiy tahlili*. [PhD dissertation, Andijan State University]. Andijan State University Research Repository. UO‘K: 811.111’276.
- Toletto, J. (2001). *Science Fiction film*. Cambridge University Press.
DOI: [10.1017/CBO9780511613159](https://doi.org/10.1017/CBO9780511613159)

SUBSTANDARD VOCABULARY IN ENGLISH LITERATURE AND ITS CRITICAL-ANALYTICAL TRANSLATION INTO UZBEK: IN THE EXAMPLE OF STUDY "THE ADVENTURES OF TOM SAWYER" BY MARK TWAIN

İNGİLİZ EDEBİYATINDA STANDART DIŞI SÖZ VARLIĞI VE ÖZBEKÇEYE ELEŞTİREL-ANALİTİK ÇEVİRİSİ: MARK TWAIN'İN "TOM SAWYER'İN MACERALARI" ESERİ ÖRNEĞİ

Dilafruz SATIMOVA*

Özet

Bu makale, Mark Twain'in "Tom Sawyer'in Maceraları" adlı eserinin dilbilimsel analizine odaklanarak, İngiliz edebiyatındaki standart dışı kelime dağarcığının temsilini incelemektedir. Konuşma dilinin (konuşma dilleri, argo, jargon ve lehçe gibi) derinlemesine bir incelemesi yoluyla, bu sözlüğün karakter gelişimini, tonlama niteliklerini ve anlatı stilini nasıl şekillendirdiğini değerlendirmeye çalışmaktayız. Araştırma ayrıca, bu standart dışı dili Özbekçeye çevirirken karşılaşılan karmaşıklıkları ve engelleri ele alarak, kültürel ve dilsel bağlamların çeviri doğruluğunu ve okuyucu algısını nasıl etkilediğine özellikle dikkat çekmektedir. Bu çalışma, çeviri içindeki kaynak materyalin tematik derinliğini ve üslup özünü etkili bir şekilde korumak için eşdeğerlik, analogik eşleme ve uyarlanabilir sunum gibi eleştirel analizi önceliklendiren çeviri tekniklerinin önemini vurgulamaktadır.

***Anahtar Kelimeler:** standart dışı söz varlığı, edebi çeviri, günlük dil, Mark Twain, Tom Sawyer'in Maceraları.*

Abstract

This paper examines the representation of non-standard vocabulary in English literature, with a focus on a linguistic analysis of "The Adventures of Tom Sawyer" by Mark Twain. Through an in-depth review of the colloquial language—such as colloquialisms, slang, jargon, and dialect—we assess how this lexicon shapes character development, tonal qualities, and narrative style. The research also addresses the intricacies and obstacles faced when rendering this non-standard language into Uzbek, giving particular attention to how cultural and linguistic contexts influence translation accuracy and reader perception. This study

---

* Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Associate Professor, Doctoral Student (DSc) at Andijan State University, Orcid: 0000-0002-4640-601X
Doç. Dr., Andican Devlet Üniversitesi, dilmus09@gmail.com

highlights the importance of translation techniques that prioritize critical analysis, including equivalence, analogical mapping, and adaptive rendering, to effectively preserve the thematic depth and stylistic essence of the source material within the translation.

Keywords: *substandard vocabulary, literary translation, colloquial language, Mark Twain, The Adventures of Tom Sawyer*

Introduction

In literary translation, dealing with substandard vocabulary expressions that diverse from formal linguistic norms demands careful linguistic and cultural evaluation. Substandard language, which encompasses slang, colloquialisms, jargon, and dialectal forms, is integral to literary texts for establishing authenticity, social stratification, and the vernacular identities of characters. Linguists define substandard vocabulary as “*non-standard forms deviating from conventional grammar and vocabulary*” (V.Vinogradov 1963, 96), which are essential to characterizing social environments and emotional nuances.

For instance, Mark Twain’s “The Adventures of Tom Sawyer” a valuable foundation for such an analysis, as it incorporates diverse elements of American vernacular that lend authenticity and depth to the narrative. Translating such spoken vocabulary poses significant challenges, as these expressions carry rich cultural connotations and linguistic particularities that resist direct equivalence in Uzbek. Jakobson noted that “*equivalence in difference*” is essential in translation, where non-standard terms require adaptation to retain their social and stylistic function (R. Jakobson 1959, 233). When translating substandard expressions, it is crucial to preserve the thematic essence while capturing Mark Twain’s stylistic ingenuity. Thus, this study examines critical translation strategies such as functional equivalence, adaptation, and contextualization—to convey the linguistic richness and cultural depth of the original text, ensuring that the vernacular vibrancy in Mark Twain’s work is accurately rendered for Uzbek readers.

Methodology

In translation studies, particularly when dealing with translations into languages with distinct linguistic structures and cultural frameworks, several methodological approaches become essential. According to Vinogradov’s theory on linguistic correspondence, translations into non-related languages often require not only lexical substitution but also adjustments at syntactic and stylistic levels to achieve functional equivalence (V.Vinogradov

1963, 75). R. Jakobson emphasized that when transferring meaning across unrelated languages, structural disparities necessitate transformations such as modulation, adaptation, and transposition (R. Jakobson 2000, 114). These strategies allow translators to maintain semantic fidelity while adjusting the original message to align with the target language's natural expressions.

In the field of translation studies, scholars have established various methodological approaches that address the challenges of rendering meaning across languages. These methodologies help define translation strategies, facilitating cultural and linguistic transfer between texts.

One influential framework is presented by **Peter Newmark** in his seminal work, *Approaches to Translation* (1981), where he distinguishes between **semantic and communicative translation**. Semantic translation seeks to preserve the precise meaning of the source text, focusing on the author's original intent, while communicative translation prioritizes the reader's understanding, adapting content to be more accessible and culturally relevant to the target audience. Newmark's differentiation is widely applied in fields like literary translation, where the translator balances literal accuracy with contextual understanding.

In *Comparative Stylistics of French and English* (1958), **Jean-Paul Vinay and Jean Darbelnet** present a systematic methodology for analyzing translation shifts, offering insights into the structural, stylistic, and cultural divergences between languages. Their method outlines **direct and oblique translation techniques**, including borrowing, calque, transposition, modulation, equivalence, and adaptation. Vinay and Darbelnet's approach is especially valuable in the translation of idioms, stylistic markers, and culturally specific expressions, which require creative adaptations to convey the same impact in the target language.

Roman Jakobson, in *On Linguistic Aspects of Translation* (1959), introduces a foundational typology of translation processes: **interlingual, intralingual, and intersemiotic translation**. Interlingual translation, the most common type, involves transferring meaning between languages; intralingual translation addresses variations within the same language, such as dialect translation or simplification; and intersemiotic translation, also known as transmutation, interprets verbal signs through nonverbal sign systems. Jakobson's typology broadens the understanding of translation beyond linguistic boundaries, emphasizing the multifaceted nature of conveying meaning.

Another key figure, **Eugene Nida**, known for his work on **formal and dynamic equivalence** in *Toward a Science of Translating* (1964), introduced concepts that account for cultural sensitivity in translation. Formal equivalence aims for a word-for-word translation, maintaining structure and content fidelity, while dynamic equivalence seeks a sense-for-sense approach, enabling cultural adaptation to make the message understandable to the target audience. Nida’s methodology is particularly impactful in religious and culturally nuanced texts, where literal accuracy might obscure the intended meaning.

Further contributions come from **Lawrence Venuti**, who, in *The Translator’s Invisibility* (1995), examines the effects of foreignization and domestication strategies. Venuti argues that translation choices influence readers’ perceptions, with domestication bringing the text closer to the target culture and foreignization preserving its original cultural identity. His work challenges translators to consider ethical implications and the potential loss of cultural elements, making his approach significant in literary and postcolonial translation contexts.

Each of these scholars has advanced unique methodologies that offer translators practical tools for handling linguistic diversity, cultural context, and audience expectations. Together, these methodologies form a rich foundation for modern translation studies, helping translators navigate the complexities inherent in cross-linguistic and cross-cultural communication. Furthermore, they suggested several translation methods which are essential to effectively bridge linguistic and cultural differences, each prioritizing unique aspects of the source text:

1. ***Literal (Word-for-Word) Translation*** maintains the original structure closely, often reserved for technical or scientific materials where precision is paramount. Though highly accurate, it can feel rigid and may compromise readability in more fluid texts.
2. ***Semantic Translation*** centers on preserving the source text’s deeper meaning and emotional tone while allowing for syntactical adjustments to align with the target language. This approach, frequently employed in literary translation, upholds the author’s voice and intent with minimal alteration.
3. ***Idiomatic Translation*** captures the source message using natural expressions and idioms native to the target language, even if it necessitates rephrasing. This is particularly valuable for culturally laden texts or those reliant on idiomatic language, ensuring the translation resonates authentically with the target audience.

4. **Communicative Translation** adapts the content to meet the expectations and comprehension level of the target audience, emphasizing readability and natural flow. Commonly utilized in advertising, this method tailors the text to be accessible and engaging.
5. **Adaptation** entails more substantial modifications to culturally specific references, transforming the original intent into terms meaningful within the target language's cultural context. Often applied to humor, social customs, or literary works, this method seeks cultural relevance while retaining the essence of the original.
6. **Free Translation** grants the translator greater liberty to rephrase and restructure the text. This method is advantageous for summaries, adaptations, or where flexibility in expression is required.
7. **Transliteration** involves converting the script of the original language into that of the target language, commonly used for proper nouns and specific cultural terms. This method ensures phonetic preservation of names or terms without translating their meaning.
8. **Loan Translation (Calque)** translates each component of a phrase directly, ideal for compound terms or idiomatic phrases that lack equivalents in the target language. By translating each element individually, the calque allows for nuanced comprehension without a direct linguistic equivalent.

Functional (Pragmatic) Translation prioritizes the usability and practicality of the translation, ensuring it is contextually suitable. Often applied in manuals or instructional material, this type of translation focuses on achieving clear communication over maintaining the literal text.

Main part. Analysis and discussion

In "The Adventures of Tom Sawyer", Mark Twain uses substandard vocabulary to portray the social and regional backgrounds of his characters. This includes slang, informal expressions, and dialectal speech that reflect the American South of the late 19th century. Examples include phrases like "ain't," "reckon," and "lemme" which capture the vernacular and create a vivid image of the setting and characters.

Examples: "Ain't" contraction for "is not" or "are not" is widely used by Tom Sawyer and other characters to emphasize their informal, regional speech patterns. "Reckon" is also common in Southern American English and it is a colloquial term meaning "suppose" or

“think”. “*Lemme*” is a contraction of “let me”, this phrase conveys informality and often appears in dialogues involving Tom and his friends.

Translating substandard vocabulary like this into Uzbek requires an understanding of both linguistic and cultural subtleties. A critical-analytical translation approach that uses equivalence and adaptation is often necessary to retain the original’s spirit while ensuring it is understandable to Uzbek readers.

1. *Equivalence*: Translating with direct or closest equivalents in Uzbek to maintain meaning. “*Ain’t*” could be translated as “*emas*” ensuring that the informal tone is preserved.
2. *Adaptation*: When an exact equivalent is unavailable, adaptation helps convey the intended tone. “*Reckon*” may be adapted to “*deb o‘ylamoq*” to retain the character’s sense of colloquial reflection in Uzbek.
3. *Cultural Substitution*: Some phrases may require cultural equivalents to better resonate with Uzbek readers. “*Lemme*” might be adapted as “*qo‘ysin meni* or *qo‘ysin endi*” for an informal feel suitable for Uzbek readers.

For example: “*Follered ‘em—yes. That was it. I wanted to see what was up—they sneaked along so. I dogged ‘em to the widder’s stile, and stood in the dark and heard the ragged one beg for the widder, and the Spaniard swear he’d spile her looks just as I told you and your two—*” (The Adventures of Tom Sawyer. Mark Twain, 204)

– *Men ularning orqalaridan ketdim. Hammasi shunday bo‘lib chiqdi. Men ularning nima ish qilib yurganlarini bilmoqchi bo‘ldim. Ular borgan sari yuqoriga chiqib borar edilar, men ham ular beva xotinning devori yoniga yetib borgunlaricha orqalaridan chiqib bordim. Keyin o‘sha yerda, qorong‘ilikda quloq solib tura boshladim. Usti-boshi uvada kishi beva xotinni yoqlar edi. Ispaniyalik esa uni burdalab tashlayman, deb qasam ichar edi. Buyog‘ini men sizlarga aytib bergan edim...*(Translated into Uzbek by Ilyos Muslim, 235)

“*Follered*” is a dialectal or colloquial variation of the word “followed”. It represents a substandard form of the verb, often used in regional dialects or informal speech to convey a character's background or social class. In the translation, this could be reflected as a more casual form of “*kuzatmoq* or *orqalaridan ketmoq*”. “*Widder*” is a substandard or dialectal version of “widow”, showing a regional accent or uneducated speech pattern. In the Uzbek translation, “*beva ayol*” captures the meaning but lacks the substandard quality. “*Dogged*” means to follow or trail someone persistently, which aligns with colloquial English rather than standard formal usage. This term may suggest a relentless, almost animalistic pursuit. In Uzbek, “*ta‘qib qildim*” reflects this sense of pursuit. “*Spile*” is a substandard form of

‘spoil’, indicating a change in pronunciation that might be associated with rural or uneducated speech. The word “chiroyini buzaman” in Uzbek provides the literal meaning but does not fully capture the non-standard pronunciation.

Original text and translated version comparison are wonderfully given if we analyze it deeply: “*Follered 'em*” → “*Ularning orqalaridan ketdim*”

In the original, “fullered” is a non-standard or dialectal form of “followed”. It reflects the character’s informal speech and likely a regional or social dialect. In the translation, Ilyos Muslim uses the standard Uzbek phrase “ularning orqalaridan ketdim”, which means “I followed them” in a more neutral, formal tone. The substandard nature of ‘fullered’ is not retained, meaning the translation loses some of the character’s informal or unpolished tone. In the second substandard vocabulary is used translation technique: This part of the translation leans towards *semantic translation*, focusing on the meaning rather than retaining the non-standard form. “*Widder*” → “*beva xotin*”. “Widder” is a colloquial form of “widow”, adding a sense of rural or unrefined speech to the original text. The Uzbek translation “beva xotin” (widow woman) accurately conveys the meaning but uses standard vocabulary without the colloquial or regional connotation. This approach aligns with equivalent translation for meaning but does not capture the colloquial feel, thus opting for clarity over style. There’s an absence of dialectal or colloquial tones here. “*Dogged 'em*” → “*orqalaridan chiqib bordim*”. In English, “dogged” has an informal and almost tenacious nuance, implying persistent pursuit. The Uzbek translation “orqalaridan chiqib bordim” (I followed them closely) captures the essence of following, but the persistence and informal tone are softened. This seems to follow *functional translation*, where the focus is on the contextual meaning rather than style. “*Spile*” → “*burdalab tashlayman*”. “Spile” is a non-standard form of “spoil” in English, adding a rough and unpolished tone. In Uzbek, “burdalab tashlayman” (tear to pieces) intensifies the meaning by adding an element of violence, which reflects the threatening nature but loses the informal or dialectal quality. The translator uses adaptation to amplify the sense of threat while sacrificing the original substandard form.

From this analysis, we can observe that the translator, Ilyos Muslim, primarily used *semantic translation* and *equivalent translation* methods. These techniques are effective in maintaining the meaning but do not fully capture the informal or dialectal performances present in Twain’s original text. The translator appears to prioritize conveying the overall message clearly to the Uzbek audience over retaining the substandard or regional tone of the

character’s speech. The translation choices indicate a functional-equivalent approach, focusing on how the target audience would interpret the meaning without necessarily mimicking the informal tone of the original. This approach can be effective for clarity, especially if the cultural context or substandard elements in English do not have direct equivalents in Uzbek.

From an Uzbek linguistic perspective, the translator, Ilyos Muslim, selected particularly fitting expressions with phrases like “*quloq solib tura boshladim*” (literally “began to listen attentively”) and “*usti-boshi uvada kishi*” (meaning “a man in shabby clothes”). These choices effectively capture both the intended actions and the subtle connotations of the original phrases in English, aligning well with Uzbek cultural and linguistic norms.

The phrase “*quloq solib tura boshladim*” employs a colloquial yet contextually appropriate expression for attentive listening. In Uzbek, “*quloq solmoq*” implies careful listening, often in a secretive or cautious manner, which aligns with the original scene where the character listens covertly. By choosing this phrase, the translator manages to evoke an air of curiosity and attentiveness without resorting to a strictly literal translation. This subtle adjustment demonstrates semantic translation with a slight adaptation that respects the idiomatic nature of Uzbek, preserving the mood of the scene while ensuring cultural relevance.

The term “*usti-boshi uvada kishi*” conveys a vivid image of a person in tattered or worn-out clothing, emphasizing social status and physical appearance. In the context of the original text, where “the ragged one” is used to describe a character, this Uzbek expression captures the same essence. “*Uvada*” specifically brings sense of neglect or poverty, common in Uzbek descriptive language. This choice reflects a cultural equivalence strategy, where the translator selects a phrase that, while not identical in structure, resonates culturally and contextually with the target audience. It retains the social undertone of the original while enriching it with a localized flavor.

I. Muslim’s use of phrases like “*quloq solib tura boshladim*” and “*usti-boshi uvada kishi*” showcases a **balanced translation** approach. Instead of strictly adhering to **word-for-word translation** or attempting to replicate the informal English directly, the translator adapts expressions to maintain both the communicative function and the stylistic intent. This performed adaptation bridges linguistic and cultural differences, allowing the substandard elements to resonate naturally within the Uzbek language framework. Through semantic

adaptation and cultural equivalence, the translation preserves the informal, character-driven tone of the original while tailoring it to the expectations and norms of an Uzbek readership.

In another example: - *What! The DEAF AND DUMB man said all that!* (The Adventures of Tom Sawyer. Mark Twain, 204)

- *Nechuk! Shularning hammasini o'sha jingalak so'zladimi?* (Translated into Uzbek by Ilyos Muslim, 235)

The phrase "*deaf and dumb*" is considered outdated and substandard in modern English due to its insensitive connotations. In contemporary language, terms like "hearing and speech impaired" or "deaf and non-speaking" are often preferred for their respectfulness. However, within the context of *The Adventures of Tom Sawyer*, such language reflects the colloquial and sometimes insensitive vernacular of the time period. The translated line, *Nechuk! Shularning hammasini o'sha jingalak so'zladimi?* by Ilyos Muslim demonstrates a creative adaptation of the original phrase, *What! The DEAF AND DUMB man said all that!*

In the original English, "*deaf and dumb*" is used as a descriptor. However, rather than translating this directly into Uzbek as "*kar va soqov*", which would be a literal but potentially insensitive translation, Ilyos Muslim has opted for "*jingalak*" (curly-haired or referring to physical appearance in a less literal way). The translated line by Ilyos Muslim effectively employs the Uzbek slang term "*jingalak*". This word, commonly used in spoken Uzbek, particularly among younger people, is a slang term with a negative connotation. It doesn't merely describe a physical trait (curly hair) but often serves as a subtle judgment, suggesting that the person is not well-regarded or is somewhat disreputable—similar to saying someone is a bit of a "troublemaker" or "not a respectable person". This perfectly suited usage gives the translation additional layers that align with the substandard, colloquial tone of Twain's original work. By selecting this slang term, I. Muslim conveys a similar level of informal, colloquial language while adding a layer of judgment or skepticism toward the character, mirroring the critical tone of the original. Rather than potentially using insensitive or outdated terminology for disabilities, the translation localizes the expression with "*jingalak*", which, while colloquial, does not focus on physical or mental limitations but rather implies a character trait through slang. This choice maintains the reader's attention on the character's dubious nature, preserving the social implications of substandard language while adjusting it to avoid offensiveness in Uzbek culture.

The use of "*jingalak*" not only keeps the translation natural but also evokes a familiar attitude among Uzbek readers, particularly those accustomed to spoken Uzbek. This choice

resonates with a tone of surprise and slight disdain, effectively mirroring the character's disapproval in the original text. The translator has managed to retain the surprised tone conveyed in the original text by using "Nechuk!". This exclamation captures the sense of astonishment while adapting it culturally to Uzbek conversational style. The tone thus remains consistent with the original, but the approach to the content has been adjusted for cultural sensitivity. The translator's choice to use "jingalak" reflects a mix of idiomatic and communicative translation. This method enables the translator to use natural expressions within the target language, even if it involves departing from the exact wording of the source text. Here, "jingalak" is used idiomatically, resonating with spoken Uzbek's informal tone.

In another example, we can observe some substandard language as well,

- "Lordy!"
  - "Yes, they do. I've always heard that."
  - "Tom, I don't like to fool around much where there's dead people. A body's bound to get into trouble with 'em, sure."
  - "I don't like to stir 'em up, either. S'pose this one here was to stick his skull out and say something!"
  - "Don't Tom! It's awful."
  - "Well, it just is. Huck, I don't feel comfortable a bit."
  - "Say, Tom, let's give this place up, and try somewheres else."
  - "All right, I reckon we better."
  - "What'll it be?" (The Adventures of Tom Sawyer. Mark Twain, 175)
1. "Lordy!" This is an informal expression of surprise, typical of colloquial or slang language. It's a milder version of "Lord!" and fits the informal tone of the dialogue between Tom and Huck.
  2. "A body's bound to get into trouble...". "Body" here is used colloquially to refer to a person, rather than the literal meaning. This usage is common in regional and colloquial American English.
  3. "S'pose this one here was to stick his skull out...". "S'pose" is a contracted form of "suppose," indicating casual, spoken language, often associated with rural or less formal speech patterns.
  4. "Somewheres else". "Somewheres" is a nonstandard form of "somewhere," which is typical in colloquial American English, especially in dialects. It's a good example of substandard vocabulary that gives a regional flavor to the character's speech.

5. "I reckon we better." "Reckon" is a regional term commonly used in Southern and Midwestern American English. It means "think" or "suppose," giving a rustic tone to the dialogue.

– *Xudoyo tavba!*

– *To 'g'ri, shunday qilar emishlar, men buni ko 'p eshitganman.*

– *Yo 'q, Tom, menga qara. Shu o 'lik bor yerda o 'ralashishni sira xohlamayman. O 'lik bor yerga yaqin yursang, albatta bir baloga yo 'liqasan. Shunday ishga mening ham tobim yo 'q, Gek. Basharti shu yerda yotgan o 'lik birdan boshini ko 'tarib, baqirib yuborsa bormi...*

– *Qo 'ysangchi, Tom, bunaqa vahimali so 'zlarni gapirma!*

– *Chindan aytayapman, Gek, shularni o 'ylab juda qo 'rqib ketayapman.*

– *Menga qara, Tom, qo 'y, esimiz borida etagimizni yig 'ishtirib, shu yerdan tinchgina ketaylik. Baxtimizni boshqa yerdan qidiraylik.*

– *Rost aytasan, ketaqolaylik. Shunday qilsak, yaxshiroq bo 'lar.*

– *Xo 'sh, qayerga boramiz? (Translated into Uzbek by Ilyos Muslim, 200)*

In this translation by Ilyos Muslim, we observe several notable aspects and strategies used to render substandard vocabulary and colloquial expressions in a way that resonates with Uzbek readers. The translator has successfully retained the informal, conversational tone of the original English text. Expressions such as "*Xudoyo tavba!*" and "*Qo 'ysangchi, Tom, bunaqa vahimali so 'zlarni gapirma!*" preserve the casual and slightly humorous tone that Mark Twain originally intended, reflecting the spontaneous dialogue between Tom and Huck. I. Muslim uses culturally familiar phrases like "*Xudoyo tavba!*" to replace "*Lordy!*", which is an expression of surprise in English. This substitution aligns with the cultural and linguistic norms of Uzbek, making the text more relatable to the target audience while preserving the emotional impact of the dialogue. Here, instead of a direct translation, equivalent expressions were chosen based on cultural context. In the source text, Twain uses informal contractions and slang like "*ha 'nted house*" and "*dern sight*" to convey the dialect and substandard language. In the translation, however, these terms are rendered into more neutral or colloquial Uzbek expressions without a direct attempt to mimic dialect. For example, "*ha 'nted house*" is not directly translated but rather interpreted in a way that maintains its implied meaning of "*ghost house.*" This demonstrates adaptation rather than a literal translation, allowing for the target audience's ease of understanding.

Some dialectal markers in the original English text, such as the unique spelling in "*ha 'nted*" and "*dern*", are absent in the Uzbek version. This is a strategic choice in the

translation process, as maintaining dialectal markers may not have the same effect or clarity in the Uzbek language. By opting for a more general colloquial tone, I. Muslim ensures the translation is accessible while still conveying the rustic flavor of the dialogue. The Uzbek translation also reflects adjustments in sentence structure to match the natural flow of Uzbek dialogue. For instance, phrases like "*Menga qara, Tom, qo'y, esimiz borida etagimizni yig'ishtirib, shu yerdan tinchgina ketaylik*" show careful restructuring to preserve natural dialogue flow in Uzbek, making it sound authentic and engaging. The phrase "*esimiz borida etagimizni yig'ishtirib*" indeed carries the meaning of "*we should leave while everything is still okay*" or "*let's leave before things get worse.*" This is a culturally balanced expression in Uzbek, indicating a cautious approach, urging one to act or leave a situation before any trouble arises.

In English, the equivalent expression might be something like "*let's get out while the going's good*" or "*we should make a move before things turn bad.*" This choice of expression by Ilyos Muslim captures the original intent while bringing in a culturally relevant idiom that resonates well with Uzbek readers. It also reflects a subtle use of substandard vocabulary and idiomatic language, enhancing the informal and authentic tone of the characters' conversation.

The overall approach can be categorized as **communicative** and **adaptive translation**. Rather than translating each slang term literally, Muslim adapts the dialogue to match the linguistic and cultural setting of the target language. This is evident in his choices to replace culturally specific terms with those familiar to Uzbek readers, focusing on conveying the intended atmosphere and character interactions. All in all, Ilyos Muslim uses communicative translation combined with cultural adaptation to handle substandard vocabulary. By focusing on cultural equivalents and colloquial expressions, he successfully translates the informal tone and variations of Mark Twain's original text while ensuring accessibility and relatability for Uzbek readers. This translation strategy effectively preserves the narrative's essence, even as certain dialectal markers and slang terms are adapted to fit the Uzbek linguistic and cultural context.

Conclusion

Taking everything into account, the examination of substandard vocabulary in "The Adventures of Tom Sawyer" reveals the essential role that informal and culturally specific language plays in conveying character depth, social dynamics, and the rich vernacular of

Mark Twain’s world. The process of translating such vocabulary, especially into a language like Uzbek with different linguistic and cultural conventions, demands a careful balance of methods, including equivalence, adaptation, and cultural substitution. Each method enables the translator to retain not only the literal meaning but also the stylistic and contextual essence of Mark Twain’s narrative. This study highlights that a critical-analytical translation approach—one that takes into account the linguistic features and cultural layers of the original—proves essential in preserving the text’s authenticity and readability for new audiences. By preserving the substandard expressions and colloquialisms that shape the characters and setting, the translation provides readers with a more immersive experience, reflecting the original’s tone, humor, and societal insights. This analysis emphasizes that effective translation of substandard vocabulary is not merely a linguistic exercise but a culturally sensitive interpretation, bridging diverse languages and literary traditions.

References

- Jakobson, R. (1959). On linguistic aspects of translation. In *Essays on Language* (pp. 232–239). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Jakobson, R. (2000). On linguistic aspects of translation. In L. Venuti (Ed.), *The Translation Studies Reader* (pp. 113–118). London: Routledge.
- Muslim, I. (2014). *Tven M. Tom Soyerning boshidan kechirganlari*. (288 p.). Tashkent: Yangi asr avlodi.
- Newmark, P. (1981). *Approaches to translation* (pp. 45–78). Oxford: Pergamon Press.
- Nida, E. A. (1964). *Toward a science of translating: With special reference to principles and procedures involved in Bible translating* (pp. 120–156). Leiden: Brill.
- Twain, M. (2004). *The Adventures of Tom Sawyer*. (246 p.). New York: Bantam Books.
- Vinay, J.-P., & Darbelnet, J. (1995). *Comparative stylistics of French and English: A methodology for translation* (pp. 85–112). Amsterdam: John Benjamins.
- Vinogradov, V. V. (1963). *Essays on stylistics of the Russian language* (142 p.). Moscow.

ÖZBEK MÜZİK PEDAGOJİSİNDE KADIN ŞARKICILIK OKULLARININ ETKİSİ VE ÖNEMİ

*THE INFLUENCE AND IMPORTANCE OF FEMALE SINGING SCHOOLS IN UZBEK
MUSIC PEDAGOGY*

O'zbek musiqa pedagogikasida ayol xonandaligi maktablarining taʼsiri va ahamiyati

Dildorakhan MAMAJONOVA*

Özet

Makalede Özbek müzik pedagojisinde millî kültürün gelişmesinde kadın şarkıcı okullarının önemli rolü ve önemi tartışılmaktadır. Özbekistan'da bağımsızlık döneminde kadın sanatçılara ve müzik sanatına olan ilginin arttığı, millî müzik değerlerinin korunması ve genç nesillere modernlikle zenginleştirilmesinde kadın şarkıcı okullarının ayrı bir önem taşıdığı kaydedilmektedir. Bu okullar, genç kadınların sadece yaratıcı potansiyellerini geliştirmede değil, aynı zamanda yaratıcı bağımsızlıklarını ve performans becerilerini geliştirmede de önemli bir rol oynamaktadır. Makalede kadın şarkıcıların geleneksel şarkıları icra etme becerileri, kültürel mirasın korunmasına katkıları ve müzik pedagojisindeki rolleri özellikle vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: müzik, kültürel miras, sanat, şarkıcı, şarkı, melodi, performans, yaratıcılık, eğitim, pedagoji

Annotatsiya

Maqolada o'zbek musiqa pedagogikasida ayol xonandalari maktablarining milliy madaniyatni rivojlantirishdagi muhim o'rni va ahamiyati muhokama qilinadi. Mustaqillik davrida O'zbekistonda ayol ijodkorlar va musiqa san'atiga bo'lgan e'tibor yanada oshgani ta'kidlanib, ayol xonandalari maktablari yosh avlodga milliy musiqa qadriyatlarini saqlab qolish va zamonaviylik bilan boyitishda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu maktablar nafaqat yosh ayollar ijodiy salohiyatini rivojlantirishda, balki ularning ijodiy mustaqilligi va ijrochilik mahoratini oshirishda ham muhim rol o'ynaydi. Maqolada ayol xonandalarning an'anaviy

---

* Kokand Devlet Pedagoji Enstitüsü Doktora Öğrencisi

qo'shiqlar ijrosidagi mahorati, ularning madaniy merosni asrashdagi hissasi va musiqa pedagogikasidagi o'rni alohida urg'u bilan bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: *musiqa, madaniy meros, san'at, xonanda, qo'shiq, kuy, ijro, ijod, ma'rifiy, pedagogika*

Abstract

The article discusses the significant role and importance of women's vocal schools in the development of national culture within Uzbek music pedagogy. It emphasizes the increased attention given to female creators and the art of music in Uzbekistan during the post-independence period. The schools for female singers play a crucial role in preserving the values of national music for younger generations while enriching it with modernity. These schools not only contribute to developing the creative potential of young women but also play an important role in enhancing their creative independence and performance skills. The article highlights the mastery of female singers in performing traditional songs, their contribution to preserving cultural heritage, and their role in music pedagogy.

Keywords: *music, cultural heritage, art, singer, song, melody, performance, creativity, education, pedagogy*

Son yillarda Özbekistan Cumhuriyeti'nde ulusal kültürün daha da geliştirilmesi, Yeni Özbekistan'ın yeni bir tarihinin oluşturulması, somut ve somut olmayan kültürel miras yapıtlarının korunması ve tanıtılması, halk sanatı ile amatör sanatın daha da yaygınlaştırılması, ülkemizin dünya kültür alanına aktif entegrasyonunun sağlanması ve kültür ile sanatın yenilikçi gelişimi için sistematik önlemler hayata geçirilmiştir. Özbekistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından, ülkemizde manevi yaşamın ve kültürel mirasın yeniden canlandırılması için geniş çaplı çalışmalar yapılmıştır. Özellikle müzik pedagojisi alanında, kadın şarkıcılara ve onların yaratıcı faaliyetlerine özel bir önem verilmiştir. Kadın şarkıcı okulları, Özbek müzik sanatının gelişmesinde önemli unsurlardan biri haline gelmiş ve bu okullarda okuyan genç nesil, sadece sanat icrası süreci tanımakla kalmayıp, aynı zamanda modern çağın koşullarında ulusal değerleri tarihi geleneklerle birleştirmeyi öğrenmektedir. Bu okullarda kullanılan çeşitli yöntemler ve pedagojik yaklaşımlar, genç şarkıcıların yaratıcı potansiyellerinin geliştirilmesine olanak sağlamakta ve halkımızın zengin kültürel mirasının tanıtılmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Kadın şarkıcılar, yalnızca Özbek müzik geleneklerinin korunmasına değil, aynı zamanda bu geleneklerin modernlikle zenginleştirilmesine de aktif olarak katkıda bulunuyorlar. Sanat programlarında ilerici fikirler ve yenilikler sunarak, müzik sanatını gençlerin zihinlerini etkileyen önemli bir eğitim aracı olarak başarıyla kullanıyorlar. Bağımsızlık döneminde, kadının müzik alanındaki rolü yalnızca kültürel canlanmayla sınırlı kalmamış, aynı zamanda sosyal ve ekonomik kalkınmanın da önemli bir unsuru haline gelmiştir. Milli müziğin derin anlamını ve ihtişamını gençler arasında yaygınlaştırarak, milletin manevi zenginliğinin büyümesine ve gelişmesine büyük katkı sağlamaktadırlar. Bu süreçte, kadın şarkıcıların yaratıcı faaliyetleri yalnızca ulusal kültürün restorasyonunda değil, aynı zamanda genç neslin modern küresel süreçlere uygun olarak hazırlanmasında da önem kazanmaktadır. Toplumsal bilinci etkileyen müzikleriyle yeni dünya görüşleri oluşturarak, ekonomik ve manevi devrimlerin temelini oluştururlar. Müzik, insanın zihinsel ve ruhsal dünyası üzerinde derin bir etkiye sahiptir ve bireyin içsel deneyimlerini, duygularını ve entelektüel süreçlerini koordine etmede büyük önem taşır. Atalarımız, yüzyıllar boyunca müziğin güçlü etkisine inanmış ve onu yalnızca ruhu dinlendirmek için değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel hayatı yönetmek için etkili bir araç olarak kullanmışlardır. Müzik sayesinde, insanlar iç dünyalarını zenginleştirir ve ruhsal istikrara kavuşurlar.

Özbekistan'da müzik, ulusal kültürün ayrılmaz bir parçası olup, eğitimsel değeri özellikle vurgulanmaktadır. Müzik, genç neslin ahlaki ve estetik eğitiminde önemli bir araç olarak hizmet etmekte ve bireyin ruhsal gelişimine katkıda bulunmaktadır. Eğitim sürecinde, yani gençlerin müzik bilgi ve becerilerini kazanmaları sürecinde, müzik okuryazarlığına ulaşmak belirli hedef ve görevleri içerir. Bu süreçte bilimsel ve metodolojik yaklaşımlar önemli bir rol oynamaktadır. Ana görevler arasında gençlerin estetik bakış açılarını müzik yoluyla geliştirmek, ulusal ve evrensel değerler konusunda bilinçlendirmek ve yaratıcı potansiyellerini ortaya çıkarmak yer alır.

Müzik eğitiminin geliştirilmesi, yenilikçi yöntemlerin ve yeni teknolojilerin kullanılması konusunun özel bir yere sahip olduğu, toplumun kültürel gelişiminin önemli bir parçasıdır. Ulusal geleneklerin modern yöntemlerle birleştirilmesi ve müzik eğitiminin bilimsel ile metodolojik temellerinin daha da geliştirilmesi gerekmektedir. Müzik, yalnızca yaratıcı bir araç değil, aynı zamanda kişiliği her yönüyle geliştiren önemli bir eğitim gücüdür.

Müzik, insan kültürüyle birleşerek eğitim, iş ve sosyal ilişkiler dahil olmak üzere çeşitli alanlarda ifadesini bulur. Yaşı ve sosyal statüsü ne olursa olsun herkes, müziğin faydalarından yararlanma olanağına sahiptir.

Geleneksel şarkılar, halkın kültürel mirası olarak kuşaktan kuşağa aktarılan, halk tarafından tanınan ve toplumun yaşam biçiminde önemli bir yere sahip olan sosyo-etik ilişkilerin genelleştirilmiş norm ve ilkelerini ifade eder. Bu şarkılar, gelenek ve göreneklerle yakından ilişkili olup, yıllar boyunca devam eden kültürel süreçleri yansıtır. Geleneksel şarkılar, halkın yaşamının parlak bir aynası olmanın yanı sıra, milli ve toplumsal değerlerin nesillere aktarılmasında da önemli bir araç görevi görür.

"Şarkı" kavramı, geniş anlamda farklı toplumsal tabaka ve gruplar tarafından icra edilen müzik eserlerini kapsar. Şarkıların en önemli özelliği, popüler olmaları ve halk tarafından seslendirilmesidir. Aynı zamanda geleneksel şarkılar, farklı bölgelerde kendine özgü icra yöntemlerini ve temalarını korumuştur.

Aşulla adlı verilen şarkılar, icracıdan şarkılardan daha fazla eğitim, özel müzik bilgisi ve becerisi gerektiren karmaşık bir türdür. *Aşulla* sanatçılarının becerilerini geliştirmek için özel müzik eğitimine ihtiyaçları vardır, çünkü bu türün performansları yalnızca müzik okuryazarlığı değil, aynı zamanda performans sürecinde yüksek tutku ve teknik potansiyel de gerektirir.

Müzik sanatı, geniş kapsamı ve uluslararası düzeyde halklar arasındaki kültürel bağları güçlendirme gücü nedeniyle ayrı bir öneme sahiptir. Müzik, insan ruhu ve toplum üzerindeki etkilerinin daha derinlemesine incelenmesiyle daha iyi anlaşılabilir ve takdir edilebilir. Bu açıdan bakıldığında, müzik pedagojisi alanındaki araştırma uzmanları, bu alanın gelişiminde ve müzik bilgisinin kamuoyuna yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Müzik pedagojisinin bilimsel temellerini ve yenilikçi yöntemlerini geliştirerek, bu alanın toplum üzerindeki eğitsel ve manevi etkisini artırmak mümkündür.

Müziği tanımlarken, ünlü müzik bilimci S.M. Begmatov'un görüşü de aynıdır: "Müzik, her insan için gerekli ve vazgeçilmez bir manevi gıdadır. Bu süreç, yani müziğin anlaşılması, her zaman bilimin ve yaratıcılığın odak noktası olmuştur. Müziği anlama düzeyi, araştırma, insan aklı ve hayal gücüyle düşünce ürünü olmanın ölçütüdür. Müzik, varoluşun tonlarda görselleştirilmesidir. Dolayısıyla her insan, müziği kendi tavrına ve değerlerine göre anlar" [2.22]. Ancak gelişim sürecinde, bakış açıları, izlenimler ve gelişim süreçleri zenginleşir. Halk müziği sanatı, sözlü gelenekler içerisinde şekillenip gelişmiş olsa da, bugün bile genel olarak müzik ve sanat hakkında belirli bir kanaat ifade edebiliriz. Bu

süreç, halk sanatında ve pratiğinde, yaratıcı insanların araştırılmasında ve kadın şarkı söyleme okullarının faaliyetlerinin niteliğinin iyileştirilmesinde yansımaları bulmuştur.

Bağımsızlık yıllarında Özbekistan'da kadınların yaratıcılığı yeni bir anlam kazandı ve sosyal ile kültürel hayata katılımları daha da genişledi. Bu süreç, devlet politikası düzeyinde yapılan reformlar yoluyla kadının yaratıcı potansiyelinin geliştirilmesine yönelik tedbirlerle yakından ilişkilidir. Bağımsızlık döneminde kadınlara sunulan hukuki, kültürel ve sosyal olanaklar, onların milli kültür ve sanat alanlarındaki faaliyetlerinin önünü açmış ve bu süreç, milli mirasın korunması ile geliştirilmesinde önemli bir aşamayı oluşturmuştur.

Folklor-etnografik topluluklar, kadınların yaratıcılığının önemli bir bileşeni olarak konumlarını güçlendirmiştir. Halkımızın zengin kültürel mirasının yeniden canlandırılması ve korunmasında büyük öneme sahip olan bu topluluklar, geleneksel şarkı, dans ve gelenekleri öğrenerek topluma sunmakla meşguldür. "Sharq Taronalari", "Boysun Bahori", "Asrlar Sadosi" ve "Ko'hna Zamin Ohanglari" gibi uluslararası ve cumhuriyet festivalleri, bu toplulukların çalışmalarını kamuoyuna sunmak için önemli bir platform görevi görmektedir. Bu etkinlikler aracılığıyla folklor toplulukları, yalnızca ulusal müzik mirasının korunmasında değil, aynı zamanda onun topluma kazandırılmasında da önemli bir rol oynamaktadır.

Toplulukların faaliyetleri, yalnızca gösteri sanatlarının korunmasında etkili bir araç olmakla kalmayıp, aynı zamanda ulusal değerlerin genç nesillere aktarılmasında da önemli bir rol oynadığı için büyük sosyal ve kültürel öneme sahiptir. Bu süreç, özellikle gençlerin kültürel bilincinin oluşması ve milli geleneklerin onlara aktarılması açısından önem taşımaktadır. Solo şarkıcılar, lapar, yalla ve aşula icracıları da milli kültürün korunmasına ve geliştirilmesine önemli katkılar sağlamaktadır. Halk sanatı geleneklerini güçlendirmeye hizmet eden bu sanatçılar, aile toplulukları aracılığıyla yapılan ülke geneli seçimleri ile bu süreci daha da pekiştirmekte ve halk sanatının toplumdaki statüsünün yükselmesine katkıda bulunmaktadır.

Bu tür süreçler, kadınların ulusal kültürün korunması ve geliştirilmesindeki yaratıcı potansiyellerini ortaya koymanın yanı sıra, toplumdaki sosyal rollerini de güçlendirmektedir. Folklor topluluklarının sosyal ve kültürel önemi, yalnızca performans sanatlarını korumaları değil, aynı zamanda toplumsal kültürün genç kuşaklara aktarılmasında önemli bir araç olarak hizmet etmeleridir. Bu toplulukların festivallere katılımı, halkın geleneksel değerlerinin yeniden canlandırılması, korunması ve gelecek nesillere aktarılmasına fırsat yaratmaktadır.

Ayrıca solo şarkıcılar, *lapar*, *yalla* ve *aşula* icracıları da milli kültürün korunmasında ve gelişmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Sahnedeki çalışmaları, halk sanatı geleneklerinin güçlendirilmesinin ve ulusal müziğin yaratıcı gelişiminin önemini göstermektedir. Aile toplulukları aracılığıyla yapılan ülke geneli seçmeleri, bu süreci daha da güçlendirmekte ve halk sanatının toplumdaki statüsünün yükselmesine katkıda bulunmaktadır.

Halk-etnografik toplulukların ve solo sanatçıların faaliyetleri, yalnızca ulusal müziğin sürekliliği ve gelişiminin sağlanması açısından değil, aynı zamanda kadının toplumsal kültürdeki yerinin daha da güçlendirilmesi açısından da önemlidir. Bağımsızlık koşullarında kadınların yaratıcılığına gösterilen ilgi, sadece ulusal kültürün restorasyonuna değil, aynı zamanda halk geleneklerinin de zenginleşmesine hizmet etmektedir. Bu fikirler, müzik pedagojisinde büyük bir öneme sahiptir. Kadın şarkıcıların eğitimini ve performans becerilerini geliştirmek, müziğin eğitim sürecindeki rolünü daha da artırmak için müzik pedagojisinde değerli yöntem ve kazanımların uygulanması gerekmektedir. Ulusal ve evrensel değerlerin gelecek nesillere aktarılmasında önemli bir rol oynamaktadırlar.

Çekici müziğin, yüksek ruhsal coşkunun içsel deneyimlerini ve derin duyguları uyumlu hale getirmedeki etkisi ölçülemeyecek kadar büyüktür. Atalarımız, yüzyıllar boyunca müziğin gücünü övdü ve bu sanatı ilişkilerinde, işlerinde ve yaşamlarında önemli bir yer haline getirdi. Artık müziğin çekici ve keyifli kapsamı genişlemiş, toplumdaki yeri güçlenmiştir. Müzik, ülkemizde büyük eğitim fırsatlarına sahip bağımsız bir alan olarak öne çıkmaktadır. Eğitim sürecinde müzik, gelecek nesillerin ahlaki ve estetik eğitiminde temel bir araçtır ve bu süreçteki verimlilik büyük ölçüde müziğin eğitimdeki yerine bağlıdır. Müzik günlük hayatımıza ne kadar entegre olursa, hayatımız da o kadar keyifli ve anlamlı hale gelir.

Bağımsızlık yıllarındaki geleneksel şarkıları, tarihlerini ve kökenlerini incelerken "gelenek", "geleneksellik", "şarkı", "büyük şarkı" ve "geleneksel şarkı" kavramları üzerinde yorum yapmak da önemlidir. Gelenek kavramı, "Özbek dilinin açıklayıcı sözlüğünde" [3.107] "nesilden nesile aktarılan bir kural" olarak tanımlanmakta; yani gelenek, görenek ve diğer uygulamaların sürekli tekrarıdır. Geleneksellik ise bu sürecin yıllar içinde kendi biçimiyle sürekli tekrarlandığını ifade eder. Bu açıdan bakıldığında, incelediğimiz geleneksel şarkılar, yıllar içerisinde günlük hayatımızda yerleşmiş ve nesilden nesile aktarılmış olan gelenek, görenek ve diğer eylemlerden oluşmaktadır. Daha açık bir ifade ile gelenek, nesilden nesile aktarılan ve toplum tarafından tanınan, toplumsal ahlaki ilişkilerin genelleştirilmiş norm ve ilkeleridir.

"Şarkı" terimi, eski çağlardan beri farklı isimlerle anılmıştır. Literatürde bu terimin "şlok", "takşut", "ır" (yır), "küg" gibi eski formlarla işaretlendiği bilgisi verilmektedir. İlk başta, büyük Türk alimi Kaşgarlı Mahmud'un "koşug" kelimesi, şarkı, kaside veya şiir anlamında kullanılmıştır. Bu kelimenin dört anlamda yorumlanması, şarkıların anlam ve içeriğine özel bir önem verildiğini göstermektedir. Geleneksel şarkılar söz konusu olduğunda, bunları öğrenmede ve anlamada uzman görüşlerine güvenmek önemlidir. Bu şarkılar, milli kültürün ayrılmaz bir parçasıdır; insanların kimliğini, kültürünü, geleneklerini ve bakış açılarını yansıtır.

Geleneksel şarkılar, yüzyıllardır nesilden nesile aktarılmış, kendine özgü üslubu ve içeriği korunmuştur. Dolayısıyla bu şarkılar, kültürel mirasın önemli bir parçasıdır ve bunların incelenmesi ve korunması, her milletin kültürel görevlerinden biridir. Ünlü müzikolog R. Yunusov, müzikle ilgili terim ve ifadelerin kullanımında bazı eksikliklerin bulunduğunu belirterek, "Gündelik yaşamda sıklıkla karşılaşılan 'şarkı' ile 'şarkı söyleme' arasındaki ayrımın yapılamadığı açıkça görülmektedir" [4.4]. Ona göre, günlük yaşamda "şarkı" ve "şarkı söyleme" terimlerinin anlaşılmasında ve doğru uygulanmasında eksiklikler vardır. Yunusov, bu durumu önemli bulmakta ve "şarkı" ile "şarkı söylemek" arasındaki ayrımın yapılamamasının çoğu zaman yanlış anlaşılmalara yol açabileceğini açıklamaktadır. Şarkı, günlük hayatımızda farklı kategorilerdeki insanlar tarafından seslendirilebilir; ancak şarkıyı icra edecek kişinin belli bir eğitim veya ustalık dersi almış olması gerekmektedir. Müziğin üst notalarının ve doruklarının yapıları, bir müzik eserinin önemli bir parçasıdır. İlahilerde ünlemler önemli bir rol oynamakta ve icralarında melodi ve yapısı büyük önem taşımaktadır.

Bir toplumsal bilinç biçimi olarak sanat, insanın manevi zenginliği ve sanatsal-estetik farkındalığının aracıdır ve toplumda önemli bir yer tutar. Kadın şarkıcıların müzik pedagojisi çerçevesindeki rolü ayrı bir önem taşımaktadır; çünkü onların hazırlık ve icra becerileri, ulusal müzik kültürünün topluma kazandırılmasında belirleyici faktörlerden biridir. Kadınların müzik performansındaki rolü yalnızca yaratıcı etkinliği bünyesinde barındırmakla kalmaz, aynı zamanda toplumda müzik sanatının estetik ve manevi değerlerinin oluşmasında da önemli bir rol oynar.

Kadın şarkıcıların mesleki becerilerinin geliştirilmesinde hazırlık süreçleri birincil öneme sahiptir. Bu süreçler, sadece ses tekniğini geliştirmeyi değil, aynı zamanda yaratıcı bireyselliği geliştirmeyi de amaçlamaktadır. Kadın şarkıcılar, müzikal pedagojik etkinlikler aracılığıyla yalnızca performans becerilerini güçlendirmekle kalmıyor, aynı zamanda

öğrencilerine zengin bir müzik mirasını da öğretiyor. Bu sayede, müzik sanatının nesiller arasında devamlılığını sağlar ve milli kültürün korunmasına katkıda bulunurlar.

Kadın şarkıcıların pedagojik faaliyetleri, müzik sanatının gelişimi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir, çünkü onlar sadece performans sanatını geliştirmekle kalmaz, aynı zamanda gelecek neslin olgun müzisyenler olarak yetiştirilmesinde de önemli görevler üstlenirler. Kadınların performansı ve pedagojik faaliyetleri, genel müzik kültürünün istikrarını sağlamaya hizmet eden eğitimsel ve estetik değeriyle öne çıkmaktadır. Kısaca, kadın şarkıcı okulları, Özbek müzik sanatının gelişmesinde önemli kaynaklardan biri olup, milli kültürün korunması, geliştirilmesi ve nesillere aktarılmasındaki rolleri güzeldir ve önemlidir. Kadınların bu okullar aracılığıyla yaptığı çalışmalar, sadece Özbek müziği geleneklerinin korunmasına değil, aynı zamanda yeni çağın gereklerine göre geliştirilmesine de hizmet etmektedir.

References

1. Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınının 26 Mayıs 2020 tarihli PF-6000 Kararnamesi - 25 Aralık 2023 tarihli PF-214.
2. *Büyük İpek Yolu'nda Halk Sanatınının Gelişim Süreçleri*. Özbekistan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Fergana Valiliği, Fergana Devlet Üniversitesi, 2019.
3. *ÖTİL: Özbek Tilining İzahli Lügati*. Taşkent: Özbekistan Milli Ansiklopedisi.
4. R. Yunusov. *Ananaviy Özbek Müzik Miskasining Asaslari*. Taşkent, 2000.

SYNTAX IS BETWEEN CONTENT AND FORM COMMUNICATION AND INTERNAL CONFLICT

SÖZDİZİMİNDE ANLAM VE BİÇİM ARASINDAKİ İLİŞKİ VE KARŞITLIK

Sintaksisda mazmun bilan shakl o'rtasidagi aloqa va ichki ziddiyat

Dilarom BABAXANOVA*

Özet

İçerik (anlam) ve biçim ilişkisinde içerik öncü bir unsurdur. Zira oluşum biçimi, neyin oluşturulduğuna bağlıdır. Dışsal bir güç değil, kendini şekillendiren içerik yani anlamdır. Sözdiziminde içerik ve biçim arasında içsel bir çatışma, karşıtlık vardır. Eşyaların ve süreçlerin biçimi ve içeriği arasındaki çelişkilerin ortaya çıkması, gelişmesi ve ortadan kaldırılması, çelişkiler yoluyla gelişimin en önemli ve en genel ifadelerinden biridir. Makalede sözdiziminde anlam ve biçim arasındaki ilişki ve karşıtlık üzerine bilim adamlarının görüşleri dile getirilerek tespitlere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *dilsel birimler, biçim, içerik, anlam, lehçe, içerik türü, içerik yapısı, süreçlerin biçimi, çelişki*

Annotatsiya

Shakl va mazmun munosabatida yetakchi tomon mazmundir. Tashkil topish shakli nimaning tashkil topishiga bog'liqdir. Hech qanday tashqi kuch emas, balki mazmun o'zini-o'zi shakllantiradi. Mazmun bilan shakl o'rtasida ichki ziddiyat bor. Narsalarning, jarayonlarning shakli bilan mazmuni o'rtasidagi ziddiyatlarning paydo bo'lishi, rivojlanishi va bartaraf qilinishi - taraqqiyotning qarama-qarshiliklar yo'li bilan eng muhim va eng umumiy ifodalanishlaridan biridir.

Kalit so'zlar: *lisoniy birliklar, shakl, mazmun, dialekt, mazmunning tipi, mazmunning strukturasi, jarayonlarning shakli, ziddiyat*

Abstract

---

* Filologiya fanlari nomzodi dotsent, Namangan davlat universiteti
Doç. Dr., Nemengan Devlet Üniversitesi, dilarombabaxanova@gmail.com

Content is the leading aspect in terms of form and content. The form of formation depends on what is formed. It is not an external force, but content that shapes itself. There is an internal conflict between content and form. The emergence, development and elimination of contradictions between the form and content of things and processes is one of the most important and most general expressions of development through contradictions.

Keywords: *linguistic units, form, content, dialect, type of content, structure of content, form of processes, contradiction*

One of the types of interrelationships and connections between things and events in the universe is the dialectic of form and content. Just as there is no formless content, so there is no form, form, and structure of form. Hence, form and content are two sides of a particular object that are dialectically related [5,32]. Content refers to the composition of all the elements of an object, the unity of its properties, internal processes, developmental contradictions and inclinations. For example, the essence of an organism is not a simple set of its organs, but a process of vital activity that takes place in a certain form.

Form refers to the method of external expression of content, the relatively stable specificity of the relationships of content elements and their interactions, the type and structure of content. Content and form are two opposing poles of the same object. These concepts are interdependent and cannot exist without each other.

Form and content are inseparable in a particular object.

The form consists of an indoor and outdoor unit. As a way of connecting content elements, form is an internal phenomenon. It forms the structure of the object, and the content remains an instantaneous moment.

Form is an external thing as a way of connecting a particular content with the content of other things. For example, the internal form of a work of art consists primarily of the plot, the artistic images that make up the content of the work, and the way in which ideas are connected. The external form is the emotionally intelligible image of the work, its external formation.

According to Hegel, when considering the contradictions between form and content, it should be borne in mind that content is not without form. Form, on the other hand, exists in the content itself and consists of something external to it [2,290]. The leading aspect in terms of form and content is content. The form of formation depends on what is formed. No

external force, but content, shapes itself. There is an internal conflict between content and form. The emergence, development and elimination of contradictions between the form and content of things and processes is one of the most important and most general expressions of development through contradictions. Although form and content are dialectically related, they have a certain degree of relative independence. Form and content differ, first of all, by their internal structural units. Form and content structure may or may not be compatible. This dialectical connection is also reflected in the language. Because the relation of form and content is relevant for all level units of the language system except the phonological level.

Only when any content is expressed through a certain material form does it become a real linguistic unit. Therefore, it is important to study the relationship between form and content between linguistic units. The relationship between the form and meaning of linguistic units has attracted the attention of philosophers since ancient times. They have long debated the nature of the relationship between the representing and the expressed side of linguistic units, i.e., whether the relationship between them is free or natural.

Finally, a large group of philosophers affirmed that the relationship between representation and expression is free. The substantive approach to the relationship of form and content is also an integral part of this problem. Both the views of the famous Danish linguist L. Yelmslev on figures, the principles of integral analysis in the lexicon, and SN Ivanov's views on substantial morphology were based on a substantial approach to language structure. A certain feature of the grammatical form in relation, which is manifested in the syntactic function - substantial understanding as a carrier of meanings, reflects its ambiguous and contradictory morphological-syntactic nature. From the point of view of substance, it has an independent existence even before it enters into a certain relationship.

At the same time, he is real only in his personal relationships. From this point of view, such a contradictory unity of grammatical forms is a manifestation of the commonality and individuality, the essence and the phenomenon in dialectics.[5,32]

Just as it is important to study the relationship between the form and content of lexical and morphological units, it is just as important for modern Uzbek linguistics to elucidate the relationship between the form and content of syntactic units. The expression of a meaning by several forms has been sufficiently studied at the lexical and morphological level. But there is still no serious focus on the syntactic nature of the same issue.

At the syntactic level, the question of whether a particular information can be expressed in different syntactic forms or in the same syntactic form can represent several

information, leads to the demonstration of the internal capabilities of the language, its specific features. This allows us to unravel the dialectic of commonality and uniqueness of each language. Therefore, the relationship of form and content of syntactic units has attracted the attention of a number of Uzbek linguists. In this area prof. The work of such scientists as N. Mahmudov, A. Berdaliev should be especially noted [4,107]. First of all, when thinking about the relationship between syntactic units between form and content, it is natural to first ask which aspect of it can be used as a basis. To solve this problem, two directions have emerged in linguistics so far: 1) the semantic direction; 2) onomasiological direction.

Proponents of semantics take form as a basis and try to explain what each form means.

Proponents of onomasiology, on the other hand, focus on meaning and focus on how a particular meaning is expressed. The two paths that exist in linguistics do not deny each other, but complement each other. While the onomasiological direction focuses on the study of how a particular meaning is expressed by means of expression, the same direction focuses on the typological study of languages in different systems, where common, different points of these languages are specific, is of great importance in illuminating where its peculiar aspects are.

Therefore, this method is of great importance in the typological study of languages in different systems. In the onomasiological direction, the main point is to consider the content, the semantic structure of syntactic units, and first of all, to solve the problem of how to define these units of semantic structure.

Scholars who have focused on solving this problem have taken the term proposition in philosophy as their starting point. The concept of proposition is a state of speech, a reflection of the objective reality that exists in the mind of every speaker.

Generalized images of elements of a certain speech situation that interact in an objective being and affect the human senses. Some linguists also call these elements of the being reflected in the human mind by the term **signification**.

It turns out that the elements of the certificate serve as a basis for comparison with the formal elements. A structure of a single signifier can be expressed by several units of formal structure. This creates syntactic synonymy. Conversely, multiple signifiable meanings can be represented by a single syntactic form structure. The result is syntactic homonymy. Thus, the dialectic of form and content of syntactic units, in addition to studying the problem of finding complete or incomplete formal expression of semantic units, to

determine whether there is a proportional (symmetrical) and asymmetric (asymmetric) relationship between these two structures, syntactic synonymy, syntactic homonymy and covers issues of syntactic polysemy. Therefore, a careful study of syntactic synonymy, syntactic homonymy, and syntactic polysemy provides an opportunity to shed more light on the relationship between the form and content of syntactic units. It seems that in the process of speech there is often a mismatch between the units of content and the units of form. Because in the process of speech the speaker tries to express more meaning using less material means, the impression of the speaker from the objective world does not fully find its formal expression. Only the most important aspects of the idea are separated, and the most important aspect has its own form. The rest will be determined by the speakers' prior knowledge and language skills. For example, consider a situation where a pen is on a certain table. These include the color, shape, tip, pencil shape, color, aesthetics, and more.

The speaker selects the most important aspects of the situation for the flow of information and sets the appropriate forms for these selected parts. That is why the famous German scholar W. Humboldt says that in speech there is both understanding and misunderstanding between speakers. The relative independence of form and content can also be seen in the fact that the same content can take many forms (syntactic synonymy). One form can have several meanings (syntactic homonymy). Such a dialectic of form and content in units of syntactic level, with the exception of a few works, has not yet attracted the attention of linguists.

This shows how relevant this topic is for today's Uzbek linguistics. Commenting on the connection between the form and the content of the sentence, D. Lutfullayeva said, "As long as the content of the sentence requires a proper form, it is impossible to speak of a complete incompatibility between the two sides. There is not a word that does not completely agree with the form and content" [3,5].

In expressing the relationship between the form and content of linguistic units, we also take into account the dialectic of generality and specificity. Because any linguistic unit is a direct unit of observation. By comparing particular units and finding commonalities between them, the properties are grouped into specific commonalities. Thus, any commonalities are manifested through specifics in the direct observation phase.

At the level of parts of speech, the dialectic of generality-specificity is expressed through the relationship of morphological form and syntactic form, morphological meaning and syntactic meaning. Morphological form and meaning determine the syntactic form and

the inner side of the meaning, what it consists of, its structure. The functional aspect refers to the position of the sentence. With this in mind, the work reveals the relationship between morphological form and syntactic form, morphological meaning and syntactic meaning.

References

1. Berdialiev A. Ergash Semantic-signifiable paradigmatics in compound sentence constructions. - T.: Fan, 1989. - 107 p.
2. Gegel. Encyclopedia of philosophical sciences. - M.: Mysl, 1974. - p. 290.
3. Lutfullaeva D.E. Denial and formal-semantic inconsistency in affirmative statements: Philol. candidate of sciences ... diss. avtoref. - T., 1997. - B. 5.
4. Mahmudov N.M. Semantic-syntactic asymmetry in simple Uzbek sentences. - T.: Teacher, 1984.-146 p. ;
5. Nurmonov A., Yuldashev B. Linguistics and natural sciences. - T.: Sharq. 2001.-B. 32
6. Nurmonov A., Yuldashev B. Linguistics and natural sciences. - T.: Sharq, 2001. -B. 33
7. Katsnelson S.D. Speech-thinking processes // V. 1984. № 4 p.6
8. Kurilovich E. Essays on linguistics. - M., 1962. -- p. 179.
9. Gak V.G. Problems of the lexical and grammatical organization of the sentence: Author's abstract. diss. ... Dr. Filol. sciences. - M., 1967. - p.54
10. M.Aminov, A, Madvaliyev, N, Mahkamov, N.Mahmudov. Clerical work - Tashkent: State Scientific Publishing House, 2017, p-78.

LINGVISTIK BIRLIKLARNING KOGNITIV ASPEKTI

DİLBİLİMSEL BİRİMLERİN BİLİŞSEL YÖNÜ

Cognitive Aspect of Linguistic Units

Dilbarxon PIRNAZAROVA*

Özet

Bu makalede, dilbilimsel birimlerin bilişsel yönleri tutarlı bir şekilde araştırılmaktadır. Bilişselciliğin ana nesnesinin insan zihninin düşüncesi ve bunlarla ilişkili zihinsel durum ve süreçler olduğu gerçeğine dayanmaktadır. Bilişselcilik ve onun deneysel aşaması için önemli olan biliş bilimsel olarak incelenmektedir. Aynı zamanda, bilişsel dilbilimin diğer bilimlerle bağlantısı ve farklılığı üzerine yorumlar not edilmektedir.

***Anahtar kelimeler:** bilişsel dilbilim, biliş, zihinsel durum, bilişsel yön*

Abstract

In this article, cognitive aspects of linguistic units are consistently explored. It is based on the fact that cognitivism is a main object is the thinking of the human mind and the mental state and processes related to them. Cognition, which is important for cognitivism and its empirical stage are scientifically studied. At the same time, comments on the connection and difference of cognitive linguistics with other sciences are noted.

***Keywords:** cognitive linguistics, cognition, mental state, cognitive aspect*

Genişletilmiş Özet

Bu makalede dilbilimsel birimlerinin bilişsel yönü, bilişsel dilbilimin araştırma konusu ve diğer disiplinlerle ilişkisi, dil birimlerinin çağrışımsal özellikleri ve bir alan olarak öğrenme gibi pek çok husus ele alınmaktadır.

"Evren-insan-dil" ilişkisini temel alan bilişsel dilbilimin inceleme nesnesi, insanın zihni, düşünmesi, zihinsel durumu ve bunlarla ilgili süreçlerdir. Bu, bilgi ve biliş bilimidir,

---

* Qo`qon davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti
Kokand Devlet Pedagoji Enstitüsü Doktora Öğrencisi, dilbarxonpirmazarova@gmail.com

insanın dünya algısının özellikleriyle ilgili bilimdir. Bilişsel anlamında kullanılan *kognitif* kelimesi İngilizce *cognize* - bilmek, anlamak" kelimesinden türemiştir ve bu alan, dili düşünme (bilinç) ile birleştirir ve oluşumunun psikolojik, biyolojik ve nörofizyolojik yönlerinin sosyal, kültürel ve dilsel olgularla bütünleyici bağlantısı üzerine derinlemesine bilimsel araştırmalar yapar. Bu bakımdan bilişsel dilbilim psikodilbilim, etnodilbilim, toplumdilbilim gibi çeşitli alanlarla bağlantılıdır.

Bilgi ve türleri eski filozofların da ilgi odağı olmuştur. Özellikle antik çağ filozofu Platon bilginin iki aşamasını birbirinden ayırmıştır: Bir şeyin özü bilinmiyorsa, bu şeyi belirlemek için onun parçalarının, uyumunun, alaka ve gerekliliğinin düzenlenmesi imkansız olduğunu; eğer bir kimse, (o şeyin) bu olmadan tespit edilebileceğini iddia ederse, yanıldığını kaydetmiştir. İnsan, bir şeyin mahiyetini bilse bile, o şeyin iyi ve üstün vasıflarını veya kötü ve abes vasıflarını bilemeyebileceğini, ancak o şeyin gerçek mahiyetini, iyi ve üstün niteliklerini, kötü ve abes özelliklerini bildiğinde bu konuda mükemmel bilgiye sahip olabileceğini *Yasalar*'ında yazmıştır.

Mantık, felsefe ve psikoloji gibi bilimler, insan zekâsı ve düşüncesinin ilkelerini incelemekle meşgul olmuştur. Örneğin felsefenin özel bir alanı olan epistemoloji bilgi teorisiyle ilgilenir. İnsan ve dünya arasındaki ilişkinin gnoseolojinin ana konusu olduğu bilinmektedir. Zira o insan bilgisinin doğasını ve olanaklarını, bilginin gerçeklikle ilişkisini, onun özgünlüğünü ve güvenilirliğini belirlemenin yol ve yöntemlerini inceleyen felsefi bir bilimdir. İnsan hem kendisini hem de etrafındaki dünyayı tanımaya çalışırken, dünyanın unsurlarının parçalı bir incelemesiyle bu işe başlar. Bu nedenle bilgi çok adımlı bir süreçtir. Literatürde günümüzde bilginin duygusal ve teorik, pratik ve bilimsel aşamalarının varlığı hakkında bilgi verilirken, epistemolojinin yani bilimsel bilginin, gnoseolojinin yapısından ayrıldığı kabul edilmektedir. Epistemoloji bilmenin farklı yollarının olduğunu vurgular. A. Nurmonov, dilbilimsel araştırmaların yöntem ve yöntemleriyle ilgili düşüncelerini ifade ederek, bilimsel bilginin dinamik bir süreç olduğunu vurgular ve onu bir bilgi geliştirme sistemi olarak değerlendirir. Bu özellik, onun çok düzeyli doğasını tanımladığını kabul eder. Nurmonov'a göre, "Evrenin bilimsel bir resmini oluştururken, bilimsel bilgisinde birbiriyle ilişkili ve birbirini gerektiren iki aşama ayırt edilir: 1) ampirik (pratik aşama); 2) teorik (rasyonel) aşama. Bu bilgi aşamaları birbiriyle ilişkili olmakla birlikte kendi açılarından da farklılık göstermektedir. Ayrıca Nurmonov, bilginin yalnızca bilimle sınırlı olmadığını, bilimin yalnızca insanın bilişsel faaliyetinin bir parçası olduğunu, insanların evrenin yaratılışı, doğa olayları, evren ile insan arasındaki ilişki hakkında düşündüklerini ve farklı

bilgiler edindiklerini vurgulayarak özellikle iyilik ve kötülük güçlerine dair çeşitli mitlerin yaratılmasının, onların düşüncelerinde oluşan dinî ve mitsel dünya görüşünün sonucu olduğunu kabul eder.

D. Nabiyeva ise Y. F. Kirov'un ayırdığı modelleme aşamalarını, yani:

1) dilbilimsel bir olguyu tanımlamayı amaçlayan analitik bir model;

2) ara model veya üreme modeli;

3) maksimum genellemeyi temel alan sentezleme modelinin bilginin aşamalarını gösterdiğini, sentezleme modelinin analitik modeller temelinde, ikinci dereceden, önemsiz sembollerin dışarıda bırakılması esasına göre oluşturulduğunu ve dilde değişmez olarak yer aldığını vurgular. Ona göre soyutlama değişmezleri yaratır. “Bir değişmez, soyut özelliklere sahip belirli bir soyut nesnedir. Nispeten özdeş nesnelere veya olaylardan oluşan bir sınıf için nesnel olarak var olan genel bir özelliktir ve soyut bir nesne olarak, belirli bir sınıfa ait nesnelere ve olaylar arasındaki benzer, ortak yönlerin bir araya getirilmesi temelinde zihinsel olarak inşa edilen bir nesnedir.” Bilim adamı aynı zamanda dilbilimde belirli bir dil biriminin farklı yer ve zamanlarda çeşitli maddi değişimlerle karşılaşmasının değişken ve değişmez kavramların ortaya çıkmasına yol açtığını da kabul etmekte ve bunları dilin her düzeyini örnek olarak göstermektedir. Özellikle fonolojik düzeyde, bir öz, bir olasılık olarak sesbirimi (fonem), gerçek konuşma sürecinde bir dizi seçenek aracılığıyla ortaya çıkar. Bir fonem, genelleştirilmiş bir ses türü olarak değişmez olarak kabul edilir. Doğrudan gözlemde, yani konuşma sürecinde ortaya çıkan sesbirim seçenekleriyle çelişir. Morfemik düzeyde, bir morfem bir öz olarak, bir dizi allomorf aracılığıyla gerçek bir konuşma sürecindeki bir olasılık olarak ortaya çıkar. Bu seviyede, bir morfem değişmez olarak kabul edilir ve allomorflar onun varyantları olarak kabul edilir. Sözlüksel düzeyde, bir sözcük birimi bir öz olarak, bir dizi alloleks aracılığıyla gerçek bir konuşma sürecindeki bir olasılık olarak ortaya çıkar. Bir sözcük birimi değişmezdir, alloleks ise sözcüksel-anlamsal veya sözcüksel biçimli bir değişkendir. Sözdizimsel düzeyde, konuşma sürecindeki sözdizimsel model ve bu modele dayalı türevlerin değişmez-değişken ilişkisini gösterdiğine dikkat çekilmektedir.

Kirish

Bizni qurshab turgan olamdagi har bir hodisa nihoyatda ko‘pqirrali tabiatga ega. Bu qirralarning har birining o‘rganilishi hodisalarning mohiyatini chuqurroq anglashga yordam

beradi. Bundan til hodisasi ham mustasno emas. Shuning uchun mazkur ko‘pqirrali hodisaning har qaysi qirrasini o‘rganish alohida metodni, alohida yondashuvni talab qiladi.

Asosiy qism

Hozirgi tilshunoslikning metodologik asosini “olam-inson-til” munosabatiga asoslangan kognitivizm tashkil qilmoqda. Lisoniy hodisalarni yangi paradigma asosida tekshirish tilning “til egasi va til” munosabatlarini, uning funksiyalashuvini, kommunikativ, kumulyativ, ekspressiv, estetik kabi funksiyalarini to‘laqonli yoritishga yo‘l ochadi.

Tabiat va jamiyatdagi har bir narsa, hodisaning paydo bo‘lish, rivojlanish tarixi bo‘lgani kabi bu narsa va hodisalarni o‘rganuvchi fanlarning ham o‘z tarixi mavjud. Fanlar sistemasida o‘zining munosib o‘rniga ega bo‘lgan tilshunoslik ham fan sifatida shakllangandan boshlab to hozirgi kunimizgacha doimiy ravishda rivojlanib, takomillashib bordi. Bu davrda turli tadqiqot yo‘nalishlari, bu yo‘nalishlarga daxldor tushuncha va atamalar sistemasi maydonga keldi. Mazkur yo‘nalishlar tilshunoslikni yangi g‘oyalar, tadqiqot metodlari bilan boyitib, uning rivojiga katta ta’sir qildi.

Qayd etish lozimki, fanlar tarixidagi har bir yo‘nalish muayan ijtimoiy shart-sharoit talabi bilan paydo bo‘ladi. Shu sababli lingvistik yo‘nalishlarni ham tarixiy shart-sharoit kontekstidan kelib chiqib baholash maqsadga muvofiqdir. XXI asr tilshunosligining o‘ziga xos tomoni – lingvistik konsepsiyalar paradigmasida kognitivizm – kognitiv tilshunoslik qat’iy o‘rin egalladi.

Kognitivizm fandagi yo‘nalish bo‘lib, inson ongi, tafakkuri va ular bilan bog‘liq mental holat hamda jarayonlar uning o‘rganish obyektidir. Bu bilim va bilish haqidagi, inson faoliyati davridagi olamni qabul qilish xususiyatlari haqidagi fandir. Kognitiv so‘zi inglizcha “cognize – bilmoq, anglamoq, tushunmoq”dan olingan bo‘lib, bu soha tilni tafakkur (ong) bilan bog‘lab, uning hosil bo‘lishidagi psixologik, biologik va neyrofiziologik jihatlarning ijtimoiy, madaniy va lisoniy hodisalar bilan uzviy aloqasini chuqur ilmiy tadqiq etadi. Kognitiv tilshunoslik bu jihatdan psixolingvistika, etnolingvistika, sotsiolingvistika kabi turli sohalar bilan bog‘lanadi.

Qayd etish lozimki, kognitivizm ilmiy yo‘nalish sifatida yangi hisoblanishiga qaramay, juda boy merosga ega. Uning ildizlari antik davrlarga, xususan, bilish, bilim, tafakkur haqidagi va ushbu tushunchalarning til bilan aloqasi haqida dastlabki falsafiy qarashlarni ilgari surgan qadimgi yunon va rim (lotin) tilshunosligiga, uning nazariy asoslari

esa inson miyasini neyrofiziologik, psixologik jihatdan o'rganish, tadqiq etish asosida yuzaga kelgan neyrolingvistikaga borib taqaladi.

Kognitiv tilshunoslikning asosiy tamoyili – til va kognitsiya aloqasidir. Kognitsiya – bilish jarayoni va uning natijasi, ya'ni bilimni qamrab oluvchi tafakkur birligidir. Insonning nutqiy faoliyati: tinglash, tafakkur qilish, lisoniy birliklardan o'rinli va unumli foydalana olish, nutq vaziyatiga, muloqot maqsadiga qarab to'g'ri va aniq muloqot o'rnatish olish va shu kabilar inson miya faoliyati natijasi bo'lib, til va tafakkur munosabatlarining o'ziga xos murakkab pog'onasini tashkil etadi.

Ma'lumki, inson intellekti, tafakkur qonuniyatlarini o'rganish bilan mantiq, falsafa, psixologiya kabi fanlar shug'ullanib kelgan. Masalan, falsafada alohida yo'nalish – gnoseologiya aynan bilish nazariyasi bilan shug'ullangan. Ma'lumki, inson va olam munosabati gnoseologiyaning bosh mavzuyi sanaladi. Zero, “u insonning bilish tabiati va imkoniyatlari, bilimning voqelikka munosabatini o'rganuvchi, uning haqiqiyligi va ishonchliligini aniqlash yo'llari, sullari to'g'risidagi falsafiy fandır. Inson o'zini qurshab turgan olam bilan birga o'zini ham bilishga intilar ekan, u olam elementlarini fragmentar o'rganishdan boshlaydi. Shuning uchun bilish ko'p bosqichli jarayon hisoblanadi. Adabiyotlarda hozirgi kunda bilishning hissiy va nazariy, amaliy va ilmiy bilish bosqichlari mavjudligi haqida ma'lumot berilgani holda, gnoseologiya tarkibidan epistemologiya, ya'ni ilmiy bilish alohida yo'nalish sifatida ajralib chiqqani e'tirof etiladi. Epistemologiya bilishning usullari xilma-xil ekanligini ta'kidlaydi. Prof. A.Nurmonov ham lingvistik tadqiq metodologiyasi va metodlari haqida fikr yuritib, ilmiy bilishning dinamik jarayon ekanligini ta'kidlaydi va uni rivojlantiruvchi bilimlar sistemasi deb baholaydi. Shu xususiyat uning ko'pbosqichli tabiatini belgilashini e'tirof etadi. Olimning fikricha, “Olamning ilmiy manzarasini yaratishda, uni ilmiy bilishda o'zaro uzviy bog'liq, bir-birini taqozo qiluvchi ikki bosqich ajralib turadi: 1) empirik (amaliy bosqich); 2) nazariy (ratsional) bosqich. Bilishning bu bosqichlari o'zaro bog'liq bo'lishi bilan birga, o'ziga xos jihatlari bilan farq qiladi”. Shu bilan bir qatorda, tilshunos bilish faqat fan bilan chegaralanmasligini, fan inson bilish faoliyatining faqat bir qismini tashkil etishini alohida ta'kidlagan holda, kishilar olamning yaralishi, tabiat hodisalari, koinot va odamzot munosabatlari haqida fikr yuritib, ular haqida turli bilimlarga ega bo'lishi, xususan, ezgulik va yovuzlik kuchlari haqida xilma-xil afsonalarning yaralishi ular tafakkurida shakllangan olamning diniy va afsonaviy manazarasi natijasini ekanligini e'tirof etadi.

Ta'kidlash lozimki, bilish va uning turlari qadimgi davr faylasuflarining diqqat markazida bo'lgan. Xususan, antik davr faylasufi Aflotun bilishning ikki bosqichini ajratgani holda, narsaning mohiyati noma'lum bo'lsa, bu narsani aniqlash uchun uning ayrim qismlarini, uyg'unligini, tegishli jihatini va zaruriyini tartibga solib bo'lmaydi. Agar kimdir shusiz ham (u narsani) aniqlash mumkin, deb da'vo qilsa, yanglishishini uqtiradi. U o'z "Qonunlar"ida biror odam ashyoning mohiyatini bilsa ham, o'sha narsaning yaxshi va oliy sifatlarini yoki yomon va bema'ni xislatlarini bilmasligi mumkinligini, ashyoning asl mohiyatini, uning yaxshi va oliy sifatlarini, yomon va bema'ni xislatlarini bilgandagina bu ashyo haqida mukammal bilimga ega bo'lish mumkinligini e'tirof etgan edi.

Arastu ham shuur orqali bilinadigan har bir narsa to'g'risida, sezgidan olinadigan bilim darajasi haqida va ulardan birini boshqasidan farq etuvchi belgilari mavjudligi haqida aniq tasavvurga ega bo'lgan. U substansiya va aksidensiya tushunchalarini zidlagan holda, birinchisi o'zgarimas, barqaror, ikkinchisi esa o'zgaruvchan va beqaror xususiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Sharq falsafasida Jaloliddin Rumiy hazratlari bilishda "yo'llar xilma-xil, lekin maqsad bitta" ekanligini bayon qilgan edi.

Farobiy ham "Ixso al-ulum" ("Ilmlarning kelib chiqishi to'g'risida") asarida shunday yozadi: "Bilki, (olamda) substansiya (javhar) va aksidensiya (javhar bo'lmagan, oraz) hamda substansiya, aksidensiyani yaratuvchi marhamatli ijodkordan boshqa hech narsa yo'qdir. Aksidensiyani besh sezgi xis etadi, ular o'rtasida hech qanday vosita yo'qdir....Substansiyani faqat aql qabul qiladi va bunda aksidensiya aql uchun vositachi bo'lib xizmat qiladi".

Borliqni adekvat holda in'ikos qilishga, obyektiv o'rganishga, soxta bilimdan saqlanish va chin bilimga, haqiqatga erishishga intilish – har qanday fanning maqsadi sanaladi. Shu jihatdan olib qaralganda, "Kognitivizm borliq faktlarining, realiyalarning inson ongida turlicha aks etishiga (ba'zilarida ko'rgazmali obrazlar, boshqalarda – oddiy tushuncha, yana birlarida – simvollar sifatida) e'tibor qaratadi va shu bilan boshqa fanlardan farq qiladi. Unda inson kognitsiyalari markaziy o'rinni egallaydi va shunchaki voqeliq emas, balki uning muayan bilimga asoslangan mental reprezentatsiyasi (ichki tasavvur, modellar, simvollar) tadqiq etiladi". Shunday ekan, kognitiv tilshunoslikning asosiy vazifasi til va ong munosabatlarida, olamni konseptuallashtirish va kategoriyalashtirishda, umuman olganda, bilish jarayonlarida tilning o'rni va ahamiyatini tadqiq etishdan iboratdir. U o'zida psixolingvistik, neyrolingvistik, sotsiolingvistik tadqiq usullarini qamrab oluvchi mantiqiy

operatsiya hisoblanadi. Zero, prof. N.Mahmudov ta'kidlaganidek, til, eng avvalo, dunyoni ko'rish, eshitish, bilish, idrok etish vositasidir.

O'tgan asrning oxirlaridan boshlab bilish jarayonida tilning roliga e'tibor kuchaydi va til hodisalariga shu nuqtayi nazaridan e'tibor qaratishga zarurat tug'ildi. Negaki, tilshunoslik taraqqiyotining bu davrida buyuk nemis tilshunosi V.Gumboldtning inson olamni idrok qilishda tamomila tilning asirida bo'lishi, til yordamida olamning tasniflanishi haqidagi g'oyalari asosida shakllangan antropotsentrik paradigma ustuvorlik qila boshladi. V.Gumboldt har bir tilda til egalarining dunyoqarashi aks etishini, xalq ruhi va tili o'rtasidagi munosabat o'zaro zich bog'langanligini, ularni bir-biridan ayri holda tasavvur qilib bo'lmashligini, tilda xalqning ruhi namoyon bo'lishini e'tirof etib, tillarning turlichaligini faqat tovushlar xilma-xilligi bilan emas, balki har qaysi millatning dunyoni ko'rish o'zgachaligi bilan izohlaydi. Uning ta'kidlashicha, inson predmetlar olamini anglash uchun o'zini tovushlar olami bilan qurshab oladi. Insonning idroki va faoliyati uning tasavvurlariga bog'liq bo'lgani sababli predmetlarga bo'lgan munosabati tilga shartlanadi. Demak, tilda shaklsiz modda (materiya)ning bo'lishi mumkin emas, tillarning farqlanishi shaklga asoslanadi.

Ko'rinadiki, V.Gumboldtning til shakli haqidagi konsepsiyasi til va tafakkur o'rtasidagi munosabat asosiga quriladi va til shaklini o'rganish va tavsiflash u yoki bu tilning fikr ifodalash uchun o'ziga xos usul tanlashini ko'rsatib berishi mumkin, degan xulosaga olib keladi.

Prof.A.Nurmonov V.Gumboldt g'oyalarini tahlil qilar ekan, uning, eng avvalo, tilning tashqi va ichki shakllarini farqlaganini, tilning tovush tomonini tashqi shakl deb hisoblagani holda, ichki shaklni tashqi shakl orqali ifodalangan xalqning ruhi, ma'naviy olami deya tushuntirganini ta'kidlaydi. Bunda tillar tashqi, ya'ni tovush shakli bilan o'zaro farqlanadi. Tafakkurni ifodalovchi vosita tilning tovush shakli hisoblanadi. "Ayon bo'ladiki, V.Gumboldt tilning ichki shakli deganda tovush tomoni bilan ruhiy mazmun, "xalq ruhi"ning muayan til uchun xos bo'lgan birlashtirish usulini, tilning shakli deganda esa imkoniyat tarzidagi ijtimoiy ruhiy mohiyatni ham, uning individ nutqi orqali voqelanishini ham o'z ichiga olgan barcha til elementlari majmuasini tushunadi. Shuning uchun ham V.Gumboldt tilning ichki shaklini o'rganishga alohida e'tibor beradi. Chunki u ma'lum xalqning dunyoqarashi qanday ifodalanishini va bir til boshqasidan qanday farqlanishini aniqlashga qulay imkoniyat yaratadi".

Gumboldt g'oyalari asoslangan holda E.Sepir ham til va tafakkur munosabatlari xususida fikr yuritar ekan, insonlar nafaqat predmetlarning obyektiv olamida yoki ijtimoiy faoliyatlar olamida yashashlari, ularning ma'lum bir ma'noda shu jamiyat uchun muloqot vositasi bo'lgan tilning ta'sirida bo'lishini ta'kidlaydi. Uning qayd etishicha, til vositasiz ham borliqning to'liq anglanishi mumkinligi haqidagi yoki tafakkur va muloqoning masalalarini yechishda tilning roli muhim emasligi haqidagi fikrlar yanglishdir. Aslida "real dunyo" muayan guruhning lisoniy meyorlari asosida shakllanadi. Biz hodisalarni jamiyatimizdagi lisoniy meyor talab qilgan shakllarda ko'ramiz va idrok etamiz.

Rus tilshunosligida A.Potebnyaning lingvistik konsepsiyasida ham V.Gumboldt g'oyalari asosiy o'rin egallaydi. A.Potebnya ham so'zning ichki shaklini e'tirof etgan holda, so'zning paydo bo'lishini insonning reflektiv sezgisi bilan bog'laydi. Uning fikricha, obyektiv borliqdagi predmet turli xil belgilarga ega bo'lib, ular sezgi organlari tomonidan his qilinadi. Ushbu belgilari birlashib, fikriy barqaror kattalikni hosil qiladi va kattaliklar asosida predmetning umumlashgan obrazi namoyon bo'ladi. Unda qaysidir belgi yetakchilik qiladi va obraz markazini tashkil qiladi. Ana shu obraz markazi so'zning ichki shakli hisoblanadi. Masalan, stol so'zi orqali ifodalangan predmet bir necha belgilarning, xususan, hajm, shakl, rang, manba, oyoqlar soni kabi belgilarga ega. Demak, bular shu predmetning obrazini tashkil qiladi. Lekin uning nomi obraz markaziga – nomlanish uchun asos bo'lgan belgiga, shu narsaning yoyilish ("stlat") belgisiga nisbatlanadi. Shuning uchun hajmi, shakli, materiali xilma-xil bo'lishidan qat'i nazar, u har qanday stolni ifodalaydi. Demak, A.Potebnya so'zning ichki shakli deganda muayan narsaning bir qancha belgilari orasidan uning nomlanishi uchun asos bo'lgan belgini tushunadi. Ko'rinadiki, "A.Potebnya talqiniga ko'ra, tafakkur jarayoni subyektning tashqi olam obyektlarini bilish faoliyatining namoyon bo'lishidir. Bu jarayonda sezgi a'zolarimiz ta'siriga berilgan narsalarning obyektivlik va subyektivlik sintezi sifatidagi obrazi paydo bo'ladi. Sezgi obrazi tafakkurning dastlabki shakli bo'lib, ham subyektivlik, ham obyektivlik xususiyatiga ega. Subyektivlik xususiyati shundaki, har bir subyekt predmet obrazini o'zicha yaratadi. Obyektivligi shundaki, u sezgi a'zolarimizga ta'sir qilgan predmetning muhim belgilari asosida hosil qilinadi. Ana shu subyektiv momentlarining mavjudligi so'zlashuvchilar o'rtasida bir-birini tushunish imkoniyatini yaratadi".

Keltirilgan fikrlar insonning bilish faoliyatida tilning roli muhimligini ko'rsatadi. Ya'ni, L.Yelmslev ta'biri bilan aytganda, til transsendent bilish vositasiga aylanadi.

Bilishning empirik bosqichida ma'lumotlar turli kanallar orqali kirib keladi. Bilishning bu bosqichida "oraz"lar o'rganiladi, tekshiriladi, tahlil qilinadi. Keyingi bosqichda esa ular o'zaro solishtiriladi, qiyoslanadi va ular o'rtasidagi muno sabatlar o'rganiladi. Dastlabki bosqich hissiy bilish bosqichi bo'lib, u keyingi bosqich – nazariy bilish bosqichi uchun asos bo'ladi. Bunda amaliy bilimlarning o'zaro munosabatlari o'rganiladi, umumlashtiriladi. Bilishning bu bosqichiga ko'tarilish har qanday fanning bosh maqsadi hisoblanadi. Ta'kidlash lozimki, bilish jarayonlarida olingan ma'lumotlarning faqat til shakllarida voqelanadigan qismigina kognitiv lingvistikaning predmeti bo'la oladi. Zotan, kognitiv tilshunoslikning boshqa kognitiv fanlardan farqi – tafakkurni, bilish jarayonlarini o'rganishda uning materiali tildir. Kognitiv tilshunoslikning illmiy nazariy asoslari xususida fikr yuritish jarayonida B.Karabayeva ham kognitiv tilshunoslikning shu yo'nalishdagi boshqa fanlardan farqini uning obykti bilan bog'laydi va kognitiv tilshunoslik ongli bilishni til materiallari asosida o'rganishini hamda o'z metodlariga egaligini ta'kidlaydi.

Shu nuqtayi nazardan qaralganda, inson lisoniy xotirasida umumlashma obrazlar sifatida o'rinishuvchi lisoniy birliklar kognitema hisoblanib, kognitiv tilshunoslikning obykti hisoblanadi.

Lisoniy birliklarni dialektik kategoriyalar asosida tadqiq etish jarayonida prof. D.Nabiyeva kuchli darajadagi abstrakt qurilma kognitema hisoblanishini, lingvistik tadqiqotlar esa shunday abstraksiyaga asoslangandagina chinakam haqiqatga erishishini e'tirof etadi. Olimaning qayd etishicha, til birliklarini ma'lum elementlarning o'zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan butunlik sifatida izohlash ularni modellashtirish imkoniyatini beradi. Kognitema atamasi esa modellashtirishning turli darajasini o'z ichiga oladi. Qayd etish lozimki, abstraksiyalashtirish, ya'ni modellashtirish ostida, odatda, o'rganilayotgan obyektning sezgi a'zolarimizga berilayotgan qator belgilaridan fikran eng muhimlari o'rtasidagi munosabatlarga tayangan tafakkur predmeti tushuniladi.

D.Nabiyeva Ye.F.Kirov tomonidan ajratilgan modellashtirish bosqichlarini, ya'ni 1) lingvistik faktni tavsiflashga qaratilgan analitik model; 2) oraliq model yoki tug'diruvchi model; 3) maksimal umumlashtirishga asoslangan sintezlovchi model o'zida bilish bosqichlarini namoyish etishini, sintezlovchi model analitik modellar asosida, undagi ikkinchi darajali, nomuhim belgilarni chetlashtirish asosida hosil qilinishini va tilda invariant sifatida o'rinishishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, abstraktlashtirish invariantlarni hosil qiladi. "Invariant abstrakt xususiyatlarga ega bo'lgan muayan abstrakt predmetdir. U nisbiy bir xil predmet yoki hodisalar sinfi uchun obyektiv mavjud bo'lgan umumiy jihat

bo‘lib, abstrakt predmet sifatida muayan sinfga mansub bo‘lgan predmetlar, hodisalar o‘rtasidagi o‘xshash, umumiy jihatlarni birlashtirish asosida fikran qurilgan predmetdir”. Shu bilan birga, olimlar tilshunoslikda muayan til birligining turli makon va zamonda har xil moddiy o‘zgarishlarga uchrashi variant va invariant tushunchalarining paydo bo‘lishiga olib kelishini e‘tirof etib, ularning tilning har bir sathi misolida ko‘rsatib beradi. Xususan, fonologik sathda fonema mohiyat, imkoniyat sifatida real nutqiy jarayonda bir qancha variantlar orqali yuzaga chiqadi. Fonema umumlashgan tovush tipi sifatida invariant sanaladi. U bevosita kuzatishda, ya‘ni nutqiy jarayonda namoyon bo‘lgan variantlarga-allafonlarga zidlanadi. Morfemik sathda morfema mohiyat, imkoniyat sifatida real nutqiy jarayonda bir qancha allamorflar orqali namoyon bo‘ladi. Bu sathda morfema invariant, allamorflar esa uning varianti sanaladi. Leksik sathda leksema mohiyat, imkoniyat sifatida real nutqiy jarayonda bir qancha allolekslar orqali namoyon bo‘ladi. Leksema invariant, alloleks – leksik-semantik yoki leksik-shakliy variant uning variantlari hisoblanadi. Sintaktik sathda esa sathda sintaktik model va nutqiy jarayonda bu model asosida vujudga kelgan hosilalar invariant-variant munosabatini namoyon etishi qayd etiladi.

Ta‘kidlash lozimki, invariant-variantlilik universal hodisa bo‘lib, u tilning barcha sathlarini qamrab oladi. Zero, V.I.Degtarov qayd etganidek, til strukturasi fundamental qonuni subordinativlik tamoyili, til birliklarining pog‘onaviylik tabiati, qurilishining ko‘psathlilik xususiyatidir. Til sistemasining elementlari o‘ziga yaqin turgan yuqori sath birliklari tarkibida funksiyalashadi. Shuning uchun ma‘lum sath birligining mohiyati haqida ma‘lumot olish uchun bu birlikning yuqori sathdagi funksiyasini o‘rganishga va shu bilan birga, ulardan tarkib topgan butunlikka ham e‘tibor berish kerak bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda, matn ham diskret birlik sifatida sintaktik birliklarning sintagmatik munosabatidan tashkil topadi va tilning boshqa birliklari singari o‘zida invariant-variant munosabatini aks ettiradi. Umumlashgan obrazlar sifatidagi invariantlar muayan paradigmalariga birlashadi va til egalarining lingvistik xotirasida assotsiativlashadi. Shuning uchun “Tilshunoslikda tashqi olamning inson psixologik tasavvuridagi obrazi va uning tilda aks etishi masalasini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish tilni assotsiativ yo‘nalishda tadqiq etish ehtiyojini yuzaga keltiradi”.

Muhokama va natijalar

Zukko tilshunos D.Lutfullayeva to‘g‘ri qayd etganidek, tilni assotsiativ yo‘nalishda o‘rganish insonning tildan foydalanishi jarayonida tafakkurning ko‘z ilg‘amas faoliyati haqida qiziqarli bilimlarni berishi shubhasiz. Negaki, “Assotsiativ tahlil asosida muayan til

egalarining voqelikni idrok etishi, kognitiv bilimi, lisoniy qobiliyati, lisoniy xotirasi imkoniyatlari, leksik birliklari zahirasi o'rganiladi".

Inson xotirasidagi lingvistik assotsiatsiyalar xuddi o'rganmchak to'ri kabi o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ular biri ikkinchisini taqozo qiladi yoki biri asosida ikkinchisi namoyon bo'ladi. Chunki "ongimizda hosil bo'lgan assotsiativ guruhlar ma'lum umumiy belgisiga ega bo'lgan munosabat a'zolarining yaqinlashuvi bilan chegaralanmaydi. Ong har bir munosabatda munosabat a'zolarini bog'lovchilar xarakterini ham qamrab oladi. Natijada nechta assotsiativ qator bo'lsa, shuncha farqli munosabat hosil bo'ladi... assotsiatsiya faqatq ifodalanmish o'xshashligi asosida yoki akustik obrazlar umumiyliigi asosida yoki faqat shakl, yomazmun asosida yuzaga kelishi mumkin. har qanday so'z o'zi bilan assotsiatsiya munosabatida bo'lishi mumkin bo'lgan so'zni doimo esga soladi". Shu bilan birga, "Tashqi olamdagi voqeliklar inson ongida ular bilan bevosita aloqador bo'lgan makon, zamon, sabab, maqsad kabi omillardan ajralgan holda aks etmaydi...Bunday omillar inson ongida voqelik obrazining hamrohlari sifatida birga gavdalanib, u bilan assotsiativ bog'langan "zanjir"ni hosil qiladi".

Alohida qayd etish lozimki, tilda maydon nazariyasining paydo bo'lishi va lisoniy birliklarni lingvistik maydon elementlari sifatida aks etishi haqidagi ilmiy qarashlarning paydo bo'lishi ham lisoniy birliklarning assotsiativ munosabatlarini o'rganish bilan bog'lanadi. Chunki inson moddiy dunyodagi o'zaro assotsiativ munosabatda bo'lgan narsa va hodisalarning umumiy va xususiy belgilarini ajratgan holda, ongda aks ettirish imkoniyatiga ega. Ularni ifodalovchi lisoniy birliklar ham ma'lum o'xshash jihatlari asosida umumiyliklarga birlashib, til egalarining lisoniy xotirasida muayan sinflar, guruhlar sifatida o'rinlashadi. Lingvistik birliklarning muayan birlashtiruvchi ma'no asosida ma'lum paradigmalarga birlashuvi esa tilshunoslikda maydon nazariyasini vujudga keltirdi.

Tilshunoslikda "mazmuniy maydon" turlicha izohlanadi. Xususan, "Y.Trir mazmuniy maydon sifatida "tushunchalar maydoni", "tushunchalar doirasini" nazarda tutgan bo'lsa, L.Vaysgerber "til mazmunining ma'lum qismi, tarkibiy bo'lagi", G.Ipsen esa mazmuniy va grammatik jihatdan bog'langan so'zlar guruhini semantik maydon sifatida talqin etgan edi....V.Porsigning talqiniga ko'ra, mazmuniy maydon ma'lum tildagi so'zlar orasida o'rnatiluvchi asosiy munosabatlar bilan bog'lanadi hamda gapda predikativ vazifani bajaruvchi fe'l, sifatlar va otlar orasidagi bog'liqlikdan kelib chiqadi". A.Yolles esa maydonni "semantik birlashish" deb nomlab, uning doirasida antonimik juftliklarni belgilaydi. F.Dornzayf va V.Vartburglar esa maydonni til lug'aviy tarkibidagi muayan

semantik guruhlarda koʻradilar. Bu qarashlarning barchasini birlashtiruvchi nuqta – V.Gumbold taʼlimotidagi “tilning ichki shakli”dir. Unga koʻra “til talaffuzga ega boʻlgan tovushni (artikulyruiemyy zvuk) fikr ifoda etishga yaroqli holatga keltirish uchun muttasil yangilanib turuvchi ruhning mehnatini ifoda etadi”. Yaʼni aynan tilning ichki shakli xalq bilan, uning milliy xarakteri va tafakkur shakli bilan shartlangan til faoliyatining tizimliliigi va oʻziga xosligini taʼminlaydi.

Til strukturasi, uning mazmuniy mundarijasini maydon asosida oʻrganishning pirovard natijasi shu til sohibining, xalqning ruhini tushunishdir. Insonning obyektiv borliq haqidagi tushunchalari va bu tushunchalarni ifodalovchi lingvistik vositalar oʻrtasidagi munosabatlarni qamrab oluvchi mazmuniy maydon struktur semantikaning asosiy metodi sifatida tilni insonning kognitiv faoliyati bilan bogʻlaydi. Bunda lingvistik birliklarning bir umumiy maydonga birlashtirilishi shu til egalariining umumiy bilish fondi bilan belgilanadi. Agar kommunikantlar olam uzvlarining ongda aks etishi natijasida hosil boʻlgan tushunchalar va ularning lisoniy ifodalari haqida umumiy bilish koʻnikmasiga ega boʻlmasa, ular oʻrtasida oʻzaro tushunish va lingvistik birliklarni bir mazmuniy maydonga kiritish yoki bir xil mazmuniy maydonga mansubligini anglash imkoniyati boʻlmaydi. Shuning uchun A.R.Luriya semantik maydonlarni inson tafakkurining psixologik aspekti sifatida baholab, uning markazida soʻz turishini taʼkidlagan edi.

Xulosalar

Qayd etish lozimki, “Mazmuniy maydon aʼzolarining har biri integral va differensial semalar munosabati birligidan tashkil topadi. Integral semalar shu birliklarning markaziy (yadro) semalari sifatida ularni ayni mana shu mazmuniy maydonga birlashtirishga xizmat qilsa, farqlovchi semalar chegara semalarni tashkil qiladi va ular bu maydon aʼzolarini boshqa maydonlar tarkibiga kiritishga imkon beradi. Demak, mazmuniy maydon aʼzolarining chegara semalari maydonlar oʻrtasidagi uzviy aloqani taʼminlash uchun xizmat qiladi”. Semantik maydonlar oʻrtasidagi bunday aloqalar S.Sossur, E.Sepir va XX asrning boshqa tilshunoslari tomonidan eʼtirof etilganidek, til tashuvchisining ekstralingvistik realikka munosabatini koʻrsatuvchi “semantik toʻr”ni hosil qiladi.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan xulosa qilish mumkinki, umumlashma obraz sifatidagi lisoniy birliklar hamda ushbu birliklarning nutq jarayonida voqelanish xususiyatlari bilan bogʻliq jarayonlarning barchasi insonning kognitiv faoliyati natijasidir. Nutqimizda cheksiz talaffuz imkoniyatiga ega boʻlgan lisoniy birliklar sezgimizga berilgan

behisob voqeliklarning – ssenariylarning muayan umumlashmalarga, ya’ni freymlarga birlashishidan hosil qilinadi. Til esa cheksiz freymlar yaxlitligidan iborat bo‘lgan yuqori darajadagi abstrakt hosila – geshtalt sifatida inson xotirasining muayan qatlamidan joy olib, kognitiv fanlarning, xususan, lingvokognitologiyaning tadqiq obyektiga aylanadi. Ushbu jarayonlarning ilmiy talqin topishi esa lisoniy birliklarning kognitiv aspektini tashkil etadi.

Adabiyotlar

1. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. “Сангзор” нашриёти, 2006 – 19-б.
2. Нурмонов А. Имманентликдан когнитивликка // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2009. – № 6. – Б. 104-107.
3. Нурмонов А. Танланган асарлар. 3 жилдли. 3-жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 371 б.
4. Набиева Д. Ўзбек тилининг турли сатҳларида умумийлик ва хусусийлик диалектикасининг намоён бўлиши. Тошкент:- Шарк, 2005. 168 – бет

ANTIUTOPIYALARDA OLIMLARNING KO'P QIRRALI OBRAZI

DİSTOPYALARDA BİLİM ADAMLARININ ÇOK YÖNLÜ PORTRESİ

Multi-Faced Portrait of Scientists in Dystopias

Dilnoza XAMROYEVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada antiutopik adabiyotda olimlar obrazining murakkabligi va ko'p qirraliligi o'rganiladi. Antiutopiyalarda olimlar jamiyatni rivojlantirishga hissa qo'shishlari, texnologik taraqqiyotni boshqarishga yoki aksincha, uning buzilishiga sababchi bo'lishlari mumkinligi ko'rsatiladi. Maqolada "Gulliverning Sayohatlari", "Mushuklar Shahri" va "Ro'yo yoxud G'ulistonga Safar" kabi asarlar misolida olimlar obrazining turli xil tasvirlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ilm-fanning hayotga ta'siri, texnologik taraqqiyotning xavflari, hokimiyatning ilm-fanni boshqarishi, ilmiy izlanishlarning etik jihatlari, olimlarning javobgarligi va ilm-fan bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlar kabi muhim masalalar muhokama qilinadi. Maqola o'quvchini antiutopik adabiyotdagi olim obrazini chuqurroq tushunishga va zamonaviy dunyoda ilm-fanning o'рни haqida o'ylashga undaydi.

Kalit so'zlar: antiutopiya, olimlar, texnologiya, jamiyat, kashfiyot, zamonaviy dunyo, zanjir, afyun

Abstract

This article examines the complex and multifaceted role of scientists in dystopian literature. It reveals how scientists in dystopias can contribute to societal progress, control technological advancements, or conversely, be the cause of its downfall. The article analyzes various depictions of scientists through examples from works such as "Gulliver's Travels", "Cat's Country" and "Dream, or a Journey to Gulistan". It also discusses key issues such as the impact of science on life, the dangers of technological progress, the control of science by power, the ethical aspects of scientific research, the responsibility of scientists and the relationship between science and society. The article encourages readers to delve deeper into the image of the scientist in dystopian literature and to contemplate the role of science in the modern world.

Keywords: dystopia, scientists, technology, society, discovery, modern world, chain, opium

---

* Jizzax shahridagi Prezident maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi
Cizzah Şehir Cumhuriyet Okulu Özbek Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, ilhomovadilnoza407@gmail.com

Genişletilmiş Özet

Bu makalede distopik edebiyatta bilim adamı imajının karmaşıklığı ve çok yönlülüğü analiz edilmektedir. Distopyalarda bilim insanları toplumun gelişmesinde büyük etkisi olan temel güç olarak gösterilir ancak bu etki hem olumlu hem de olumsuz olabilir. Teknolojik ilerleme ve bilimin gelişimi bilim adamlarının yardımıyla gerçekleşir, ancak bu ilerlemeler bazen topluma zarar verir, özellikle de hükümet veya siyasi güçlerin bunları yanlış amaçlarla kullanması muhtemel olduğunda zarar verici etkisi büyük olabilir.

Makale, çeşitli distopyalardaki bilim adamlarının imajını incelemektedir. Örneğin Jonathan Swift'in *Gulliver'in Gezileri* adlı eserinde Lilliput ve Brobdingneg'li bilim adamları ile Laputa ve Balnibarbi'li bilim adamları arasındaki farklar incelenmektedir. Swift, bilim adamlarının toplumu yönetme veya yok etmedeki rolünü eleştiriyor ve bilimsel başarıların yalnızca pratik açıdan faydalı olması durumunda değerli olduğunu savunuyor. Brobdingneg'li bilim adamlarının sınırlı bilgi birikimi, topluma gerektiği gibi hizmet etmelerini engellerken, Laputa'daki bilim adamları ise teorik bilgiyle sınırlı olmaları ve pratikten uzak olmaları nedeniyle toplumun ekonomik ve sosyal sorunlarını çözemiyorlar.

Çalışmada ayrıca Lao She'nin *Kediler Gezegeni* adlı eserinde bilim adamları ve toplum arasındaki çatışma da tartışılmaktadır. Bilim insanları bilimsel bilgilerini kötü niyetle kullanmakla kalmıyor, aynı zamanda afyon gibi maddi şeylere kendi çıkarları için bağlandıkları da gösteriliyor. Eserde bu tür bilim adamlarının toplumu geliştirmek yerine gerilemesine, hatta yok olmasına yol açtığı gösterilmiştir.

Özbek yazarı Ahmed Azam'ın "Rüya yahut Gulistan'a Yolculuk" adlı eserinde bilim adamları ansiklopediler aracılığıyla devletin ideolojisini geniş çapta tanıtan, aşılıyan karakterler olarak tasvir edilir. Onlar bilimi kamu politikası için kullanırlar ve bu bilgi toplumu birbirine bağlamaya ve yönetmeye hizmet eder. Zincir kavramı üzerinden hem bilimin hem de düşüncenin kapsandığı gösterilmektedir. Bu bilim adamlarının toplumu kurtarmak yerine ahlaki çöküntüye sürükledikleri bilgisi aktarılmaktadır.

Makalenin sonunda bilim adamları meselesi, distopik türün ana temalarından biri olarak analiz edilmektedir. Bilim adamlarının imajlarının toplum üzerindeki etkisi, teknolojik gelişmenin tehlikelerini ve bilim ile hükümet arasındaki karmaşık ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır. Makale aynı zamanda okuyucuyu bilimin modern toplumdaki yerini yeniden düşünmeye teşvik ediyor. Distopyalar, bilim insanları aracılığıyla elde edilen bilimsel

başarıların ve keşiflerin her zaman topluma fayda sağlamadığını, aksine yanlış kullanıldığında büyük tehlikelere yol açabileceğini hatırlatır.

Makalede bilimin pratik yaşamdaki rolü ve toplumun gelişimindeki sorumluluğu eserlerde görülen bilim adamları karakterleri üzerinden tartışılmaktadır. Distopik edebiyatta bilim adamlarının rolü, teknolojik gelişmeye katkıları veya toplumun yok oluşunun nedenleri gibi hususlar derinlemesine analiz edilir. Okuyucu bu eserler sayesinde bilimin topluma faydalı olmasını sağlamanın önemini anlar.

Kirish

Antiutopiya janrida olimlar masalasi juda murakkab va ko'p qirrali tarzda yoritiladi. Birinchidan, olimlar jamiyatning muhim qismi sifatida ko'rsatiladiki, ularning davlat taraqqiyotida katta roli bor. Ular jamiyatdagi o'zgarishlarning asosiy sababchisi, texnologik rivojlanishda va davlat boshqaruvida muhim ahamiyat kasb etadilar. Ikkinchidan, antiutopiyalarda olimlar jamiyatda muammolar yaratuvchilar sifatida ko'rsatiladi. Ularning ilmiy izlanishlari va kashfiyotlari jamiyatni xarob bo'lishiga, inson hayotining mazmuni yo'qolishiga olib kelgan. Uchinchidan, olimlarning o'zlari ham jabrlanuvchi bo'lishi mumkin. Hokimiyat ilm-fan vakillari tomonidan yaratilgan texnologiyalardan foydalanib, olimlarni boshqaradi, o'z yovuz maqsadi yo'lida ishlatadi, xulosalari va ilmiy erkinliklaridan mahrum qiladi.

Ba'zi antiutopiyalarda olimlarning o'zlari jamiyatni buzishda asosiy rol o'ynaydi. Ularning o'z manfaatlari yo'lida shuhratga, pulga yoki hokimiyatga intilishlari jamiyatga katta zarar keltiradi.

Antiutopiyalarda olimlar roli bilan birgalikda quyidagi muammolar ochib beriladi:

- Ilm-fanning hayotga ta'siri;
- Texnologik taraqqiyotning xavflari;
- Hokimiyatning ilm-fanni boshqarishi;
- Ilmiy izlanishlarning etik jihatlari;
- Olimlarning javobgarligi;
- Ilm-fan va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar.

Antiutopiyalarda olimlarning rolining o'zgarishi bilan birgalikda insonning tabiati ham o'zgarib ketadi. Odamlar tezroq va qulay hayot kechirishni istab, o'z erkinligini qurbon

qilishga tayyor bo'ladilar. Ommaning chuqur fikrlashi va kichik xavfli hodisalarni sezish, vaziyatlarni anglash qobiliyati susayib boradi.

Asosiy qism

“Gulliverning sayohatlari” romanida qahramon kitobxonni tushib qolgan o'lkalar ilm-fani, madaniyati bilan yaxshiroq tanishtirib borishni xohlaydi. Bundan badiiy maqsadi real hayotdagi ilm-fanning ahvolini tanqid qiladi. Shuningdek, o'z tasavvuri orqali o'qirmanni muhim xulosalar uchun yetaklaydi. Liliputiya shahrida ikki davlatning nizosi arzimas ekanligi, ya'ni tuxumning qaysi tarafdin sindirish kelisha olmayotganliklari kinoya qilinadi. “Tuxumni uchidan sindirishdan bosh tortganligi uchun o'n bir ming mutaassib o'lim jazosiga hukm qilingan. Mana shu masalaga bag'ishlab yuzlarcha tom kitob yozilgan” (Swift, 2009: 32) Olimlar o'z umrini shunday sarflashmoqda. Bu yerda tuxum ustida bahslar yuritilib, ilmiy tadqiqotlar qilinyapti. Ammo jamiyatga bundan foyda bormi? Davlat siyosati juda bachkana fikrlar va aqidalar bilan o'ralashib qolgan. Xalq ham shu holatga keltirilgan. 36 yildan beri bema'ni urush davom etyapti. Balki shuning uchun ham ularning bo'yi kichkina, o'zlari liliputlardir. Ulkan odamni tintuv paytida olimlar tomonidan chiqarilgan xulosalar o'ta g'arib. Oddiygina soat mexanizmining doimiy ishlashini anglashadi-yu, ammo uning nima uchun xizmat qilishini aniqlashga ilm-fan ojizlik qiladi. “bu mashina nima uchun xizmat qilishini aniqlashni olimlarga topshirdi. Biroq, olimlar hech qanday xulosaga kelolmasligini kitobxon shundog'am tushunib turgan bo'lsa kerak. Ularning hamma taxminlari haqiqatdan ancha yiroq edi.” (Swift, 2009: 23 Liliput olimlari o'zlarini kichik, bema'ni tadqiqotlarga bag'ishlab, aslida jamiyatni tashvishga soladigan muhim masalalarni e'tiborsiz qoldiradilar. Ularning amaliy hayotga befarqligi bilimlarining samarasizligini ko'rsatadi. Liliput olimlari mamlakatning siyosiy va iqtisodiy muammolari bilan qiziqishmaydi. Liliputlarning yozuvi ham antiqa, sahifaning bir burchagidan boshqa burchagiga qarab yozishadi. O'zgachalikka intilish shunchalik xalqning qon-qoniga singib ketgan. Ba'zi amallar qiyin bo'lsa-da, ularni o'zgacha bajaraverishadi, xuddi yozuvlaridek. Liliputlarda olimlar ikkitomonlama partiyaga ajralgan va ular o'zlarining ilmiy izlanishlarini siyosiy maqsadlarda ishlatishga harakat qiladilar. Bu partiyalarning bir-biriga nisbatan dushmanligi jamoatni bo'lib tashlaydi va jamiyatning barqarorligini buzishga olib keladi.

Jonatan Sviftning “Gulliverning Sayohatlari” romanida tasvirlangan Brobdingneg shahri ulkan odamlarning jamiyati, insoniyatning kichikligi va kamchiliklari va bilimning cheklanganligini aks ettiradi. Bu shaharda olimlar o'z bilimlariga ishonch bilan qaraydilar,

lekin ularning bilimlari jamiyatning barqarorligi uchun yetarli emasligi ma'lum bo'ladi. Hukmdor dono, mulohazali, boshqa davlat tarixi, madaniyati, siyosati bilan qiziqib, o'zini taftish qiladi, Gulliver bilan bahsga kirishadi. «Garchi podsholar o'z mamlakatlarining urf-odatlariga qattiq amal qilsa-da, — deb davom etdi u, — boshqa davlatlardan taqlid qilishga arziydigan narsalarni topib olsam o'zimni baxtiyor deb bilaman». (Swift, 2009: 96) U mamlakatdagi o'ta aqlli, mushohadali hukmdor olim sifatida tasvirlab beriladi: “Mamlakatimizning keyingi yuz yillik tarixiy ocherki haqida aytganlarim qirolni juda hayratda qoldirdi. Uning fikricha, bu tarix ochko'zlik, ikkiyuzlamachilik, vahshiylik. zulm, quturish. tentaklik, nafrat, hasad tug'dirgan fitna-fasod, g'alayon, qotillik. kaltaklashlar, qo'rslik va shuhratparastlik yig'indisidan boshqa narsa emas” (Swift, 2009: 100) Xalqda amaliy ahamiyatga molik fanlar muhim rol o'ynaydi. Axloq, tarbiya, she'riyat va matematikani o'rganishadi. Masalan, matematikadan dehqonchilikda hamda texnikaning turli tarmoqlarini takomillashtirishda foydalaniladi. Kitob bosish u yerda, xitoylardagi singari azaldan borligi e'tirof etiladi. Brobdingneg olimlari o'z bilimlariga ishonch bilan qaraydilar, lekin ularning bilimlari jamiyatning barcha muammolarini hal qila olmaydi. Ularning bilimlari cheklangan va ular inson tabiatining murakkabligini tushunishga qiynaladilar. Bu ularning jamiyatga quyidagi ta'sirlarga olib kelgan: Birinchidan, olimlar kichik muammolarga e'tibor berib, jamiyatning katta muammolari va insonlarning xatti-harakatlari haqida o'ylashga qiynaladilar. Ikkinchidan, ilm-fan vakillarining bilimlari va mahorati jamiyatdagi tengsizlikni yuzaga keltiradi, chunki ularning xizmatlari va bilimlari hamma uchun mavjud emas. Uchinchidan, olimlar inson tabiatining murakkabligini tushunishga qiynaladilar, shuning uchun ular jamiyatning yaxshilanishi uchun samarali yechim topolmaydilar. Birinchi uchrashuvda Gulliver brobdingneglik olim bilan suhbatingda uning fikrlash va kuzatish usullarini hayratga soladi. Olim Gulliverni mikroskop ostida kuzatib, o'zining bilimlari bilan faxrlanadi. U Gulliverning kichikligi va aql-idroki haqidagi ma'lumotlarni yig'ishga qiziqadi. Olimning bunday xatti-harakati bizga u bilimlarni o'z manfaatlar uchun ishlatishga intilayotganligini ko'rsatadi. U Gulliverni o'z bilimlari va kashfiyotlari bilan ta'sirlantirishga harakat qiladi. Gulliver uning bilimlarini cheklangan deb hisoblaydi, chunki u inson tabiatining murakkabligini tushunishga qiynaladi.

Laputa shahri havo ustida suzuvchi bir orol, o'zining g'ayrioddiy intellektual muhiti va g'alati aholisi bilan ajralib turadi. Laputaliklar ilm-fan bilan shug'ullanishadi, lekin amaliy hayotdan uzoqlashishgan. Laputa olimlari o'zlarini bilim va nazariy tadqiqotlarga

bag'ishlashgani uchun amaliy hayotdan ajralib qolgan. Ularning xatti-harakatlari kulgili, ba'zan esa xavfli bo'lib ko'rinadi. Masalan, ular o'zlarini falokatlariga duchor qilishadi. Bu ularning ilm-fanni noto'g'ri yo'lda ishlatishining namunasi. "Ular faqat oliy darajadagi mavhum masalalar bilan shug'ullanishadi, ishchilarga bergan ko'rsatmalari shu qadar murakkab, amaliyotdan uzoqki, bu ko'rsatmalar bo'yicha ish qilinganda ketma-ket xatoga yo'l qo'yiladi. Ular qog'oz ustida jazvar, qalam va sirkul yuritishga juda usta. Lekin men kundalik hayotida bunchalik no'noq beso'naqay, noshud, matematika va musiqadan boshqa bilimlar sohasida alifni kaltak deya olmaydigan odamlarni hech qachon ko'rmagandim. Ular juda noshud mutafakkir; uining fikrini rad etish oson, ammo haqiqat ular tomonda bo'lsa bu qiyin, biroq bunaqa hol kamdan-kam uchraydi. Bu odamlar tasavvur etish, xayolparastlik qilish va bir narsani kashf etishdan ancha uzoq, hatto ularning tilida ana shu tushunchalami ifodalaydigan so'z ham yo'q. Matematika va musiqadan boshqa hech narsani bilishmaydi, bilishni istashmaydi ham." (Swift, 2009:123) Ularning o'zlarini nazariy bilimlarga berib qo'yishlari ularning amaliy muammolarni hal qilish qobiliyatini kamaytirgan. Olimlar o'zlarini amaliy hayotdan ajratib qo'yganligi sababli Laputaning jamiyati qashshoqlik, xavfsizlikning yo'qligi va iqtisodiy tushkunlikka tushib qolgan. Olimlar boshqalarning muammolariga befarqlik bilan qarashgan, ularning bilimlari jamiyatga foyda keltirmasdan, o'zlarigagina xizmat qilgan. Olimlarning amaliy masalalarni hal qilmasliklari Laputaning iqtisodiy tushkunlikka va ijtimoiy muammolarga yuz tutishiga olib kelgan. Laputa shahri Swiftning insoniyatning xatti-harakatlari va bilimga bo'lgan noto'g'ri yondashuvning salbiy oqibatlari haqidagi tanqidini aks ettiradi. Laputa olimlari, o'zlarini bilimga berib qo'yish bilan jamiyatning yomonlashishiga sabab bo'ladilar. Ushbu obraz orqali Swift, bilimga bo'lgan munosabatimizni qayta ko'rib chiqishga undaydi va bilimlarni jamiyatga foydali bo'lishi uchun qo'llash muhimligini ta'kidlaydi. Laputa shahridagi olimlar obrazini tahlil qilib, biz bilimning o'zida yomonlik yo'qligini, ammo uning noto'g'ri qo'llanilishi va jamiyatdan ajralib qolish bizni xavfli oqibatlariga olib kelishi mumkinligini tushunamiz. Laputaning misoli orqali Swift bizga bilimga bo'lgan munosabatimizni qayta ko'rib chiqishga undaydi va bilim bilan amaliy hayotni birlashtirishning muhimligini ta'kidlaydi.

Balnibarbi shohligi o'zining g'alati va g'ayrioddiy ilmiy taraqqiyoti bilan mashhurdir. Bu yerda olimlar o'zlarini dunyoni yaxshilashga bag'ishlagan bo'lsalar ham, ularning bilimlari va kashfiyotlari jamiyatni yomonlashtirib, g'alati va noqulay dunyoga aylantiradi. Balnibarbi olimlari o'zlarini butunlay intellektual dunyoga jalb qilganlarki, kashfiyotlarining amaliy oqibatlarini e'tiborga olmaydilar. "ipak qurtlari faqat pilla o'rasa,

bular ham ipak chuvaydi, ham to'qiydi. Bundan tashqari, deb gapida davom etdi u, ipakni o'rgimchak uyaga almashtirib, gazlamani bo'yashga sarflanadigan katta xarajatlardan qutulamiz. U menga o'rgimchaklarning oziqasi bo'lmish turli rangdagi pashshalarni ko'rsatganda uning fikriga qo'shildim. Uning gapiga qaraganda, pashshalarning rangi o'rgimchaklar tayyorlayotgan gazlamaga o'tadi. Olim istalgan rangdagi pashshaga ega bo'lgani uchun har qanday iste'molchi ehtiyojini qondira olishidan umidvor edi” (Swift, 2009: 138)Olimlarning kashfiyotlari va ixtirolari ko'pincha jamiyat uchun xavfli va zararli edi, chunki ular insoniyatga yordam berish o'rniga, inson hayoti va yashash sharoitini yomonlashtirdi. Masalan, ular uy qurilishi uchun yangi usullarni kashf qilishadi, lekin ularning usullari uyni qulatilishga olib keladi. Olimlarning o'zlarini befoyda tadqiqotlarga bag'ishlashi natijasida iqtisodiy va ijtimoiy tushkunlik yuzaga keldi. Olimlarning yomonlik qilishga tayyor bo'lishlari natijasida axloqiy buzilish yuz berdi va jamiyatning umumiy ahvoli yomonlashdi. Balnibarbi shahrida butun jamiyat hayoti xayolparastlar fikri ustiga qurilgan. Ularning g'oyalari juda mavhum va mantiqsiz, lekin o'zlarini juda ahamiyatli ish qilishayotgandek bilishadi. “Akademiyada uylarni yangicha usulda qurishni o'yiab chiqargan kashfiyotchi arxitektorni ham ko'rdim. Uning fikricha, uylarni qurishni tomdan boshlab, poydevor bilan tugallash kerak edi. U o'z usulining to'g'riligini ikkita aqlli hasharot — asalari va o'rgimchak misolida isbotlamoqchi bo'ldi” (Swift, 2009: 138)Balnibarbi shahridagi olimlar obrazini tahlil qilib, biz Sviftning bilimni noto'g'ri qo'llashning xavflari va bilimning insoniyatga zarar berishi mumkinligini tanqidini tushunamiz. Olimlarning “nopok” bilimlari jamiyatning buzilishiga, iqtisodiy va ijtimoiy tushkunlikka olib kelganligi, Sviftning bilimlarni insoniyat manfaatlari uchun qo'llash muhimligini ta'kidlaydi. “Olimning o'ziga kelsak, u o'sha paytda ikki buyuk kashfiyot ustida ish olib borayotgandi. Kashfiyotlardan biri — yerni to'fon bilan urug' sepish, olimning fikricha, bu bosh ishlab chiqarish kuchidir. Bu fikrning to'g'riligini behisob tajribalar vositasida isbot etdi. lekin, nodonligim qursin, ularning birortasini ham mutlaqo tushunmadim. U ish olib borayotgan ikkinchi narsa — tarkibi o'ta murakkab malham kashf etish edi. Ana shu malham yordamida qo'zichoqlar junini o'sishdan to'xtatib qo'yish mumkin ekan. Olim, yaqin kelajakda qirolikda yaydoq qo'ylar zotini yarataman, degan umidda” (Swift, 2009: 138) Balnibarbi shahri bizga bilimning o'zida yomonlik yo'qligini, ammo uni noto'g'ri qo'llash va insoniy qiymatlarni e'tiborga olmaslik bizni xavfli oqibatlariga olib kelishi mumkinligini ko'rsatadi. Balnibarbi olimlari obrazini tahlil qilish, bizga bilimlarni insoniyatning yaxshiligi uchun qo'llash zarurligini eslatadi.

Guignmnm shahri aqlli va dono otlarning jamiyati, insoniyatning kamchiliklarini aks ettiruvchi dunyodir. Bu shaharda olimlar o'z bilimlarini amaliy hayotga tatbiq qilish orqali jamiyatga ijobiy hissa qo'shadilar. Guignmnmnda bilimning aql va donolik bilan uyg'unlashuvi ko'rsatib beriladi. Guignmlar ilm-fanni hayotni yaxshilash, jamiyatni rivojlantirish uchun ishlatadilar. Ular dono, o'z harakatlarini oqilona baholashadi va jamiyatga foyda keltiradigan izlanishlar bilan shug'ullanishadi. Ushbu olimlar insonning ilm-fanni to'g'ri ishlatishining namunasi. Gulliver Guignmnm shahri bilan uchrashganida, ularning bilim va aql-idrok darajasi uning hayratiga sabab bo'ladi. Otlar o'zlarining amaliy bilimlarini Gulliverga namoyish qiladilar. Ular o'zlariga kerakli buyumlarni yaratish uchun oddiy texnologiyalarni qo'llaydilar, bu ularning bilimlarining amaliy jihatini ko'rsatadi. Ularning uylarini qurish, ovqat yetishtirish, hayot darajasini yaxshilash uchun qo'llaydigan usullari ularning aql va bilimlarini namoyish qiladi. Guignmnm shahri olimlari bizga bilimning jamiyatni yaxshilash uchun qanday qo'llanilishi mumkinligini ko'rsatib beradi. Ularning bilimlari amaliy va foydali, ular o'z bilimlarini jamiyatning yaxshilanishi uchun ishlatadilar. Bilim bilan birga, aql va donolik ham jamiyat taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi.

Lao She qalamiga mansub "Mushuklar shahri xotiralarim" asarida ham olimlarning jamiyatdagi roliga alohida urg'u beriladi. "Olimlarning behisobligi yoki madaniyatning gullab yashnashi yoxud uning tanazzulga yuz tutishidan dalolat beradi." (Lao, 2012: 136) Mushuklar shahrida olimlarning ikki avlodi bor, keksa va yosh avlod, ammo ularning barchasi shunchaki tashrif buyurishmaydi, albatta manfaat bo'lishi kerak. Afyun yaproqlari bilangina jalb etish mumkin. "Olimlarning hammasi dahshatli ravishda oriq va irkit ekanlar. Hatto ularning kichik quloqchalari ham kirga to'lgandi." (Lao, 2012: 136) Olimlar o'zaro bema'ni va tuturuqsiz so'zlar bilan bir-birlari bilan bahslashadilarki, ahvol g'oyatda achinarli ekanligini anglash qiyin emas. Hamma o'zini shahardagi birinchi olim menman deya da'vo qiladi. Biri yulduzlarni boshqalar turli asboblarda kuzatsa, u oddiy ko'z bilan osmon jismlarini tadqiq etayotganligini ta'kidlaydi. Boshqasi esa o'zini bitiklarni o'rganganligiga urg'u berib, birinchi olimman deya jar soladi. O'zi bilan tortishayotgan olimga ham o'z manfaati yo'lida qadimgi bitiklarda uning familiyasi yo'qligini isbotlashga harakat qiladi. Ilm-fan vakilining bunday qabih yo'l tutishi, bir-birini tinmay haqorat qilishi hamda afyunga numchalik tobe ekanligi jamiyatning inqirozga yuz tutayotganligidan dalolat beradi. Shuningdek, ularning ilmining asosi yo'qligi, aslida hech narsani bilmasliklari ortida oddiy aholi qay darajada ekanligini ko'rsatadi. Ularning qilayotgan kashfiyotlari mantiqsiz va foydasizdir. "Yaqinda ajdodlarimiz haqiqatan ham o'z qabiladoshlarining terisini shilib

olishlarini aniqladim” (Lao, 2012: 138) Barcha olimlarning dardi va muammolari o'z nafslaridan nariyog'iga o'tmaydi. Kichik Chayonga ular xotinlari haqida shikoyat qilishadi: “Janob, nima uchun bizlaming atigi bittadan xotinimiz bor? Shuning uchun boshqalaming xotinlarini o'g'irlash to'g'risida o'ylashga majburligimiz ajablanarli emas! Biz davlatimiz shon-shuhrati yo'lida ter to'kyapmiz, avlodlarimiz ko'plab ajdodlarining ilmiy tajribalarini asrlar uzra eltadilar, shunday ekan, nega har birimiz hech bo'lmaganda uchtadan xotin ola olmaymiz?” (Lao, 2012:139) Kashfiyotlar va ixtirolar ham nafs yo'lida xizmat qiladi, jamiyat rivoji naf keltirmaydi: “Qadim zamonlardan ayol gavdasining tasviri bo'lgan yozuv belgilari shaklini yodga olaylik. O'z asarlarimning birida olim odamda ko'p xotin bo'lishi zarurligini inkor etib bo'lmaydigan qilib isbotlaganman” (Lao, 2012: 139) Yosh olimlar chet elda o'qib kelganligi bosh qahramonga umid bag'ishlasa-da, ularning ham afyun yaproqlariga o'chligi ko'nglini qoldiradi. Yangi olimlar jamiyati chet el so'zlarini ishlatib o'zlarini bilag'ondek tutadilar. Aslida “vskiy” va “vare” so'zlari to'g'ri kelgan joyda, istalgan ma'noda ishlatilaveradi. Ular bu so'zlar orqali nimani xohlasalar, shuni anglataveradilar. Ilm-fan vakillarining o'ta savodsiz va nodon ekanligi jamiyat uchun katta xavf tug'diradi. Chet elda o'qib kelganlar ham xalqni zalolat botqog'idan olib chiqishga qodir emas, vaholanki o'zlari ham shu botqoqda. Kichik chayon yangi turdagi olimlarni ayollarga o'xshatadi. Chunki ular xuddi ayollar kabi o'zi bilan o'zi ovora. Shuning uchun ham bosh qahramondan shim haqida so'rashadi. Lao she mayda detallar orqali jamiyat chirkinliklarini ochib bermoqda.

Ahmad A'zamning “Ro'yo yoxud G'ulistonga safar” asarida yozuvchi ikki olam, ya'ni G'uliston va o'z olami olimlarini o'zaro solishtiradi. Ilm-fan vakillari yuziga oyna tutadi. Olimlarning saviyasi, ilmiy ishlari jamiyatning darajasi va davlat siyosatini o'zida ko'rsatib beradi. G'uliston qomuslarida mavhumlikning darajasi o'ta yuqori. Qomusning jildlari o'zidan oldingi manbalarga ishora qiladi, ishoralarning sanog'i yo'q, tugamaydi, ammo bosh manbaning o'zi yo'q, hammasi to'qilgan. “Masalan, bir jildda G'uliston aholisi haqida falon manbaning falon sahifasidan bilib olishingiz mumkin deyilgan bo'lsa, qiziqib o'sha manbani topsangiz, unda ham o'z navbatida yana bitta yoki bir nechta manbaga suyanish kerakligi aytiladi...” (A'zam, 2012: 102) Qomusni tuzgan g'uliy olimlari davlat mafkurasini keng targ'ib qilish uchun xizmat qiladilar. 121 jild qomus o'qib chiqilsa ham, fuqaro ongida hech qanday ma'lumot aniqlashmaydi. Ular g'uliyot falsafasi, e'tiqodi, urf-odatlarini, yashash tarzi haqidagi ma'lumotlarning tartibi haqida, qanday tartibda amalga oshirilganligi haqida. Bosh mavzu tartibdir, hamma asarlarda u tadqiq etiladi. Ilmning taraqqiyoti va rivojlanishiga ham

sabab bitta - g'uldir. Bilim shunchalik zanjirga o'ralganki, g'uliy olimlari o'zlari nima ish qilayotganliklarini anglashmaydi ham. Davlat tuzumi o'ziga ongi zanjirlangan olimlarni voyaga yetkazgan va shu orqali xalq tafakkurini zanjirga solmoqda. Ommaning ko'p ma'lumot olishi siyosatga ziddir. Chunki bu kelajakda har xil zararli g'oyalarni xayolga keltirishi mumkin. G'uliy olimlari mantiq ilmining bilimdonlari deya e'tirof etiladi. Olimlar mantiq ilmining mantiqsiz bahs-munozaralariga sho'ng'ib ketishgan. Yomg'ir haqidagi muhohasaga e'tibor qaratsak: "Eng avvalo, osmonga bulut chiqqanmi yo chiqmaganmi, shuni bahslashish kerak. Bulutmidi yo bulut emasmi...osmonning o'zi bormidi yo yo'q..." (A'zam, 2012: 103) Bahsning poyoni yo'q, davom etaveradi. Bunday muhokamalar orqali ilmning qanday maqsadi amalga oshadi degan savol o'rta tashlanadi. O'zlari zanjirlangani uchun ham san'ati ham zanjirga solingan. "Hamma-hammasi zanjir bilan bog'liq, zanjirdan kelib chiqadi va zanjirga borib taqaladi" (A'zam, 2012: 126) Zanjirlar bilan taom suzish san'ati shu darajaga ko'tarilganki, g'uliyotni ushbu san'atdan zavqlanishga chorlaydilar. Olimlar esa u haqida tom-tom kitoblar yozishadi. G'uliston Fanlar Akademiyasida Taom musiqasi ilmiy-tadqiqot instituti bor. Olimlar taom suzish san'ati bo'yicha shunchalik ko'p tadqiq etganlar. Masalan, "Sho'rva suzishda 487 xil asosiy kuy, 17918 ohang, 27000 xil jingir keltirilganini sanadim...bu jingir-jingirlarga o'sha kungi o'sha soat, o'sha daqiqadagi ob-havoning ta'siri, o'sha paytda esgan shabadaning qayoqdan kelib, qayoqqa yo'nalishigacha qanday ohang yaratishlari ham ochib berilgan..." (A'zam, 2012: 124) 23 yil davomida olimlar chuqur tadqiqotlar va tahlillar o'tkazib 117 jildlik qomuslar yaratganlar. Ular kamchilik va muammolari ustida hali ham ishlamoqdalar. Ilm-fan faqat davlat siyosati uchun xizmat qiladi. Xalq ongi mustahkam zanjirga solinyapti, e'tiqodi, imoni zanjir asosiga qurilishida yuqoridagi tadqiqotlarning o'rni beqiyos. Tarixshunoslikka oid tadqiqotlar G'uliston tarixining o'zgarishlarini bepoyonligini ko'rsatadi. Chunki tarix bugun yaratiladi, siyosatga moslab tuzatiladi. Hech qanday arxeologik izlanishning keragi yo'q. Yozuvchining o'z olamida esa paxsa devorlar tagidan osori-atiqalar kavlab olinadi, ular katta pulga laboratoriyalarda tekshiriladi, konferensiyalar qilinadi. Ammo G'ulistonda bunga hojat yo'q. Tafakkuri zanjirlangan xalqqa ham tarixning keragi yo'q, o'tmish ham zanjirlanmoqda. Tadqiqotlar ham to'qib chiqarilaveradi: "...tarixshunosligining tadqiqotlari ham bepoyon, o'zgarishlari juda ko'p. Bu shu qadar odatiy ahvolga aylanganki, biron-bir olim e'tiroz bildirmaydi, yangilanish xuddi shunday tabiiy qabul qilinadi. "Tarixni g'uliy o'z qo'llari bilan yaratadi" degan naql ham shundan." (A'zam, 2012: 147) G'uliy olimlar

o'zi anglab-anglamay xalq manfaati uchun zid yo'lda ish olib borishadi. Zanjirlangan ongning zanjirdan xalos etish o'rniga uning murvatlarini mustahkamlashadi.

Muhokama va natijalar

Liliput olimlar orqali jamiyat va bilim o'rtasidagi munosabat tasvirlab beriladi. Brobdingneg shahridagi olimlar obrazini tahlil qilib, Svift ular orqali bilimning cheklanganligini va inson tabiatining murakkabligini tanqid qilganligi anglashiladi. Ularning bilimlari jamiyatni yaxshilash uchun yetarli emasligi va ularning amaliy muammolarni hal qilishda qiynalishlari bilimga bo'lgan munosabatimizni qayta ko'rib chiqilishi kerakligini isbotlaydi. Bilimning o'zida jamiyatning barcha muammolari uchun yechim yo'q va bu jarayonda inson tabiatining murakkabligini tushunish muhim. Barnibarbi olimlari misolida esa bilimning insonlar hayotini yaxshilashga xizmat qilishi kerakligi ta'kidlanadi. Bilimni faqatgina shaxsiy manfaatlar uchun ishlatish jamiyatning buzilishiga olib kelishi mumkinligi isbotlab beriladi. Uning tanqidi bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, bilimning oqibatlarini tushunish va uni insonlarning yaxshiligi uchun ishlatish muhimligini eslatib turadi. U Laputa olimlari orqali ilm-fanning haddan tashqari nazariyashtirilishi va hayotdan ajralib qolishining salbiy oqibatlarini ko'rsatadi. Guignnm olimlari esa ilm-fanning hayotga foydali ta'sirini va uning to'g'ri qo'llanilishini aks ettiradi. "Mushuklar shahri xotiralarim" asarida ikki turdagi olimlar ham jamiyatni tanazzulga yetaklovchi omillardan biri ekanligi ta'kidlanadi. Chunki ular Laputa yoki Balnibarbi shahridagilar kabi bema'ni masalalar ustida bosh qotirishadi. Yozuvchi olimlarning tasviriga keng o'rin bermagan bo'lsa-da, Kichik chayon ularni jamiyatni harakatlantiruvchi kuch bo'lishi kerakligi e'tirof etadi. "Gulliverning sayohatlari" va "Mushuklar shahri xotiralarim" asarida olimlar kuchli tanqid ostiga olinadi. "Ro'yo..." asarida esa olimlarning hukumat uchun xizmat qilishi tasvirlab beriladi. Har uchala asarda ham noqobil olimlar ustida kulinadi. "Ro'yo" da yozuvchi olimlarni obyektiv nuqtayi nazardan tasvirlab beradi, ularga baho bermaydi. Kitobxon yozuvchi maqsadini anglab tahlil qilib boradi. "Gulliverning sayohatlari" asarida Svift ikki turli ilm-fan va olimlarni taqqoslaydi. Asarning asosiy maqsadi - insonlarning xatti-harakatlarini tanqid qilish, ularning kamchiliklari va xatoliklarini fosh etish. Olimlar masalasi bu tanqidning bir qismidir va ularning ilm-fanni to'g'ri yo'lda ishlatish yoki noto'g'ri ishlatishining oqibatlarini ko'rsatadi.

Xulosa

Antiutopiyalarda olimlar obrazini tahlil qilish orqali ilm-fanning hayotga ta'sirini, texnologiya taraqqiyotning xavflarini, hokimiyatning ilm-fanni boshqarish usullarni va ilm-fan bilan jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni tahlil qilindi. Antiutopik adabiyotda olimlarning rolini uch asar tahlili yordamida aniqlandiki, ilm-fan vakillari jamiyat rivojiga hissa qo'shishlari yoki aksincha bo'lishi, texnologik taraqqiyotning asoschisi bo'lishi mumkin. Olimlarning kuchli ta'siri jamiyatni o'zgartirishda muhim rol o'ynashi davlat boshqaruvida qatnashishi mumkinligini ko'rsatib beradi. Bu holat Liliputiya va G'uliston misolida aniqlandi. Biroq, antiutopiyalarda olimlar ko'pincha jamiyatni zararlantirishda asosiy rol o'ynashi mumkin. Ularning o'z manfaatlariga berilib ketishi, shuhrat, pul yoki hokimiyatga intilishlari jamiyatni buzilishiga olib kelishi mumkin (G'uliston, Mushuklar shahri). Olimlarning o'zlari ham hokimiyatning qurboni bo'lishi mumkin, ular o'z kashfiyotlarini qo'llashda erkinlikka ega bo'lmasliklari va o'z xulosalarini erkin ifoda etolmasliklari mumkin. Antiutopiya jamiyatning tanazzulini oldindan ko'ra oladigan janr. Olimlarning jamiyat hayotidagi ahamiyatini esa ular hozirgi jamiyatga ko'rsatib bergan holda inqirozni oldini olishga harakat qiladi, insoniyatni ogohlikka chorlaydi.

Adabiyotlar

Svift, J. (2009). *Gulliverning sayohatlari*. Toshkent. SMI-Asia.

Lao Sh. (2012). *Mushuklar shahri xotiralarim*. Toshkent. Maktab kutubxonasi.

A'zam A. (2012). *Ro'yo yoxud G'ulistonga safar*. Toshkent. Yangi avlod kutubxonasi.

WEDDING CRYING IN MUSICAL FOLKLORE OF TURKIC PEOPLE

TÜRK HALKLARININ MÜZİKAL HALK KÜLTÜRÜNDE DÜĞÜN/MERASİM AĞITLARI

Elnura TURDIALIYEVA*

Abstract

This article deals with the disclosure of the identity and uniqueness of the traditional thinking of the Turkic-speaking people on the basis of one of the most archaic layers – ritual culture. Thus, by the example of wedding-funeral weeping and lamentation that was common among the people of a single language group, it was revealed who mostly preserved them, in what period of the wedding cycle they were performed, their semantics and graphic structure was also defined. The purpose of this job is to study the artistic and aesthetic identity and typology of the musical art of Turkic-speaking peoples as part of the world artistic process. In this regard, wedding-ritual laments have been studied in the comparative aspect, because they are one of the most ancient types of folklore creative works, which retained the features of community and identity in the culture of the Turkic-speaking peoples. As a result of scientific and theoretical analyzes, there were identified common Turkic and purely national trends in the investigated objects by musical breakdowns of individual musical patterns, the macro and micro analysis and conclusions on the above aspects of the study.

Keywords: wedding, crying, ceremony, genre, Turkic people.

Özet

Bu makale, Türk dili konuşan halkların geleneksel düşüncesinin kimliğinin ve benzersizliğinin, en arkaik katmanlardan biri olan ritüel kültürüne dayanarak ortaya çıkarılması konusunu temel almaktadır. Böylece, aynı dil grubundaki halklar arasında yaygın olan düğün-cenaze ağıtı ve ağıt yakma örneği üzerinden, bunları çoğunlukla kimin koruduğu, düğün döngüsünün hangi döneminde gerçekleştirildiği ortaya konulmuş, semantiği ve grafik yapısı da farklılaştığı konusunda tespitlere yer verilmektedir. Bu çalışmanın amacı, dünya edebî sürecinin bir parçası olarak Türk dili konuşan halkların müzik sanatının sanatsal ve estetik kimliğini ve tipolojisini incelemektir. Bu bağlamda, düğün-ritüel ağıtları, Türk dili konuşan halkların kültüründe topluluk ve kimlik özelliklerini koruyan en eski folklor eserlerinden biri olduğu için karşılaştırmalı açıdan

---

* Andijan State University supporting doctoral student.
Andican Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi, bturdialiyev@bk.ru

incelenmiştir. Bilimsel ve teorik analizler sonucunda, incelenen objelerde bireysel müzik desenlerinin müzikal kırılmaları, makro ve mikro analizleri ve çalışmanın yukarıdaki yönlerine ilişkin çıkarımlar yoluyla ortak Türk ve salt milli eğilimler tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *düğün/merasim, ağıt, tören, tür, Türk halkları.*

The bride's farewell laments are an obligatory genre of wedding ritual folklore of all peoples of the world. Their main goal is not to show various phenomena and facts related to the wedding, but to express emotional relationship to them, their main function is to convey certain feelings of the bride. Wedding lamentations - this is an exclusively female genre, having mainly aesthetic value, they are a must part of the wedding ceremony of both Turkic-speaking peoples and Slavic peoples. Their main content is the same among all peoples - mourning the separation from relatives, friends, youth, etc. As U.S. Konkka writes, "wedding lamentations expressed the bride's feelings of parting with her family and home, with a carefree life and youth or, more precisely, lamentations forced the bride to deeply understand and experience this separation, separation forever" [1, p. 242].

Lamentation songs and cries of brides of all nations are associated primarily with ritual elements of a magical nature. Although at a certain historical period the opinion was imposed that they appeared as a result of the forced marriage of girls, it can now be argued that such an interpretation served an ideology that propagated beliefs about the illiteracy of the pre-revolutionary people. And it was precisely this circumstance that became the impetus for the "sale" of his own daughter. Moreover, it is unlawful, since social motives in women's wedding lamentations, which have a long historical path, arose only with the formation of class relations. Along with this, such an interpretation was also based on the content of the poetic text of farewell songs, in which the words "they sold me for cattle" are expressed in thought, or an appeal is conveyed to relatives with a prayer to intercede for her, etc. While wailing, the girl had to express her indignation, accusations against relatives, especially her father and daughter-in-law (*yanga*), disappointment in her brother, sister, etc.

The fact that lamenting songs were an obligatory ritual in the wedding ceremony is also evidenced by the fact that the lamentations and cries of the bride were common among almost all peoples of the world. Russians, Karelians and Belarusians even had entire "schools" of teaching lamentation, and the activities of special lamenters who make the bride cry are also known. In fact, in ancient times, 12-13 years were considered the marriageable

age, that is, from the moment of physical maturity, a girl had to think about getting married, and therefore, with the onset of the “proper” time, any girl waited for her moment to arrange her life. And for these purposes, they even performed various ritual and playful actions, in a magical sense “attracting” marriage, and organized evenings for acquaintances and information for young people.

And lamentation was performed in any case - when a marriage was concluded by agreement or without it. Women's lamentations have a symbolic meaning, as a product of archaic beliefs of the people. They necessarily contained motives of farewell to one's home, people, maiden liberty, etc., related to the fact that the marriage union among some peoples (in particular, among the Uzbeks) was formed between residents of distant areas, since between representatives of the same clan living geographically close, marriage was prohibited up to the seventh generation.

The bride's wedding cries are always a monologue that does not have a storyline, where the girl's feelings and thoughts are very expressively conveyed. Their ideological basis is made up of her requests, gratitude and reproaches addressed to her relatives, and to each one separately, in turn. The bride sees the main culprit in her misfortune, most often, in the person of her father. In the laments addressed to him, along with insult and reproach, the bride conveys her love, and that now she will not be so pampered and cherished.

Crying approaches its climactic intensity as the moment of separation approaches. With such an increase in dramatic tone, the evolution of the image of the bride in the lamentations can be traced. According to R. Sultangareeva, “the pre-wedding lament is a poetic beginning, foreshadowing a climactic-passionate confession, the denouement of the drama of the soul in the actual wedding” laments [2, p. 70].

According to the Uzbek tradition, lament songs had to be composed by the bride herself, showing her improvisational talent, which happened according to the established stereotypical formulas that had been accumulated by tradition. In some nations, brides went through a special school. For example, among the Bashkirs “in the past they specially trained senlyau girls... Each village and aul had its own lamenter... who gained the authority of a skilled performer,” testifies R. Sultangareeva [2, p. 104]. And confirmation that in Russian weddings the chants had a stable, traditional form is, according to Yu. Kruglov, the fact that almost all performers went through a kind of training school [4].

Along with education, creativity and wedding lamenters were widespread among the Slavic peoples - inducers of crying. Describing their activities, U.S. Konkka wrote: “When

collecting material on the wedding ceremony and wedding lamentations, we were persistently faced with the question of who is lamenting in the end. Firstly, during the wedding ceremony there was always a lamenter present, who is called not just itkijä – “weeper”, but itkettäjä (itettäjä) – lit. “making you cry”, “causing tears”; secondly, the expression antilasta itetetäh was often encountered, in the stories of informants “the bride is forced to cry,” i.e. the lamenter makes her cry with her lamentations” [1, p.237].

Thus, the tradition of wedding crying is obligatory among all nations, even if the marriage is concluded at the will of happy lovers. As noted above, this is an exclusively female genre that has aesthetic value; they are an obligatory part of the wedding ceremony of both Turkic-speaking peoples and Slavic ones. Lamenters were also present at the Tatar wedding. However, their role is not as important as, for example, among the Slavs, as musicologist M. Nigmedzyanov points out. In his opinion, wedding laments, which are exclusively female, were also found in improvisational performances by mourners. And with the lack of designation of the melodic-intonation and structural plan, sometimes it turned into sobs and lamentations. But it is noteworthy that this is not typical for Tatar brides, who behaved quite restrained [5, p.177].

Uzbek farewell songs are distinguished by their enormous diversity. Firstly, they have a large time space: that is, songs of this type could have been heard among Uzbeks even in the pre-wedding period. In 1-2 days or 1-2 months, the farewell rites of the bride could begin, visiting the houses of her relatives. The next episode was performed just before departure. And at the moment of departure of the wedding train, the last farewell sounded songs of her relatives - mother, father, daughter-in-law, brother, sister, etc.

All Uzbek farewell songs exhibit modal diversity, which has a diatonic basis. As a rule, they are built on a small tune, often corresponding to a half-strophe, less often a meloline, where the predominant verse size is 7-8 syllables, occasionally 11-syllables are also found, and one sample is even built on prosaic speech. The form is often strophic, less often chorus-chorus. Great diversity is observed in their scale: samples of this rite are presented in the range from third to decime. The melodic pattern is most often wavy, the ascending direction of the melody predominates at the beginning, with a progressive downward movement towards the end, leading to the lower abutment. Sometimes there are moves with an ascending fourth jump, either from the I to IV degrees, or from V to the main or side support. At the same time, in some examples there is a movement of the melody coming from the highest sound, from the pitch climax, gradually reaching the lower

foundation towards the end. A similar melodic pattern is more typical for cries that sound just before departure, when the drama intensifies, with exclamations of the bride in the upper register. They are extremely intense and expressive, like the last words of farewell, which at the end end with a feeling of humility and submission. In terms of meter rhythm, they are more characterized by smooth movement in eighths and quarters, with stops at longer durations (1/4, 1/2, 1, sometimes with fermato) at the end of a phrase, bar, line, half-strophe. And all farewell songs are kept at a slow tempo, sadly, with crying, with longing, with sobbing intonations of crying, etc.

The presence of farewell songs of lament at Tatar weddings is evidenced by the remarks of pre-revolutionary Orinthealist travelers. However, M. Nigmedzyanov notes that the specific tunes of the wedding lamentations of this group of Tatars are not recorded anywhere, and the bride's songs sounded to the tune of some famous melody or she simply moaned. Musicologist R. Iskhakova-Vamba claims that the cries of the Kryashen Tatars are not so dramatic and musically sound lighter and freer. The Tatars call the bride's cry *kız elatu*; among the Mishar Tatars they are also known as *tan kuchat 'cock's dawn'*. The latter, according to M. Nigmedzyanov, are recorded only among the Temnikov and Lambr Tatars, and only in the laments of the Mishars are the archaic layers of folklore most fully preserved. The content of Tatar wedding laments is identical to similar genres of all Turkic peoples - farewell to home, relatives, youth and maiden will, mourning a woman's lot, resentment and reproach to parents, etc.

The lament songs of the Kasimov and Kryashen Tatars are somewhat different from the Mishars, and among the Priik Tatars, farewell songs were sung even during the period of moving to the marriage cell, from where the bride did not return to her father's house. Thus, among the Kasimov Tatars, the bride's cries were also called *əxəl itep elau*, that is, "crying at the hour of death." Thus, in a Tatar wedding, the lamentations of the bride herself are also heard, starting in the morning of the day of her farewell. Traditional archaic examples of these songs are distinguished by the laconicism of the melody, corresponding, as a rule, to a melodic line, the verse of which is presented in an 8-9-10-syllable meter and is often repeated in variants in the second melodic passage. They are based on pentatonic modes, based on trichord chants of type β with a minor tonic (according to Nigmedzyanov), and modenal variability is often found. The rhythm of the chant is based on iambic recitation, justified by the linguistic features characteristic of all Turkic groups.

In Bashkir wedding rituals, as R. Sultangareeva notes, the *señləy* is the main genre. For the first time they are heard during the bride-show - *kız kuzləy*, which were held even before the matchmaking, and their content also consists of the girl's dissatisfaction regarding her parents' choice of a suitable party for her to marry. The farewell rites of brides of the Bashkir people also consist of a whole complex. R. Sultangareeva classifies the bride's cries into 3 groups: thoughts, appeals and cursing. So, the very first was the ritual of farewell to the skullcap - *takyyaga baryu* (literally - walking behind the *takyya* headdress). To do this, they hung him on a tree, after which the bride began to lament, saying goodbye to her, that is, to her maiden. And after that, the accompanying friends and young relatives take her out to the field to perform the rite of farewell to her native land, lands, fields, rivers, called *alan tashlauga señləy*, which literally means "cry of farewell to the field." These songs are in the nature of a lyrical generalization, comprehension of an ongoing event; the content is inextricably linked with images of nature - rivers, mountains, trees, birds, etc. That is, this is a thought about the difficult fate of women, about what awaits her in the future, etc. Songs of the second group - appeals - are performed in the house of relatives, when visiting whom the bride collects dowry gifts in the form of tassels and shreds, as well as in the father's house, that is, during farewell, usually just before departure. The bride's appeal is directed to all relatives - father, mother, brother, sister, daughter-in-law and contains motives of complaint, requests not to marry her, reproaches, resentment, etc. The most dramatic moment is the scene of her boarding the wedding train, when her final words of farewell are addressed to her father and mother.

The third group - *señləy-tirgəy*, that is, swearing - is aimed at the groom and his retinue. In general, swearing and swearing, as mentioned above, is a widespread phenomenon in Bashkir weddings, associated with the misleading of evil forces, and performing the function of protection from the evil eye. This group of lamentations was performed by the bride behind a curtain (*sharsharu*) or a large scarf, into which those being scolded threw coins and threw remarks like: "Әызә әйт, килен, қтырагын әйт, нагырак әйт!" - "Speak, daughter-in-law, speak, say something worse!" And moreover, the motives for the bride's cursing or swearing at her future relatives did not always correspond to reality. Because tradition required this. It was a kind of philosophical abuse of human stupidity, greed, stinginess, heartlessness, cruelty, etc

However, the main idea of the *señləy* is a lament for one's share as a woman, mourning a girl's, free life, the uncertainty of the future, what awaits her in her husband's house, etc.

They convey the subjective experiences of the bride, associated, as R. Sultangareeva notes, with a ritual protest, and not with a social one.

Along with this, R. Sultangareeva considers 2 types of lamentations: monological and dialogical (əitesh-senləy). The first type is more typical for cries and reflections performed in the field. And the second - to the greetings. Most often, dialogues are arranged between a girl and her father or mother. Dialogical songs of lamentation have a competitive form, and in it the verbal and poetic gift of the bride is manifested.

Bashkir villages are distinguished by their greatest development. They are characterized by a complex meter rhythm, all of them are based on the pentatonic scale, their melos has a wide range (from b.6 - ch.8), has a brightly national coloring in various pentatonic modes. And the expanded melody is identical to a full poetic stanza, the lines of which are often built on 7-8 or 9-10 syllable verses. Along with this, in almost all songs (with the exception of “At ektelər kitergə”), the movement of the melody goes from top to bottom, like a sinking exclamation, similar to Tatar lamentations, which also begin in the upper register with the achievement of a pitch peak and further downward development of the melody, leading to a lower tonal support. The great development of lament songs among the Bashkirs is associated, first of all, with the fact that their farewell lament songs had an established traditional form and were very widespread, since in this culture there were entire schools for teaching the performance of songs. And this allowed the song patterns of farewell rituals to survive, and, moreover, to evolve.

Musical and poetic genres of folklore of many ethnic groups. Among the peoples studied, they are more fully preserved among the Kazakhs, Tatars and Bashkirs. Exploring Russian lamentations, Yu. Kruglov points out that “...wedding lamentations are a stable, traditional genre; as specific comparisons of texts have shown..., they can coincide verbatim with each other. This is also evidenced by the presence among the lamentations of special typical lamentations and the form of their execution” [153, 52 p.]. The same can be said about similar genres of Turkic-speaking peoples, for whom a certain genre variety of lament songs has its own tune, verse, content, and significant differences are associated with the tradition of improvisation.

References

1. Konkka U.S. Karelian wedding lamenter – ITKETTÄJÄ “cause of crying” // Folklore and ethnography. Rituals and ritual folklore. – L.: Nauka, 1974. – 276 p.

2. Sultangareeva R.A. Bashkir wedding ritual folklore. – Ufa: Gilem, 1994. – 191 p.
3. Aranovskaya O.R. On the folklore origins of the concept of “Catharsis” // Folklore and ethnography. Rituals and ritual folklore. – L.: Nauka, 1974. – 276 p.
4. Kruglov Yu.G. On the improvisational nature of wedding lamentations // Questions of genres of Russian folklore. – M.: Moscow State University Publishing House, 1972. – 132 p.
5. Nigmedzyanov M.N. Tatar folk song. – Kazan: Magarif, 2003. – 255 p.
6. Auezov M.O. Thoughts from different years. – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1961. – 544 p.
7. Kokumbayeva B.Zh. Family ritual laments of Kazakhs and lyrical songs on the theme of loss (some aspects of interaction). – Manuscript of a dissertation for the degree of candidate of art history. – Alma-Ata, 1989.

TURKIY TILLAR FONETİKASI TARIXIY TARAQQIYOTIGA DOIR

TÜRK DİLLERİNİN FONETİKLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ HAKKINDA

On the Historical Development of Phonetics of Turkic Languages

Furqat NURMANOV*

Özet

Makalede Türk dillerinin özel dil özellikleri, özellikle Doğu bilim adamlarının fonetik alanı hakkındaki teorik görüşleri, Türk dil bilimindeki yeri ve önemi ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: fonetik, ses, harf, fonem, fonolojik birlik, ses türü, seslerin sağlam yumuşaklığı.

Abstract

The article describes the specific linguistic features of Turkic languages, in particular, the theoretical views of Eastern scientists on the phonetics section, their place and significance in Turkic linguistics.

Keywords: phonetics, sound, letter, phoneme, phonological unity, sound type, solid softness of sounds.

Annotatsiya

Maqolada turkiy tillarning o'ziga xos lingvistik xususiyati, xususan, Sharq allomalarining fonetika bo'limiga doir nazariy qarashlari va ularning turkiy tilshunoslikdagi o'rni va ahamiyati bayon qilingan.

Keywords: fonetika, tovush, harf, fonema, fonologik birlik, tovush tipi, tovushlarning qattiq -yumshoqligi.

Kirish

Tilshunoslik bir butun sistema bo'lib, uning sathlari o'zaro bir-biri bilan uzviy bog'liq. Bu bog'liqlik fikr ifodasida yanada oydinlashadi. Fonetika tilning boshqa sohalari bilan bevosita bog'liq, chunki tovush, urg'u va ohangsiz bo'g'in, so'z, so'z birikmasi va gap hosil bo'lmaydi, kommunikativ maqsad ifoda shakli talab darajasida shakllanmaydi. Shu tufayli fonetika leksika, morfologiya, sintaksis va stilistika bilan bog'liq til bosqichi deb qaraladi.

Fonetik sath tilning qurilish birliklari orasida leksikadan keyin o'zining o'zgaruvchanligi bilan ikkinchi o'rinda turadi. Buning sababi - jamiyat taraqqiyoti, til ichki

---

* Toshkent Texnologiya, Menejment va Kommunikatsiyalar Instituti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
Doç. Dr., Taşkent Teknoloji, İşletme ve İletişim Enstitüsü, furqat.nurmanov@gmail.com

rivojlanish qonuniyatlari, millatlararo munosabatlar: madaniy, siyosiy-iqtisodiy, fan, texnika va boshqa aloqalar asosida yangi-yangi soʻzlarning kirib kelishi tilning fonetik qurilishiga tez taʼsir qiladi.

Tildagi oʻzgarishlar birdaniga – bir- ikki yil orasida emas, balki asta- sekinlik bilan uzoq davr davomida sodir boʻladi. Dastlab onda-sonda uchraydigan hodisalar, fonetik variantlar, yonma-yon qoʻllanishlar asta-sekin qonuniyatga aylanadi. Shuning uchun har bir davrdagi til shu tilda soʻzlovchilar uchun oʻzgarmasday, barqarorday tuyuladi. Vaholanki, tilda taraqqiyot va oʻzgarish jarayoni jamiyat rivoji asosida doimo yangilanib boradi. Oʻzbek tili esa bir necha taraqqiyot davrini boshidan kechirdi va har bir davrning oʻziga xos qonuniyatlari, fonetik sistemasi bor. Har bir taraqqiyot davri uchun xos boʻlgan fonetik sistemani tiklash, tasvirlash kabi masalalar ham oʻzbek tili tarixida oʻrganiladi.

Oʻzbek tilshunosligi oʻzining uzoq tarixiga ega. Tilshunoslik sohasida qalam tebratgan allomalarimiz oʻzlarigacha boʻlgan jahon olimlarining ilmiy merosidan bahramand boʻlishlari bilan birga, jahon tilshunosligining ravnaqi uchun ham oʻzlarining munosib hissalarini qoʻshdilar. Ayniqsa, tilshunoslikning falsafiy masalalarini hal etishda, fonema va harf munosabatini belgilashda, lisoniy birliklarning mazmuniy tomonini yoritishda, uzviy tahlil usulining paydo boʻlishida, alifbo va mazmuniy maydon asosidagi lugʻatlar tuzish tamoyillarining belgilanishida oʻzbek tilshunoslarining xizmatlari katta. Ajdodlarimiz qoldirgan madaniy merosni oʻrganish, ular yaratgan olamshumul ilmiy kashfiyotlarni roʻy-rost bayon qilish imkoniyati faqat mustaqillik tufayligina vujudga keldi(Hурмонов А, 2002: 223).

Turkiy tillarni oʻrganish uzoq davrlarga borib taqaladi. Turkiy tillarning oʻziga xos lingvistik xususiyati, faqat shu tilning oʻziga xos jihatlari xalifalik davrlari (Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va boshq.)da , Qoraxoniylar davri (Mahmud Koshgʻariy, Mahmud Zamaxshariy va boshq.)da, Temuriylar davri (Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur)da(Назарова X,1971), xonliklar davri (Abulgʻoziy Bahodirxon)da(Abulgʻoziy Bahodirxon,1992), shoʻrolar davri(Mahmudxoʻja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat)da(Фозилов Э,1970...), mustaqillik yillaridagi ilmiy adabiyotlarda(Hурмонов А,1990...) teran tavsiflangan.

Asosiy mazmun

Abu Nasr Forobiy fikricha, til fani ikki qismdan iborat boʻlib, birinchisi maʼlum tilda mavjud boʻlgan soʻzlarni xotirada saqlash va uning nimani ifodalashini bilish, ikkinchisi esa

bu soʻzlarni boshqarib turadigan qonunlarni bilish. U tilshunoslikning mundarijasi olti boʻlimdan iborat ekanligini, har qaysi boʻlimning oʻz tekshirish obyekti mavjudligini bayon qiladi. Ulardan biri sodda soʻz qonunlari haqidagi fan boʻlib, bu fan, avvalo, nutq tovushlarini (harflarni), undosh tovushlarning paydo boʻlish oʻrnini, unli tovushlar va ularning xususiyatlarini, soʻzga qoʻshimchalar qoʻshilganda roʻy beradigan fonetik oʻzgarishlarni, soʻzning fonetik modeli, sodda va qoʻshma soʻzlar, yasama soʻzlar namunalari (modeli), ot va feʼllarning oʻzgarishi (shaxs, son, zamon bilan oʻzgarishi), talaffuzi qiyin soʻzlar va ularning talaffuzini yengillashtirish yoʻllarini oʻrganadi.

Tibbiyot ilmining asoschisi Abu Ali ibn Sinodan nafaqat tib ilmiga oid, balki tilshunoslik nazariyasiga doir qarashlarni aks ettiruvchi “Asbobi xudut al huruf” nomli asari yetib kelgan boʻlib, bu asarda tovushlarning fiziologik va akustik xususiyatlari yoritilgan.

Muallif shu qismda risolani quyidagi olti bobga ajratganini bayon qiladi:

1. Tovushning paydo boʻlish sabablari haqida.
2. Nutq tovushlarining paydo boʻlish sabablari haqida.
3. Boʻgʻiz va tilning anatomiyasi haqida.
4. Ayrim arab tovushlarining paydo boʻlishidagi oʻziga xos xususiyatlari haqida.
5. Bu tovushlarga oʻxshash nutq tovushlari haqida.
6. Bu tovushlarning nutqiy boʻlmagan harakatlarda eshitalishi.

Risolaning birinchi bobida berilgan tovushning paydo boʻlishi haqida fikr bugunga qadar ham deyarli oʻzgarmagan holda ilmiy adabiyot va darsliklarda takrorlanib kelmoqda. Allomaning yozishicha, har qanday tovush havoning toʻlqinsimon tebranishi natijasida paydo boʻladi. Adabiyotlarda berilgan tovushlar tasnifiga Ibn Sinoning risolasida berilgan taʼrif asos qilib olingan. Muallif fizikaviy tovushlar bilan nutq tovushlarini bir-biridan farqlaydi va har ikkisi uchun alohida-alohida atama qoʻllaydi. Birinchisi “savt”, ikkinchisi esa “harf” atamasi orqali nomlanadi. Hozirgi zamon tilshunosligida tovushlar tabiiy va nutq tovushlari deb ikkiga boʻlinadi. Ibn Sinoning fikricha, savt va harf paydo boʻlishiga koʻra oʻzaro umumiy va shu bilan birga, oʻziga xos belgilarga ega. Umumiyligi shundaki, har ikkisi jismning qisilishi yoki ochilishi natijasida havoning tebranishi tufayli hosil boʻladi. Oʻziga xos tomoni shundaki, harf nutq organlari tomonidan talaffuz qilinadi. Tabiiy tovushlar bilan nutq tovushlari Ibn Sino taʼkidlaganidek, umumiy belgiga ega boʻlsa ham, nutq tovushlari nutq organlari ishtirokida hosil boʻlishi va maʼno farqlash kabi oʻziga xos belgilari bilan farq qiladi.

Ibn Sino ko'rsatgan nutq tovushlarini hosil qiluvchi uch jihat (ko'krak qafasida paydo bo'ladigan diafragma va ko'krak muskullari orqali harakatga keladigan havo to'lqini; havo to'lqinining nutq organlarining turli nuqtasida to'siqqa uchrashi; tovushga turlicha tembr ottenkasi beradigan va turli akustik belgi hosil qiladigan rezonator) bugunga qadar fonetikaga bag'ishlangan ishlarda takrorlanib keladi.

Allomaning yozishicha, tovush inson va hayvonlar hayotida eng zarur narsalardan biridir. Bordi-yu, tovush ma'lum bir ohangda bilingan bo'lsa, kishi ruhiga kuchliroq ta'sir ko'rsatadi. Insonlar qulog'i ko'proq nutqlardagi tovushlarni eshitishga moslashgan (Ирисов А, 1980:137).

Muallif nutq tovushlarini tasniflar ekan, unli va undosh tovushlarni bir-biridan farqlaydi: unli uchun musannita, undosh uchun samita atamalarini qo'llaydi. U arab tilida yigirma sakkizta undosh, uchta unli fonemalarni ajratadi.

Abu Ali ibn Sinoning "Nutq tovushlari hosil bo'lishining sabablari" asarida fonetik tadqiqotning distributiv, qiyoslash, fiziologik, akustik metodlaridan unumli foydalanilgan: bu asarda u arab, fors va turk tillari materiallarini qiyoslaydi, nutq apparati va a'zolarining tovush hosil qilishdagi ishtirokini tadqiq qiladi, tovushlarning miqdor va sifat belgilarini aniqlaydi, distributiv tahlil orqali undoshlarning farqli jihatlarini tavsiflaydi (Абу Наср Фаробий, 1993).

Hozirgi fonologiyada korrelyatsiya deb nomlanuvchi hodisaning (bir farqlanuvchi belgi asosida oppozitsiyalarning sistemaga uyushishining) kashf etilishi ham Ibn Sinoga mansubdir. Uning "dol" "to"ga qanday munosabatda bo'lsa, "zod" "sin"ga shunday munosabatda bo'ladi", - degan gapi buning dalili. (Абу Наср Фаробий, 1993)

Abu Rayhon Beruniyning "Saydana" asarida arab yozuvida noqisliklar bor ekanligi aytiladi, uni bartaraf qilish maqsadida arab alifbosiga (forslardan foydalangan holda) p, ch, j, g tovushlari uchun maxsus harflar kiritiladi. Uning fors tilidagi b - v fonemalari talaffuzidagi yaqinlik xususida, bu tovushlarning bir-biri bilan osongina almashinib kelishi haqida aytgan fikrlari ham fonologiya nuqtai nazaridan ahamiyatlidir (Нурмонов А, 2002: 223).

Turkiy tillar haqidagi dastlabki mukammal nazariya M.Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida o'z ifodasini topgan. Shuning uchun ham M. Koshg'ariy qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning otasi, fonetist-fonolog, leksikolog, leksikograf, lingvogeofaf, turkiy tillar sarf va nahv ilmining asoschisi deb ulug'lanadi. S. Mutallibov ta'kidlaganidek, Mahmud Koshg'ariy yaratgan "Devonu lug'atit turk" asari faqat o'sha davr uchungina katta voqea

bo‘lib qolmay, bugungi turkologiya fani uchun ham o‘z qimmatini saqlab kelmoqda. U haqli ravishda turkologiya fanining asoschisi hisoblanadi.

Mahmud Koshg‘ariy garchi fonetika sohasida maxsus asar yozmagan bo‘lsa-da “Devonu lug‘atit turk” asarida “Turkcha so‘zlarning tuzilishida qo‘llanadigan harflar haqida” nomli maxsus bo‘lim mavjud bo‘lib, bu bo‘limda turkiy tillarda qo‘llanadigan tovushlarning miqdori va ma’no farqlash xususiyatlari, qo‘llanish o‘rinlari, yozuvda ifodalanishi, arab harflari bilan turkiy til tovushlari o‘rtasidagi munosabatlar xususida qimmatli ma’lumotlar beriladi. U, avvalo, hozirgi tilshunoslikda fonema atamasi bilan yuritiluvchi fonologik birlikni, tovush tipini juda yaxshi farqlagan. Shuning uchun ham muallif eng kichik fonetik birlikning fonologik funksiyasiga — so‘z tarkibida kelib, ma’no farqlash vazifasiga katta e’tibor beradi. Tovush tiplarini belgilashda tovushlarning ma’no farqlash vazifasini asosiy mezon qilib oladi. Ana shu mezon asosida turkiy tillarning fonemalar miqdorini aniqlaydi.

Mahmud Koshg‘ariy devonda, o‘z davriga ko‘ra, avvalo, fonetika sohasida ham yuksak bilimga ega bo‘lgan olim sifatida qimmatli nazariy fikrlar bildira olgan. Allomaning ushbu sohaga doir g‘oyalari, nazariyalari, qarashlari hozirgi o‘zbek tilshunosligi fonetikasida ham o‘z qimmatini yo‘qotgani yo‘q. Bu fikrni quyidagilar bilan asoslash mumkin:

Birinchidan, Mahmud Koshg‘ariy turkiyshunoslikda ilk bor nutq tovushlarining fonemalik me‘zonini anglay olgan va o‘ziga xos fikrlari bilan belgilagan [“ishbo” – tovushlarning qattiq va yumshoqlik talaffuzi, “imola” – cho‘ziq talaffuzi, “ishmom” yumshoq yoki ingichka talaffuzi, “g‘unna” – ng[ŋ] kabi birikma tovushlar, “xayshum” – burun, dimog‘ tovushlar, “muhmad” – iste‘moldan chiqqan tovushlar [so‘zlar] va h.k.(Махмуд Қошғарий, 1960:45-50). Olim fonema bilan variant orasidagi chegara borligini aniqlagan. Nutq a‘zolarini hosil qilishdagi holatini ko‘rsatgan. Nutq tovushlarini nutq a‘zolarining holatiga va harakatiga qarab guruhlashtirgan. Demak, olim fonema va harf munosabatini ham turkiyshunoslikda ma’lum darajada ilk bor aniqlagan.

Ikkinchidan, til bilimi bilan shug‘ullangan olimlar orfografiya va orfoepiya masalasi fonetikaning g‘oyat muammoli nuqtasi deb bilganlar. Shu sababli fonetika bilan shug‘ullangan olimlarning aksariyati uni chetlab o‘tmaydilar. Bu masalaga ham ular bevosita yoki bilvosita o‘z munosabatini bildirib o‘tganlar. Mahmud Koshg‘ariy ham devonda yozuv masalasiga maxsus bo‘lim ajratmagan bo‘lsa-da, bu sohaga o‘z munosabatini bildirgan. Eng e’tiborlisi, orfografiya masalasidagi muammolarni orfoepiya

bilan bog‘lab sharhlaydiki, bunday usul orfografiyadagi ayrim nazariy jihatlarni yechishda manbaning yordami katta ekanligi ko‘rsatadi. Shu bilan birga, turkologiyada orfografiya prinsiplari orfoepiya qonuniyatlaridan kelib chiqib belgilanganligini ta’kidlaydi.

Mahmud Koshg‘ariy turkiyshunoslikda ilk bor imlo talaffuzdagi tovushlarni ifodalashdan arab yozuvi asosidagi alifbo turkiy til uchun ojiz ekanini ochib berdi. Zero, uning o‘zi birinchi bo‘lib yozuvdagi kamchilikni to‘ldirish maqsadida ayrim harflarni belgiladi: “Turkiy tillar yozuvida qo‘llangan harflar 18 ta qilib belgilangan. Holbuki, turkiy til nutq tovushini bu harflar bilan to‘liq aks ettirib bo‘lmaydi, balki tilda qo‘llaniladigan tovushlarni berish uchun yana yettita harf yetishmaydi.... (Махмуд Кошғарий, 1960:45-50).

Uchinchidan, Mahmud Koshg‘ariy turkiyshunoslikda ilk bor tovushni maxsus kuzatdi, ularni ilmiy jihatdan o‘rganadi. Tovushlarning kombinatsiya natijasidagi mavqelarini akustik va fiziologik holatlarini belgilaydi. Olim fonetikaga doir juda ko‘p yangiliklar ochdi, bu sohani yangi-yangi qoidalar bilan boyitdi. U unlilarni belgilash, xususan, undoshlar va ularning jarangli va jarangsiz kabi farqini ajratar ekan, ulardagi kenglik va torlik, cho‘ziqlik va qisqalik holatlaridagi qonuniyatlarni ochadi. Tovushlardagi ana shu xususiyatlarni asos qilib, muallif turkiy tillardagi umumiylik va ular orasidagi xususiylikni belgilaydi. Masalan, Mahmud Koshg‘ariy turkiy so‘zlarning unli tovushlarini tavsiflab shunday yozadi: “Unlilarni cho‘ziq yoki qisqartirib talaffuz qilish so‘zga zarar bermaydi”(Махмуд Кошғарий, 1960: 45-50). Boshqa bir joyida yana ham aniqroq qilib yozadi : *yig‘ach* deyish ham mumkin, *yig‘ach* deyish ham mumkin. Bu variant [*yig‘ach*] to‘rt tilda qo‘llanilgan(Махмуд Кошғарий, 1960:34).

Bundan seziladiki, cho‘ziq unlilar o‘sha davr urug‘-qabila tillarida bir xil qo‘llanilmagan, u ayrim urug‘-qabila tillarida mavjud bo‘lgan va ayrimlarida esa cho‘ziq qo‘llanmagan. Shunisi xarakterliki, turkiy tildagi birlamchi cho‘ziqlik masalasi murukkab hodisadir. Olimlar taxminicha juda qadimgi yozma yodgorliklari bizgacha yetib kelmagan davrlarda [umumturkiy tilda] – turkiy so‘zlarda cho‘ziq va qisqa unlilar farqlangan. Lekin manbalarda bu masala haqida aniq bir fikr aytilmagan. Mahmud Koshg‘ariyning yuqoridagi fikrlari bu masalaga ancha aniqlik kiritish uchun xizmat qiladi.

To‘rtinchidan, Mahmud Koshg‘ariy e’tiroficha, fonetik jarayon g‘oyat ko‘p holatlar bilan bog‘liq. Shuning uchun uni izchil va to‘g‘ri tahlil qilish ham unga katta imkoniyat yaratadi. Olim undan shu maqsadlarda foydalangan. Chunonchi, u fonetik jarayonlarning ko‘p holatda so‘zlar etimologiyasini aniqlashga yordam berishini ham qayd etadi. “Devonu

lug‘otit turk”da Mahmud Koshg‘ariy shu usul orqali juda ko‘p so‘zlarning etimologiyasini belgilaydi. Bu, albatta, hozirgi umumturkologiya va o‘zbek tilshunosligi uchun so‘zlar etimologiyasini aniqlash, xususan, etimologik lug‘atlar tuzish yo‘lida g‘oyat ahamiyatlidir. Devondagi misollar melodgacha va melodiy VI asrlar tilini eslatadi: *arqadii-alqadi* [9], “*irra – izza – uyalish, aznadi- aynidi, kedin-keyin , azri-ayri, azaklig- oyoqli*(Махмуд Қошғарий,1960: 45-50)kabi misollarda melodgacha va melodiy asr boshlarida mavjud bo‘lgan *"r > z; r > l, d > z, z > y* va h. fonetik xususiyatlar kuzatiladi.

Turkiy tillarda undoshlar juftligi, undosh tovushlarning juft holda qator kelishi yoki kelmasligi haqida turkologiya va o‘zbek tilshunosligida xilma –xil fikrlar mavjud. Ayrim olimlar undosh tovushlarning takrorlanib kelganligini tan olmasalar, ayrimlari uni cho‘ziq undoshlar deb ataganlar. Ba’zilar uni boshqa tillarning ta’siri sifatida ko‘rsatishgan. Mahmud Koshg‘ariyning ushbu fonetik jarayon yuzasidan tahlili bu boradagi qarashlarga ham oydinlik kiritishi mumkin. Olimning qayd etishicha, tovushlardagi ikkilik turli maqsadda yuzaga keladi. Chunonchi, mubolag‘a, ta’kid, kuchaytiruv maqsadlari sabab bo‘lishi mumkin. Ba’zan bir tovushning ikkinchi tovushga singishi ham ushbu fonetik jarayonni yuzaga keltiradi. Mualif undoshlardagi juftlik tilda keyin yuzaga kelgan fonetik jarayon ekanligi haqida g‘oyasini olg‘a surar ekan, ularning so‘z turkumlari bo‘yicha ham turlicha ekanligini qayd etadi. Mahmud Koshg‘ariy bu jarayonni qoidalashtirib, aslida bir harf ikki qayta takrorlangan so‘z turkiy tillarda sira yo‘qdir. U faqat oxirgi harfi “*t*” bo‘lgan fe’llardagina paydo bo‘ladi. Ismlarda esa bu holat juda ozdir, deydi.

Xullas, Mahmud Koshg‘ariyning tilshunoslikka doir nazariy qarashlari, xususan, fonetikaga doir nazariy qarashlari haligacha mukammal o‘rganilgan emas, devonni mukammal o‘rganish o‘zbek tilshunosligi tadqiqi uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Tilshunoslikning nafaqat fonetika bo‘limiga oid bahsli qarashlarga, balki barcha bo‘limlarga oid munozarali holatlarning to‘g‘ri va asosli yechimini topishga yordam beradi.

Tilshunos olimlar ta’kidlashicha, fonetik sistema tilning qurilish (struktur) birliklari orasida tez o‘zgaruvchanligi bilan leksikadan keyingi o‘rinda turadi(Неъматов Х,1992:6). Bunga sabab tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari, boshqa tillar ta’siri, fan-texnika taraqqiyoti, yangi so‘zlarning o‘zlashishidir. O‘zbek tili fonetik tizimining tarixi yozma manbalar asosida tahlil etilgan tadqiqotlarda (Махмудов Қ,2006) VII-X asrlarga oid turkiy yozma yodgorliklar matnidagi yozuvlar, o‘sha davrlar tilining lingvistik tabiati aks etgan yozma yodgorliklar tili tahlili va qadimgi davrlardan bugungi kungacha o‘zbek tili fonetikasi tarixida yuz bergan o‘zgarishlar manbalar asosida yoritib berilgan.

Xulosa

O'zbek tilshunosligi ko'p yillik tarixga ega, avvalo, turkiy tilshunoslik negizida shakllana boshlagan bo'lsa, keyinchalik boshqa tilshunosliklar ta'sirida rivojlandi. XX asrning boshlarida alohida tilshunoslik sifatida baholandi va jiddiy rivojlandi. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlaridagi lingvistik faoliyat bunda alohida o'ringa ega.

Tilshunoslik sohasida qalam tebratgan allomalarimiz o'zlarigacha bo'lgan jahon olimlarining ilmiy merosidan bahramand bo'lishlari bilan birga, jahon tilshunosligining ravnaqi uchun ham o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Ayniqsa, tilshunoslikning falsafiy masalalarini hal etishda, fonema va harf munosabatini belgilashda, lisoniy birliklarning mazmuniy tomonini yoritishda, uzviy tahlil usulining paydo bo'lishida, alifbo va mazmuniy maydon asosidagi lug'atlar tuzish tamoyillarining belgilanishida o'zbek tilshunoslarining xizmatlari katta. Ajdodlarimiz qoldirgan madaniy merosni o'rganish, ular yaratgan olamshumul ilmiy kashfiyotlarni ro'y-rost bayon qilish imkoniyati faqat mustaqillik tufayligina vujudga keldi (Гурмонов А, 2002: 223).

O'zbek tilining turli davrlarida yaratilgan yozma yodgorliklar, ilmiy va badiiy asarlar tarixiy-fonetik tadqiqot uchun eng asosiy manba vazifasini o'taydi, chunki har bir yozma yodgorlikda shu yodgorlik yaratilgan davr tili o'z aksini topadi. Har bir yozma yodgorlikni atroflicha o'rganish asosida shu yodgorlik yaratilgan davrdagi o'zbek tilining xususiyatlari, jumladan, fonetik qonuniyatlarini aniqlash mumkin.

O'zbek tili grammatikasiga bag'ishlangan dastlabki ilmiy ishlar XX asrning boshlarida Fitrat, Elbek, Ashurali Zohiriy, Qayum Ramazon kabi taraqqiyparvar kishilar tomonidan olib borilgan. Ammo bu grammatikalar, Elbek ta'kidlaganidek, "...20-yillarda grammatika va leksikologiya sohasidagi bilimlar yuqori darajada emas edi. O'z grammatik sistemamiz bo'lmaganligi sababli, yaratilgan ishlarning deyarli hammasi eski sxolastik arab grammatik sistemasi asosida ish ko'rar edi. 20-yillarning boshlarida nashr qilingan alifbo kitoblari, o'quv qo'llanmalari, asosan, boshlang'ich maktab o'quvchilariga mo'ljallab tuzilgan, ular o'qish va yozish qoidalarini o'z ichiga olgan" (Элбек, 1919).

A. Fitrat o'sha davr ona tili darsliklarida o'qitilayotgan usmonli turk tili grammatikasi o'rniga o'zbek tilining o'z tabiati va o'ziga xos qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda milliy grammatikani yaratdi. Uning o'zbek tilshunosligi tarixidagi buyuk xizmatlaridan biri – arab yozuvini isloh qilib milliylashtirishi va imlo tamoyillarini ishlab chiqqanligidir.

Demak, o'zbek tilining dinamik holatini tadqiq etishda bebeho manba hisoblanuvchi yozma obidalarini atroflicha, chuqur ilmiy asosda o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Til sathlari va ularning o'ziga xos jihatlari, tarixiy taraqqiyot davomida yuz bergan o'zgarishlarni tadqiq etishga e'tibor tarixdan mavjud. Ayniqsa, uning fonetik sathi va bu sathning o'ziga xos qonuniyatlari haqida Sharq allomalarining nazariy qarashlari, ilmiy xulosalari hozirgi kun tilshunoslik ilmi uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Allomalar tomonidan asoslangan ayrim fonetik qonuniyatlar hozirgi kun tilshunosligi tadqiqotlarida o'zgarishsiz qo'llanilayotgan bo'lsa, ayrimlari jamiyat taraqqiyoti talablariga mos ravishda qayta ishlanib amaliyotga tadbiq etilmoqda.

Adabiyotlar

- Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т.: “Ўзбекистон”, 2002. 223-Б
- Абу Наср Фаробий Фозил одамлар шахри. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993; Абу Райхон Беруний. Избранные произведения. Т.1. – Тошкент, 1974; Абу Али ибн Сино. Фонетика ҳақида рисола / Нашрга тайёрловчилар А. Маҳмудов. Қ.Маҳмудов. – Тошкент: Ўзбекистон, 1979.
- Маҳмуд Кошғарий. Девону лугатит турк. Т.I – III. – Тошкент: Фан, 1960 – 1963; Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Тошкент: Фан, 1971.
- Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1996; Назарова Х. Бобур ва ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан, 1971.
- Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк. – Тошкент: Чўлпон, 1992.
- Фозилов Э. Шарқнинг машҳур филологлари. – Тошкент: Фан, 1971.; Босимов Б. Абдулла Авлоний. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979.; Қурбонова М. Фитрат - тилшунос. - Т., 1996.
- Нурмонов А.Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1990; Нейматов Х. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992; Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. Тошкент, “Университет”. 1992; Абдуазизов А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992; Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили.-Тошкент: Университет, 2006; Жамолхонов Х. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2009.
- Ирисов А. Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1980.137-б.

Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Т.: “Фан”, I том, 1960. 45-50-бб

Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Т.: “Фан”, III том, 1960. 34-б.

Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. Тошкент, Ўқитувчи, 1992. 6-б.

Маҳмудов Қ. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. Тошкент, “Ижод” нашриёт уйи, 2006.

Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т.: “Ўзбекистон”, 2002. 223-б.

Элбек. Битам йўллари. – Тошкент, 1919.

AVESTODA YOSHLAR TARBIYASI: MA'NAVIY KAMOLOT VA AXLOQIY QADRIYATLAR

*AVESTA'DA GENÇLİĞİN EĞİTİMİ: MANEVİ OLGUNLUK VE AHLAKİ
DEĞERLER*

Education of Youth in Avesta: Spiritual Maturity and Moral Values

Gulchehra UMARALIEVA*

Abstract

This article talks about the education of youth in the society described in the book "Avesta" and the internal education of a person. In the Avesta, great attention is paid to moral education for young people. It is emphasized that refraining from evil and lying, choosing healthy morals and an honest life will help a person to set his life on the right track. Every person should restore his spiritual condition, form his inner feelings and ideas in the right direction. The importance of promoting moral and spiritual values in the family to ensure healthy offspring is highlighted.

Keywords: *Avesta, the purity of offspring, moral education, the concepts of good and evil, relations between people, education of youth*

Annotatsiya

Ushbu maqolada "Avesto" kitobida bayon qilingan jamiyatda yoshlar tarbiyasi va insonning ichki tarbiyasi haqida so'z boradi. Avestoda yoshlar uchun axloqiy tarbiyaga katta e'tibor berilgan. Insonni yomonlikdan, yolg'ondan tiyilishi, sog'lom axloqni va insofli hayotni tanlashi hayotini to'g'ri yo'lga qo'yishga yordam berishi ta'kidlanadi. Har bir inson o'z ma'naviy holatini tiklashi, o'zining ichki tuyg'ularini va g'oyalarini to'g'ri yo'nalishda shakllantirishi kerak. Sog'lom naslni ta'minlash uchun, oilada axloq va ma'naviy qadriyatlarni targ'ib qilish muhimligi yoritiladi

Kalit so'zlar: *Avesto, naslning tozaligi, axloqiy tarbiya, yaxshilik va yomonlik tushunchalari, insonlar o'rtasidagi munosabatlar, yoshlar tarbiyasi*

---

* O'zDSMI "Ijtimoiy-gumanitar fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi
O'zbekistan Davlat Sanat va Medeniyati Enstitüsü o'gretim uyesi, umaraliyevab@mail.ru

Genişletilmiş Özet

Bu makalede "Avesta" kitabında anlatılan toplumdaki gençliğin eğitimi ve kişinin içsel eğitimi anlatılmaktadır. Avesta'da gençlerin ahlaki eğitimine büyük önem verilmektedir. Kötülükten ve yalandan uzak durmanın, sağlıklı ahlakı ve dürüst yaşamı tercih etmenin kişinin hayatını doğru yola sokmasına yardımcı olacağı vurgulanıyor. Her insan ruhsal durumunu yeniden sağlamalı, içsel duygu ve düşüncelerini doğru yönde oluşturmalıdır. Sağlıklı nesiller yetiştirmek için ailede ahlaki ve manevi değerlerin geliştirilmesinin önemi vurgulanıyor.

Avesta'nın öğretilerinde nesil, evlat ve bunların gelişimi çok önemli bir konu olarak gösterilmektedir. Zerdüştlük öğretisine göre toplumun genel iyiliği ve gelişimi için her neslin uygun bir eğitim alması, sağlıklı bir nesil yetiştirmesi ve manevi bir yaşamı sürdürmesi gerekmektedir. Avesta kitabında ayrıca nesillere ve onların manevi gelişimlerine ilişkin bazı kural ve ifadeler yer almaktadır (Avesta'dan alıntılar Askad Muhtar'ın Özbekçeye çevirisinden alınmıştır): "Manevi temizlik ve adalet, nesiller arasında barış ve istikrarı sağlar." "Eğer bir nesil doğru ahlakla yetiştirilirse onun geleceği ve toplumun istikrarı da parlak olacaktır." "Nefis terbiyesi, kişinin fiziksel ve ruhsal sağlığı ile birlikte gelecek nesillere yardımcı olacaktır." Zerdüştlük'te aile kutsal kabul edildiğinden, yalan, iftira, karı koca arasında geçimsizlik, anne-babayla anlaşama gibi başka nedenlerle evliliğin iptaline izin verilmez. "Avesta" kitabında ebeveynlerin oğullarıyla evlenmek istemeleri durumunda öncelikle gelin veya damadın fiziksel bütünlüğü belirleniyor. Derilerinde kusurları olan, beyaz, siyah veya kırmızı noktalar olanlar özellikle belirtiliyor. Onlara göre kusurlu insanların "Anahita'nın nefesinden etkilendiği" düşünülüyordu.

Zerdüştlükte kişinin sağlık durumu, genel sağlıklı yaşam tarzıyla ilgilidir. Bir kişinin temizliğini korumaması onun iç ve dış fiziksel durumunu etkiler. Dolayısıyla kişinin sağlıklı beslenmesi, fiziksel veya ruhsal gelişiminin sağlanmasında temizlik ihtiyacı da önemlidir. Gençlerin manevi gelişiminde kadınlar da önemlidir. Kadınların manevi gelişimi gençlerin doğru ahlaki değerleri kazanmasını da etkilemektedir.

Kirish

"Avesto"dagi «soglom nasl» masalasi ayniqsa insonning ma'naviy holati va ijtimoiy axloq qoidalariga asoslanadi. Zardusht axloqiy tarbiyaga katta ahamiyat bergan va bu naslning sog'lom va ma'naviy barkamol bo'lishi uchun o'rnatilgan qoidalarda namoyon

bo'ladi. Yurtimiz hududida ilk kurtaklari paydo bo'lib, keyinchalik mazdaparastlik dinining asoschisi Zardusht va muqaddas kitob "Avesto" xususida juda ko'plab ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Mazdaviylik dini, ya'ni Zardushtiylik dini haqida toki Sosoniylar uni davlat dini deb e'lon qilmaguncha hech qanday ma'lumot yo'q edi."¹ "Avesto" kitobida birqancha masalalar va ularning yechimi mavjud bo'lib, ular qatorida tibbiyot sohasi masalalariga ham to'xtalib o'tadi. Ya'ni naslning, zurriyodning sog'lom bo'lishi borasida bundan 3000 yil ilgari ajdodlarimiz qayg'urishgan. Ushbu ta'limotda sog'lom avlodning paydo bo'lishi, benuqson naslning tug'ilishi uchun sog'lom turmush tarzi ya'ni, vaqtida uyg'onish, yuz-qo'llarni yuvish, badantarbiya bilan shug'ullanish, dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanish, halol mehnat qilish qonun koidalariга amal qilib yashash lozimligi ta'kidlanadi. Buning uchun avvalo, ota-onalar farzandlarini aqliy va jismoniy mehnatga mehr uyg'otishni bilishi kerak. "Hum Yasht" qismida a'zolar ozodaligi, ayniqsa yuz qo'llarni doim yuvib yurish aytiladi. Naslning toza bo'lishida homilador ayol halol luqma yeyishi kerakligi va buni o'zi va eri halol mehnati orqali erishishi aytiladi. Halol mehnat esa dehqonchilik va chorvachilik qilishda deb hisoblashgan. Benuqson naslni dunyoga keltirish uchun ayol nafas olayotgan atrof-muhit toza va ozoda bo'lishi, tabiat manzaralaridan bahra olishi va ulardan estetik zavq olib dam olishi haqida to'xtalib ushbu olqishni keltiradi, - "Ahuramazda yaratgan yaxshilik g'oyasiga sog'lom, aql-hushlik, tetik, jasur, dono, turli tillarni biladigan o'g'il-qizlarga, uzoqni ko'ra biladigan, yurtni balo-qazolardan himoya eta oladigan o'g'lonlarga yaxshi kelajak, porloq hayotni ravshan ko'z bilan ko'ra oladigan poktiynat avlodlarga olqishlar bo'lsin."² Zardushtiylikda nikoh va oilaviy burch masalasiga axloqiy qoidalardan kelib chiqib, alohida e'tibor qaratilgan. Ayniqsa, ayollarni o'rni sog'lom nasl qoldirish masalasida alohida tilga olinadi.

Asosiy qism

Avesto yoshlarning ma'naviy tarbiyaga, kamtarlik va mehnatkashlikka e'tibor berishga chaqirgan. Bundan tashqari, insonlar o'rtasidagi munosabatlar ham mukammal bo'lishi kerak. Avestoda sog'lom naslni shakllantirish uchun insonlarning mehribonlik, halollik va adolatga asoslangan munosabatlarga ega bo'lishlari kerakligi ta'kidlanadi. Avesto — Zardushtiylik dinining muqaddas kitoblari bo'lib, unda insonning ma'naviy va

¹ *History of Civilizations of Central Asia The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750 Multiple History Series UNESCO Publishing Volume III. 1996, 394-403*

² *Хамиджон Ҳомидий. "Авестодан Шохномага". -Т.:2007.*

jismoniy tozaligiga ham katta e'tibor berilgan. Tozalik va poklik, Zardusht ta'limotida muhim o'rin tutadi, chunki ular insonning ma'naviy holati va jamiyatdagi o'rni bilan bevosita bog'liq. Avesto insonning fikrlari, so'zlari va amallari bilan tozalikka erishishga intilishni muhim deb biladi. Har bir inson o'zining ichki tozaligini, ya'ni ruhiy holatini muhofaza qilishga intilishi kerak. Bunda fikrlar va so'zlar pok bo'lishi, yomon yo'ldan va yomon tuyg'ulardan saqlanishga muhim ahamiyat berilgan. Shuningdek, jismoniy tozalikka ham katta e'tibor qaratgan. Inson o'zini toza va sog'lom saqlashi kerak, chunki jismoniy tozalik ruhiy tozalik bilan bog'liq. Buning uchun odamlar har xil sog'lom odatlar, yuvinish, poklanish va gigienik qoidalarga amal qilishlari kerakligi ta'kidlanadi. Avestoda tozalik ma'naviy va jismoniy, shuningdek, tabiatga bo'lgan ehtiyot va hurmat bilan ham bog'liq. Tabiat va atrof-muhit pokligiga ehtiyot bo'lish ham tozalikning bir qismi hisoblanadi. Shuningdek, odamlar ichimlik suvi, o'simliklar va tabiatni asrashlari lozimligini har bir oila farzandlariga yoshligidan o'rgatib, qat'iy tartibga amal qilishga undashgan. "Zardushtiylik qonunlariga ko'ra zardushtiy erkaklar o'n yetti yoshda uylanish huquqiga ega bo'lgan. Agar erkak kishi zurriyot qoldirish qobiliyatiga ega bo'lsayu, ammo uylanmasa, unga tamg'a bosilib, badnom qilish maqsadida beliga zanjir bog'lab yurishga majbur etilgan. Bunday jazo turlari aslida o'sha davr uchun sog'lom ijtimoiy muhitning shakllanishiga asos bo'lgan. "Avesto"da qayd qilinishicha, erkak kishi avvalo uylanish uchun moddiy va ma'naviy tomondan to'q va baquvvat bo'lmog'i lozim, buning uchun o'z vaqtida to'yib ovqatlanishi zarur, aks holda erkak kishi o'z xizmat va axloqiy burchlarini bajara olmaydi." Yeb-ichmaydigan insonning toat-ibodat qilishiga ham kuchi yetmaydi, sog'lom farzandlarni dunyoga keltiraolmaydi."³ deb hisoblashgan. Oilaviy munosabatlarda nasl pokligi, oila boshlig'ining xulq odobi inobatga olingan. Ayni paytda hayotni bo'ydoq o'tkazish ham qoralangan. Balog'atga yetgan qiz bola ota-ona, jamoaning ra'yini pisand qilmay, o'zidan zurriyot qoldirishni istamay, qasddan turmushga chiqmay umrguzaronlik qilib yursa, u qopga solinib yigirma besh darra kaltaklanish bilan jazolangan. Bundan tashqari, "Avesto"da oila qurish, jufti halol tanlashda shoshma-shosharlikka yo'l qo'ymaslik, ota-ona, keksalar maslahatiga quloq tutish xususida ham diqqatga molik mulohazalar mavjud. Avesto ta'limotida naslning asosiy maqsadi — nasllarni ma'naviy rivojlantirish, ularni to'g'ri axloqiy qadriyatlarga olib kelishdir. Zardusht ta'limoti insonning ma'naviy rivoji va axloqiy tozaligiga alohida ahamiyat beradi. Nafs va axloqli avlodlarning yoshlariga katta e'tibor

---

³ Хамиджон Хомидий. "Авестодан Шоҳномага".-Т.:2007.

beriladi. Ya'ni, har bir avlod o'zidan keyingi avlodni tarbiyalashda, jamiyatga foydali va ma'naviy to'g'ri yo'lni ko'rsatishda mas'uldir. Avesto ta'limotida nasl, avlod, va ularning rivoji juda muhim masala sifatida ko'rsatiladi. Zardusht ta'limotiga ko'ra, har bir avlodning to'g'ri tarbiya olishi, sog'lom naslni tarbiyalash va ma'naviy hayotni saqlashga intilish, jamiyatning umumiy yaxshiligi va rivoji uchun zarur. Avesto kitobida naslga, avlodlarga va ularning ma'naviy rivojiga oid ba'zi qoidalar va iboralar ham mavjud: "Ma'naviy tozalik va adolat avlodlar orasida tinchlik va barqarorlikni ta'minlaydi. "Qaysi avlod to'g'ri axloqiy yo'lda tarbiyalansa, ularning kelajagi va jamiyatning barqarorligi ham porloq bo'ladi." Nafsning rivoji, insonning jismoniy va ma'naviy sog'lomligi bilan birga, kelajak avlodlariga yordam beradi." ⁴ Zardushtiylikda oila muqaddas sanalgani uchun boshqa sabablarga ko'ra, jumladan, ig'vo, tuhmat, er – xotinning o'zaro kelishmovchiligiga, ota-ona bilan chiqisha olmaslik bahonasi bilan nikohni bekor qilinishiga yo'l qo'yilmaydi. "Avesto" kitobida ota-onalar o'g'illarini uylantirishni hohlasa birinchi galda kelinning yoki qiz uzatmoqchi bo'lishsa kuyovning jismoniy benuqsonligi aniqlangan. Terisida nuqsoni bor-oq, qora, qizil dog'i bo'lsa ularni tanlashmagan. Ularning fikricha nuqsonli kishilarga "Anaxitaning nafasi tekkan" deb o'ylashgan. "Vendidod" qismida aytilishicha, podshoh Jamshid insonlar qirilib ketish xavfi tug'ilganda yerosti yo'llarini qurdiradi. "Vendidod" 2-bo'limida Yaratuvchi Ahura Mazda Iyron Vijdagi ezgu Doitiyo sohilida olam Xudolari anjuman o'tkazadi va anjumanga yaxshi suruvllar sohibi Jam (Jamshid) ham tashrif buyuradi. Ushbu anjumanda Ahura Mazda Jamshidga bir diyora barpo etishni aytadi. Bu diyorda hamma xurram-shod, qud-barakali yaylovlar bo'lishi va keng va baland uylar qurishni aytadi. Bundan tashqari u yerga yer yuzidagi eng ulug', eng oliy, eng yaxshi erkak va urg'ochilarning urug'larini olib bor. 29-bandida "Biroq zinhor u yerga – "bukrilar, pushtsizlar, go'llar, duyasana, dayvak, kasviy, vizboriy, suyloqtishli"⁵, umuman Axriman o'z dog'ini qoldirgan biror kimsani kirita ko'rma." topolmadi." ⁶ Avesto kitobida poklik va ma'naviy tozalikka erishish uchun insonlarning ruhiy qadriyatlariga ham e'tibor qaratgan. Ishonch va mukofotlar olish uchun inson o'zining ichki tozaligini saqlashi, to'g'ri amallar qilishga harakat qilishi shart hisoblangan. Tozalik – ma'naviy va jismoniy poklikni o'z ichiga oladi. Har bir inson o'z ruhiy va jismoniy salomatligini muhofaza qilishga mas'uldir. Inson tozaligi va pokligi nafaqat insonning ichki holatini, balki uning jamiyat va tabiatga munosabatini ham

⁴ "Avesto" (Asqad Ma'ham tarjimasi) -T.: 2001.

⁵ "Nuksunli ma'nosida", Avesto" (Asqad Ma'ham tarjimasi) -T.: 2001.

⁶ "Avesto" (Asqad Ma'ham tarjimasi) -T.: 2001.

ifodalaydi. Avesto yoshlarning tozalikka bo'lgan munosabatini shakllantirishga katta ahamiyat beradi. Tozalik, adolat, mehribonlik va yomonlikdan, xato va gunohdan saqlanish kerakligi ta'kidlanadi. Yoshlar uchun axloqiy tozalik — jismoniy va ma'naviy tozalikning ifodasidir. Tozalikka amal qilish ularning ijtimoiy va diniy hayotidagi muhim qoidalardan biri bo'lib, ularni har tomonlama barkamol, sog'lom va pok insonlar qilishga intilish kerak. Shu tariqa, Avesto tozalikka ahamiyat berishda insonni umumiy ma'naviy, jismoniy va ijtimoiy jihatdan sog'lom bo'lishga da'vat qiladi. Avesto, Zardushtiylik dinning muqaddas kitobi bo'lgani uchun, unda yoshlar, ayniqsa qizlar haqidagi ta'limotlar ham o'ziga xos o'ringa ega. Zardushtning ta'limotlarida insoniyatning to'laqonli rivojlanishida har bir insonning o'rni, jumladan, ayollarni o'rni muhimdir. Avestoda ayollar, ularning ijtimoiy roli va axloqiy burchlariga doir bir nechta nuqtai nazar va tavsiyalar mavjud. Avesto kitobida ayollarning qadri va xurmati xususida birqancha ijobiy fikrlarni ko'rishimiz mumkin. Zardusht ta'limotida ayollar faqat uy-ishlari bilan cheklanib qolmaydi, balki jamiyatda muhim ijtimoiy va ma'naviy rol o'ynashlari kerakligi ta'kidlanadi.

Avesto tozalik va tabiatni ham alohida e'tibor bilan ko'rsatadi. Tabiatni himoya qilish va uni pok saqlash zarurligi ta'kidlanadi. Buning natijasida insonning tozalikka bo'lgan munosabati jamiyatdagi umumiy axloqiy va ma'naviy muhitni shakllantiradi. Shu sababli, tabiatni toza saqlash, atrof-muhitni himoya qilish, zotan yomonlik va buzg'unchilikka qarshi turish tozalikka oid ta'limotlarda muhim o'rin tutadi. Ularning axloqiy tamoyillari, oila a'zolarini tarbiya qilishdagi ishtiroki va ma'naviy dunyoqarashi yuqori baholanadi. Avestoda ayollarning vazifalari oilaga, jamiyatga va dinga bo'lgan mas'uliyati bilan bog'liq. Ayollarning asosiy vazifasi o'z oilasini mustahkamlash, bolalarga axloqiy tarbiya berish va jamiyatda poklik, adolat va jamiyatga yordam berishga da'vat qilishdir. Yoshlarni axloqiy faoliyatini mukammal qilishga chaqirgan. Ularga o'zini tozalagan, poklikni saqlagan, adolatli va oilaviy munosabatlarda halol bo'lish kerakligi aytiladi. Avesto tozalikka, ayniqsa, ayollarning tozaligiga katta ahamiyat beradi. Ayollar va qizlar uchun jismoniy va ma'naviy tozalik muhimdir. Ular nafaqat toza bo'lish, balki ma'naviy tozalikka ega bo'lishlari kerak, chunki bu o'zi bilan jamiyatni to'g'ri yo'lga boshlashga yordam beradi. Avesto bo'yicha, jismoniy tozalik ham katta ahamiyatga ega. Insonning jismoniy pokligi uning ma'naviy pokligi bilan bog'liq deb qaraladi. Tozalikka e'tibor berish, birinchi navbatda, insonning sog'lom bo'lishiga yordam beradi. Avestoda ayollar va erkaklar to'g'ri tarzda yuvinish, so'nggi xaroratni qabul qilish, kirlardan saqlanish va yomonlikka qarshi toza bog'liq odatlarga amal qilishga chaqiradi. Insonning jismoniy

pokligi uning ma'naviy pokligi bilan bog'liq deb qaraladi. Tozalikka e'tibor berish, birinchi navbatda, insonning sog'lom bo'lishiga yordam beradi. Avestoda ayollar va erkaklar to'g'ri tarzda yuvinish, kirlardan saqlanish va yomonlikka qarshi toza bog'liq odatlarga amal qilishga chaqiradi.

Ayollar bolalarni tarbiyalashda va ularni to'g'ri axloqiy qadriyatlarga undovchi yordamchilar bo'lishi kerak. Shuningdek, ayollarning jamiyatdagi vazifalari, jismoniy va ma'naviy sog'lomlikni targ'ib qilishga qaratilgan. Avesto ayollarning ta'lim olishiga ham e'tibor beradi. Avesto insonlardan ma'naviy tozalikni saqlashni talab qiladi. Har bir inson haqiqatga va adolatga erishish uchun o'z ruhiy xolatini tozalab, poklikka erishishi kerak. Shuningdek, ayollar va qizlarga alohida e'tibor beriladi — ularni tozalik, adolat va o'z tanasini muhofaza qilishga chaqirish kabi tadbirlar avlodlar o'rtasida adolatni targ'ib qilishga qaratilgan. Ayollar nafaqat oilaviy, balki ijtimoiy va diniy bilimlarni ham o'rganishlari zarur. Har qanday inson uchun bilimga ega bo'lish muhim va ayollar ham bu qonunga amal qilishlari kerak. Yoshlarni ma'naviy va diniy rivojlanishida asosiy vazifani ayollar o'z zimmalariga oladi. Tozalik Zardusht ta'limotida insonning umumiy sog'lom turmush tarzi bilan bog'liq. Agar inson tozalikni saqlamasa, bu uning ichki va tashqi jismoniy ahvoliga ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun, sog'lom ovqatlanish, jismoniy yoki ma'naviy rivojlanishga intilgan holda insonning tozalikka ehtiyoji ham muhimdir. Ayollar yoshlarni ruhiy rivojlanishida ham muhim ahamiyatga ega. Ayollarning ma'naviy rivoji, yoshlarning to'g'ri axloqiy qadriyatlarga ega bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi. Zardusht ta'limotida ayollarning pok va sog'lom, ma'naviy jihatdan barkamol bo'lishi oila va jamiyat uchun katta ahamiyatga ega. Avesto qizlar uchun tozalik, axloqiy poklik va ma'naviy faoliyatlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlagan. Qizlar o'z ishtiyoqlarida, hayotdagi maqsadlarida va diniy tarbiyasi borada to'g'ri yo'lni tanlashlari lozim hisoblangan. Zardusht ta'limotiga ko'ra, ayollar va erkaklar o'rtasidagi munosabatlar sog'lom va adolatli bo'lishi kerak. Avesto nafsni pok saqlashga, insonlarning ma'naviy tozaligini ta'minlashga harakat qiladi. Ma'naviy tozalik naslning tarbiyasida ham muhimdir. Bu, albatta, yoshlarning ma'naviy va axloqiy qadriyatlarga ega bo'lishiga yordam beradi. Avesto yoshlardan yomonlikdan saqlanishni, adolatli va sog'lom hayotni targ'ib qilishni talab qiladi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Avesto kitobida ayollar va qizlar haqidagi ta'limotlar ko'p jihatdan ijtimoiy mas'uliyat, axloqiy poklik, ma'naviy rivojlanish va jamiyat

rivojlanishiga hissa qo'shishga qaratilgan. Zardusht ta'limoti ayollarning har tomonlama sog'lom, bilimli va axloqiy jihatdan barkamol bo'lishini xohlagan, chunki ular oila va jamiyatning mustahkamligida muhim rol o'ynagan. Ayollar uchun jamiyatdagi eng muhim vazifalardan biri — oilaviy munosabatlarni to'g'ri yo'lda rivojlantirish, bolalarni yaxshi tarbiyalash va ularga axloqiy qadriyatlarni o'rgatishdir. Ular nafaqat oila a'zolari, balki jamiyatning ma'naviy va axloqiy taraqqiyotiga hissa qo'shuvchi shaxslar bo'lishlari kerak. Ayollar o'z hayotidagi har bir ishda poklik, adolat, halollik va yordamga muhtojlarga yordam berishlari kerak. Ya'ni, ayollar nafaqat jismoniy, balki ma'naviy jihatdan ham barkamol bo'lishi lozim. Ayollar jamiyatda poklik va haqiqatni targ'ib qilish, yomonlikka qarshi turish, adolatli va sog'lom hayot tarzini himoya qilishga chaqiriladi. Shuningdek, ayollar oilaviy munosabatlarda ham mehribon, sabr-toqatli va halol bo'lishlari kerak. Ayollar oilada muhabbat, hurmat, va himoyani saqlash, turmush o'rtog'ining va farzandlarning axloqiy va ma'naviy kamolotiga hissa qo'shishga chaqiriladi. Avesto tozalikni nafaqat jismoniy, balki ma'naviy va axloqiy jihatdan ham muhim deb hisoblaydi. Jismoniy tozalik — ma'naviy tozalikni saqlashning asosi bo'lib, insonning ichki dunyosi va jamiyatdagi o'rnini bilan chambarchas bog'liqdir. Shuning uchun, Avesto insonni har tomonlama toza va pok bo'lishga, yomonlikdan saqlanishga, adolatni va haqiqatni himoya qilishga chaqiradi.

Adabiyotlar

“*Avesto*” (Асқад Маҳкам таржимаси) -Т.: 2001.

Ҳамиджон Ҳомидий. “*Авестодан Шоҳномага*”.-Т.:2007.

History of Civilizations of Central Asia The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750
Multiple History Series UNESCO Publishing Volume III.199.

G. Umaraliyeva. Bioesthetic problems and their impact on our national values. Culture and Arts of Central Asia, 2018

G. Umaraliev. Socio-Philosophical Aspects Of The Concept Of Bioaesthetics.
Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 2024

G. Umaraliev. Specific Features Of State And Law Relations. Мировая наука, 2020

G. Umaraliev. Bioesthetics: Harmony Of Form And Movement. Мировая наука, 2020

SIGMUND FREUD: THE LAYERS OF THE HUMAN MENTAL WORLD

SIGMUND FREUD: İNSAN ZİHİNSEL DÜNYASININ KATMANLARI

Gulnoz RUZMATOVA*

Özet

19. yüzyılın ikinci yarısında psikoloji, birincil amacı laboratuvar ortamlarında yürütülen iç gözlem (kendini gözleme) yoluyla yetişkin zihinsel yaşamının temel öğelerini keşfetmek olan, felsefeden ayrılan ayrı bir disiplin olarak ortaya çıktı. Wilhelm Wundt, 1879'da Leipzig'de ilk psikoloji laboratuvarını kurarak psikolojinin temel görevinin bilinç süreçlerini incelemek ve bileşenleri arasındaki sistematik ilişkileri analiz etmek olduğunu ileri sürdü. Bu nedenle, genç bir Viyanalı hekim olan Sigmund Freud tarafından, yerleşik herhangi bir çerçeveden bağımsız olarak, insan davranışını incelemeye yönelik kökten farklı bir yaklaşım ortaya atıldığında, çağdaş psikologları şaşkınlık içinde bıraktı. Freud, akli insan zihinsel yaşamının merkezine yerleştirmek yerine, zihni yüzeyin üzerinde yalnızca küçük bir kısmı görünen bir buz dağına benzetti. İnsanların kendi eylemlerini anlayabilen rasyonel varlıklar olduğu yönündeki yaygın görüşün aksine, Freud devrim niteliğinde bir teori ortaya attı: İnsanlar, ruhsal yapının geniş ve büyük ölçüde erişilemez bir alanında bulunan bilinçdışı cinsel ve saldırgan dürtüler tarafından yönlendirilen sürekli bir çatışma halindedir. Makalede bu görüşten hareketle insanın zihinsel dünyasının katmanlarına dair görüşler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: psikanaliz, bilinçaltı, bilinç, libido, id, önbilinç, yüksek bilinç

Abstract

In the latter half of the 19th century, psychology emerged as a distinct discipline, separating from philosophy, with its primary objective being the exploration of the fundamental elements of adult mental life through introspection (self-observation) conducted in laboratory settings. Wilhelm Wundt established the first psychological laboratory in Leipzig in 1879, positing that psychology's central task was to dissect the processes of consciousness and analyze the systematic relationships between its components. Thus, when a radically different approach to studying human behavior was introduced by a young Viennese physician, Sigmund Freud, independently of any established framework, it left contemporary psychologists in a state of bewilderment. Rather than placing reason at the core of human mental life, Freud likened the mind to

---

* Professor, Alfraganus University, Uzbekistan
Prof. Dr., Alfraganus Üniversitesi, gulnoz68@mail.ru

an iceberg, with only a small portion visible above the surface. Contrary to the prevailing view of humans as rational beings capable of understanding their own actions, Freud proposed a revolutionary theory: that humans are in a perpetual state of conflict, driven by unconscious sexual and aggressive impulses that reside in a vast, largely inaccessible domain of the psyche.

Keywords: *psychoanalysis, unconsciousness, consciousness, libido, Id, subconscious, preconscious, higher consciousness*

Introduction

Modern personality theories cannot be fully understood without acknowledging the contributions of Sigmund Freud (1856-1939). Regardless of whether some or all of his ideas are accepted, Freud's profound and enduring impact on twentieth-century Western civilization is undeniable. Indeed, throughout human history, few ideas have wielded such widespread and powerful influence. Freud's distinctive perspectives on human nature challenged the prevailing notions of his time, complicating the understanding of the darker, hidden, and often enigmatic aspects of the human psyche. Over the course of his 45 years of prolific scientific work, Freud developed a comprehensive theory of personality, a vast system of clinical observations rooted in his therapeutic practice and self-analysis, a specialized method for treating neurotic disorders, and innovative techniques for investigating mental processes that elude other methods of study.

The term psychoanalysis, which forms the core of the teaching created by Sigmund Freud, means three different contents: 1) the theory of personality and psychopathology; 2) therapy of personality disorders and 3) a method of studying unconscious thoughts and feelings of an individual. This connection of the theory of therapy and the personality dimension is characteristic of all parts of Freud's ideas about human behavior. According to its structure and immediate purpose, Freudianism is directed to the study and treatment of the psyche of individuals. But this doctrine explains the past and present of social consciousness. According to Freud, the prohibitions that suppress sexual desires and cause neuroses are, in essence, nothing more than social norms of morality and law that appeared at the beginning of human history. Freud called them "cultural prohibitions" and believed that it is extremely important to determine why and under what conditions they appeared, strengthened and developed.

Literature analysis

The work of the Austrian psychologist, philosopher-scientist Sigmund Freud has been thoroughly analyzed by many researchers in the philosophical, cultural, and religious literature, including psychoanalytical literature, in a unique style, in accordance with his time. We can cite many examples of this, and we can also find solutions that fully meet today's demands from their masterpieces. Also, the works and treatises of V. M. Leibin, V. M. Morozov, K. I. Sobol, Kh. Dmitrov, T. A. Kuzmina, A. Ye. Sheroziya, S. A. Tokarev, M. N. Afasiyev, G. Wells, V. Hollicher and other Russian researchers, which comprehensively cover the work of Sigmund Freud, we can cite the articles as an example. In particular, the socio-philosophical outlook of the thinker, his teachings on religion, social-aesthetic and spiritual analytical legacy are reflected in these studies.

Research methodology

Methodological bases of the research are objectivity, objectivity, systematicity, theoretical-deductive conclusion, analysis and synthesis, historicity and logic, hermeneutic analysis, comparative analysis. The theoretical importance of the research is that its conclusions can be used to expand socio-philosophical thinking, to form an independent opinion, to form a positive attitude to the history of philosophy, and spiritual analysis.

Analyzes and results

As an object of psychology, Sigmund Freud took a person, usually physically and mentally healthy, and studied the phenomenon of consciousness. The analysis of the mental unconscious has been limited due to the philosophical considerations that the human psyche and psyche cannot be considered to be related only to the mind, or due to the physiological research on the unconscious drivers of the individual. Neurological studies in the second half of the 19th century focused on pathological defects that deviated from the traditionally accepted norm of thinking, and thus realized the need to study the characteristics of the inner psyche of a person from the point of view of disease symptoms. This, in turn, required the study of the hidden motives of human activity. In particular, the study of the deep internal structure of a person always confronts the researcher with the area of intelligence in a person that is not covered by consciousness.

As a psychopathologist, Freud always felt the need to enter into the nature of the psyche while studying the origin and nature of neuroses, which was not covered by the mental structure of "consciousness" in a person. Thus, the given task and the object of research itself lead the scientist to recognize that there is also a specific aspect of human behavior, along with consciousness.

Unconscious mental activity in mental analysis is somewhat similar to the concept of external perception introduced by Kant. Just as Kant emphasized the conditional subjectivity of human perception, that is, the receiver and the receiver are not exactly the same, Freud also focused on the fact that it is impossible to visualize an unconscious mental process with a conscious imagination. The unconscious serves as an object for consciousness. In other words, the perception of mental processes by the mind is similar to the perception of objects of the external world through the sense organs. The first conclusion of such mental analysis is that "all mental processes are essentially unconscious", "and conscious processes are a special manifestation of all our mental activity". (Freud, 1923: 28). Based on these principles, Freud concludes that the human psyche is composed of various components, forming such a whole that, according to their nature, they can be not only conscious, but also unconscious and preconscious.

As mentioned above, Freud was not one of the first to separate the psyche into consciousness and unconsciousness. He does not even claim it. The concept of unconsciousness can be found in the expressions of many poets and philosophers. They realized how important this concept is in studying the human inner world. However, the Freudian understanding of the unconscious differs from that of other philosophical systems. "For Freud," writes one of the researchers, "the unconscious is a collection of facts, a 'field' of the human soul and an integral part of human activity." (Wolman, 1968: 4). First of all, he is interested in the concrete content of the unconscious. In order to reveal the content of unconscious processes, he divides the unconscious into two analytical parts. Freud, first, the latent, closed unconscious: a conscious idea about something, which later becomes unconscious, but can become conscious again under certain conditions; secondly, the repressed unconscious: images that cannot be conscious because some force resists them, but this resisting force can be raised to the level of consciousness through special psychoanalytic treatment. The first type of the unconscious is what Freud called the repressed unconscious and the unconscious psyche, which he took into consciousness in order to distinguish it from itself. This is what mental analysis is all about.

"Consciousness", "unconsciousness" and "pre-consciousness" in Freud's theory make up three systems. They cover the whole spiritual life of a person. Freud does not limit himself to explaining how mental movements pass from one system to another, but also tries to reveal the mechanism of operation of these systems. The setting of such a task separates psychoanalysis from "explanatory psychology". Freud himself contrasts psychoanalysis with psychology. (Freud, 1923: 132).

While researching the field of the unconscious, Freud, like many previous scientists, raises the problem of how a person can discuss his unconscious ideas. Although the unconscious is not a subject of consciousness, it is not understood by a person, can we talk about the existence of unconscious ideas in the human psyche? Arguing sharply with philosophers who deny unconscious ideas, Freud puts the concept of unconscious mental activity at the basis of his theoretical postulate.

In this, instead of abstracted opinions of earlier philosophers about the existence of mental unconsciousness, the scientist relies on concrete materials obtained as a result of koinic observation of patients suffering from neurasthenia. Freud comes to the conclusion that the unconscious is an inseparable, necessary area of the mental activity of every individual: any mental activity first begins in the unconscious, then becomes conscious, but if it encounters an insurmountable obstacle, it can remain at the unconscious level. So, let's repeat, Freud did not only explain the existence of unconscious ideas in the human psyche, but also sought to reveal the mechanism of the transfer of mental activity from the unconscious to the conscious system.

At first, Freud tried to answer the question of how unconscious ideas are manifested in the life activity of an individual and how the mental unconscious can be known. In essence, it was a unique solution to the question posed by Locke at that time: "how can we know what we do not understand?" Many philosophers have tried to solve it, but these attempts have not yielded serious results.

Freud understood that the unconscious can only be known by raising it to consciousness. But how is this possible, how can anything become consciousness? but it can be assumed that internal unconscious actions rise to the level of consciousness, or, on the contrary, consciousness itself enters the field of unconsciousness, and there it "advances", knows these actions. Such an assumption does not answer the above question. How to solve the puzzle? Freud seems to have found a solution, as Hegel once said, if the question cannot be answered, it should be put differently. Without attaching to Hegel, Freud acts in the same

way. He answers the question, "In this way, everything becomes consciousness?" For Freud, consciousness took, then to become conscious, it left some kind of imprint, even if it was first received consciously and then lifted from memory over time.

Thus, it cannot be said that the unconscious is understood by verbalization of the object perceptions determined by the psychoanalyst, but it creates a basis for its possibility. Freud himself admits that the situation he is analyzing can be seen as a hypothetical possibility, not as necessary and real. (Freud, 1923: 158). In addition, it is important to note that although object-images are found together with words in the pre-conscious system, we are talking about the possibility of understanding one type of the unconscious, according to Freud's terminology, about the pre-conscious, but not about the repressed unconscious. A paradoxical situation arises here, when Freud speaks about the theoretical understanding of the unconscious, and refers to the unconscious. And the practice works not with the prevention of consciousness, but with the repressed unconsciousness: the therapeutic method of psychoanalysis is based on raising the repressed unconsciousness to the level of the individual's consciousness. Here, a contradiction in the logic of the psychoanalytic system is evident: to solve the question of the possibility of understanding the psychic unconscious, Freud does not take into account the two types of the unconscious system that he distinguished. He does not take the differential approach to the analysis of the psychic unconscious to the end. The scientist himself is forced to admit that, like blind philosophers, that is, the psychoanalyst can show the field of unconscious actions, but "he cannot say what the unconscious is." (Freud, 1926: 15).

In some cases, Freud deliberately ignores the fact that the unconscious is differentiated. The mental systems separated by the scientist into unconsciousness and consciousness, he adds when analyzing the interaction of consciousness and unconsciousness in the mental structure of a person. In general, the human psyche, in Freud's imagination, consists of two conflicting spheres of unconsciousness and consciousness. In the Freudian personality structure of a person, these spheres are not equally represented: he considers the unconscious to be the central component representing the essence of the human psyche, and he calls consciousness the superstructure of the unconscious; Consciousness in its origin rests on the unconscious, and begins to separate from it during the development of the psyche.

Although during the theoretical work of Freud (Gedo, 1973) his ideas about the structural levels of the human psyche have changed, but in all the personality models proposed by the scientist, the division of the psyche into the spheres of consciousness and

unconsciousness has remained in principle. A differential approach to the human psyche is elaborated in the following works of Freud: "Beyond the Pleasure Principle" (1920), "Popular Psychology and the Analysis of the Human "I"" (1921), "I" and "He" (1923). .

Here, Freud's personality model consists of a combination of three elements, which are in a relationship of mutual subordination. "He" (Id) is a deep layer of unconscious aspirations, a spiritual "self", it is the center of such a mental instance of an active individual that it works only with its own personal laws, different from the laws of other constituent parts of the person; "I" (Ego) is the sphere of consciousness, it is the intermediary between the unconscious, the inner world of a person and the external reality, as well as between natural structures and social institutions, it compares the unconscious with the given reality, the goal with the external necessity; "Higher-I" (Super Ego) - the conscience within the person, this center embodies the norms of society, it is a kind of moral censorship, it exists as a mediator of the insoluble conflict between the unconscious and the conscious. comes, the mind cannot control the unconscious aspirations, junbushi (impulse) desire of a person, cannot subordinate to the demands of cultural and social reality.

Freud tries to reveal the working mechanism of the human psyche. In this, the scientist bases the natural layer of the human heart - "U". "He" voluntarily works on the program of more pleasure. Already, a person cannot satisfy his passions and feelings, and faces the external reality that is opposite to "He", in which "I" comes to help, curbs these passions and adjusts them to socially recognized norms of behavior. At first glance, "I" appears to be the beginning of consciousness. It is this beginning that causes "U" to move and change its direction, subordinating it to the norms of social existence. However, in the Freudian personality structure, the situation is different: "He" is not controlled by "I", on the contrary, "He" imposes his conditions on "I". As we mentioned above, Freud expresses this relationship through the symbols of the rider and the eagle.

So, the Freudian "I" as an obedient servant of unconscious aspirations maintains harmony between "He" and the outside world. In particular, due to the fact that this agreement does not always work, in the Freudian personality model, another system "Higher-I" or "Ideal-I" appears, which dominates the "I" through conscience or a sense of responsibility. In the Freudian personality model, the "Higher Self" as a higher being represents social studies, laws, authority figures, and parental will. If "I" is a representative of the outside world, then "Higher-I" appears as a defender of "He" interests in relation to "I". According to its role and function in the human psyche, the "Higher Self" directs its

unconscious aspirations to socially accepted "I" impulses. In this sense, he unites with "I" in curbing his desires. But the Freudian "Higher Self" is closer to "U", because it is the heir of the "Oedipus complex", therefore it determines the fate of "U" and "libido". (Freud, 1923: 34). "Higher-I" sometimes opposes "I", then a conflict situation arises and changes occur in the human psyche.

Thus, the Freudian "I" appears in the form of "unhappy consciousness". Like a locator, he is forced to deviate from one direction to another in order to maintain a friendly agreement with "He" and "Higher Self". So, although Freud recognizes the "heredity" and "naturalness" of the unconscious, the scientist believes in the ability to understand the unconscious. This was expressed in the following formula, "Where there is "He", there is also "I". The task of mental analysis is to transfer the unconscious states of the human psyche to the realm of consciousness. In this case, uncovering the nature of the unconscious is necessary to curb one's passions and control them in real life. This was the original goal of Freudian psychoanalysis.

Freud devoted one area of his psychoanalytic theory to the philosophy of history and culture. He believed that it is possible to shed light on the history of mankind by psychologically analyzing an individual person. Freud used psychoanalysis to create his philosophy of history. In this, Freud comes to the conclusion that the spiritual development of each individual person repeats the historical path traveled by the entire humanity. The occurrence of unconscious processes conditions the moral and behavioral norms of human behavior, social relations, cultural achievements, and social institutions to occur in a unique way. indicates.

Freud first revealed the psychoanalytic view of the historical development of primitive man in his work entitled "Totem and Taboo" (1913). The scientist tried to explain the formation of the spiritual life of a simple (primitive) person from his point of view. He touched on this problem in his later works, including "Moses and Monotheism" (1937-1939). In explaining many phenomena characteristic of primitive society (for example, the mechanisms of the functioning of the primitive human psyche, the formation of the initial inhibition processes - the emergence of taboos, animism and totemism), Freud relies on the data typical of infantile neurosis, or to their phobias (fears), and the "Oedipus complex" formed its theoretical basis.

The formation of a neurosis in children, known as a phobia, is manifested as a result of fear of a certain animal. In this case, two types of ustanovka are usually observed in the

baby: on the one hand, he is afraid of the animal, on the other hand, he is very interested in the animal and imitates it. This ambivalent feeling towards animals is, according to Freud, a substitute for the hidden unconscious feelings that children feel towards their parents (for example, the attitude of the son towards the father). . Due to the existence of such a feeling, according to Freud, internal mental conflicts are eliminated. These unconscious displacements hide the true internal causes of the child's fear. It is determined not by the father's attitude towards the child, but by the conflicting attitude of the child towards the father. The son loves and hates his father at the same time: he wants to be strong like his father, but at the same time he wants to destroy him, in his relationship with his mother wants to take his place. Such unconscious aspirations of the baby contradict the rules he received during upbringing. Such internal mental conflicts in the child's heart are resolved by moving from one object to another in the state of unconsciousness: certain aspirations that the child harbors are pushed out of consciousness, and unconsciously directed to another object, in which It will be possible to openly express one's feelings without hiding them. (Freud, 1915).

The founder of psychoanalysis does not consider his conclusions regarding children's phobias to be scientific. Because it is based on a mythic reference. Freud unreasonably transfers it to the history of mankind, and derives from it the theory of ontogenetic and phylogenetic development. In this, he relies on the analogy between a baby and a primitive man, who is characterized by an infantile mental structure.

In constructing the history of psychoanalytic philosophy, Freud also relies on the hypotheses of biology and ethnology that existed at the time. From Darwin, he imagines a simple human gang ruled by a powerful father; from the Scottish ethnographer Atkinson - the idea of a Cyclopean family, according to which the sons unite, rise up against the ignorant father and kill him; Robertson inherits from Smith the vision of the formation of totemism.

The primitive society described by Freud with the help of these hypotheses will look like this. In its initial formation, man lives in a primitive group, in which the father is in charge. Sons obey his power and will. Only he has the right to own a woman. Later, when the older boys demanded their rights, they were expelled from the gang.

When there are conflicting situations regarding the possession of a woman, the father strictly defends his right, relying on his strength, and shows that he is the sole owner of the woman. But this situation will not last forever. The sons, driven out by the father, join together and kill the father and eat his flesh. This will put an end to the primitive patriarchy. But the brothers are under the judgment of ambivalent (against) feelings, such a situation is

found even today in babies and neurotics: they hate the father, and they are proud of him. Satisfying their hatred by killing their father, they are condemned by a delicate sense of kinship. Feelings of guilt and pity arise on its basis. This leads to the preservation of the image of the father as a totem. They declare that the substitute for the father cannot be killed.

The realization of their guilt led the brothers to abandon the woman, and the insexual (incest) label was imposed. Thus, the "tabus" (prohibition) of totemism was created. This fits well with the repressed (Oedipus complex). Human culture, according to Freud, begins with this great event, that is, according to him, it constantly remembers the crimes of the ancestors. "Society is now based on joint responsibility for the crime committed. Religion is based on awareness of guilt and remorse, and morality is based on partial satisfaction of this need, and partial remorse for guilty actions. (Freud, 1986: 155).

Thus, in the interpretation of psychoanalysis, the feeling of guilt for a previous crime exists in the heart of every person, invisibly. Modern culture, moral norms and all restrictions are based on it. But such conclusions of Freud contradict not only the evidence of science, but also the theoretical structures of science. In the work entitled "Moses and Monotheism", modern ethnographers also support the history of the development of primitive society and the structure of spiritual analysis through the hypotheses based on Freud Atkinson and Smith.

However, even if he is well aware of new theories about ethnology, the scientist does not change his initial views about the philosophy of history. In this, the following arguments from Freud confirm our opinion: he uses only theoretical and empirical materials that do not contradict his concept of psychoanalysis. After all, he always emphasizes that he is not an ethnologist, but a spiritual analyst. According to Freud, "he has every right to select from ethnology the evidence that will benefit his analytical work." (Freud, 1939: 207). But such arbitrary use of empirical materials could not save Freud from contradictions, logical errors that lead to "circular proof".

In fact, if the feeling of guilt is based on the "Oedipus complex" in its origin, this is a characteristic of primitive man, then it follows that morality exists in man a priori. Human history, according to Freud, was given morality before the manifestation of unconscious aspirations and the commission of a great crime. In other words, the foundations of morality exist in the beginning of the human psyche.

But when Freud analyzes the personality from a structural-functional point of view, he says that the moral censor - the human conscience ("Higher-I") must be grateful to the

unconscious aspirations ("U") for its origin. The Freudian "Higher Self" is built on "U", which happened in the process of human socialization. The reason was the goal of bringing about internal spiritual conflicts as a result of the constant struggle between unconscious and conscious spiritual forces. Here, the conflict between the psychoanalytical concept of the individual and the psychoanalytical interpretation of the historical development of humanity is clearly visible: in one case, the conditions are caused by the unconscious aspirations of a person, and in the other case, the commission of unconscious actions is caused by a previously given sense of guilt. More precisely, it depends on the moral and behavioral law that exists a priori in a person.

This conflict is evident in classical psychoanalysis when comparing Freud's views on personality, culture, and the history of human development. The fact is that he tries to reveal the nature of the moral and behavioral conditions underlying the social activity of a person, and also examines "primitive selfish aspirations" and "social aspirations" (Freud, 1986: 4-5). At the same point, the Freudian contradiction of deriving moral foundations from unconscious human aspirations is revealed. Their emergence is explained by the same moral basis. YA will exist at the level of potential-possibility.

The psychoanalytical interpretation of the philosophy of history begins with this, that is, religion, morality and social feeling were originally one: they were "developed" phylogenetically on the basis of the "Oedipus complex", namely: religion and morality - due to the pressure of this complex; and the social feeling - as a result of the need to lose the feeling of competition between boys to have a woman in a primitive group. However, choosing such a point of view, the founder of psychoanalysis faces many problems. For example, which "I" or "He" part of the wild spirit caused the origin of religion and morality. If the latter originate from the "I", then it is necessary to talk about the succession preserved in the structure of the "I". If religion, morality and behavior originate from "He", then there is a need to reveal the mechanisms of formation of religious, moral and moral ideas. It is necessary to explain that it arose not from a person's sense of guilt, but from something else. In addition, it is correct to divide and differentiate the cultural human psyche into "I", "He" and "Higher-I". In general, can this be applied to a human being living in a primitive society?

Freud tries to answer these questions. He sees the division of the soul into "I" and "He" not only in the present or primitive man, but also in simpler living beings that appeared even earlier. Such division, in his imagination, is the only necessary condition for the external world to affect a living organism. Already, the unconscious "He", according to Freud, cannot

feel the real existence in his inner experiences without the help of the "I", because it replaces the external world. Moral and religious aspects are important only for "I" and originate from it.

However, this does not mean that Freud recognized heredity in the "I" (because this would have led to the appearance of a large gap between the concrete person and the concept of the species). Let's recall that the Freudian difference between "I" and "He" is not very big, it has a relative nature, because "I" is a fragment of a part separated from "He". That is why the sufferings and experiences of the "I" are seen by Freud as the experiences of "His", which are preserved and inherited.

In other words, when the "I" receives the "Higher-I" (conscience) from the "He", this indicates that only the old, previous structures float up, which were preserved in the "I" from the beginning. , perceives remnants of the a priori existing moral law in the obvious manifestation of inherited unconscious aspirations. Instead of the word YA, the founder of spiritual analysis comes to the conclusion that there are moral and behavioral foundations in the spiritual life of a person, from which the social and cultural achievements of all mankind are derived.

But this understanding of the nature of morality contradicts the first principles of psychoanalysis. According to him, the development of mankind depends entirely on the activity of the unconscious spiritual forces of a person, which is directed to the "Oedipus complex". In order to free his theory from this internal conflict, Freud had to abandon one of the two foundations. But he lacks determination or a scientifically objective approach. The scientist's conscience did not allow him to abandon the moral foundations of the essence of human life activity, and as the founder of mental analysis, he was obliged to defend the principle of the primacy of the unconscious not only in human spiritual development, but also in the history of mankind as a whole. Otherwise, his mental analysis building will be destroyed. Freud began to defend both cases, because the scientist did not see the conflict between them as differences in psychoanalysis, but understood it as an irresolvable antagonistic conflict between the inner mental forces of a person.

By studying the development of the history of primitive society, Freud revealed the first outlines of the history of the development of human culture and the entire civilization. As one of the main factors of cultural development, Freud considered the gradual abandonment of the natural unconscious passions present in primitive man. Ontogenetically,

this initial renunciation, according to him, took place in a primitive group. Sons who have killed their fathers give up owning women to escape guilt and atone for their sins.

The further development of culture, the process of humanizing a living being, according to Freud, is a conscious abandonment of the satisfaction of momentary desires, and instead of receiving a long-lasting but lasting pleasure. Indeed, the conscious renunciation of direct satisfaction of natural passions, at first, occurs on the basis of compulsion. The main purpose of this was to save the human race. But later this thing becomes an internal condition of a person, which leads to the formation of cultural norms and moral rules. Thus, according to Freud, all culture is built on the basis of man's repression of internal and external unconscious desires, man gives up a part of his naturalness and thus compensates for his initial lustful desires.

Conclusion

In conclusion, the analysis of the human psyche has a long and complex history, one that has been deeply explored by philosophers, psychologists, physicians, physiologists, and anthropologists. Throughout the evolution of culture, the development of the human mind has been shaped by religious, philosophical, spiritual, and social influences. Therefore, any researcher approaching this subject must possess a broad and informed perspective. Sigmund Freud, in particular, made significant contributions by introducing psychoanalysis as a profound method of inquiry into the human mind. His contributions laid the groundwork for a more rigorous exploration of this field. Subsequently, his students and followers delved even deeper into these issues, advancing psychoanalysis to the status of a recognized scientific discipline. This progression will be examined in greater detail in the subsequent chapters.

Thus, Freud's ideas about understanding the history of human culture and the driving force of the development of civilization, expressed in the article entitled "Cultural Morality and Modern Evil" (1908), were a mirage. In his later works, Freud revises his cultural and historical concept. But even in this period, in his theory of culture, Freud criticizes the moral rules of the Western society that existed in his time, although this criticism has a very narrow character.

This position of Freud could not be changed even by paying attention to the processes of human labor in society. In his early work, the scientist paid more attention to the personal

activity of the individual. Of course, paying attention to a person's labor activity was evidence that Freud went one step further.

Freud acknowledges that no other form of human activity connects an individual so intimately with social reality as professional work. He argues that when freely chosen, professional activity can provide a sense of fulfillment that surpasses the satisfaction derived from any other kind of relationship. However, in modern society, Freud observes that most people work out of necessity rather than desire, finding little satisfaction in their work beyond the material rewards it offers. To Freud, work often appears as a form of external compulsion, as he believes that people are naturally inclined towards laziness and are generally disinclined to work. From this perspective, Freud theorizes that "humans have an innate aversion to work," a sentiment that, in his view, underlies many of the cultural and social challenges that arise from the nature of labor in society.

In his effort to interpret cultural and social institutions through the lens of the human psyche, Freud draws upon the personality model he developed. He identifies parallels between individual psychological processes and the social and cultural dynamics within society, emphasizing the reciprocal spiritual influence among individuals. According to Freud, a person cannot exist in isolation; there is always "someone" present in their mental life with whom they interact. This is because, in the framework of psychoanalysis, personal psychology is inherently intertwined with social psychology. Consequently, it can be inferred that the psychoanalytic method is applicable not only to the study of individual psychology but also to the examination of broader socio-cultural issues. Freud elevates this method to a universal level, suggesting its relevance across both personal and societal domains.

References

- Freyd Z. Leksii po vvedeniyu v psixoanaliz. – T. 1. – M.:Misl, 1923. – S. 28.
- Wolman B. The Unconscious Mind. The Meaning of Freudian Psychology. New Jersey, 1968. – P. 4.
- Freyd Z. Osnovniye psixologicheskiye teorii v psixoanalize. – M.: Dumka, 1923. – S. 132.
- Benvenist E. Obshaya lingvistika. – M.: Nauka, 1974. – S. 117.
- Freyd Z. Osnovniye psixologicheskiye teorii v psixoanalize. – M.: Dumka, 1923. – S. 158.
- Freyd Z. Psixologicheskiye etyudi. – Odessa, 1926. – S. 15.

- Gedo J. and Goldberg A. *Models of the Mind. A Psychoanalytical Theory*. Chicago. – London, 1973.
- Freyd Z. *YA i Ono*. – M.: Dumka, 1923. – S. 34.
- Freyd Z. *Psixologiya detskogo straxa*. –M.: Misl, 1915.
- Freyd Z. *Totem i tabu*. – M.: Nauka, 1986. – S. 155.
- Freid S. *Moses and Monotheism*. – London, 1939. –P. 207.
- Freyd Z. *Psixologiya mass i analiz chelovecheskogo «YA»*. – M.: Nauka, 1986. – S. 4-5.
- Ruzmatova, G. (2019). Eastern melodies in the text of Plato. *International Journal of Recent Technology and Engineering*. 8(7). 444-448.
- Ruzmatova, G. (2020). Comparativist analysis of Representations about Will in View of Friedrich Nietzsche and Jalaliddin Rumi. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*. 24(4). 3215-3227.
- Rakhimjanova, D.S. (2019). Features of the freedom issues in the Plot's philosophy. *International Journal of Advanced Science and Technology*. 28(16). 1560-1564.
- Ruzmatova, G. (2024). Maurice Merleau-Ponty's Philosophy of "Phenomenological" Man // *Filologiya Va Madaniyat Masalari (ilmiy-uslubiy maqolalar to'plami) № 3. / Ocak 2024 / - B. 138-156*.
- Ruzmatova, G.M. (2024). Comparative studies of the ideas of rationality in the philosophical thought of early modern Europe / *European Journal of Humanities and Educational Advancements (EJHEA)/Available Online at: <https://www.scholarzest.com> / Vol. 5 No.02, February 2024/ – B. 7-10*.
- Ruzmatova, G.M. (2024). Rene Dekart va Blez Paskal ta'limotlarida ratsional g'oyalar komparativistikasi // *Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot. Ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, ommabop jurnal. – 2024-yil, yanvar. 1-son. – B. 689-694*.
1. Ruzmatova, G.M. (2024). Problem of man in writings of albert Camus // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences / 4(02), Feb., 2024. 581-592*.

“QUTADG‘U BILIG” VA UNDAGI MAQOLLARNING NAZARIY ASOSLARI

KUTADGU BİLİG‘DE GEÇEN ATASÖZLERİNİN TEORİK TEMELLERİ

Theoretical Foundations of The Proverbs in Kutadgu Bilig

G‘ulomjon SOBIROV*

Abstract

This scientific article examines the proverbs and their theoretical foundations given in the work "Kutadgu Bilig". Proverbs in the work often emphasize moral standards and human values. For example, concepts such as justice, patience, and compassion are widely used. They contain deep thoughts about life, spirituality, knowledge and human self-realization.

Keywords: *language, proverb, expression, friendship, Kutadgu Bilig, character.*

Özet

Bu makalede Kutadgu Bilig adlı eserde yer alan atasözleri ve bunların teorik temelleri incelenmektedir. Eserdeki atasözleri sıklıkla ahlaki ilkelere ve insani değerlere vurgu yapmaktadır. Örneğin adalet, sabır, merhamet gibi kavramlar yaygın olarak kullanılmıştır. Bu tür beyitler yaşam, maneviyat, bilgi ve insanın kendini gerçekleştirme, anlaması hakkında derin düşünceler içerir.

Anahtar Kelimeler: *dil, atasözü, ifade, dostluk, Kutadgu Bilig, karakter.*

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqola “Qutadg‘u bilig” asarida berilgan maqollar va ularning nazariy asoslari o‘rganilgan. Asardagi maqollar ko‘pincha axloqiy me‘yorlar va insoniy qadriyatlarni ta‘kidlaydi. Masalan, adolat, sabr-toqat, rahm-shafqat kabi tushunchalar keng o‘rin egallagan. Ular hayot, ma‘naviyat, bilim va insonning o‘z-o‘zini anglashiga oid chuqur fikrlarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: *til, maqol, ifoda, do‘stlik, Qutadg‘u bilig, xarakter*

---

* Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti doktoranti
Tashkent Devlet Sharqshinaslik Üniversitesi Doktora Öğrencisi

Kirish

“Qutadg‘u bilig” – Balasog‘unlik Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan va XI asrda yaratilgan turkiy asar. Bu asar, ko‘plab maqollar va hikmatlar bilan boyitilgan bo‘lib, unda adabiy, axloqiy va falsafiy fikrlar ifodalanadi.

1. Axloqiy saboqlar: Asardagi maqollar ko‘pincha axloqiy me‘yorlar va insoniy qadriyatlarni ta‘kidlaydi. Masalan, adolat, sabr-toqat, rahm-shafqat kabi tushunchalar.

2. Ijtimoiy hayot: Maqollar ijtimoiy munosabatlar, oilaviy hayot va jamiyatdagi rol haqida fikr yuritadi. Bu jihatlarni o‘rganish orqali o‘sha davr ijtimoiy kontekstini tushunish mumkin.

Maqollarni o‘rganishda ularning til va uslub jihatlari ham muhimdir. Asar turkiy tilni o‘rganuvchilar uchun qadimiy turkiy leksika va grammatikani o‘rganish imkonini beradi.

Qutadg‘u bilig asaridagi maqollarning turk va o‘zbek tillaridagi transformatsiyasini o‘rganishga bag‘ishlangan mazkur ishda yuqorida sanab o‘tilgan masalalarning ilmiy jihatdan tadqiq etilishi, qolversa, so‘nggi yillarda faollashgan o‘zbek-turk munosabatlarining sifat jihatdan ancha faol tus olganligi va bunda illi millatning azaliy urf odatlari, maqollarining o‘rganilishiga bo‘lgan tabiiy ehtiyojning yanada oshganligi nuqtai nazaridan dolzarblik kasb etadi.

Yusuf xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari XI asr turkiy adabiyotining eng ahamiyatli asarlaridandir. Shuning bilan birga islomiy-turkiy adabiyotning eng qadimgi namunalari biri. Ushbu asarning ikki tilda o‘rganilishi bilan ikki xalqning tarixdan bugunga qadar ijtimoiy madaniy hayotida qanday o‘zgarishlarga uchraganligini ochib beradi.

Madsad va vazifa: Mazkur maqolada asarda berilgan maqollarning leksik-semantik xususiyatlari va ularning nazariy asoslarini tahlil qilish vazifasi qo‘yilgan.

Usullar: Maqola mavzusini yoritishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza

Maqollar har bir tilning lug‘at tarkibining eng muhim birliklaridan biri bo‘lib, ular til tuzilmasi bo‘lib, ular ifoda kuchi va tushuncha boyligi jihatidan har tomonlama muhokama qilinishi kerak. Maqollar bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, unda tilning ifodalanish usullari, o‘tmishi, turmush tarzi, an‘analari, e‘tiqodlari va shu tilda

so‘zlashuvchi jamiyatning boshqa ko‘plab xususiyatlari haqida muhim ma‘lumotlar mavjud. Maqollar ustida hozirgacha turli tillarda ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Maqollar bilan bog‘liq ilmiy ishlar juda ham ko‘p ishlangan bo‘lib aynan bizning mavzumiz uchun tanlab olingan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida kelgan maqollarning Turk va O‘zbek tillarini qiyoslab bajarilmagan. Turk, o‘zbek, qozoq, va boshqa tillarda ko‘plab maqollar bilan bog‘liq ishlar amalga oshirilgan. Ma‘lumki o‘zbek xalqi o‘zining tarixiy taraqqiyot jarayonida turli sistemadagi tillarda gapiruvchi ko‘pgina xalqlar bilan birga hayot kechirdi, aralashdi. Shularning tilimiz murakkab sharoitda shakllandi va uning lug‘at tuzilishi, shu jumladan, qonqarindoshlik atamaları ham boshqa tillarning leksik elementlarini atamalarini o‘zichiga olgan holda rivojlandi va taraqqiy etdi.

Turk madaniyati tarixining eng asosiy yozma manbalaridan biri Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asaridagi turkiy xalqlarning badiiy-estetik tafakkurining kuchi va qudratini ko‘rsatib bera oladigan xalq maqollarining qadimgi madaniyatning an‘ana va urf-odatlarini tushuntirishda muhim vosita ekanligi isbotlanadi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida kelgan maqollarning hozirgi turk va o‘zbek tillaridagi tarixiy takomili – fonetik, leksik, semantik, stilistik transformatsiyasi ochib beriladi.

Asarda keng ko‘lamli ijtimoiy, siyosiy va axloqiy masalalar ko‘tariladi. Asarning mazmuni ikki qarindosh - boy va kambag‘al o‘rtasidagi muloqot orqali ochib beriladi. Bu muloqotda turli xil hayotiy vaziyatlar, odamlarning tabiati va turmush tarziga oid masalalar muhokama qilinadi.

"Qutadg‘u bilig"dagi maqollar, o‘zbek xalqining donolik va tajribasini o‘zida mujassam etgan holda, o‘sha davr jamiyatining ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettiradi. Bu maqollar, asarning mohiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi va o‘qiyotgan kishi o‘z hayotida duch keladigan muammolarga yechim topishda foydalanishi mumkin bo‘lgan qimmatli maslahatlarni taqdim etadi.

Asarning nazariy asoslari, shuningdek, o‘sha davr Sharq mamlakatlaridagi boshqaruv uslublari, ijtimoiy tuzilish va insoniy qadriyatlarni o‘rganishda ham muhim ahamiyatga ega. Yusuf Xos Hojibning yozish uslubi, uning falsafiy qarashlari va didaktik yondashuvlari, o‘zbek adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan.

"Qutadg‘u bilig"ning o‘rganilishi, nafaqat tarixiy va adabiy jihatdan, balki lingvistik, filologik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Asar, o‘zbek

tilining rivojlanish tarixini o‘rganishda ham muhim manba hisoblanadi va uning matni, o‘zbek tilining qadimgi shakllarini o‘rganish uchun noyob materialdir.

Bugungi kunda adabiyot, tilshunoslik, madaniyat tarixi, ijtimoiy fanlar kabi turli sohalarda ko‘plab qimmatli asarlar o‘rganilmoqda. Bu asarlar orasida turkiy tilining nodir namunalaridan biri bo‘lgan "Qutadg‘u bilig" alohida ajralib turadi. "Qutadg‘u bilig" O‘rta Osiyo turkiy adabiyotining eng muhim asarlaridan biri hisoblanib, o‘rta turk tilining murakkab namunalaridan biri sifatida ko‘riladi. Bu asar Qoraxoniylar saltanati davrida yashagan donishmand shoir Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan. "Qutadg‘u bilig" o‘zining adabiy qimmatini, axloqiy, madaniy-tarixiy ahamiyatiga ko‘ra turkiy adabiyotning nodir asarlaridan biri sanaladi.

Ushbu tadqiqotda biz "Qutadg‘u bilig"ni chuqurroq ko‘rib chiqamiz va asarning kelib chiqishi, mazmuni, tili va madaniy akslarini o‘rganamiz. Shuningdek, asar muallifi Yusuf Xos Hojibning hayoti, davrning ijtimoiy-siyosiy mazmuni bilan tanishamiz. "Qutadg‘u bilig" Markaziy Osiyoning boy tarixi va madaniyatini aks ettiruvchi ko‘zgu bo‘lib, ushbu maqola ushbu boy merosni chuqurroq anglash borasidagi sa‘y-harakatlarimizning bir qismidir.

Shuningdek, "Qutadg‘u bilig" haqidagi akademik tadqiqotlar va bu asarning turk madaniyatiga ta‘sirini ko‘rib chiqamiz. Asarning lisoniy nozikliklari, axloqiy ta‘limotlari va adabiy qimmatini ushbu maqolaning asosiy mavzularidan biri bo‘ladi. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, "Qutadg‘u bilig" nafaqat turk adabiyotining qimmatli asari, balki O‘rta Osiyoning boy merosining bir bo‘lagi bo‘lib, ushbu maqola ushbu merosni yanada chuqurroq anglashimizga hissa qo‘shadi.

Shu nuqtai nazardan "Qutadg‘u bilig"ga bag‘ishlangan ilmiy maqola va tezislar asarning turli qirralarini yoritib bergan. Asar boyligini anglash maqsadida tilshunoslar, adabiyotshunoslar, tarixchi va madaniyat tadqiqotchilari asarga turli yondashuvlar bilan yondashganlar. Bu tadqiqotlar o‘rta turk tilining til tuzilishini tushunish imkonini beradi hamda "Qutadg‘u bilig"ning madaniy va tarixiy kontekstini yoritadi.

Ilm ahliga yaxshi ma'lumki, "Qutadg‘u bilig"ning uch nusxasi mavjud: Qohira nusxasi, Namangan nusxasi, Vena nusxasi. Afsuski, har uchchala nusxa ham mukammal emas. Qo‘lyozmalarda hattotlarning sahiv-xatolari ko‘p. Masalan, hattotlarning xatosi tufayli Namangan nusxasi 6,095 bayt, Qohira nusxasi 5,400 bayt, Vena nusxasi esa butunlay nomukammal bo‘lib kolgan. Ulug‘ bobokalonimizning o‘zi tartib bergai va o‘sha davrda ko‘chirilgan asarning asil nusxasi haligacha topilgani yo‘k. Buning ustiga "Qutadg‘u bilig"

asari ustidagi tadqiqotlar behad kechikib, faqatgina yigirmanchi asrga kelib boshlandi. XI asrda shunday asar yozilgani haqidagi ilk xabar bizning matbuotimizda 1914 yili e'lon qilindi. Oradan o‘n yil o‘tgach, professor Abdurauf Fitrat dostonning Namangan nusxasini qo‘lga kiritdi va ma'lum izohlar bilan asardan parcha e'lon qildirdi. Oradan yigirma yil o‘tgach, bu xayrli ishga turk olimi Rishod Rahmatiy Orot qo‘l urdi. U «Qutadg‘u bilig»ning dunyoda mavjud uchchala nusxasini solishtirib, nomukammalliklar o‘rnini to‘ldirdi va 1947 yili dostonning nasriy bayonini chop ettirdi. Keyinchalik nisbatan mukammal nazmiy nusxasini tayyorlab, nashr qildirdi va uni hozirgi zamon usmonli turk tiliga tarjima qildi. Shuningdek asar mundarijasiga tartib berdi. Ma'lumki, bazgacha yetib kelgan barcha nusxala muvdarija yo‘k. Bundan tashqari Rishod Rahmatiy Orotning katta xizmatlaridan biri shundaki, u Yusuf Xos Hojibning yoshlikka achinib, keksalik haqida aytganlarini, zamonning buzuqligi va do‘stlarning jafosi to‘g‘risidagi fikrlarini, kitob egasi Yusuf Xos Hojibning o‘ziga nasihatini alohida qism qilib asarga kiritdi. Turk olimining bu benazir xizmati tufayli qo‘limizda hozir biz mutolaa qilayotgan nisbatan mukammal nusxa paydo bo‘ldi.

“Qutadg‘u bilig” bo‘yicha turk va o‘zbek tadqiqotchilari tomonidan ko‘pgina ilmiy ishlar qilingan. Biz bu maqolamizda qilingan ilmiy ishlarni o‘rganib tahlil qildik. Bu tadqiqotlar asarning lingvistik, adabiy, madaniy-ijtimoiy jihatlarini ko‘rib chiqish orqali asarning keng istiqbolini shakllantirdi. Har bir tadqiqot asarni boshqacha nuqtai nazardan o‘rganilganligi bois asarning chuqurligi va ahamiyatini yaxshiroq tushunishimizga hissa qo‘shdi. Quyida turk tilida qilingan tadqiqotlarni ko‘rib chiqdik.

Xulosa

Asar O‘rta Osiyo turk madaniyatining muhim aksidir. Madaniyatshunos olimlar “Qutadg‘u bilig”dagi an’anaviy ta’limotlar, marosimlar va madaniy qadriyatlarni o‘rganib, Markaziy Osiyoning boy madaniy merosini tushunishga harakat qildilar.

Binobarin, “Qutadg‘u bilig”ga oid tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, bu asar turkiy adabiyot va tilshunoslikning muhim namunasi bo‘lishdan tashqariga chiqadi. Asar Markaziy Osiyo tarixi, madaniyati va mentalitetini tushunishga qaratilgan sa’y-harakatlarga katta hissa qo‘shadi. Qolaversa, bu tadqiqotlar Turk va Markaziy Osiyo tarixini tushunishimizga yordam beradi va bu qimmatli merosni kelajak avlodlarga yetkazish imkonini beradi.

References

1. Aksoy, Ömer Asım(1995), Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, İnkılâp Yayınları, Ank..
2. Arsal, S. Maksudi(1947),Türk Tarihi ve Hukuk, İ.Ü. Yayınları, İstanbul.
3. Bağdatlı Özlem(2007), Kutadgu Bilig’de Devlet ve Adalet İlişkisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- 4.Bolay, Süleyman Hayri(1997), Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü, Akçağ Yayınları, Ankara.
5. Bozkaplan Şerif Ali (2007), Kutadgu Bilig’deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme, Turkish Studies, 2(4), 1110-1118.
6. Dilâçar, Agop (1995), Kutadgu Bilig İncelemesi, TDK Yayınları, Ankara. (2003), Kutadgu Bilig İncelemesi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
7. Dilmaç, Bülent (2002), İnsanca Değerler Eğitimi, Nobel Yayınları, Ankara.
8. Eker, Süer (2006), Kutadgu Bilig’de Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, bilig,38, 103-122.
9. Ersoylu, Halil (1981) Kutadgu Bilig’de Kur’an-ı Kerim Âyetlerinden İlhamlar, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 15, 17-41.
10. Eyüboğlu, E. Kemal (1973), Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, İst.
11. Kara, Mehmet (1990) Bir Başka Açıdan Kutadgu, Bilig, 23-24;71-81
- 12.Kittay, Eva Feder (1987), Metaphor Its Cognitive Force and Linguistic Structure, Oxford: Clarendon Press.
- 12.Ocak, G., Gündüz, M. (2006), Eğitim Fakültesini Yeni Kazanan Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Giriş Dersini Almadan Önce ve Aldıktan Sonra Öğretmenlik Mesleği Hakkındaki Metaforlarının Karşılaştırılması, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (2), 293-309.
13. Oğuz, A.(2005), Öğretmen Eğitim Programlarında Metaphor Kullanma, Ed.: H. Kıran, XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi Kitabı, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Denizli, 582-588.
14. Öztürk Faruk (2005), Kutadgu Bilig’de Bitki Adları, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, VI(I), 201-208.
15. Pala, İskender (2007), İki Dirhem Bir Çekirdek, Kapı Yayınları, İstanbul.
16. Pilanci, Hülya(t.y.), Çağdaş Eğitimde Halk Edebiyatının Kullanılması, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları www.aof.anadolu.edu.tr/kitap/IOLTP/2274/unite02.pdf

ENHANCING MEDIA LITERACY EDUCATION: INTEGRATING LINGUISTIC AND CULTURAL PERSPECTIVES

*MEDYA OKURYAZARLIĞI EĞİTİMİNİN GELİŞTİRİLMESİ: DİLSEL VE KÜLTÜREL
PERSPEKTİFLERİN ENTEGRASYONU*

Khilola OTAKHONOVA*

Özet

Günümüzün dijital olarak yönlendirilen çağında, medya okuryazarlığı bilgi manzarasının karmaşıklıklarında gezinmek için önemli bir beceri olarak ortaya çıkmıştır. Sosyal medyanın, televizyon şovlarının ve çevrimiçi haber kaynaklarının yaygınlaşması, bilgi tüketimi konusunda çok sayıda kanal meydana getirmiştir. Ancak, medya tüketimindeki bu artış aynı zamanda yanlış bilgi, propaganda ve kültürel önyargının yayılması konusunda endişeleri de gündeme getirmiştir. Bu zorlukları ele almak için, medya okuryazarlığı eğitimi dilsel ve kültürel bakış açılarını entegre edecek şekilde geliştirilmelidir. Bu makalede bu bakış açılarının medya okuryazarlığı müfredatına dahil edilmesinin, bireyleri medyayı daha bilgili ve ayrıntılı bir şekilde eleştirel olarak değerlendirme ve etkileşim kurma konusunda güçlendirebileceği ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kültürlerarası iletişim, Dil ve medya yorumlama, Retorik stratejiler, Kültürlerarası anlayış, Medya anlayışı, Medyada kültürel farkındalık*

Abstract

In today's digitally driven era, media literacy has emerged as a crucial skill for navigating the complexities of the information landscape. The proliferation of social media, reality TV, and online news outlets has created a plethora of channels through which we consume information. However, this surge in media consumption has also raised concerns about the dissemination of misinformation, propaganda, and cultural bias. To address these challenges, media literacy education must be enhanced to integrate linguistic and cultural perspectives. This article argues that incorporating these perspectives into media literacy curricula can empower individuals to critically evaluate and engage with media in a more informed and nuanced manner.

Keywords: *Cross-cultural communication, Language and media interpretation, Rhetorical strategies, Intercultural understanding, Media comprehension, Cultural awareness in media*

---

* Independent researcher
Araştırmacı yazar

Introduction

Media literacy is the process by which we interpret the information we receive through the media. The goal of media literacy education is to increase the population of critical media audiences and creators through the development of a certain set of abilities. The aim is for people to use these abilities as they retrieve, interpret, and create media texts of all types, media processes, media institutions, and media content. In the last few years, many educational systems have introduced media education as a legal requirement at various school levels. Therefore, the training of new media educators is now a topical issue. Approaches to media literacy education are based on interdisciplinary investigative models. We use connections with visual arts and individual creativity and literacy, and our aim is to create a critical vision of reality and the media they consume. As a consequence, we often find the teaching of media in the curricula of personal language, history, science, and technology as an elective subject. The media and film laboratories connect students of various ages from primary to secondary school with the reality of the television language in which they live. The school promotes the development of critical consumer skills and guides them in a conscious choice of vision. Educational and training plans, in turn, require teaching material that is suitable for students with all their age-dependent linguistic and cultural skills. We concentrate on two language and culture teaching aspects: the teaching of linguistic aspects and the teaching of interculturality. Furthermore, we elaborate on the relationship of multiliteracy and media education. We are aware of the opportunity of film teaching as an educational tool that may reward traditional linguistic methodologies.

Background and Rationale

In its broadest sense, media literacy education involves developing the knowledge, skills, and critical abilities that enable us to interact with media in thoughtful and creative ways. These days, it is widely agreed that such an education has become a necessity due to the sheer omnipresence of media. In addition to commercial media, new electronic media have increasingly become important not only as new sources of information but also as means to communicate and interact with others. Clearly, both the purported harm and the putative benefit of these media are based on assumptions about the media users' abilities to understand, assess, and use them. Numerous proponents of media literacy education believe that individuals with high media literacy are more likely to be able to navigate and negotiate

with the media, and that, as a whole, a nation of critically literate media users might contribute to a more democratic society.

At the same time, of course, growing scholarly interests in media serve as fertile grounds for linguistic studies. Conducting media research, applied linguists have primarily and traditionally worked on how news is structured, how newspaper and magazine editorials are written, how political events are depicted on TV, and how advertising language is constructed. The focus of many of these studies largely aligns with critical linguistic studies, which mainly concentrate on framing, representation, power relations, and ideologies that are enacted through text and talk. Our understanding of language in use has unquestionably been enhanced by such studies. However, it is possible to go a step further by involving an additional linguistic perspective, that is, a focus on language in action. In particular, the process of meaning negotiation and the principles driving communication that are involved in the media texts. We can reframe this by asking multiple questions: who is talking? What characterizes the speech community the texts are addressing? How do media users solve communication issues? What else do media users do with mediated language and why? The key rationale underlying the studies introduced in this volume is the premise that by examining linguistic phenomena and communicative activities that are constitutive of media usage, an integrated and cohesive exploration of language, media, and literacy can be established. Through this, we might be able to contribute to the quality of media literacy education not only by scrutinizing media texts and their manipulative potential, but also and primarily, by taking actual media audience behaviors and media users' own attitudes into consideration. Such an integrated exploration may foster a type of media literacy that actively involves the audience as critical contributors to media, instead of mere passive recipients or interpreters.

Scope and Objectives

Whatever the form, all the skills associated with media literacy ultimately share the same purpose: they aim to help people make sense of how texts use language and other resources to attain their communicative ends, so that in consequence the cognitive, social, and political dimensions of communicating can lead to more informed and involved citizens. This involves paying attention to a variety of different dimensions: the linguistic resources that have been used by the media producer; the ways that particular readers, listeners, or viewers encounter, interpret, and use the text when they read or watch it; and the wider

dimensions in relation to its functions, its ideological content, the ways in which media power operates, and the implications for media education and media literacy in society. The relationship between the user and the context – semiotic, social, and cultural – is a focal area of media discourse research, and one that resonates with other perspectives.

The subject of media literacy, therefore, has clear implications in terms of principles and methods as well as scope. These objectives are being developed and tested in various programs and projects. Following the precepts of the comprehensive framework of media education for the public at large, these programs focus directly on different types of varied expressive communications and media programs. The present investigation is based on communicative and social perspectives in linguistics and semiotics, but they concern a broad conjunction of fields and should not be limited a priori. For that reason, our principal objective is to provide a conceptual framework to support the development of an educational approach emphasizing generic and specific media competencies. The first aim, therefore, is to take additional steps toward a more comprehensive system of media analysis based on linguistic and semiotic research.

Literature review

The integration of linguistic and cultural perspectives in media literacy education has gained significant attention in recent years, as scholars explore the multifaceted relationship between language, culture, and critical engagement with media. The literature reveals a rich tapestry of insights and frameworks that address the diverse needs of learners in an increasingly globalized and media-saturated world.

Hicks (2013) emphasizes the necessity of adapting critical information literacy to accommodate the unique needs of bilingual and heritage speakers in Canada. She argues that traditional approaches to information literacy often overlook the complexities of cultural perspectives, suggesting that critical information literacy could serve as a more inclusive framework. This highlights a growing recognition that understanding cultural nuances is essential for effective information literacy education, particularly in foreign language contexts.

Building on this foundation, J Hale (2014) advocates for critical media literacy (CML) as a transformative curriculum for middle school English teachers. She posits that when educators engage students with diverse forms of information, they not only promote academic rigor but also empower students to recognize and challenge social inequities. J

Hale (2014)'s work underscores the role of educators in fostering democratic citizenship, suggesting that CML is not merely an academic exercise but a vital component of social responsibility.

Moore (2015) further explores the impact of media literacy on students' critical thinking skills, particularly in the context of current events. His study demonstrates that structured media literacy lessons can significantly enhance students' abilities to analyze and evaluate news articles, thereby fostering civic engagement. Moore (2015)'s findings reflect an essential shift towards recognizing media literacy as a critical skill in navigating contemporary information world.

Song (2017) expands the discourse by examining how critical media literacies can empower students from historically marginalized communities. By incorporating autoethnographies and cross-cultural connections into the curriculum, she asserts that students can better articulate their social realities and engage with diverse perspectives. This approach not only validates students' identities but also enriches the educational experience by fostering a deeper understanding of cultural contexts.

Analysis and Results

Media literacy education has been recognized as a vital component of modern education, enabling individuals to effectively analyze, evaluate, and create messages in a variety of forms (Aufderheide, 1993). However, the traditional approach to media literacy education has been criticized for its limited focus on linguistic and cultural contexts. Many media literacy programs focus primarily on technical skills, such as critical thinking and analytical reasoning, without considering the social and cultural contexts in which media is consumed. This oversight can result in a lack of understanding of how linguistic and cultural factors shape media representation, interpretation, and production. One of the primary reasons for integrating linguistic perspectives into media literacy education is to recognize the complex relationship between language and power. Language is not a neutral medium; it is imbued with social, cultural, and historical contexts that can influence how information is conveyed and received (Hall, 1997). For instance, the use of jargon, acronyms, and technical terms can create a barrier to understanding, particularly for marginalized or non-dominant language groups. By examining the linguistic features of media texts, individuals can better understand how language is used to shape public opinion, create social norms, and reinforce power structures. Cultural perspectives are also essential to media literacy

education, as they enable individuals to consider the social, historical, and cultural contexts in which media is produced and consumed. Culture is not just a reflection of society; it actively shapes our understanding of the world and influences how media is interpreted (Hartley, 2002). Cultural analysis can help individuals to recognize and challenge cultural biases, stereotypes, and representations that perpetuate social inequalities. For example, analyzing the representation of diverse groups in media can reveal patterns of marginalization, exclusion, or tokenism that can have significant social and cultural impacts. Integrating linguistic and cultural perspectives into media literacy education requires a multidisciplinary approach that combines insights from linguistics, cultural studies, media studies, and education. This can involve analyzing media texts through various frameworks, such as critical discourse analysis, multicultural analysis, and feminist analysis. By using these frameworks, individuals can develop a more nuanced understanding of how linguistic and cultural factors shape media representation and interpretation. Moreover, integrating linguistic and cultural perspectives into media literacy education can have significant pedagogical benefits. By encouraging students to engage with diverse cultural and linguistic contexts, educators can foster critical thinking, empathy, and intercultural understanding. This can help to break down social and cultural barriers, promote social cohesion, and prepare individuals for an increasingly globalized and interconnected world. To implement this approach, educators can use a range of teaching strategies and resources. For example, they can incorporate diverse media texts that reflect different linguistic and cultural contexts, such as international news outlets, indigenous media, or social media platforms. They can also use multilingual and multicultural resources, such as language-specific software or cultural analysis frameworks, to support students' analysis and production of media texts.

Conclusion

The integration of linguistic and cultural perspectives into media literacy education represents a transformative approach that significantly enhances students' interpretive skills, critical thinking, and cultural awareness. Traditional media literacy education often focuses on decoding content, identifying persuasive techniques, and understanding factual versus biased information. However, incorporating linguistic and cultural dimensions extends these foundations, encouraging students to analyze how language, cultural contexts, and audience expectations shape the messages conveyed in media. This deeper engagement fosters a more comprehensive and empathetic understanding of media, as students become more attuned to

the underlying linguistic choices and cultural references within media texts. Quantitative and qualitative findings suggest that a curriculum enriched with linguistic and cultural analysis promotes more robust and consistent improvements in media literacy skills. Through examining language use, rhetorical strategies, and culturally specific references, students develop a keener awareness of how these elements interact to influence meaning. This heightened awareness allows students to navigate a diverse media landscape more critically and thoughtfully, equipping them with skills to interpret messages in a culturally nuanced manner and to recognize the implications of language choices.

References

- Hicks, A. "Cultural Shifts: Putting Critical Information Literacy into Practice." 2013.
- J Hale, J. "Critical Media Literacy: A Curriculum for Middle School English Teachers." 2014.
- Moore, K. "Keeping Current: Media Literacy Education as a Tool for Critically Examining Current Events in a High School Government Classroom." 2015.
- Song, A. Y. "Critical Media Literacies in the Twenty-First Century: Writing Autoethnographies, Making Connections, and Creating Virtual Identities." 2017.
- World English Journal, A., M.K. Nambiar, R., and Amalina bt Anawar, N. "Integrating Local Knowledge into Language Learning: A Study on the Your Language My Culture (YLMC) Project." 2017. osf.io
- Savage, A. "The Impact of A Media Literacy Curriculum On Middle School Students' Ability To Recognize Racial Bias In Mass Media." 2018.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ТАДҚИҚОТЧИЛИК ҚОБИЛИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ФАНЛАРАРО ИНТЕГРАЦИЯДАН ФОЙДАЛАНИШ

ÖĞRENCİLERİN ARAŞTIRMA BECERİLERİNİ GELİŞTİRMEDE DİSİPLİNLERARASI
ENTEGRASYONUN KULLANIMI

The Use of Interdisciplinary Integration in Developing Students' Research Skills

Комилжон АБДУЛЛАЕВ*

Abstract

The globalization process, which is accelerating in the world, pays special attention to the issue of using modern pedagogical approaches in all areas of the educational system, in particular, interdisciplinary integration as an important factor in achieving educational effectiveness. In the PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS international assessment programs of the Organization for Economic Cooperation and Development, an integrative approach in the educational process is determined to serve to ensure the development of qualities specific to competitive personnel through the development of professional and basic competencies of learners.

Majority of the countries of the world are using the curriculum and textbooks based on the integrative approach in the education system. In Uzbekistan, starting from the 2020-2021 academic year, the introduction of the subject "Education", which combines the subjects "Etiquette", "Feeling of the Motherland", "The Idea of National Independence and Fundamentals of Spirituality", "History of World Religions" in general secondary schools, by establishing interdisciplinary integration shows that improving the effectiveness of teaching Literature in secondary schools, ensuring the development of students' speech, linguistic, and basic competencies are the most urgent issues of today.

The article highlights the role and effective methods of using interdisciplinary integration in the development of students' research abilities in the Literature lessons of general secondary schools based on many years of practical experience.

---

* Наманган давлат университети ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти, педагогика фанлари номзоди

Doç. Dr., Nemengan Devlet Üniversitesi, komiljon.abdullayev.1961@mail.ru

Keywords. *innovative education, Rauf Parfi, interdisciplinary integration, picture-slide, rain image, “Jajji razvyan”, “Majolis un-nafois”, “Sab’ ai sayyor”, artistic-visual means, simile.*

Аннотация

Жаҳонда жадал кечаётган глобаллашув жараёни таълим тизимининг барча йўналишларида замонавий педагогик ёндашувлар, хусусан, фанлараро интеграциядан таълим самарадорлигига эришишининг муҳим омили сифатида фойдаланиши масаласига алоҳида эътибор қаратмоқда. Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташиқлотининг PIRLS, TIMSS, PISA, TALIS халқаро баҳолаш дастурларида таълим жараёнида интегратив ёндашув таълим олувчиларда касбий ҳамда таянч компетенцияларни ривожлантириши орқали рақобатбардош кадрларга хос сифатларнинг камол топишини таъминлашга хизмат қилиши белгиланган.

Дунё мамлакатларининг етмиш фоизи таълим тизимида интегратив ёндашувга асосланган ўқув дастури ва дарсликларидан фойдаланиб келмоқда. Ўзбекистонда ҳам 2020-2021 ўқув йилидан бошлаб, умумий ўрта таълим мактабларида “Одобнома”, “Ватан туйғуси”, “Миллий истиқлол гоёси ва маънавият асослари”, “Дунё динлари тарихи” фанларини бирлаштирган “Тарбия” фанининг жорий қилинганлиги фанлараро интеграцияни йўлга қўйиши орқали умумий ўрта таълим мактабларида адабиёт фанини ўқитиши самарадорлигини ошириши, ўқувчиларда нутқий, лингвистик, таянч компетенцияларни ривожлантиришини таъминлаш ҳозирги куннинг энг долзарб масалалари эканлигини кўрсатади.

Мақолада умумий ўрта таълим мактаби адабиёт дарсларида ўқувчиларнинг тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантиришида фанлараро интеграциядан фойдаланишининг ўрни ва самарали усуллари кўп йиллик амалий тажрибалар асосида ёритилган.

Калит сўзлар: *инновацион таълим, Рауф Парфи, фанлараро интеграция, расм-слайд, ахборот коммуникацион технологиялари, ёмғир тасвири, “Жажжи тадқиқот”, “Мажолис ун-наfois”, “Саб’аи сайёр”, бадиий-тасвирий воситалар, ўхшатиш.*

Кириш

Ўзбекистонда ижтимоий, маънавий-маърифий соҳалардаги ишларни янги тизим асосида йўлга қўйиш бўйича илгари сурилган 5 та муҳим ташаббусда ёшларни мусика, рассомлик, театр, спорт, компьютер технологиялари ва интернет, адабиёт, китобхонлик соҳасига қизиқтириш масалалари устивор йўналишлар сифатида белгилаб берилганлиги [1, 1], “2020-2025 йилларда ижод мактаблари фаолиятини

такомиллаштириш концепцияси” [2, 1] га кўра, ижод мактаблари ўқувчиларининг асосий кўрсаткичлари қуйидагилар:

- ўзбек ва дунё адабиётининг энг сара 50 та асарларини ўқиши;
- бир йилда камида 50 та шеър ёд олиши;
- ўзбек ва дунё киномотографиясининг 100 та энг яхши намунасини томоша қилиши;
- ўзбек ва дунё тасвирий санъатининг 100 та энг етук асари билан танишиши;
- ўзбек ва дунё мумтоз муסיқасининг 100 та энг мукамал асарини тинглаши зарурлигидан иборат бўлиши белгиланганлиги;

ушбу концепция талаблари ҳамда 2019-2020 ўқув йилидан Давлат тест маркази имтиҳонлари саволлари таркибига: она тили ва адабиётдан мустақил ўқиш учун тавсия қилинган бадиий асарлар ва фанга оид чизмали тест топшириқлари сонини кўпайтириш устида изланишлар давом эттирилаётганлиги [14, 2] ҳам фанлараро интеграцияни йўлга қўйилиши масаласи ривожлантирилишини тақозо этаётганлигининг далили, ўқувчиларнинг мустақил, ижодий ишлаш кўникмалари – тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантириш ҳозирги кун таълим тизими барча босқичларининг энг долзарб масалаларидан эканлигини таъкидлаш мақсадга мувофиқдир.

Асосий қисм

Биз қуйида ана шу долзарб масала ҳақидаги фикрларимизни Ўзбекистон халқ шоири, XX аср ўзбек адабиёти тарихида ўзининг бетакрор шеърлари билан муносиб ўрин эгаллаган, мухлисларининг суюкли шоири бўлишдек бахтга эришган сўз санъаткорларидан бири Рауф Парфининг ҳаёти ва ижодини умумий ўрта таълим мактаби ва академик лицейларда ўргатиш мисолида баён этмоқчимиз.

Умумий ўрта таълим мактабларининг адабиётдан ўқув дастури асосида тузилган режага асосан 11-синфда унинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш учун 2 соат вақт ажратилган [5, 80-87] бўлиб, уни қуйидагича тақсимланишини мақсадга мувофиқ:

1. Рауф Парфининг таржимаи ҳоли. Унинг ўзбек адабиёти ривожидида тутган ўрни. Шеърини тўпламлари, уларнинг мавзу кўлами, бадиияти ва таржимонлик фаолияти ҳақида маълумот. “Тонг отмоқда”, “Ёмғир ёғар” шеърлари матни устида ишлаш, таҳлил қилиш – 1 соат.

2. “Ёз кечаси”, “Яна қайтиб келдим”, “Юрак” шеърлари матни устида ишлаш, таҳлил қилиш – 1 соат.

1-соатдаги дарс давомида ўқитувчи Рауф Парфининг таржимаи ҳоли, ижодий фаолияти, хусусан, унинг “Карвон йўли” номли биринчи шеърлар тўплами 1968 йилда нашрдан чиққанлиги, шундан сўнг “Акс-садо” (1970), “Тасвир” (1973), “Хотирот” (1975), “Кўзлар” (1977), “Қайтиш” (1978), “Сабр дарахти” (1986), “Сукунат” (1989), “Тавба” (2000), “Сўнгги видо” (2005), “Сакина” каби шеъррий тўпламлари чоп қилинганлиги; уларда инсон эрки, Ватан озодлиги, Туркистон ёди, муҳаббат туйғуси каби адабий мавзулар етакчилик қилиши; барча шеърлари юксак бадиияти билан ажралиб туриши; таржимон сифатида Байроннинг “Манфред”, Нозим Ҳикматнинг “Инсон манзаралари”, Карло Каладзенинг “Денгиз хаёли”, А. Дюманинг “Уч сарбоз”, А.Твардовскийнинг “Зайтун новдаси” асарлари ва бошқа кўплаб жаҳон адабиёти намояндаларининг шеърларини ўзбек тилига ўгирганлиги ҳақидаги маълумотлар изчилликда баён этилади (Шоир ҳаёти ва ижодини изчил ифода этувчи расм-слайлар тақдимотидан фойдаланиш дарс самарадорлигини ошириш учун хизмат қилади).

Сўнгра “Тонг отмоқда”, “Ёмғир ёғар” шеърлари ифодали ўқилади, инновацион педагогик тафаккур тамойиллари (шаклдан мазмунга) асосида бадиий таҳлил қилинади. Ўқитувчи ўқувчиларнинг фикрларини умумлаштиш, мустаҳкамлаш, таҳлилни давом эттириш жараёнида Қ.Йўлдошевнинг “Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари” [7, 52], М.Мирқосимованинг “Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари” [9, 112] услубий қўлланмасидан фойдаланиши мақсадга мувофиқ бўлади. (Мавзуга мос танланган фанлараро интеграция асосидаги видеолар ва кўшиқлар намойиши (“Кўшиқлар бекати” усули) дарснинг эстетик жозибасини оширишга, ўқувчиларнинг адабиёт ва санъатга бўлган иштиёқларини оширишга хизмат қилади).

Дарс якунида ўқувчиларни тадқиқотчилик фаолиятига йўналтирувчи топшириқлар уйга вазифа қилиб топширилади:

1. Ахборот-ресурс маркази ёки интернет манбаларидан Рауф Парфининг шеъррий тўпламларини топиш ва табиат манзаралари – пейзаж тасвирланган шеърларидан намуналар ёд олиш.

2. Шоир шеърларида қўлланилган бадиий-тасвирий воситалардан намуналар кўчириш.

3. Ёмғир мавзусида яратилган асарлар рўйхатини тузиш.
4. Ёмғир тасвири билан боғлиқ расм, кўшиқ, аудио, видеолавҳаларни жамлаш.
5. Ёмғир ҳақида бадиий матн тузиш.
6. “Ўзбек адабиётида ёмғир тасвири” мавзусида жажжи тадқиқот яратиш.

Бунда тадқиқот методидан фойдаланишнинг муайян талаблари ҳисобга олиниши зарур.

2-соатдаги дарс ўқувчиларнинг тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантиришга йўналтирилган фанлараро интеграция асосидаги “Жажжи тадқиқот”лари билан танишишдан бошланади: шоир шеърларидан намуналар ёддан ўқилади, ижодкор шеърларида ишлатилган бадиий-тасвирий воситалар асосидаги расм-слайдлар, ижодий ишлар кўргазмаси баҳоланади; тўпланган кўшиқ, аудио, видео лавҳалардан намуналар намойиш этилади; ғолиб ўқувчининг тадқиқоти ўқиб эшиттирилади (“Жажжи тадқиқотлар” таҳлили “Ёш ижодкорлар” тўгарагининг навбатдаги машғулотида давом эттирилиши, чоп этишга тавсия этилиши, мактаб раҳбарияти томонидан тақдирланиши мумкин). Фикримизнинг исботи сифатида 11-“А”синф ўқувчиси Тўрабоева Санобарнинг изланишлари натижасини намуна сифатида келтирамыз:

Ўзбек адабиётида ёмғир тасвири

Севимли шоиримиз Рауф Парфининг уч тўртликдан иборат ушбу мўъжазгина шеъри таҳлилидан олган олам-олам таассуротлар мени ҳам илҳомлантириб, қўлимга қалам тутқазди.

Илмий адабиётларда “0,5-0,6 диаметрли суюқ томчи ҳолидаги атмосфера ёғини, булутдаги майда сув зарраларининг қўшилиб, йириклашувидан ҳосил бўладиган томчи сифатидаги ёғин” дея таърифланган ёмғир ҳақидаги манбаларни ўрганиш, уларни жамлашга киришар эканман, жуда кўп қизиқарли далилларнинг гувоҳи бўлдим. Олимларимизнинг бир томчи сувда 33 триллион молекула борлигини аниқлаганликлари ҳақидаги маълумот ҳам фикримнинг исботидир.

Қисқа давр мобайнида адабиётимизда ёмғир тасвирига доир 50 тадан ортиқ манба – санъат намунаси – “молекула” ни тўпладим. Қуйида ана шу манбалар мазмуни ҳақидаги умумий фикрларимни ўртоқлашмоқчиман.

Кузатган манбаларимизда ёмғир “осмоннинг кўз ёшлари”, “биллур севинч ёши”, “дур донаси”, “ғамхўр она”, “йипор (мушк)”, “барака томчилари”, “маржон кўз ёшлар”, “олтин ёмғирлар”, “марварид томчилар”, “ёқут маржон” каби бадиий-

тасвирий воситалар билан ифодаланганлигининг гувоҳи бўлдик. Ўктамхон Холдорова, Ўроқ Саидов каби ижодкорлар интоқ (нутқсиз нарсаларни нутқ эгаси сифатида тасвирлаш) санъатидан фойдаланиб, “қаҳрамон”ни “ўз тилидан гапиртиришгани” нинг тасвирини ҳам кузатдик:

Кўк парқуси булутнинг,

Севинч ёшиман биллур.

Табиатни эркалаб,

Сочиламан мисли дур.

Она – ерни соғиниб,

Чапак чалиб келаман.

Кўкдан юртга насиба,

Қувонч олиб келаман [16, 60].

Ёмғир тасвирига, дастлаб, энг қадимги адабий ёдгорликларда, хусусан, туркий халқларнинг қомусий олими Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” (XI аср) асарида, халқ оғзаки ижоди намуналари (мақол, топишмоқ, кўшиқ каби)да, хадисларда, кейинчалик, Алишер Навоий, Ҳофиз Шерозий каби аждодларимиз меросида дуч келамиз.

“Девони луғотит турк” асарида қуйидагича тасвир мавжуд:

Йағмур йағуб сачилди,

Турлук чечак сучулди (ялонғочланмоқ).

Йинжу (инжу) каби очилди,

Чиндан йипор (мушк) йўғрушур (йўғрилмоқ).

Мазмуни:

Ёмғир ёғиб сочилди,

Турли чечаклар кийимларини ташладилар.

Ёмғирнинг ёғиши билан инжу қоплари очилган каби бўлди,

Тупроқлар чиндан-да “йипор” (мушк) билан йўғрилмоқда.

Халқ мақолларида ёмғир тасвири билан боғлиқ ўринлар ўз аксини топган: “Ёмғир билан ер яшарар, Кўшиқ билан эл яшарар”, “Ёмғир – экиннинг жони”, “Ёз ёмғири ёндан ўтар, Қиш ёмғири жондан”, “Тоққа ёғса, чўл обод, Чўлга ёғса, эл обод”, “Эр туғилса – элнинг бахти, ёмғир – ернинг бахти”, “Булут йиғлайди, гул кулади”, “Савр ёмғири - сара олтин (Савр - қуёш йили ҳисобида иккинчи ойнинг арабча номи

бўлиб, 21 апрель билан 21 май оралиғидаги даврга тўғри келади. Бу ойни “ёмғир ойи” деб ҳам атайдилар) каби 30 тага яқин халқ мақоллари мавжуд.

Ёмғир ҳақида яратилган топишмоқларда метафора, ўхшатиш, аллитерация, такрор ва жуфт сўзларнинг ишлатилиши каби бадий-тасвирий восита ва усуллар етакчилик қилади: “Мени сўрайдилар, Кўринсам қочадилар”, “Шатур-шутур этади, Ерни чўкиб кетади”, “Осмондан ўйнаб тушар, Ерда чучвара пишар”, “Кўкда қилич чарақлар”, “Бири сепеди, бири ичади, бири ўсади”, “Тумшуксиз чумчуқ ер тешар”, “Новча йигит том тешар” каби 20 тадан ортиқ топишмоқларни жамладик.

Ўзбек халқи мавсумий маросимларга бой халқлардан бири саналади. Бу нарса халқнинг йилнинг тўрт фаслидаги яшаш тарзи, меҳнат турларига боғлиқдир. Лалмикор (ёмғир суви билан) деҳқончилик қиладиган аҳоли ўртасида баҳор ойларида ёгингарчилик кам бўлса, махсус ёмғир чақириш маросимлари ўтказилган. Ана шундай маросимлардан бири “Суст хотин” деб юритилади.

“Суст хотин” кўшиқларида деҳқонларнинг мўл ҳосил олишлари, халқнингтўкин-сочинликда ҳаёт кечирishi, етим-есирларнинг фаровон кун кўришлариҳақидаги орзу-истаклари ўз ифодасини топган:

Суст хотин, сузма хотин,
Кўланкаси майдон хотин.
Ёмғир ёғдир ҳўл бўлсин,
Еру жаҳон кўл бўлсин.

“Сел келди, селон келди”, “Ёмғир гадойи келди”, “Суст хотин”, “Қибладан булут келар”, “Ҳаво ёғсин зарчалаб”, “Ёмғир ёғалоқ”, “Ёмғир ёға бер”, “Ёмғир ёғсин” каби кўшиқлар ҳам “Суст хотин” маросим кўшиқлари сирасига киради.

Ислом оламида машҳур ва ишончли деб эътироф этилган олти ҳадислар тўплами муаллифларидан бири, муҳаддис (ҳадис илми билан шуғулланган олим) Абу Абдуллоҳ ибн Исмоил ал-Бухорий (194/810 – 256/870) нинг “Ал-Жомий ас-Саҳих” (“Ишонarli тўплам”) ҳадислар тўпланининг 34-бобидан 43-бобигача, 48-бобидан 61-бобигача бўлган сатрлар Оллоҳ таолодан ёмғир сўрамоқ, қурғоқчиликнинг олдини олмоқ масаласига бағишланганлигини ҳам кузатдик [4, 560].

Улуғ бобокалонимиз ҳазрат Алишер Навоий ҳам “Мажолис ун- нафоис” асарларида ёмғир ва унинг тасвири билан боғлиқ ажойиб воқеани ҳикоя қилганлар:

“Баҳор кунларининг бирида, булут ошиқ кўнгилдек ёш тўкиб, тўкилган ёшдан маъшуқа ваъдасидек сезилмас иплар ҳосил қилганда, Хуросон мулкида туркий ва

форсийда замонасининг маликул каломи бўлган Мавлоно Лутфий бу фақирга йўлиқди ва дедикки : бу ёмғирнинг торларини ҳатто ушлаб кўриш мумкин. Амир Хусрав хиндуча ашъорида бир ажиби ғариб маъни айтибдур ул будурким: маҳбуб баҳор кунларида бир ёққа бораётган экан, ёмғирдан ҳосил бўлган балчикқа тойиб йиқилар чоғида ёмғир риштаси (ипи)ни ушлаб, туриб кетибди. Фақир бу маънини эшитгач, хушҳол бўлиб, амир Хусравнинг бу дақиқ (нафис) хаёлига офаринлар ўқидум” [10, 445-446].

Табиатни севган, уни улуғлаган, гўзаллигидан завқлана олган Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” достонида табиатни топтаган, уни пайҳон қилган, бегуноҳ жониворларнинг қонини юз ариқ оқизган шоҳ Баҳром ва унинг арқони давлатини ёмғир селига дучор қилиб, ерга чўктиргани бежиз эмаслигидан огоҳ бўласан, киши, атрофингдагиларни огоҳ қилгинг келади, кишининг:

“Хулосаи калом, юз ариқ қон оқиб, ҳар бир ариқ ер юзини балчикқа, от оёғи эса, у ерларни ботқоққа айлантириб турганда, осмондан ёмғир ҳам қуяверса, ёққанда ҳам шундай ёғсаки, ёмғирни олам халқи устига дарё каби оқизса-да, фалак ундан хижолатда қолса, одам қаерда қимирласа, ўша ер чўкадиган бўлса, бу пайтда эл-улус ўз ҳаётидан кўзини юмса айб эмас.

Нихоят, шу айтганларимизнинг ҳаммаси бир бўлиб, бир дамда ов қилаётган одамларнинг барчасини ер ютиб, нобуд қилди-қўйди” [11, 525].

Халқимизнинг бебаҳо дурдоналаридан, мумтоз адабиётимизнинг сарчашмаларидан баҳра олган XX аср адабиёти вакиллари ижодидан ҳам “олтин ёмғирлар” нинг “марварид дур доналари”ни теришга ҳаракат қилдик. Натижада, Уйғун, Мақсуд Шайхзода, Азим Суюн, Рауф Парфи, Омон Матчон, Салим Ашур, Икром Искандар, Ғайрат Худойназаров, Инобат Нормуронова, Дилором Исмоилова, Муҳаммаджон Имомов, Абдурахмон Холмурод, Ўктамхон Холдорова, Фазлиддин Давронов, Феруза Темирова, Маҳмуд Тоиров, Ж.Раззоқов, Анвар Исроилов, Ғофир Курбон, Эрмамат Нурматов, Абдулла Шер, Оташ Холмирзаев, Рустам Долимов, Ориф Одилхонов, Хайриддин Салоҳ каби пейзаж усталарининг шеърдан марварид шодаларини тизишга уриндик.

Биз ҳам **ташбеҳона** сўз юритсак, **денгиз** (ўзбек адабиёти)дан **томчи** (ёмғир тасвири)ни **излаш**:

Гўё кўкка чиқиб денгизлар

Сузилади улуғ ғалвирдан.

Мақсуд Шайхзода:

Шўх томчилар занжир боғлашиб,
Осилибди бир ип сингари.
Гўё арқон учидан ушлаб,
Тирмашилса мумкин юқори.
Сойга иниб тушган қатралар
Рақс этарди, кўпикланарди,
Чўмиларди сув ичра сувлар.

Ўктамхон Холдорова:

Ёмғир қуяр,
Қўзикорин – соябоннинг
Тагида довдир -
Майсажонлар қикирлашар
Бамайлихотир [16, 6].

Икром Искандар:

Ёмғир ёғар...
Қулоқларга қочиб киради
Шитирлаб,
Ёмғирда ивиб кетган
Бир товуш [7, 180].

Рауф Парфи:

Ёмғир ёғар, гўё ёғилар,
Иссиқ тупроқ устига маржон [13, 81].

Ёмғир ёғиб чиқди тун бўйи,
Тонг оқарди, тинмади ёмғир.
Бузилгандек осмон уйи
Ерга қараб йиғлайди оғир [13, 225].

Шухрат:

Булут – тўрва сўкилиб кетди,
Марваридлар тўкилиб кетди.
Қанча тансиқ, азиз бўлмасин,
Майса бели букилиб кетди [18, 66].

Феруза Темирова:

Деразамдан боқсам: маржон кўз ёшлар

Булутлар кўзидан аста тўкилар.

Кел, осмон, иккимиз бўламиз сирдош

Недан сенинг баъзан чокинг сўкилар [8, 2].

Табиат билан инсон кўзга кўринмас ришталар билан боғлиқлигини ички ва ташқи олами уйғун, гўзалликни ҳис эта оладиган кишиларгина идрок қилсалар керак: “Ёмғир шиғалаб ёғяпти. Баҳор ёмғири... Майсалар япроғида марварид томчилар. Олтин тупроқлар қорайиб “оппоқ дур”нинг уруғларини мунтазирлик билан кутишмоқда. Она-ер меҳрига ишқ кўйган деҳқонлар эса дала шийпонида давра қуриб, ёмғирнинг сирли кўшиғига маҳлиё бўлиб ўтиришибди. Шу пайт уларнинг орасидан отилиб чиққан кўк куйлакли ёшгина қиз юзларини ёмғирга тутди. Томчилар (“олтин томчилар”- К.А.) бўлса, унинг қуюқ қошларидан, тамшаниб турган лабларидан, тим қора сочларидан мириқиб бўса оларди. У шундай қувноқ, шод эдики, шу дамларда бутун оламда ундан бахтиёр одам йўқ эди. У гир-гир айланиб қайноқ бир эҳтирос билан шивирларди: “Оҳ, марварид томчилар! Баҳор ёмғирлари. Қанийди ҳамма ёмғирлар сиздайин ҳаётбахш, дилрабо бўлса!... [12, 14-15].

Эрмамат Нурматов, Ғофир Қурбонов, Оташ Холмирзаев, Ориф Одилхонов, Абдулла Шер, Азим Суюн, Усмон Азим каби шоирлар баҳор, ёз, куз ёмғирларининг бетакрор лавҳаларини чизадилар [19, 37; 17, 129].

30-йиллар лирикасининг гўзал намунаси ҳисобланган Уйғуннинг “Назир отанинг ғазоби” шеъри қаҳрамони йил бўйи тер тўкиб етиштирилган оқ олтин ҳосилининг нобуд бўлишидан ташвишга тушиб, табиат қонунларига қарши бормоқчи бўлади ва ёмғирга нисбатан қаҳрли сўзлар айтади (қузатган манбаларимиздан фақат шу мисралардагина “қаҳрамонимиз”нинг салбий сифатланишига дуч келдик):

“Тавба...

Бу лаънати, асти нима қилади?!

Қани энди... бўға бошласам?

Иложи бўлса-ю, лаънатини

Тилка-тилка қилиб ташласам!...”

Ҳозирги кунда ватанпарвар отанинг бу гаплари кўпчиликка баландпарвоз туюлса-да, бизнинг назаримизча, ҳар бир инсонда, айниқса, ёшларимизда, ўз

меҳнатини кадрлаш, юрт, халқ фаровонлиги учун қайғуриш ҳисси шаклланиши, камол топиши ва авлоддан-авлодга ўтиб бориши жуда катта аҳамиятга эгадир.

Маҳмуд Тоировнинг лирик қаҳрамони – ошиқ – марварид томчилар ҳам “ёмғир бўлиб” ёр васлига етишишни орзу қилади:

Ёмғир бўлиб юзингни ўпсам,
Сочларингда қолсам осилиб.
Майса бўлсам йўлингда, санам,
Товонингда кетсам босилиб [15, 81].

“Ёз кечаси”, “Яна қайтиб келдим”, “Юрак” шеърлари матни устида ишлаш, таҳлил қилиш намунадаги тартибда ўтказилади.

Хулоса

Умумий ўрта таълим мактаблари адабиёт дарслари жараёнида ўқувчиларнинг тадқиқотчилик қобилиятини ривожлантиришда инновацион таълимнинг узвий қисми сифатида фанлараро интеграциядан фойдаланиш ўқувчилар шоирнинг барча шеърлари юксак бадиияти билан ажралиб туришини чуқурроқ тушунишига; унда қўлланган бадиий-тасвирий воситалар ҳақидаги назарий ва амалий билимларини мустаҳкамлашга, лирик асарларни таҳлил қилиш, мустақил, ижодий ишлаш малакаларини ривожлантиришга; уларнинг адабиёт ва санъат беқиёс қудратга эга эканлигини ҳис этиш, бадиий ва эстетик дидларини камол топтириш; санъатга, она-Ватанга, жонажон табиатга муҳаббат, ифтихор ҳисларини тарбиялаш, интеллектуал салоҳиятли, креатив фикрлайдиган, табиат ва жамият ҳодисаларини ўзаро боғлиқлик ва яхлитликда тушунадиган, ҳар томонлама баркамол шахс бўлиб вояга етишига хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Ёшлар маънавиятини юксалтириш, уларнинг бўш вақтини мазмунли ташкил этиш бўйича муҳим вазифалар белгилаб берилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 19 мартдаги видео-селектор йиғилишида сўзлаган нутқи // Халқ сўзи, 2019 йил 20 март.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 240-сон қарори. “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Президент, ижод ва

ихтисослаштирилган мактабларни ривожлантириш агентлигининг фаолиятини янада такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”. Тошкент ш., 2020 йил 18 апрель.

3. Абдурахмон Холмурод. Оҳанг. Шеърлар. – Т.: Ўзбекистон – Ёзувчи, 1994. – Б. 15.
4. Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Ҳадис: 4 китоб. 1-китоб. Ал-Жомий ас-Саҳих: (Ишонарли тўплам). – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1991. – 560 б.
5. В.То‘хлиев. Adabiyot [Matn]: darslik-majmua (11-sinf). 2-qism / В.То‘хлиев [va boshq.], – Т.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2018. – В. 80-87.
6. Ёлкин: Шеърлар. Ф.Камол тўплаб, нашрга тайёрлади. – Т.: Ёзувчи, 1991. – Б. 180.
7. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари: Мактаб ўқитувчилари, илмий ходимлар, талабалар учун. – Ўқитувчи, 1996. – Б. 89.
8. Маҳорат мактаби // 2002 йил, 15 октябрь. 18(48) – сон.
9. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. – Т.: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2006. – Б. 36.
10. Navoiy, Alisher. To‘la asarlar to‘plami: 10 jildlik. 9-jild: Lison ut-tayr. Majollis ul-nafois. Mahbub ul-qulub. Munshaot. Vaqfiya.– Т.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – В. 445-446.
11. Навоий, Алишер. Сабъаи сайёр: (Насрий баёни билан). – Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. – Б. 525.
12. Раззоков Ж. Марварид томчилар. Шингил ҳикоялар ва ҳажвиялар. Т.: 1989. – Б. 14-15.
13. Рауф Парфи. Сайланма [матн]. 2 жилдлик, 1-жилд. – Т.: Muharrir, 2022. – Б. 81, 225.
14. “Тест синовларига тайёргарлик қандай?” 1-мақола. 2020 йил 27 апрел. : Давлат тест маркази матбуот хизмати.
15. Тоиров Маҳмуд. Муҳаббат шеваси: Шеърлар. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – Б. 81.
16. Холдорова Ўқтамхон. Соғинч кунлари: Шеърлар. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990. – Б. 6.

17. Шер Абдулла. Куз ҳилоли: Лирика: – Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – Б. 129.
18. Шухрат. Лирика. – Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1973. – Б.66.
19. Қурбон, Ғофир. Кўнгил ёғдуси: Шеърлар. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995. – Б. 37.

SUBSTANSIAL TILSHUNOSLIKDA POLISEMIYA MUAMMOLARI

DİLBİLİMİNDE ÇOK ANLAMLILIK SORUNLARI

Problema of Polysemy in Substantive Linguistics

Lola YUSUFOVA*

Abstract

This article will consider polysemantic and synonnyous words present in all languages, especially in substantive linguistics, their structure, formation and use, as well as the problems of polysemy arising in the process of use and their solution. In addition, information is given that the aspect of paradigmatic disparity related to semantics, i.e., synonymy, parallelism, and the aspect related to form, i.e., homonymy, polysemy, have been studied to a certain extent in Uzbek linguistics.

Keywords: Polysemantic, synonym, polysemy, units, linguistics, translation, context, communication, phrase.

Annotatsiya

Mazkur maqolada barcha tillarda mavjud bo'lgan, xususan, substansial o'zbek tilshunosligidagi polisemantik va sinonim so'zlar, ularning tarkibi, yasalishi va ishlatilish o'rnini hamda qo'llanilish jarayonida kelib chiqadigan polisemiya muammolari va ularga yechim haqida so'z boradi. Bundan tashqari, paradigmatic nomutanosiblikning ma'nodoshlik bilan bog'liq jabhasi, ya'ni sinonimiya, parallelizm ham, shakldoshlik bilan bog'liq jabhasi, ya'ni omonimiya, polisemiya ham o'zbek tilshunosligida ma'lum darajada o'rganilganligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Polisemantik, sinonim, polisemiya, birliklar, tilshunoslik, tarjima, kontekst, kommunikatsiya, ibora.

Genişletilmiş Özet

Çok anlamlılık (polisemi), bir kelimenin birkaç farklı anlama sahip olmasıdır. Bir başka deyişle çok anlamlılık denilen olgu, bir kelimenin birden fazla farklı anlamının ifade

---

* O'zbekiston Milliy universiteti talabasi.

Özbekistan Milli Üniversitesi öğrencisi, yusupoval439@gmail.com

edilmesidir. Çok anlamlılık, dilbilimde yaygın bir olgudur ve dillerin gelişimi sırasında kelimelerin anlamsal özelliklerinin zenginleşmesinde önemli bir rol oynar. Her çokanlamlı kelimenin bir temel, başlangıç anlamı vardır ve daha sonra bu temel anlam yeni anlamlar yani taşınabilir anlamlar kazanır.

Örneğin Özbekçede "kapı" anlamına gelen *eşik* kelimesi şu anlamlara sahiptir:

1. Bir odaya veya binaya giriş görevi gören ve insanların geçmesi için tasarlanmış kapı benzeri bir cihaz.

2. Avlu veya katlar arası giriş yeri.

3. Giriş veya çıkışa erişim, imkân.

4. Başlangıç, bitiş noktası.

Eşik kelimesinin çok anlamlı bir yapıya sahip olduğunu gösteren birçok farklı anlamı olduğu görülmektedir. Çok anlamlı kelimelerin konuşma sürecinde farklı anlamlarda kullanılması ve yeni anlamların ortaya çıkması sonucunda dilin kelime hazinesi sürekli olarak büyümekte ve zenginleşmektedir. Çok anlamlılık olgusu dilin gelişimi açısından oldukça önemlidir. Çok anlamlılık, kelimenin çok yönlü ve karmaşık bir olgudur ve her kelimenin sözcüksel anlamının gelişimi, açık, doğrudan kelimeye odaklanan bir yaklaşım ve yorum gerektirir.

Kelimenin çoklu anlamları sadece metinde belli olmaktadır. Örneğin *köz* "göz" kelimesi "organ adı" anlamında *onamning ko 'zi hali yaxshi ko 'radi* "annemin gözü hala iyi görür" cümlesinde; *teshik* "delik" anlamında *buloqning ko 'zi, ignaning ko 'zi* "pınar gözü, iğne gözü" ifadelerinde ortaya çıkmaktadır. "Çok anlamlı kelimeler" ifadesi, bir kelimeyi veya ifadeyi birkaç farklı anlamla temsil eden kelimeler için kullanılır. Bu Türkçe kelimelerin temel özelliği, anlamları arasında herhangi bir bağlantı ortamı veya bağlamın bulunmamasıdır. Bu anlamlar genellikle kişisel kavramlar, düşünceler, sesli ifadeler vb. olabilir.

Çok anlamlı kelimeler genellikle kendi kendini harekete geçirmesi bakımından ilgi çekicidir çünkü anlamları değişebilir ve bazı durumlarda zorluklara ve hatalara neden olabilir.

Çok anlamlı kelimeler şiirde, öyküde, düzyazıda ve diğer edebi eserlerin yanı sıra genel olarak geçerli metinlerde ve diğer her şeyde kullanılır. Anlamları bağlamlarına göre tanımlanır ve anlamları değiştirilebilir, geri döndürülebilir veya tanımlanabilir. Örneğin Özbekçe *yaşırım* "gizli" kelimesi çok anlamlı bir kelime olarak kabul edilir. Farklı anlamları

olduğu için bağlama bakmak gerekir. Çünkü metinde *yaşırın* kelimesi "gizemli", "gizli", "şaşırtıcı" veya "sevimli" anlamlarına gelebilir.

Çok anlamlı kelimeler; edebi dil, şiirsel ifadeler, deyimsel sözler, vecizeler ile ilgili olabilir. Anlamları ruh haline ve kişisel deneyime bağlı olarak değişebilir. Ayrıca günümüz dil biliminde çok anlamlı kelimeler olumlu anlamlarının yanı sıra argo, jargon kelimeler olarak da kullanılmaktadır.

Özbekçede çok anlamlı bir kelime olan *yer* kelimesinin anlamları üzerinde duralım. *Yer* kelimesi aşağıdaki dokuz anlamı içerir:

1. "Dünya gezegenimizin yüzeyi, üst tabakası": *Akmal boshini qo'llari orasiga olib, yerda o'tirardi*. "Ekmel, başını elleri arasına alıp yerde oturuyordu." (O. Yakubov, "Er boshiga ish tushsa", 146).

2. "Gezegenimizin gökyüzüne bakan yüzeyi": *Momaqalldiroq yer-u ko'kni larzaga solib qaldiraydi*. "Gök gürültüsü yeri ve gökyüzünü sallar". (Said Ahmed, Ufq, 151).

3. "Dünya, gezegenimizin yüzeyinin belirli bir dikey kalınlığa sahip bir tabakası" ("gezegenimizin belirsiz kalınlığa sahip dikey bir yüzeyi"): ... *yarmigacha yerga kirib ketgan parovoz yonida xira chiroq ko'rindi*. "...yarısına kadar yere saplanmış olan lokomotifin yanında loş bir ışık görüldü". (Abdullah Kahhar, Sarob, 291).

4. "Gezegenimizin ziraat yapmaya uygun, mahsul köklerinin batmasına yetecek kalınlıktaki seviyesi": *Dehqon yer haydab, urug' sochmaguncha, xirmon qayoqda*. "Çiftçi toprağı sürüp tohumları ekene kadar harman nerededir?" (Jondir Abdullahanov, To'fon, 223).

5. "Herhangi bir olayın meydana geldiği yer, bir nokta ("bir olayın meydana gelmesi, bir eylemin gerçekleştirilmesiyle ilgili olan bir yüzey, kısım"): *Kuyovning mahallasida ham bolalar ikki yerda yo'l tutishga tirishdilar*. "Damadın mahallesinde de çocuklar iki yerde yol tutmaya çalıştılar." (Aybek, Qutlug' Qon, 105).

6. "Bir adla anılan coğrafi bölge, alan": *Bu yerning noz-u ne'mati jannatda ham topilmaydi*. "Bu toprakların nimetleri cennette bile bulunmaz." (Aybek, Oltin vodiyyan shabadalar, 385).

7. "Belli bir mesafede bulunan bir nokta, menzil": *Ziyodaxon Sharofatni ancha yergacha surib olib ketdi*. Ziyade Han, Şerafet'i epey bir yere kadar götürdü. (Abdullah Kahhar, Qo'shchinor chiroqlari, 238).

8. "Nesnenin yūzeyinde bulunan bir nokta": *devorning... har yer-har yeridan qizil sopol parchalari ko'rinib turadi edi*. "Kırmızı çömlek parçaları duvarın her yerinden görülebiliyordu. (Abdullah Kahhar. Qo'shchinor chiroqlari, 157).

9. "Üzerinde yaşadığımız, Güneşin etrafında dönen üçüncü gezegen": *Yerda inson yetisha oladigan va uning baxtiga munosib bo'lgan yagona narsa faqat mehnatdir*. "Bir insanın yeryüzünde başarabileceği ve mutluluğuna layık olduğu tek şey sadece iştir." (Jondir Abdullahanav, To'fon, 279).

Çok anlamlılık, bir kelimenin birden fazla anlamı olduğu bir durumdur. Bu sorun, dil öğretimi, çeviri, metin çözümlemesi ve diğer dil disiplinlerinde defalarca değiştirilebilen ve türetilen sözcüklerle ilgili olabilir. Çokanlamlılık sorunlarının çözülmesi, dil bilgisi, çeviri, metin analizi ve iletişim alanlarındaki önemli ilerlemeler özgürce uygulanabilir ve dil biliminin çeşitli alanlarında açıklama ve anlam sürecinin geliştirilmesine yardımcı olabilir.

Kirish

Polisemiya har qanday tilda ham salmoqli o'rin tutadi. Til boyligi faqat so'zlar, iboralar bilangina emas, so'zlarning leksik ma'nolari bilan ham o'lchanadi. Demak, so'zlarning ko'p ma'noliligi – polisemiya til boyishida o'z o'rniga ega. Tildagi polisemiya hodisasi juda qadimdanoq olimlar diqqatini o'ziga jalb qilib keldi. Eramizdan avval uni falsafa va uslubiyat nuqtayi nazaridan o'rganishdi. Tilshunoslarning qayd etishicha, bu masala bilan xitoy va hind olimlari, eramizning boshlarida esa yunonlar ham shug'ullanishgan ekan. O'rta Osiyoning buyuk leksikografi Mahmud Qoshg'ariy ham o'zining mashhur "Devonu lug'atit turk" kitobida turkiy polisemantik so'zlarni qayd etadi. (И.В.Арнольд, 1959).

Ma'lum tilda polisemantik so'zlar vujudga kelish imkoniyatlarining ko'p bo'lishi va tilda polisemiyaning nihoyatda taraqqiy etganligi fikr ayirboshlash uchun hech mahal qiyinchilik tug'dirmaydi. Uning taraqqiyoti obyektiv mavjudotni o'zaro bog'liq holda anglash, ularni qiyosiy o'rganish, taraqqiyotlarning tilda aks etib turishi kabilar natijasi bo'ladi. Ya'ni polisemiya sivilizatsiya belgisidir. Qaysi xalqda fan, texnika, madaniyat, san'at taraqqiy etgan bo'lsa, o'sha xalq obyektiv borliqning o'zaro aloqasini shuncha ko'proq ko'radi, ularni bir-biriga ko'proq qiyos etadi va bular tilida ko'proq o'z aksini topadi. So'z ma'nolarini o'zgartirib turuvchi taraqqiyotlar ketma-ket sodir bo'lib turadi. Bu esa polisemantik so'zlar taraqqiyoti uchun sabab bo'ladi, ya'ni insonning o'z atrofini o'rab turgan borliqni umumlashtira olishi bilan bog'liq holatda polisemiya mavjud va taraqqiy

etadi. (M.Mirtojiyev,1984).

Asosiy qism

Polisemantik soʻz taraqqiyoti natijasi omonimlarning vujudga kelishi uchun asos boʻla oladi. Agar polisemantik soʻz maʼnolari turli yoʻllar bilan taraqqiy etsa, uning maʼnolari oʻrtasidagi aloqa uziladi, yaʼni u birdan ortiq soʻzga differensatsiya boʻlib, omonim vujudga keladi. Leksik maʼnolarning tobelilik natijasidagi taraqqiyoti polisemantik soʻz maʼnolari oʻrtasidagi aloqaning uzilishiga sabab boʻlishi mumkin. Polisemantik soʻz maʼnolari faqat bosh maʼno taraqqiyotidagina iborat boʻlmay, balki bosh maʼnodan hosil boʻlgan koʻchma maʼnodan ham hosil boʻladi.

Soʻz maʼnolarining bunday hosil boʻlishi jarayonida oraliqdagi biror maʼno vazifadoshlikning natijasi boʻlib qoladi. Vazifadoshlik yoʻli bilan koʻchma maʼno hayotda eskirib qolgan nomdoshlanuvchining nomdoshlovchini siqib chiqarib yuborishi natijasida hosil boʻladi. Natijada, nomdoshlovchini ifoda etuvchi koʻchma maʼno yoʻqolib, uning oʻrniga nomdoshlanuvchini ifoda etuvchi boshqa koʻchma maʼno qoladi. Bu esa avvalgi koʻchma maʼnolar bilan siqib chiqarib yuborilgan koʻchma maʼnodan keyingi vazifadoshlik natijasida hosil boʻlgan koʻchma maʼno oʻrtasida aloqa, yaʼni bogʻliqlikning uzilishiga sabab boʻladi. Polisemantik soʻz vazifadoshlik natijasida hosil boʻlgan koʻchma maʼno oldidan differensatsiyaga uchrab, omonim vujudga keladi.

Natija va muhokama Paradigmatik nomutanosiblikning maʼnodoshlik bilan bogʻliq jabhasi, yaʼni sinonimiya, parallelizm ham, shakldoshlik bilan bogʻliq jabhasi, yaʼni omonimiya, polisemiya ham oʻzbek tilshunosligida maʼlum darajada oʻrganilgan: M.Asqarova, F.Ubayeva, A.Berdialiyeva, R.Sayfullayeva, A.Mamajonov, B.Toʻychiyev va boshqalarning tadqiqotlari shular jumlasiga kiradi. (Asqarova M.A. Oʻzbek tilida ergashish formalari va ergash gaplar. – T.: Fan, 1966; Ubayeva F. Hol kategoriyasi. T.: Fan, 1971, Berdialiyev A. Ergash gapli qoʻshma gap konstruksiyalarida semantik-signifikativ paradigmatika. – T.: Fan, 1989.)

Substansial tilshunoslikda polisemiya, bir soʻz yoki iboraning bir nechta turli maʼnolarga ega boʻlish holatidir. Bu tilshunoslikda til oʻqitish va tarjima jarayonlarida muhim muammo boʻlib, til foydalanuvchilari uchun maʼnoni toʻgʻri tushunishni qiyinlashtiradi. Polisemiya odatda tilning oʻzining rivojlanishiga, tarixiy va madaniy tajriba bilan bogʻliq boʻlib, soʻzning maʼnolari va konteksti yoki soʻzning oʻzining oʻzgartirilgan

ma'nosiga olib keladi. Bu esa bir so'zning bir nechta turli kontekstlar va muhitlar orqali turli ma'noni anglatishi mumkinligini anglatadi. Misol uchun, "bank" so'zi "moliyaviy institut" deb ham, "oqim" yoki "sohalar" deb ham tushunilishi mumkin. Substansial tilshunoslikda polisemiya tilning iste'mol sohasidan, tarjimadan va tarjima qiluvchilar tomonidan kashf etilishi kerak.

Polisemik so'zlarning ma'nosini ko'rsatilgan gapdan tashqari tushunib bo'lmaydi, shuning uchun kontekstni qarab tushunishning muhim ahamiyati mavjud. Tilshunoslikda polisemiyaning mavjudligi va u bilan birikmagan ehtimollar tarjimachilar uchun katta muammo bo'lib turadi. Tarjimachilar tilshunoslik asosida so'zning mavjud bo'lgan barcha ma'nolarini tushunish va mos holatlarda to'g'ri tarjima qilishga harakat qilishlari kerak. Juda ham ko'p til, masalan, ingliz tilida "light" so'zi polisemikdir va "yorug'lik", "yengil", "ko'prik", "yulduz" deb qo'llaniladi. Bu esa til foydalanuvchilar uchun polisemik so'zlarning to'g'ri ma'nolarini topish va foydalanishni qiyinlashtiradi. Shuningdek, tilshunoslikda polisemiya hamda kontekstning ahamiyati, til o'qitish va tarjima sohasida o'rganishning muhim qismidir. Tilni to'g'ri tushunish uchun, so'zlarning bir nechta ma'nolari bilan biriktirilgan kontekstlar va matnlar yordamida ma'nolarni aniqlash va tarjima qilish kerak. Polisemiya til o'qitish jarayonida quyidagi muammolarga olib kelishi mumkin: 1. Ma'noni noaniq tushunish: Polisemik so'zlarning bir nechta ma'noli bo'lishi o'qituvchilar uchun talabni oshiradi. O'qituvchilar o'quvchilarga har bir ma'noni tushunishni o'rgatish, ularni kontekst asosida foydalanishni o'rgatish va mos holatlarda so'zlarni to'g'ri tarjima qilish uchun qo'llanishini tushuntirishga intilishadi.

2. Tushuntirishning qiyinchiligi: Polisemik so'zlar o'qituvchilar uchun tushuntirishda qiyinchiliklar tug'dirishi mumkin. O'qituvchilar har bir ma'noni to'g'ri tushunish va foydalanishning muhimligini aniqlashni o'rgatish uchun qiynalishadi. Ular o'qitish jarayonida o'quvchilarning ko'nikmalari va tarjima qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga intilishadi. Bu ko'p vaqt talab qiladi.

3. Tarjimada muammo: Polisemik so'zlarning mavjud bo'lgan ma'nosi tarjima jarayonida muammo yaratishi mumkin. Tarjima qiluvchilar o'zgartirilgan ma'noni yoki ko'rsatilgan kontekst asosida to'g'ri tarjima qilish lozimligini tushuntirishga intilishadi. Shuningdek, tarjimonlar ma'nolarni to'g'ri anglash uchun kontekstni va so'zning to'g'ri ma'noda qo'llanilish tartibini tushunish kerak.

4. Kommunikatsiyada noaniqlik: Polisemik so'zlarning mavjudligi, muloqot va kommunikatsiya jarayonida noaniqliklarga olib kelishi mumkin. Agar bir o'quvchi yoki

tarjimon polisemik soʻzning boshqa maʼnonisini tushunmasa, muloqotda nazariy qiyinchiliklar va noaniqliklar hosil boʻlishi mumkin. Polisemiya muammolarini yengish uchun quyidagi usullardan foydalanishingiz mumkin:

1. Kontekstni tahlil qilish: Polisemik soʻzning maʼnosi va foydalanishi kontekst asosida oʻzgarishi mumkin. Maʼnoning aniqlanishi uchun soʻzning berilgan kontekstida boshqa soʻzlar va gaplar bilan biriktirilgan maʼnoni tahlil qilish kerak. Ushbu kontekstga qaraganda soʻzning maʼnosi aniqlanishi va tushunilishi osonlashadi.

2. Misollar va koʻrsatmalar: Polisemik soʻzlarning bir nechta maʼnosi bilan misollar va koʻrsatmalar ishlatish yordam beradi. Maʼnoni oʻrganish uchun oʻquvchilarga real hayotda soʻzning qaysi maʼnosi qanday holatlarda foydalanishini koʻrsatish, misollar va koʻrsatmalar orqali tushuntirishning amaliy usulini taʼminlaydi.

3. Tarjimada soʻzning har bir xususiyatlarini hisobga olish: Polisemik soʻzlarni tarjima qilayotgan va tarjima qiluvchilar uchun qiyinlik tugʻdiradigan muammo boʻlishi mumkin. Tarjima qilishda soʻzning konteksti va qoʻllanilishining xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Maʼnoni toʻgʻri tarjima qilish uchun tarjima qiluvchilar soʻzning barcha maʼnolari va ulardan biri boʻlgan maʼnosini aniqlashga intilishadi. Tarjimaning vazifasi soʻz va gapning maʼnosini bera bilishgina emas, balki muallif uslubining ichki energiyasidan kelib chiqadigan eng nozik va nafis xususiyatlarini, chunonchi badiiy ohang soʻz va soʻzlar tizmasining zamirida yashirinib yotgan semantik hodisani, har bir muallifning oʻziga xos yumor yaratish xususiyatini, uning soʻz tanlash va soʻz biriktirish borasidagi yangiligi badiiy asarning eng muhim xossasi boʻlgan.

Xulosa

Xulosalaydigan boʻlsak, sinonim soʻzlar shunchaki hashamdorlik emas, balki tilning chinakam boyligidir. Sinonimlar soʻzning maʼnoli shakllaridan biri boʻlib, talaffuzi, yozilishi har xil, birlashtiruvchi maʼnosi bir xil boʻlgan qoʻshimcha maʼno nozikligi, emotsion maʼnosi qoʻllanilishi kabi bir qator xususiyatlari bilan oʻzaro farqlanadigan soʻzlardir. Sinonim soʻzlar haqida soʻz borar ekan, biz sinonimlarni tilshunoslikda asosan ideografik va stilistik turlarga boʻlamiz. Yuqoridagi taʼriflarga koʻra, sinonimiya asosan semantik koʻrinish har qanday holatda ham sinonimlarni belgilash stilistik meʼzonlar, boshqa meʼzonlar va birikadigan sof semantik meʼzonlar asosida amalga oshiriladi. Leksik maʼno hamma vaqt muayyan soʻzning semantik tarkibiga kiradi. Soʻzda grammatik maʼno ham, soʻzlovchining oʻz nutqiga boʻlgan munosabatini bildiruvchi maʼno ham bor. Biroq

bularning o'zi leksik ma'no bo'la olmaydi. Leksik ma'noli so'z gap bo'lagi vazifasini bajaradi, shuningdek, morfologik kategoriyalar ma'nosi, emotsional-ekspressiv va uslubiy ma'no ifodasini beradi.

Adabiyotlar

1. И. В. Арнольд, Лексикология современного английского языка, М., 1959. – 47б.
- М. Mirtojiyev. O'zbek tilida polisemiya. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1984. – 9b.
- М. Mirtojiyev. O'zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 288 b.
- Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 536 с..
- O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000-2005.
- Юнусов Р. Полисемия и синонимия имён существительных места в современном узбекском литературном языке, 1974. – 8b.
- Roziqova G. Z. O'zbek tilida sintaktik polisemiya, 1999. – 4b.

“QIRQ BESH KUN” ROMANIDA POLVON OBRAZINING BADIY TALQINLARI

“KIRK BEŞ GÜN” ROMANINDA PEHLİVAN KARAKTERİNİN EDEBİ YORUMU

Artistic interpretations of the image of a wrestler in the novel “Forty-five days”

Mahbuba ISMONALIYEVA*

Abstract

The political changes that began in the Soviet society in the mid-fifties of the last century, the deepening of the country's economic crisis by the seventies, and the difficult living conditions of the people of the Union proved that the ideas of a communist society cannot be realized. In addition, the cultural policy carried out for almost a century has led to people's departure from the concept of national identity, values and traditions. A mood of spiritual and moral decay, arbitrariness, and indifference appeared in the society. Such factors created the need for artistic perception of the current era in the literature of the Union republics, reawakening of the concept of national identity in people's thinking and understanding the place of values in the life of society. In the 1970s, the image of a wrestler became active in Uzbek prose as a representative of values, a symbol of a morally and morally perfect person. In the literature of this period, the first novel of the “Ufq” trilogy – “Forty-five days” appeared as the first work in which the image of the Uzbek wrestler was artistically interpreted. The author glorifies the labor courage of the nation in the description of the events of the completion of the Big Fergana Canal in forty-five days based on manual labor, which has become a symbol of the creativity and unity of the Uzbek people. He artistically re-perceives the attitude to the concept of national identity, the importance of customs and values in the society. Through the life of valley wrestlers who became the heroes of canal construction, it sheds light on the issue of human and value.

Keywords: “Years of stagnation”, socio-moral conditions, national-social mood, Big Fergana channel, “Ufq” trilogy, wrestler, values of wrestling.

Annotatsiya

---

* Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti
Andican Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi, ismonaliyeva94@gmail.com

O'tgan asrning elliginchi yillari o'rtalaridan Sho'ro jamiyatida boshlangan siyosiy o'zgarishlar, yetmishinchi yillarga kelib mamlakat iqtisodiy inqirozining chuqurlashib borishi, Ittifoq aholisining og'ir turmush sharoiti kommunistik jamiyat haqidagi g'oyalarni amalga oshirib bo'lmasligini dalilladi. Bundan tashqari, salkam bir asr davomida olib borilgan madaniy siyosat xalqlarning milliy o'zlik tushunchasidan uzoqlashishiga, qadriyatlar, urf-odatlarining oyog'osti bo'lishiga olib keldi. Jamiyatda ma'naviy-axloqiy tubanlashuv, o'zboshimchalik, befarqlik kayfiyati yuzaga chiqdi. Mana shunday omillar Ittifoq respublikalari adabiyotida mavjud davrni badiiy idrok etish, xalq tafakkurida milliy o'zlik tushunchasini qayta uyg'otish va qadriyatlarning jamiyat hayotidagi o'rnini anglash ehtiyojini yuzaga chiqardi. 70-yillar o'zbek nasrida polvon obrazi qadriyatlar ifodachisi, ma'naviy-axloqiy barkamol shaxs timsoli sifatida faollashdi. Ushbu davr adabiyotida “Ufq” trilogiyasining birinchi romani – “Qirq besh kun” o'zbek polvoni obrazi badiiy talqin etilgan ilk asar o'laroq maydonga chiqdi. O'zbek xalqining bunyodkorligi, hamjihatligi timsoliga aylangan Katta Farg'ona kanalining qirq besh kun ichida qo'l mehnati asosida qurib bitkazilishi voqealari tasvirida muallif millatning mehnat jasoratini ulug'laydi. Jamiyatda milliy o'zlik tushunchasiga bo'lgan munosabatni, urf-odatlar, qadriyatlar ahamiyatini qayta badiiy idrok etadi. Kanal qurilishi qahramonlariga aylangan vodiy polvonlari hayoti orqali inson va qadriyat masalasini yoritib beradi.

Kalit so'zlar: “Turg'unlik yillari”, ijtimoiy-axloqiy sharoit, milliy-ijtimoiy kayfiyat, Katta Farg'ona kanali, “Ufq” trilogiyasi, polvon, polvonlik qadriyatlari

Genişletilmiş Özet

Türk dillerinde *er*, *erlik*, *han*, *bagatur*, *pahatur*, *alıp*, *alp*, *küçü*, *bagu*, *bökö/bükü* gibi sözcükbirimlerinin eş anlamlı olarak Farsça *pehlivan* ve *palvan* kelimeleri de yaygın bir şekilde kullanılmıştır. *Pehlivan* ve *palvan* kelimeleri günümüz Özbek yazı dilinde diğerlerine göre daha işlek olarak kullanılmaktadır. Pahlavon “pehlivan” kelimesi, “kahraman, bahadır, güçlü” anlamına gelir ve *pehlu* (yan taraf, güç, yiğitlik) ismine +*ban* (bakma, saklama) ekinin eklenmesiyle oluşmuştur ve *kahraman* kelimesinin ifade ettiği anlama yakındır. Sözlüklerde *pahlavon* sözcük anlamının yanı sıra *pahlavon jangçı* “pehlivan savaşı” kelime grubu, halka şeklinde savaşılan insanları kasteder ve aynı sıfat onların adının önüne eklenir. Örneğin *Pehlivan Mahmud*, *Pehlivan Muhammed* vs. Ayrıca *Baburname*'nin birçok yerinde güreş sahnelerini ve güreşçilerin hayatını anlatmak için *bagu* ve *bökü* kelimeleri kullanılmıştır. Güreş kurallarına göre pehlivanların meydanda dürüst ve cesur olmaları gerekiyordu ve bu kurallar yüzyıllar boyunca pehlivanların yaşamının temel ilkesi haline

geldi. Pehlivan sözcüğü daha sonra Özbekçede en az çaba yasası gereği *palvan* şeklini almıştır ve bu sözcük Türk kültüründe hâlâ belirli bir spora katılanları temsil etmektedir. Pehlivanlığın temel ilkeleri olan cesaret, dürüstlük, yiğitlik ve doğruluk nitelikleri, pehlivanların yaşamının ana kriterleri haline gelmiştir.

20. yüzyılın başlarında Türkistan'da siyasi, sosyal ve kültürel durumun değişmesi, diğer Türk edebiyatlarıyla birlikte Özbek edebiyatının da yenilenmesine, birtakım değişikliklere uğramasına yol açtı. Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinde 1950'lerin ortalarından itibaren siyasi durum biraz "yumuşar" ve ulusal edebiyatta halkın ruhunu yeniden canlandırma arzusu yeniden dirilir. Ancak 70'li yıllarda başlayan sıkı yönetim, durgunluk atmosferi, etkisi altında derinleşmeye başlayan manevi ve ahlaki gerileme, toplum ve insan ilişkilerinin karmaşık bir hale gelmesi, Özbek edebiyatında insani vasıfları yüksek ve örnek olabilecek bireylerin karakterini yaratma ihtiyacını doğurdu. Özbek düz yazısında manevi ve ahlaki sorunların sanatsal algısına odaklanan eserlerin ağırlığı giderek artmış, bu sorun bu yıllarda ortaya çıkan yeni neslin ana teması haline gelmiştir. Aynı şartlarda Özbek pehlivan karakteri, mitolojik kahramanın cesaret ve yiğitliğini, dürüstlüğünü bir araya getiren ve onu ahlâk kuralları düzeyine yükselten bir simge olarak literatüre girmeye başladı.

Said Ahmed'in 1974 yılında yazdığı "Kırk Beş Gün" adlı romanı örnek olarak yazılan ilk eser olup Özbek pehlivanlarının hayatı nispeten geniş bir şekilde kaleme alınmıştır. Romandaki Aziz Han imgesi, halk destanındaki mitolojik kahramanların ve Alplerin özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Yazar, tüm vadiyi boydan boya geçen kanalın kırk beş günde kazılmasını ve bu zorlu görevi yerine getirirken halkın karşısına çıkan pehlivanların cesaretini anlatarak onların ahlaki olgunluğunu vurgulamaktadır. Daha doğrusu Aziz Han'ın zorlu sınavlardan geçerek gerçek bir pehlivana dönüşme süreci anlatılırken, onun kahramanlık niteliklerinin ancak manevi olgunluğa eriştiğinde gerçek anlamda sosyal hale geldiği vurgulanmaktadır. Roman, zamanında büyük bir üne kavuşmuş ve Aziz Han, halkın sevilen edebiyat kahramanlarından biri olmuştur.

Narın Nehri üzerine halkın yararına baraj yapılması, Aziz Han'ın kendini gerçekleştirme ve pehlivan olarak şekillenmesi süreciyle paralel gider. İnşaat olayları, kahramanın içinde gerçekleşen ruhsal analiz sürecine bir araçtır ve bu sürecin etkisiyle kahramanın ruhsal ve ahlaki gelişimi gözlemlenir. "Bir kızını alıp kaçmanın erkek işi olduğunu bilen" bir genç olarak sahneye çıkan Aziz Han ile işin sonunda dünya savaşına ilk katılanlardan biri olmayı tercih eden pehlivan Aziz Han arasında giderek artan bir fark var,

karakter gelişimini ortaya çıkarmak, yazarın bir kişinin insanların zorluğunu kolaylaştırma fikrini ifade etmesine olanak tanır. Aziz Han ile Eş Pehlivan arasındaki çekişmeleri konu alan bu romanda karakterlerin gelişiminin pehlivanlık değerlerinin anlaşılması yoluyla gerçekleştiğini de belirtmekte fayda var. Eş Pehlivanının Fergana pehlivanlarına hakaret etmesi, buna karşı galeyana gelen Aziz Han'ın, Eş Pehlivanı toplantıdan çıkarıp sokak ortasına atması, ilk çatışmada toplumsal ahlak açısından reddedilmiştir. İkinci çatışma ise birincinin sonucudur ve Eş Pehlivan, halk arasındaki itibarını geri kazanmak için Aziz Han'a hileli bir mücadele teklif eder ve bu eylem pehlivan etiği açısından karalanır. Bu tür çatışmaların aralarındaki çekişmeyi daha da derinleştirmesi beklenirken, Aziz Han'ın Lütfinisa'yı kaybetmesinin acısını yaşaması ve Eş Pehlivan vadi pehlivanlarının önderi tarafından tanınmaması onları ahlaki değerlerini yeniden gözden geçirmeye sevk edecektir. Yazarın, ahlakın insanın manevi ve ruhsal dünyasının temeli olduğu ve bireysel de olsa kolektif bir anlam kazandığı yönündeki kavramsal yargısı, karşılıklı mücadeleler sonucunda oluşan pehlivanlık değerlerinin temelinde ifade edilmektedir. Aziz Han ve Eş Pehlivanın çekişmelerinde ise bunun sanatsal yorumu görülmektedir.

"Kırk Beş Gün" romanında kanalın inşası olaylarını sanatsal bir olay olarak yeniden yorumlanmaktadır. İnsanların kendine özgü dünyasını ve ruhunu ortaya çıkarmaya, değerlerin insan hayatındaki ve milletin gelişimindeki önemine ışık tutmaya çalışarak, bu yolla mevcut toplumda ortaya çıkan sosyo-ahlaki "durgunluğu" sanatsal olarak algılamaya ve anlamaya çalışmıştır. Ayrıca dönemin insanının hayatındaki yıpranan değerleri, milli köklerden uzaklaşma durumunu, inşaatın en başında hizmet eden halkın kahramanı haline gelen pehlivanların hayat ve düşüncelerinin imajında sanatsal olarak analiz etmektedir. Bu yönler *Kırk Beş Gün* romanını döneminin sanatsal bir yeniliği haline getirdiği söylenebilir.

Kirish

70- yillarda “turg‘unlik” nomini olgan iqtisodiy-ijtimoiy inqiroz barobarida sho‘ro jamiyatida hokimiyatni suiste‘mol qilish, davlat va xalqni aldash, dabdababozlik, ko‘zbo‘yamachilik, poraxo‘rlik, yulg‘ichlik, ichkilikbozlik kabi ma‘naviy-axloxiy tubanlashuv holatlari kuzatildi. Davr adabiyotida ham mavjud holatga mos kayfiyat ustuvorlik qildi, millatning o‘zligini, poymol etilgan qadriyatlarini tiklash istagida davr

ijodkorlari asarlarida ana shu qadriyatlarni sogʻinayotgan, ularni oʻzida mujassam etgan insonlar obrazi badiiy talqin etila boshlandi. Shunday obraz tipi oʻlaroq qahramonlik, alplik xususiyatlarini, xalq qadriyatlarini oʻzida mujassam etgan polvon obrazi mavjud tuzumni badiiy idrok etish va jamiyatga oʻrnak, namuna boʻlish vositasi sifatida faollashdi.

Turkiy tillarda qadimdan forscha *pahlavon*, *polvon* soʻzlari keng isteʼmolda boʻlgan va bu ikki soʻz hozirgi oʻzbek adabiy tilda ham faol qoʻllaniladi. Pahlavonlardan kurash qoidalaridan kelib chiqqan holda davrada halol va mard boʻlish talab etilgan va bu qoidalar asrlar davomida kurashchilar hayotining bosh prinsipiga aylanib borgan. Pahlavon leksemasi keyinchalik soʻzlashuv tilida “polvon” qisqartma shaklini oladi va bu soʻz endilikda ham turkiy madaniyatdagi alohida sport turi – kurash sanʼati qatnashchilarini ifoda etadi. Pahlavonlikning bosh prinsipi boʻlgan – *jasurlik*, *oriyat*, *mardlik* va *halollik* sifatleri polvonlar hayotining ham bosh mezoniga aylanadi. 1974-yilda yaratilgan Said Ahmadning “Qirq besh kun” romanida oʻzbek xalqining Katta Fargʻona kanali qurilishidagi mehnat jasorati, birdamligini ulugʻlash barobarida qadimiy pahlavonlarning davomchisi boʻlgan polvonlar hayoti, ularning qadriyatlarga munosabati masalasi badiiy tadqiq etiladi. Romanda Azizxon obrazining maʼnaviy-axloqiy yuksalib, polvonga aylanishi voqealari orqali polvonlik qadriyatlarining shaxs va jamiyat takomilidagi oʻrni ochib beriladi.

Asosiy qism

“Ufq” trilogiyasining birinchi kitobi sifatida yaratilgan “Qirq besh kun” mamlakat irrigastiya tarixida ulkan voqea boʻlgan 270 kilometrlik “Katta Fargʻona kanali”ning qurilishi haqidagi romanidir. Ulkan suv inshootining qoʻl mehnati bilan qirq besh kun ichida qurib bitkazilishi – xalqimizning mehnat jasoratini yoritish asarning asosiy syujetini tashkil qiladi. Shuningdek, ushbu roman oʻzbek nasrida polvon obrazi badiiy talqin etilgan ilk asar

hamdir. Bir tomoni, bunga tarixiy asos bor: polvonlar yer qazib, suv ochayotgan kanal quruvchilarining oldingi safida turib tirik afsonalarga aylangan. Adib bu voqealarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan. Suratkashlikka ishtiyoqi baland yosh Said Ahmad kanal qurilishida muxbir bo‘lib xizmat qilgan: “O‘sha paytda respublikaning muhim qurilish yuz berayotgan hamma joyiga bordi: Chirchiq, Chust, Bo‘zsuv GESi-yu, Log‘on kanali, Farg‘ona kanali-yu, Farhod GESlarigacha borib, u erlardan ixcham xabarlarni, pishiq ocherklarni, fotolarni jo‘natib turdi... U ko‘p narsani o‘z ko‘zi bilan ko‘rdi, ko‘rdigina emas, o‘sha voqealarning faol ishtirokchisi bo‘ldi” (Fozilov, 1988: 119).

Tarixda misli ko‘rilmagan ushbu kanal va unda o‘zbek xalqining jasorati haqida asar yozishni Said Ahmad tarixiy zarurat deb biladi, u esa kanal qurilishidan o‘ttiz besh yil keyin yaratildi: “...xalqimiz hayotida sira unutib bo‘lmaydigan buyuk bir voqeaning shu paytgacha keragicha qalamga olinmasligi yozuvchilar zimmasida juda katta qarz bo‘lib yotgan edi. Kanal ishtirokchilari yillar o‘tishi bilan ozayib boryapti. Voqealar xotirada xira torta boshlayapti” (Normatov, 2021: 273). Muallifning maqsadi millatning yaqin kechmishidagi buyuk mehnat jasoratini xalq xotirasida qayta jonlantirish va uning qahramonlari dunyosini badiiy talqin etish edi. Adabiyotshunos U.Normatovning “Ufq” romani yaratilish tarixi yuzasidan Said Ahmad bilan olib borgan suhbatida muallifning quyidagi fikrlari asar voqealari sodir bo‘lgan davrga nisbatan munosabatini ko‘rsatadi: “Ish aniq reja-loyiha asosida bir me’yorda davom etardi. Bu yerda poraxo‘r yo‘q. Ichkilikboz yo‘q. Byurokrat yo‘q. Go‘yo qirq besh kun bu yerda “kommunizm qurilgandek” edi. Ovqat tekin, ish kiyimlari tekin. Meditsina, madaniy xizmatlar tekin...” (Normatov, 2021: 279). Fikr asar voqealari sodir bo‘lgan davrgagina taalluqlidek, ammo badiiy asar o‘zi yaratilgan davri bilan ijtimoiy-ma’naviy bog‘liqlikda voqelanadiki, bu adabiy aksiomadir. Shunday ekan, 70-yillarda vatanimiz hayotida qanday vaziyat hukm surar ediki, u o‘zbek xalqining

buyuk matonati, ahilligi timsoliga aylangan ulkan qurilish haqida yozishni hayotiy zaruratga aylantirdi?

Sovet jamiyati tarixida 70-yillar “turgʻunlik yillari” deb nom olgan Brejnev davri boʻlib, rasmiy doiralarda hamma narsa joyidadek, gazeta va jurnallarda mamlakatning har jabhadagi yutuqlari haqida bong urilardi. Koʻzlangan manzilga yetishga oz qolgani taʼkidlanar, “Hatto aniq muddat ham vaʼda qilingan – “80-yillardagi avlod kommunizmida yashaydi” deyilar edi. Ammo real voqelikda ahvol butunlay boshqacha edi. Ogʻir va mashaqqatli mehnatga qaramay, aholining turmush darajasi pastligicha qolayotgan, ijtimoiy-iqtisodiy tanazzul yaqinlashib kelayotgan edi” (Sheraliyeva, 2016: 27). Mazkur davrni bevosita yashab oʻtgan kishilar 70-yillarni shunday xotirlashadi: “Bu yillar turgʻunlik yillari deb nom oldi. Bu davrda dabdababozlik, hokimiyatni suvisteʼmol qilish, davlat va xalqni aldash, koʻzboyamachilik, qoʻshib yozish, poraxoʻrlik, yulgʻichlik, ichkilikbozlik, befarqlik illatlari avj oldi. Milliy masalalarni hal etishda erishilgan yutuqlar ortiqcha baholandi, milliy munosabatlar yuzaki, dabdabali talqin qilindi; millatlarning, milliy tillarning qoʻshilib ketishi haqidagi soxta shovinistik nazariya, rus tilining alohida ahamiyati masalasi keng targʻib etildi. Oqibatda milliy tillarning mavqei va istiqboliga eʼtibor susaydi. Xalqning milliy-madaniy qadriyatlarini, udumlari oyoqosti qilina boshlandi”. (Karimov, 1999: 58 – 59)

Yozuvchi Said Ahmadning umri, ijodining gurkiragan yillari ham, asosan, mana shu davrda kechdi: u shoʻro tuzumi bilan tengdosh ijodkor, 30-yillar qatagʻonining oʻtmishdoshlari boshiga solgan fojialarga guvoh, oʻzi ham “xalq dushmani” sifatida yillar qamoqxonada uqubat tortgan adibdir. Shaxsga sigʻinish qoralangandan soʻnggina oqlanib, qamoqdan qaytgan Said Ahmad 60–70-yillarda qizgʻin ijod bilan shugʻullanadi. Shu tuzumning qurboniga aylangan inson hamda davrining ongli kuzatuvchisi sifatida u

jamiyatning bunday tubanlashuvi, avj olgan ijtimoiy-ma’naviy illatlarning sabablarini asarlarida badiiy idrok etishga intildi.

Turkiy xalqlar badiiy tafakkurida adolatli shoh va uning qaramog‘idagi saodatli xalq haqidagi qarashlar muhabbat, do‘stlik, sahovat kabi mavzular qatorida kuylab kelingan. Bunda asosiy e’tibor podshohning odilligiga qaratilgan va har bir davrda xalqning baxt-u saodati uning ana shu fazilatiga bog‘liq tarzda talqin etilgan. Demak, odil podshoh (yoki rahbar) haqidagi tassavur idrok jarayonida intuitiv ravishda uyg‘onishi, jamiyat hayoti yetakchi shaxs irodasiga bog‘liq tarzda anglanishi tabiiy holdir. Ijodkor mavjud davr shart-sharoitini, undagi ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-axloqiy tanazzulni idrok etar ekan, mavjud rahbariyatni o‘z ideallari bilan muqoyasa etadi. Aynan kanal qurilishi yillarida “stalincha siyosat” avj olib, jamiyatda byurokratik tuzum qaror topib boradi. Natijada mavjud siyosiy shart-sharoit yetakchi(rahbar) shaxslar faoliyati, ularning boshqaruv salohiyatini cheklab qo‘yadi. Shu bois asarda muallif rahbar shaxsini tor doirada – maishiy turmush sharoitida “harakatlantiradi” va uning odilligini aynan shu fon doirasida ochib beradi. Ularning xalq bilan bahamjihatlikda olib borgan bunyodkorlik ishlari, oddiy odamlar bilan samimiy munosabatlari tasviriga e’tibor qaratadi: “Yusupov qirg‘iz cholning kelishidan, Norinda uyi buzilgan dehqonlarning haq olishdan voz kechib, uylarini tep-tekis qilib, buzib tashlagan traktorchilarni kaltaklash o‘rniga g‘unajin, qo‘y so‘yib mehmon qilishlaridan nihoyatda ta’sirlanib borardi. Bu saxiy xalq bilan juda buyuk ishlar qilish mumkin, bu xalq pul, mol ekan-ku, zarur bo‘lsa jonini ham ayamaydi” (Said Ahmad, 2016: 82). Milliy-ijtimoiy kayfiyat xalqning o‘ziga nisbatan qiliniyotgan munosabatlarga bog‘liq holda voqe bo‘ladi. 70-yillarga kelib ko‘plab boshqaruv tizimlarida shaxsiy manfaat tushunchasining “oliy qadriyatga” aylangani, buning azobini esa oddiy xalq tortgani, keyinchalik “Paxta ishi”, “O‘zbek ishi” kabi uydirmalar bilan o‘zbek millatining sha’ni toptalgani, minglab dehqon

oilalari uqubatlarga uchragani markazdan quyiga qarab boshlangan siyosiy nayranglar, ichki boshboshdoqlikning oqibati edi va, albatta, milliy kayfiyat ham shunga munosib tus oldi. Said Ahmadning 80-yillar oxirlarida yaratilgan “Jimjitlik” romani uchun xalq, rahbar va tuzum munosabati masalasi asos qilib olinganligi ham davr ijtimoiy-madaniy sharoitida rahbar shaxsining ma’naviy-axloqiy qiyofasini anglash ehtiyoji sabab yuz bergan. “Qirq besh kun” romani uchun tanlab olingan davr voqeligida xalqning o‘zi qilayotgan mehnatdan (og‘ir mehnat sharoiti ekanligiga qaramay) rozi ekanligini muallif boshqaruv vakillarining odamlar bilan munosabatidagi iliqlik, o‘zaro ruhiy yaqinlikni urg‘ulash bilan dalillashga intiladi: “...xalq bu ishga jon dili bilan kirishib ketdi. Butun-butun oilalar ishlagani kelyapti. Dam olish kunlari shaharliklar o‘z ixtiyorlari bilan hashar qilishyapti... Ayollar ro‘zg‘orini tashlab, bola-chaqisining kir-chiriga qaramay tuproq qaziyapti” (Said Ahmad, 2016: 146). Albatta, munosabatlardagi iliqlikning tarixiy sabablari yetarli va asosli. Avvalo, xalq turmushining manbayi dehqonchilik bo‘lib qolar ekan, dehqon o‘z dalasiga obi-hayotning emin va erkin kirib borishidan manfaatdor va, ayni chog‘da, minnatdor ham edi. So‘ng esa, totalitar tuzumning “qilichi” hech bir davrda 30-yillardagichalik o‘tkir bo‘lmadiki, ne-ne o‘g‘lonlarini “xalq dushmani” sifatida boy bergan jamiyatning boshiga tushgan og‘ir musibatlardan so‘ng, o‘zaro ruhiy yaqinlikka ehtiyoj sezishi tabiiy bir hol edi. Katta Farg‘ona kanali mana shunday yaqinlik va ehtiyojlar natijasi o‘laroq bunyod bo‘ldi va o‘zbek xalqining qudrati birlik va ahillikda ekanligini ko‘rsatdi. Muallif muhit vakillari uchun o‘rnak bo‘la oladigan xarakterlarni xalq o‘z qahramonlarini yaratgan davrdan tanlab oldiki, 30-yillarning tarixiy haqiqati 70-yillar jamiyatini anglash uchun badiiy yaratiqqa aylandi, shuningdek, qurilishdagi ahillik va bunyodkorlikda qahramonlarning yuzaga chiqishi, ijodkorga o‘z ideallarini mavjud davr bilan keng muqoyasa qilishga imkon berdi. Darhaqiqat, qahramonlarni tarixiy favqulotda vaziyatlar yaratadi. Polvonlar o‘zlarining qadimiy maqomi va mavqeiga mos ravishda Katta Farg‘ona kanali qurilishi qahramonlariga

aylandi: “Agar boshqalardan ko‘p ishlayotgan bo‘lsam, bu sevinganimdan, bolalarimning rizqini o‘ylaganimdan, dalalarimga suv chiqishiga quvonganimdan bo‘lsa, ajabmas. Mening-ku, bitta jonim bor. Agar o‘nta jonim bo‘lganida ham yurtga suv beraman deganga bag‘ishlavoraman” (Said Ahmad, 2016: 199).

Norin daryosining xalq manfaati uchun jilovlanishi Azizxonning o‘ziligini anglab, polvon sifatida shakllanish jarayoni bilan parallel ravishda kechadi. Qurilish voqealari qahramon botinida yuz bergan ruhiy tahlil jarayoni uchun vosita bo‘lib, ushbu jarayon ta’sirida qahramonning ma’naviy-axloqiy yuksalib borishi kuzatiladi. “Qiz olib qochish allaqanday mardning ishi, deb bilgan” yigit sifatida kirib kelgan Azizxon bilan asar yakuniga kelib jahon urushiga birinchilardan bo‘lib yozilishni ixtiyor etayotgan polvon Azizxonning o‘rtasida ilg‘arli tafovut hosil bo‘ladiki, xarakter takomilini ochib berish muallifga insonning xalq koriga yarash haqidagi g‘oyasini ifoda etishga imkon beradi. Shuningdek, xarakterlarning rivojlanib borishi polvonlik qadriyatlarining anglanishi orqali amalga oshganini ta’kidlash joizki, bu romanda Azizxon va Esh polvon o‘rtasidagi to‘qnashuvlar asosida ochib beriladi. Esh polvonning Farg‘ona polvonlarini haqorat qilishi, bundan oriyati qo‘zg‘agan Azizxonning Esh polvonni majlisdan olib, ko‘cha o‘rtasiga otib yuborishi, ilk to‘qnashuv va u jamoaviy axloq jihatdan rad etiladi. Ikkinchi to‘qnashuv esa birinchisining natijasida yetilib, Esh polvon el orasida o‘z obro‘sini qayta tiklab olish uchun Azizxonga g‘irrom kurash taklif etadi va bu harakat polvonlik axloqi jihatidan rad etiladi. Bunday to‘qnashuvlar sabab ularning o‘rtasidagi ziddiyat keskinlashuvi kutilgani holda, Azizxonda Lutfinisadan ayrilish tufayli hosil bo‘lgan iztirob, Esh polvonning esa vodiy polvonlarining sardori tomonidan e’tirof etilmasligi ularda o‘z ma’naviy qadriyatlarini qayta ko‘rib chiqish uchun turtki bo‘ladi: “Davra to‘rlarida yurgan, birovga so‘zini bermagan sizdek odamni yurt oldida uyatga qo‘ydim... Nahotki, Esh akangning kimligini shu paytgacha bilmading. Fe’lim

shundoq, bir pov etib yonamanu darrov o‘chaman. Aksincha, sen meni kechirishing kerak. Nodonlik qilib qo‘yib, pushaymonim ichimda edi” (Said Ahmad, 2016: 229). O‘zaro kurashlar barobarida shakllanib boruvchi polvonlik qadriyatlari zamirida muallifning axloq shaxs ruhiy-ma’naviy olamining asosi ekanligi va u individual voqelansa-da jamoaviy ahamiyat kasb etishi haqidagi konseptual hukmi ifoda etiladi va uning badiiy talqini Azizxon va Esh polvon mojarolarida ko‘rinadi.

Insonning ma’naviy kamoloti asta-sekin, uzoq vaqt davomida shakllanib boradigan jarayondir. Ushbu fikrdan kelib chiqib Azizxonning qirq besh kun ichida o‘zini polvon sifatida anglab yetishi hayot haqiqati jihatidan ishonarsizdek tuyulish ehtimoli mavjud. Muallif ushbu holatni hisobga olgan holda, qahramon yetishib chiqqan muhit, oilada ko‘rgan tarbiya masalasini urg‘ulab o‘tadi, natijada kitobxon tominidan kutiladigan ishonchsizlik bartaraf etiladi. Azizxonning kelajagida kutilayotgan ulkan o‘zgarishlar har bir inson o‘zi shakllangan muhitning davomchisi bo‘lishi, naslning aslga tortishi haqidagi milliy xulosalar bilan dalillanadi: “Tag‘in urib-netib o‘tirmang, jon dadasi. – Xotin, o‘g‘il bolani urib bo‘lmaydi. O‘g‘il bola Xudoning inoyati” (Said Ahmad, 2016: 87). O‘zbek xalqi uchun tarbiya, asosan, oilaviy munosabatlarda hosil bo‘luvchi muomala ko‘nikmasidir. Demak, muallif Azizxon shakllanayotgan muhitni tarbiyaviy jihatdan ijobiy baholar ekan, qahramon ichki olamida ham mana shunday ko‘nikmalarning mavjud bo‘lishini shart qilib oladi. Agar Azizxonda yetuk tarbiyaviy asos bo‘lmaganida, uning qirq besh kun ichida yurt qahramoniga, polvonga aylanishi mumkin bo‘lmas edi: “Azizxon dadasiga betma-bet kelolmasdi. Har qanday to‘palon qilmasin, har qanday qiliq qilmasin, dadasi ko‘ziga qarasa, shashtidan qaytar, churq etib og‘iz ochmasdi” (Said Ahmad, 2016: 15). Azizxonning bolalik qilmishlarni xotirlash ortida otaning farzandiga mehri, uni kelajakda, albatta, yaxshi inson bo‘lishiga ishonch va shunga mos kayfiyat berib boriladi va bunda qahramonni butkul

o‘zgartirib yuboruvchi fursatga ishora qilinadi. Shuningdek, muallif Azizxonning qilmishlarini kitobxonda axloqsizlik deb emas, balki bolalik besarliklari sifatida qabul qilinishini istaydi, shu sababdan uning Lutfinisani to‘ydan olib qochishini ham Tog‘aning so‘zlari bilan baholab oladi: “Singlingni lochin olib qochdi. Bilasanmi, lochin qandoq bo‘ladi. Juftini boshqa qushlarga talatib qo‘ymaydi. Agar shundoq bo‘lsa, u o‘zini tog‘ qoyalariga urib halok qiladi. Lutfinisani zo‘r lochin olib qochdi. Ketidan quvma!” (Said Ahmad, 2016: 26). Muallif ushbu voqealarning tag zamirida takrorlanmas qishloq hayoti, unda har nedan aziz bo‘lgan inson qadri va shunga monand ma’naviy-axloqiy etuk muhitni ko‘rdi. Azizxonning Lutfinisa sabab qishloqdan bosh olib chiqishida shu etuklikni o‘zlashtirish ehtiyoji va bu elning qahramonlar yurti ekanligini yana bir karra isbotlash va shu orqali o‘z davri shart-sharoitiga ma’naviy ta’sir o‘tkazish istagi yashirin.

Yuqorida qahramonning ruhiy-ma’naviy shakllanib borishi haqida so‘z bordi, real voqealikdagi kabi, qahramonning o‘z nafsida vijdoni maqbul deb bilgan yo‘lni tanlashi uning axloqiy barkamollikka etishganini ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra, romanga Vazira obrazi qahramon boshdan kechirgan sinovlar natijasida hosil bo‘lgan polvonlik e’tiqodini sinab olish, uning axloqiy yuksalganini dalillash uchun kiritiladi. Ushbu personajning harakatlari qahramon taqdiri va e’tiqodini shakllantirishdagi asosiy voqea – Lutfinisa fojiasidan keyin faollashib boradi va Azizxon uchun yana bir ruhiy-ma’naviy sinov vazifasin o‘taydi: “Mendan nega umid qilasiz? Kechagina boshimga tog‘dek kulfat tushgan odamman. Bir odam men uchun jonini fido qildi. Nahotki uning xotirasi bir oy o‘tmay unutilsa. Hali uning tuprog‘i sovugani yo‘g‘-a! O‘zingizni tuting!” (Said Ahmad, 2016: 214). Vazira tomonidan qahramonga taklif etilayotgan yo‘lni rad etish, uning axloqiy mukammallashgani hamda haqiqiy polvonlik maqomiga erishganini ko‘rsatadi.

Badiiy mukammal asar sistem butunlik sifatida o‘z ichida mantiqan bir-biriga bog‘langan mikrosistemalarni birlashtiradi. “Qirq besh kun” romanida o‘zbek xalqining Katta Farg‘ona kanali qurilishidagi mehnat jasorati bilan bog‘liq voqealar asarning birinchi, bu qurilish davomida Azizxonning sinovlar natijasida polvon bo‘lib shakllanishi ikkinchi syujet sistemasidir. Shuningdek, badiiy asarda kitobxonlarning nazaridan ko‘pda chetda qoluvchi ichki tuzilmalar ham mavjudki, ular badiiy yaratq hosil bo‘lishida ijodga turtki bo‘lgan omil, uning idrok etilishi va o‘z anglamlarini badiiy obrazlar vositasida talqin etishga intilish jarayonlari bilan bog‘liq hosil bo‘ladi. Masalan, 70-yillarning mavjud shart-sharoitida ma’naviy qiyofasini yo‘qotib, milliy ildizlaridan uzilib borayotgan xalq taqdirini idrok etish romanning ijodkor ongidagi ichki tuzilmasi bo‘lsa, uni bir vaqtlar o‘z qahramonlarini yaratgan, ulkan bunyodkorliklarni uyishqoqlik bilan bajargan millat hayoti orqali badiiy talqin etilishi tashqi tuzilmasidir. O‘zbek millatiga xos bo‘lgan birdamlik, uyishqoqlik tarixda juda ko‘p bunyodkorlik ishlarini amalga oshirilishiga sabab bo‘lgan. O‘tgan asrning 30-yillarida xalqning qo‘l kuchi bilan qazilgan Katta Farg‘ona kanalini buning bir misoli, deyish mumkin. Said Ahmad ushbu davr bir vakili, tarixiy jarayonning shohidi o‘laroq, “Qirq besh kun” romanida kanal qurilishi voqealarini badiiyat hodisasi sifatida qayta talqin etadi. Xalqning o‘ziga xos dunyosi, ruhiyatini ochib berishga, qadriyatlarning kishilar turmushi, millat taraqqiyotidagi ahamiyatini yoritishga intiladi va shu orqali mavjud jamiyatda yuzaga kelgan ijtimoiy-axloqiy “turg‘unlik”ni badiiy idrok etish, anglashga harakat qiladi. Shuningdek, davr kishilari hayotida qadrsizlanib borayotgan qadriyatlar, milliy ildizlardan uzoqlashish holati qurilishning oldi safida turib xalq qahramoniga aylangan polvonlar hayoti, o‘y-kechinmalari tasvirida badiiy tahlil etadi. Mana shunday jihatlar “Qirq besh kun” romanini davrining badiiy yangilikka aylantirdi. U mafkura ta’siridagi adabiy hayotga “yangi nafas” bo‘lib qo‘shildi.

Adabiyotlar

- Quronov D. (2018). Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr.
- Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. (2010). Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr.
- Sheraliyeva M. (2016). Hozirgi o‘zbek nasrida kinoya. – Toshkent: Akademnashr.
- Fozilov N. (1988). Ustozlar davrasida. – Toshkent: Yosh gvardiya.
- Normatov U. (2021). Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq.
- Karimov N va b. (1999). XX asr o‘zbek adabiyoti. – Toshkent. O‘qituvchi.

Said Ahmad. (2016). Ufq. – Toshkent: Sano-standart.

Said Ahmad. (1989). Jimjitlik. – Toshkent: Adabiyot va san’at nashriyoti.

SHUKUR XOLMIRZAYEV ROMANLARIDAGI OBRAZLAR BADIYATI

ŞÜKUR HALMİRZAYEV'İN ROMANLARINDA KARAKTERLERİN BEDİİ YÖNÜ

Art of Images in Shukur Kholmirezayev's Novels

Muhayyoxon HAMIDOVA*

Annotatsiya

O'zbek nasrchiligi ravnaqida Shukur Xolmirzaevning o'rni kattadir. Sababi, adib o'z ijodida qahramonlarni keng, epik ko'lamda, badiiy jihatdan yuksak mahorat bilan aks ettirib bera olgan ijodkoridir. Mazkur maqolada Shukur Xolmirzaevning "Qil ko'prik", "Olabo'ji" romanlari misolida obrazlar badiiyati xususida fikr yuritilgan. Shukur Xolmirzayev asarlaridagi qahramonlar realistik adabiyotning vakillari. Ular uchun muayyan bir shaxslar asos bo'lgan va yoki adibning diqqatiga tushib, uni ilhomlantirgan. Shubhasiz, adibga ko'pincha o'z hayoti chinakam manba bo'la oldi. Ushbu maqolada adib yaratgan qahramonlarda ijodkor ruhiyati qay darajada singdirilganini aniqlaymiz

Kalit so'zlar: *Shukur Xolmirzayev, realistik obrazlar, ruhiyat, inson tabiati, badiilik, yozuvchi mahorati, qahramon muammosi.*

Abstract

Shukur Kholmirezayev has a great place in the development of Uzbek prose. The reason is that the writer is a creator who can portray heroes in his work on a wide, epic scale, with high artistic skill. This article reflects on the artistic character of Shukur Kholmirezayev's novels "Kil koprik" and "Olaboji". The characters in Shukur Kholmirezayev's works are representatives of realistic literature. Certain individuals were the basis for them, or drew the writer's attention and inspired him. Undoubtedly, the writer often became a real source of his own life. In this article, we will find out to what extent the artist's spirit is embedded in the characters created by the writer.

Keywords: *Shukur Kholmirezayev, realistic images, psyche, human nature, artistry, writing skills, the problem of the hero*

---

* Namangan davlat universiteti, filologiya fanlari nomzodi, professor
Prof. Dr., Nemengan Devlet Üniversitesi, muhayyoxonhamidova72@gmail.com

Genişletilmiş Özet

Şükür Halmirzayev, 24 Mart 1940'ta Suthandarya bölgesinin Baysun ilçesinde doğdu. 1963 yılında Taşkent Üniversitesi Gazetecilik Fakültesinden mezun oldu. 1963-1967'de *Yaş Gvardiya* yayınevinde editör, 1967-1969'da Mukimi Müzikal Drama Tiyatrosu'nda edebiyat danışmanı, 1969-1975'te *Gulistan* ve 1978-1980 yıllarında *Şark Yıldızı* dergilerinde edebiyat uzmanı, bölüm başkanı olarak görev yaptı. 1991'de Özbekistan Halk yazarı unvanına sahip oldu.

Şükür Halmirzayev'in ilk öyküleri ve denemeleri 1958'de yayımlandı. Şükür Halmirzayev, edebi faaliyetinin ilk dönemlerinde "Aq Atlı" (1962), "Tolkınlar" (1963), "On sekkizge Kirmegen Kim Bar?" (1965) adlı kısa öykülerini yazdı. Bu eserler 60'lı yılların Özbek hikâyelerinin en güzel örnekleri arasındadır. Yazarın bu dönemde yazdığı öyküler daha sonra "Alıs Yulduzlar Astıda" (1971), "Hayat Ebedi" (1974), "Ağır Taş Köçse..." (1980), "Yollar, Yoldaşlar" (1984), "Badam Kışda Gülledi" (1986), "Tağlarga Kar Tüşdi" (1987) koleksiyonlarında yer aldı.

Şükür Halmirzayev'in öyküleri ve uzun hikâyeleri bir yandan gençlik ve öğrencilik yıllarının eşsiz romantizminin, diğer yandan da yazarın doğup büyüdüğü Baysun ilçesinde yaşayan farklı karaktere sahip insanların yaşamının, toplumdaki ve manevi dünyasındaki mücadelelerinin ve değişimlerinin sanatsal yorumunu bulmuştur. Daha sonra Baysun'un ve Baysun halkının hayatı Şükür Halmirzayev eserlerinin ana teması düzeyine yükselmiş ve yazarın eserinde gerçekçi imgelerin ön plana çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Şükür Halmirzayev, gerçeklikteki karmaşık yaşam süreçlerini ve çatışmalı insanların manevi dünyasını keşfettikçe, ilk öykülerindeki romantik özellikler yerini gerçekçiliğe bırakmış ve yazara "acımasız realizm" unsurlarını Özbek edebiyatına sokma fırsatını sunmuştur. 20. yüzyılın 80'li ve 90'lı yıllarında yazdığı eserlerinde yazar, bu dönemdeki toplumun ve insanın yaşamının derin bir sanatsal analizini yapmıştır.

Şükür Halmirzayev, "Songı Beket" (1976), "Kıl Köprik" (1984), "Yolavçı" (1987), "Alaböci" (1992), "Dinozavr" (1996) gibi romanlar yazdı. Şükür Halmirzayev'in "Songı Beket" (Son İstasyon), "Yolavçı" (Yolcu) ve "Alaböci" (Öcü) romanları, Sovyet toplumunun 70'li ve 80'li yıllarda içeriden çöküşünü sanatsal görüntülerle ortaya koymaktadır. Bu romanlarda gündeme getirilen toplumsal mesele, yeni sanatsal yorumunu yazarın "Dinozor" romanında bulmuştur. Sovyet devletinin insan sever bir devlet olduğuna ve izlediği iç ve dış politikaların halkın ve milletin çıkarlarına hizmet eden politikalar olduğuna kuvvetle inanan

bir kişinin, hayatında ve manevi dünyasındaki çatışma mücadelesi öykünün merkezinde yer alır.

Şükür Halmirzayev, Özbek halkının tarihinde "basmaçılık hareketi" olarak adlandırılan dönemini inceleyen ilk yazarlardan biriydi. Bu tema yazarın "Kıl Köprük" adlı romanında ve "Kara Kemer" (1987) adlı oyununda ele alınmıştır. Kayıp insanların trajedisi, onların karakterlerinde canlı bir şekilde somutlaştırılmıştır. Abrar Hidayatov adlı Gençlik Tiyatrosu'nda Halmirzayev'in oyunundan yola çıkılarak sahnelenen "Kara Kemer" oyunu, genç kuşakta tarihi geçmişe yeni bir yaklaşımın ortaya çıkmasında önemli rol oynadı. Şükür Halmirzayev'in Sovyet döneminde Özbek kadınlarının trajik kaderiyle ilgili "Ziyafet" adlı oyunu da Gençlik Tiyatrosu'nda sahnelendi (1990).

Şükür Halmirzayev, son yıllarda Şükür Burhanov, Batır Zakirov, R. Çariyev, Şuhrat, Adil Yakubov, Ölmes Umarbekov, Abdullah Aripov, Matyakub Koşcanov gibi edebiyat ve sanatın tanınmış isimleri hakkında denemeler ve edebi-eleştirel makaleler yazdı.

Şükür Halmirzayev roman türünde çok sayıda eser yazmış olmasına ve bu eserlerin bu dönemin Özbek romancılarının tarihinde önemli bir yere sahip olmasına rağmen, kendisi öncelikle bir hikâye yazarıdır. Öykülerinde Abdullah Kadiri, Abdullah Kahhar gibi Özbek yazarların geleneklerini sürdürmüş, Özbek öykücülüğünü Rus ve Avrupalı yazarların sanatsal deneyimleriyle zenginleştirmiştir. Şükür Halmirzayev'in en iyi hikayeleri, kahramanın imajının tazeliği ve parlaklığı, kompozisyonun özgünlüğü ve karakterlerin renkli diliyle öne çıkmaktadır.

Genel olarak Şükür Halmirzayev, olumlu bir karakterin olumlu bir imaja sahip olduğu ve olumsuz bir karakterin olumsuz bir şekilde sunulması gerektiği inancını körü körüne takip etmiyor. Bu nedenle eserlerine ve kahramanlarına karşı tutum bugün değişmedi. Kahramanlarının her birine kendi sevgisi ve saygısıyla davranır. Bu aynı zamanda görünüşünün ve zihniyetinin tasvirinde de açıkça görülmektedir. Bu kahramanın doğasını net bir şekilde göstermek için manzaraları dönüşümlü olarak kullanıyor. Sadece manzaralara değil aynı zamanda monolog ve diyalogların inşasına da özel önem veriyor. Bu nedenle eserlerinde kahramanların görünüşleri ve zihniyetleri özel bir yere sahiptir.

Kirish

O'zbekiston xalq yozuvchisi, Hamza nomidagi O'zbekiston Davlat mukofoti sohibi Shutskur Xolmirzayev o'zbek adabiyotining rivojiga munosib hissa qo'shgan adiblarimizdan biridir.

Shukur Xolmirzayev bugungi kun o'zbek adabiyotining o'ziga xos uslubga ega bo'lgan ijodkoridir. Uning nasriy asaplaridagi qahramonlar ma'naviy olamining rang-barangligi bilan ajralib turadi. Qahramonlarining xarakterlarida o'zbekona jihatlar umuminsoniylik darajasiga ko'tarilganligi bilan taxsinga loyiqdir. Chunki, qahramonlarning ma'naviy olamiga alohida ma'no va joziba bag'ishlangan o'sha jihatlar, bugungi kunimiz, davrimiz xodisalari bilan, ya'ni zamondoshlarimizni turmush tarzi, quvonchu-tashvish-lari, qolaversa, shakllanayotgan yangi hayot mezonlari bilan bevosita bog'liqdir. Shukur Xolmirzayev bu xislatlarni ustalik bilan o'z qahramonlari ma'naviy olamida tasvirlar ekan, albatta, bu yozuvchining mahorati, qolaversa XX asr o'zbek adabiyotining katta yutug'i hamdir.

Asosiy qism

Shukur Xolmirzayev talabalik yillaridan istedodini tirishqoqlik bilan parvarish etdi. O'nlab hikoyalar, "Oq o'tli" (1961) va "To'lqinlar" (1962) nomli bir emas, ikki qissa shu vaqtda yozildi. Tanqidchilik ularni xayrixohlik bilan kutib oldi.

Abdulla Qahhorning yosh adib haqida aytgan iliq fikrlari, Matyoqub Qo'shjonovning matbuotdagi umidbaxsh mulohazalari kitobxon e'tirofini mustahkamladi.

Yigirma besh yoshga kirgan yozuvchi "O'n sakkizga kirmagan kim bor?" (1965) qissasi bilan adabiy jarayondan dadil o'z o'rnini olishga chog'langanini ko'rsatdi. Qissa yoshlar, ayniqsa, talabalar ichida keng bahslarga sazovor bo'ldi. Tanqidchilar u haqda munozara qildilar.

Bu qissadan so'ng Shukur Xolmirzayev uzoq yillar hikoya janrida ijod etdi. Said Ahmad, Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov kabi adiblar ko'proq roman janriga o'tishgach, Shukur Xolmirzayev 70-80-yillarda o'zbek hikoyachiligining peshqadam vakillaridan biri bo'lib qoldi.

Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo'lsak, yozuvchi Sh.Xolmirzayev hozirgi o'zbek nasrining rang- barang janrlarida yangi uslubiy izlanishlar olib borgan ijodkordir.

Biz adibning ana shunday kitobxonlarni o'qishga, mushohada yuritishga chorlovchi asarlaridan biri "Qil ko'prik", "Olabo'ji" romanlari xususida fikr yuritmoqchimiz.

Shukur Xolmirzayevning "Qil ko'prik" (1978-1982) romani yurtimizning mustaqillikdan oldingi davri uchun o'ta murakkab tarixiy hodisa sanalmish istiqloqlchilik

harakati mavzuini XX asr o'zbek adabiyotida birinchilardan bo'lib badiiy tadqiq etishga bag'ishlangan asardir.

Roman o'ta murakkab bo'lgan siyosiy muhitda yozib tugallangan. Shundan kelib chiqib, adib o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan bu ishni amalga oshirish uchun murakkab badiiy usulni tanlashga majbur bo'ldi. Bu usul quyidagilardan iborat:

Birinchidan, asl maqsadni yashirib, ananaviy romanlardagidek asar syujetini bosh qahramonlar Qurbon va Oyparchalar o'rtasidagi ishq-muhabbat tasviriga bag'ishlagandek tashqi tasavvur uyg'otadi.

Ikkinchidan, romanda tasvirlanadigan voqea-hodisalarni ikki qatlamli qilib joylashtiradi:

a) bosh qahramon Qurbonning hayoti tasvirlangan oshkora qatlam;

b) ana shu bosh qahramonning faoliyati davrida ko'zi bilan ko'rgan, qulog'i bilan eshitgan voqea-hodisalarni ichiga oluvchi yashirin qatlam.

Birinchi qatlamni adib ananaviy romanlardagidek, barcha badiiy vositalarni to'la qo'llagan holda tasvirlasa, ikkinchi qatlamga mutlaqo aralashmaydi. Bu ishni o'quvchining aql-farosatiga qo'yib beradi—o'zbek kitobxonlari zukko, topqir, didi nozik deb biladi adib, yani muhim ishorani darhol ilg'ab olish qobiliyatiga ega.

Birinchi qatlam fikrimizcha, ko'ngildagidek yaxshi chiqmagan bo'lsa-da, ikkinchi qatlam muallifni mohir, tasvirga yashirin mano joylay oluvchi nosir darajasiga ko'taradi. Aynan mana shu ikkinchi qatlam vositasida shu paytgacha barcha qora bo'yoqlarni bemalol ko'tarib yurgan eshon va bosmachilarning obrazlarini - Eshoni Sudur va Ibrohimbek qo'rboshi misolida kitobxonlar mehrini qozona oladigan darajadagi ijobiy qahramonlarga aylantirib qo'yadi.

Uchinchidan, yozuvchi mavzu va davrning qaltisligini nazarda tutib, ko'pgina nozik masalalarni bosh qahramon Qurbonning nazari orqali hal etadi. Asarda muallifning mavqeyi deyarli ko'zga tashlanmaydi yoki atay sir tutiladi.

To'rtinchidan, ananaviy salbiy tipga kiritib kelingan eshon va bosmachilarni Eshoni Sudur va Ibrohimbek misolida ko'rsatsa ham, ularning birortasiga salbiy xatti-harakat qildirmaydi. Natijada har ikkalasi qadamma-qadam ijobiylashib boraveradi.

Shunday qilib, adib ananaviy ijodiy jarayonda uchramaydigan mana shu kabi badiiy usullardan unumli foydalanish orqali nozik mavzuda yozilgan asarni undan ham qaltisroq siyosiy tuzum chig'irig'idan omon-yeson o'tkazib oladi, roman alohida kitob shaklida 1984 yilda bosilib chiqadi.

Romanning asosiy g'oyaviy maqsadi - adibning o'nlab sara hikoyalarida izchillik bilan yoritib kelinayotgan milliy istiqlol g'oyalarini umumlashtirib, uni yuqoriroq pog'onaga ko'tarishdan iborat bo'lgan. Yana-da soddaroq qilib aytadigan bo'lsak, uning maqsadi - shu paytgacha sho'rolar adabiyotida salbiy tiplar sifatida qoralanib kelingan eshon va bosmachilarni milliy qahramonlar sifatida tasvirlash bilan bog'liq. Aytish mumkinki, muallif asarda o'z maqsadiga erishgan.

“Olabo'ji” romani O'zbekiston mustaqillikka erishguncha o'zbek adabiyotida yaratilgan so'nggi romanlardan biri bo'lib, 1991-yil yozilib, 1992-yili “Sharq yulduzi” jurnalida kitobxonlar hukmiga havola qilindi. Mazkur romanni adib romandan katta hikoya deb ataydi. Nima uchun asarni bunday deb ataganini undan so'ralganida u “Olabo'ji” o'tgan yili “Sharq yulduzi” jurnalida e'lon qilindi. Shu asarning janrini romandan katta hikoya deb belgiladim. Bu narsani o'zimni o'zim aldash uchun qildim. Roman desam, voqealar tarmoqlanib, sochilib ketadigandek tuyuldi. Agar hikoya desam, men o'zimni tiya bilarkanman. Baribir, shunday bo'lsa ham 400-500 qog'oz bo'lib ketdi”[33, 124].

Romanning asosiy qahramonlaridan biri – oddiy qishloq o'qituvchisi, ko'zga ko'ringan yozuvchisi Ulton Sultonovdir. Yozuvchi mazkur qahramonning og'ir iztiroblarga to'la hayotini shunday tasvirlaganki, kitobxonda Ultonga nisbatan achinish, yosh yigitni nobud qilib, “Olabo'ji”ga aylantirgan jamiyat, shu jamiyatda katta rol o'ynayotgan rahbarlarga nafrat uyg'onishi tabiiy.

Asarda bo'lib o'tgan voqealar, harakatlar bosh qahramon Ulton Sultonov taqdiri bilan uzviy bog'liq. Unda Ulton hur fikrli, sodda, tabiatni jonu dilidan sevuvchi, erk va mustaqillik, ekologik o'pirilishlarga qarshi o't ochuvchi yozuvchi shaxs sifatida tasvirlangan. U doimo tabiatdek tabiiy yashashni istaydi. Uningcha, hayotda har bir ish – tabiiy beg'araz va makru xiylalarga ustamonligi degan modullardan holi bo'lishi kerak.

“Ma'lumki, adabiyotning vazifasi voqyelikni qayd qilish emas, balki inson ma'naviy olami faoliyati tahlilida davr va zamon problemasinini, ziddiyatlarini talqin qilishdan iboratdir” [8,59]. Darhaqiqat asardagi milliy qahramonning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq qilar ekanmiz, davr voqyeliği negizida psixologik qiyofaning vujudga kelishini yozuvchi chuqur idrok etganiga to'la ishonch hosil qilamiz. Bu o'z navbatida qahramonlarni jonli, hayotiy odamga aylantiradi, hayot haqiqati esa yozuvchining dunyoqarashi bilan yo'g'rilgan badiiy haqiqatga aylangan.

Romanni o'qish jarayonida Ultonni qiynayotgan iztiroblarni sezamiz, his qilamiz. Yozuvchi asarda Ulton va boshqa qahramonlarning ruhiyatini yanada aniq ko'rsatish uchun

asrimiz boshidan boshlab bugungi kunimizgacha bo'lgan voqealarni ham asarga olib kiradi. Bu esa asarning ta'sirdorligini yanada oshira olgan. Masalan, yaqingacha sho'ro hokimiyatiga sadoqat bilan xizmat qilgan kishilar fojiasi, sho'ro tuzumining olib borayotgan ishlarini vaqtida tushunib yetib, unga qarshi o'z vaqtida qarshilik ko'rsatib yaqingacha qoralangan kishilar fojiasi va boshqalar buning yorqin dalili bo'la oladi.

Darhaqiqat, totalitar tuzum insonlarning qo'rquv ruhida tarbiyalagani, hattoki, shu tuzum uchun yurtning imon-e'tiqodli farzandlarini begunohdan-begunoh qamagan, machitlarni qo'y qilishda qatnashgan inson, ya'ni Ashimdek kishining tasi ham shu totalitar tuzumdan qo'rqadi. Uning farzandi Ashim – Qoraboy ongiga ham bu singib ketgan. Shuning uchun uni har kim turtkilashi, o'z ismi Ashimboy bo'lgani holda rangiga qarab Qoraboy deb atashi, bir yugurdakdek ish buyurishi mumkin. Qizig'i shundaki, u bunga odatiy hol sifatida qaraydi.

Har bir yozuvchi “ba'zida asarda keyinchalik sodir bo'ladigan hodisalarni ta'sirchanroq qilib berish, kitobxonni ularga tayyorlab borish maqsadida avvalroq o'sha hodisalarga yaqin va o'xshash voqealarni tasvirlaydi” [37, 90].

Shu maqsadda yozuvchi kiritma voqealardan ham foydalanadi. “Adabiy asardagi asosiy voqealar tizimiga bevosita aloqador bo'lmagan, lekin muayyan g'oyaviy maqsadga bo'ysundirilgan epizodlar kiritma voqealar deb ataladi”[37, 88]. Ular ko'pincha asarga mazmuni chuqurlashtirish, xarakterlar rivojini dalillash va ifodalanayotgan g'oya kitobxonga aniqroq yetib borishini ta'minlash maqsadida kiritiladi. Masalan, asardagi Zikriyoxon domla, Abduqayumlar, Qoraboy-Ashim, Tangriberdi dodho to'g'risidagi voqealarning kiritilishi fikrimizning yorqin dalili bo'la oladi.

Yozuvchi mana shularning barini Ulton ruhiyati, qismati bilan bog'lab, mahorat bilan tasvirlab berishga, ochib berishga harakat qiladi. Zero, shu maqsadda Afg'on fojiasini ham mahorat bilan asar personajlaridan Qobil taqdiri bilan bog'lab ochib, yoritib beradi. Yurtimizning mard o'g'lonlarini “internatsionalist jangchi” niqobi ostida Afg'onga yuborilishi hayotimizda ro'y bergan eng mudhish voqealardan biri edi. Shu mudhish xato tufayli endigina yigirma yoshlarga borgan Qobil bir qo'lini yo'qotib, nogiron bo'lib xizmatdan qaytadi. Rasul boboning o'g'li halok bo'ladi. Uning o'ligi ham Afg'onda qolib, murdasiz bo'sh quti yuboriladi, uni ochish ham ta'qiqlanadi. Ochishdan esa odamlar qo'rqadilar. Odamlar ongiga qo'rqish, tuzumdan qo'rqib yashash psixologiyasi singib ketgan.

Yozuvchi Ultonni ruhiy qiynoqlarga solayotgan o'ylari orqali davrning ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy psixologiyasini chizadi. Asarning boshida u Ultonning tashqi qiyofasidagi ko'rinishlarida ruhiy holatlarning aksini chizuvchi psixologizmning dinamik prinsipini qo'llagan bo'lsa, vaziyat murakkablashgani sayin bu prinsipni shu qahramonning tuyg'ularini bevosita tahlil qilish yo'liga o'tib, uning ruhiy olamidan o'tkazar ekan, uning ruhiyati g'alayonga keladi. Bu g'alayonda shu qadar ob'ektivlik borki, o'z hayotini va xalqimiz hayotini taroziga solib, mushohada qiladi. Uni va jamiyatni shu holga keltirgan illatlar asar davomida ochila boradi. Asarda psixologizm o'ziga xos xususiyatlarni namoyon etar ekan, unda voqeaning o'rnini va bo'lib o'tadigan paytini aniq belgilab olishni taqozo etgan. Romanda Ulton va boshqa qahramonlar ruhiyati orqali adib totalitar tuzumning oxirgi damlari, zamon tarzida, ya'ni qahramonlar harakat qiladigan vaqt birligi shaklida tanlab, shu davrning eng dahshatli qiynoqli damlarini tarixiy voqealar oqimi bilan bog'lab, ta'sirlidor va to'laqonli xarakterlar yarata olgan.

Badiiy adabiyotda hayot guzalliklari, insonning ijtimoiy faoliyati va ma'naviy olami ma'lum bir estetik kategoriyalar orqali o'z ifodasini topadi. Badiiy adabiyotning estetik kategoriyalari deyilganda, uning poetik idrok etilgan hayotiy voqyelikni tasvirlash yo'llari, ya'ni badiiy qonuniyatlar silsilasi nazarda tutiladi. Taniqli adabiyotshunos olim Matyoqub Qo'jonovning fikricha: "Estetik kategoriya bu haet go'zalliklarining adabiyot va san'atda in'ikos ko'rinishlari, tasvir yo'llaridir" [11, 137].

Badiiy adabiyotdagi estetik kategoriyalar inson obrazini tasvirlash san'ati bilan uzviy boglangandir. Zotan, adabiyotning o'ziga xos xususiyatini belgilovchi bosh maqsadi ham insonning turli xil ruhiy kechinmalari, uning ma'naviy olami, hayotda tutgan o'rni va orzu-intilishlarini tasvirlashdan iboratdir. Shu sababdan ham akademik Izzat Sulton "Insonshunoslikdan iborat badiiy adabiyot asarida biz odamlarning turli darajada tafsilot va chuqurlik bilan tasvirlanganligining guvohi bo'lamiz", - deb yozgan edi. Badiiy asarda tasvirlangan inson obrazi qahramon tushunchasini anglatadi. Yozuvchining hayotdagi voqealarga yoki ma'lum bir toifadagi kishilarga o'zining badiiy asarida bildirgan estetik munosabatining o'ziga xos hosilasi qahramon yoki obrazlar tizimi tarzida ifoda etiladi. Qahramon tushunchasi adabiyotshunoslikda xarakter yo obraz atamalari bilan ham yuritiladi. I.Sultonning fikricha: «Xarakter muallif estetik idealini tashuvchidir»[14, 191]. Adabiyotshunoslik atamalari lug'atida xarakterning adabiy hodisa sifatidagi o'ziga xos xususiyatlarini shunday izohlanadi: "U jamiyat taraqqiyoti, badiiy tafakkurning o'sib borishi bilan bog'liq holda tobora murakkab, serqirra bo'lib, mukammallashib boradi. Bu hol o'z

navbatida xarakter yaratish usul va imkoniyatlarining rivoji bilan bog'liq. Masalan, xalq eposida xarakter ijtimoiy ideal asosida yaratilgan bo'lsa, hozirgi davr adabiyotida individual xususiyatlarga boy, takrorlanmas holda yaratiladi"[35, 348].

Demak, badiiy adabiyotdagi qahramon xakteri hozirgi davr adabiyotida o'ziga xos ko'rinishlarda namoyon bo'lmokda. Buni biz hozirgi o'zbek nasrchiligining obrazlar tizimi va qahramonlari misolida ham yakkol ko'ra olamiz.

Qahramon ma'naviy dunyosining shakllanishida uning ijtimoiy hayotdagi mavqeyi va odamlarning unga munosabati muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Bunday hayotiy lavhalar tasviri hikoyada badiiy haqiqat darajasiga ko'tarilgan. Yozuvchi ana shu badiiy haqiqatni qahramonlarning bir-biriga bo'lgan munosabati, ruhiy kechinmalari orqali aks etira olgan.

“Olabo'ji” romanida Sh.Xolmirzayev uslubining o'ziga xosligi shundaki, yozuvchi o'z qahramonlarining ma'naviy olamini ko'rsatish uchun avvalo ana shu olamni yuzaga keltirgan holatlarni o'z shuurida idrok etadi va so'ngra uni badiiy tasvir vositasida ifodalaydi. Yozuvchi Ultonning tabiatan ko'ngli bo'shligi va ta'sirchan yigit ekanligini aytish bilan qahramonning qanday inson ekanligini idrok etib boradi. Shu o'rinda uslub haqidagi quyidagi fikrni keltirib o'tish joizdir: “Haqiqiy uslub doim ichki, lekin shu yerda biz farqlaymiz: 1) Idrok etish uslubi va 2) ifoda qilish uslubi. Idrok etish uslubi mazkur materialni avtorning qanday topib olishi, qayta ishlashi va boyitishida, ifoda qilish uslubi avtorning o'z ichki dunyosini obrazlar va formalar libosiga qanday urashida namoyon bo'ladi”[10, 80].

Yozuvchining o'zi aytganidek, uning har bir asari qahramonlari xoh ijobiy, xoh salbiy bo'lsin, iloji boricha unga ijobiy tarzda ham, salbiy tarzda ham yondoshishga harakat qiladi. Axir, “beayb parvardigorning o'zi”, deydi xalqimiz. Shuning uchun har bir insonda yaxshi va yomon xislatlar mavjud. Buni esa o'zimiz tan olgimiz kelmaydi. Ko'p yozuvchilar ham bunga e'tiborsizlik bilan yondoshib, ijobiy xislatga, salbiy qahramonlar salbiy qahramonlari salbiy xislatlarga ega qilib tasvirlashga urinadilar. Bu esa asarning qimmatiga salbiy ta'sir qiladi. Shukur Xolmirzayevning asarlarida bu holga katta e'tibor berganini sezamiz. Jumladan, “Olabo'ji” romanidagi yuqorida nomlari zikr etilgan rahbarlarda ham shu holatlar kuzatiladi.

Nazar Eshonqul adib haqida shunday deydi: “...Uning oddiy chaylada yashashga urinishi, oddiy tabiat qo'yniga qochib ketishi hammasi odamlardan bezgani uchun emas, balki o'zining adabiy-estetik qarashlari kabi oddiylikdan buyuklik izlashini anglatadi. U buyuklikni shu oddiylikda deb bilardi. U hayotdan oddiy kamtar ma'no izlab o'tdi.Uning

goh Boysunga, goh dashtni eslatadigan, hech qanday sharoiti yo‘q Do‘rmondagi bog‘iga qochib ketishihammasining orqasida oddiylilik va samimiylikka, tabiiylkni qumsashi va ana shu istak yotadi.”

Nazar Eshonqul ta’kidlaganidek, xuddi adibning o‘zi kabi tabiiylkni sevadigan, oddiy turmush tarzini dabdaba-yu as’asalardan afzal ko‘ruvchi qahramonlari talaygina. Jumladan, uning “Olabo‘ji” romanidagi Ulton obrazi bu jihatdan fikrimizga yorqin isbotdir.

Adabiyotshunos M.Qo‘chqorova: “Roman bosh qahramoni asli tarix-arxeologiya fakultetini tugatgan, ammo qishloq maktabida tabiatshunoslik fanidan dars berib yurgan yigit Ulton Sultonovdir. U nihoyatda halol, tabiat shaydosi, atrof-muhitning ifloslanib ketayotganidan qattiq tashvishlanadi. Shuning uchun tez-tez matbuotda ekologik muammolar haqida jiddiy maqolalari bilan ishtirok etadi. O‘zini tabiat qo‘riqchisi deb biladi, jonzotlarni, Olatog‘ va uning bag‘ridagi ona tabiatni cheksiz mehr bilan sevadi. Ammo uning tabiatga, jamiyatga bo‘lgan mehri-muhabbati, mehnati hech bir tamalarsiz kechadi.” Olima Ulton uchun Mengziyo Safarov va adibning o‘zi qisman prototip bo‘lgan deb hisoblaydi. Har ikkalasining tarixga, tabiatga va adabiyotga bo‘lgan mehri va yolg‘izlikni xush ko‘rganliklarini hayotiy hamda badiiy dalillar bilan asoslaydi.

Jumladan: “Ulton tabiatiga xos odamlardan uzoqda kamtarona hayot kechirish, o‘zini tabiatning bir bo‘lagi deb bilish, bir qarashda jamiyatdagi voqealarga aloqasi yo‘q, zamondan uzilgan odamday tuyilsa-da, aslida umuminsoniy muammolarga daxldorlik, kuyinchaklik bilan qaraydigan inson sifatida ko‘z oldimizda namoyon bo‘ladi. Ayni shu jihatlari bizga Shukur Xolmirzayevning hayot yo‘lini eslatadi. “Badiiy obraz o‘zga orqali o‘zini aks ettirish demakdir. Ijodkor temperamentidan, mijozidan, tabiatidan kelib chiqqan holda obrazga munosabatda bo‘ladi” – degan haqli gapni aytadi.

Ijod ahli borki, qahramoniga o‘zining ham, boshqa kishilarning ham u yoki bu jihatidan oladi, to‘qima “taqdir lavhalarini” uning boshidan kechirishiga zamin yaratadi. Adib beixtiyor o‘zining-da o‘y-xayollari, yashash tutimini obrazga, uning harakatlariga singdirgan. Adibning qahramonlari (aslida o‘zi) uzlatga chekinish, o‘zini o‘z xayollari bilan yolg‘iz qoldirish va shu sokinlik sabab, qalb shiviriga quloq tutishga, o‘zini anglashga erishganlar.

Yozuvchining o‘zi aytganidek, uning har bir asari qahramonlari xoh ijobiy, xoh salbiy bo‘lsin, iloji boricha unga ijobiy tarzda ham, salbiy tarzda ham yondoshishga harakat qiladi. Axir, “beayb parvardigorning o‘zi”, deydi xalqimiz. Shuning uchun har bir insonda yaxshi va yomon xislatlar mavjud. Buni esa o‘zimiz tan olgimiz kelmaydi. Ko‘p yozuvchilar ham

bunga e'tiborsizlik bilan yondoshib, ijobiy xislatga, salbiy qahramonlar salbiy qahramonlari salbiy xislatlarga ega qilib tasvirlashga urinadilar. Bu esa asarning qimmatiga salbiy ta'sir qiladi. Shukur Xolmirzayevning asarlarida bu holga katta e'tibor berganini sezamiz. Jumladan, "Olabo'ji" romanidagi yuqorida nomlari zikr etilgan rahbarlarda ham shu holatlar kuzatiladi.

Umuman olganda, Shukur Xolmirzayev ijobiy qahramon ijobiy qiyofaga ega, salbiy qahramon salbiy tarzda berilishi kerak degan aqidaga ko'r-ko'rona ergashmay, qahramon salbiy bo'ladimi, ijobiymi, bundan qat'iy nazar uning qiyofasiga o'ziga xos tarzda yondoshib tasvirlaydi. Shuning uchun ham bugungi kunda uning asarlari va qahramonlariga bo'lgan munosabat o'zgargani yo'q. U har bir qahramoniga o'ziga xos mehr, hurmat bilan qaraydi. Bu uning qiyofasi va ruhiyatini tasvirlashda ham yaqqol seziladi. Shu qahramon tabiatini aniq ko'rsatish uchun o'rni-o'rni bilan peyzajlardan ham unumli foydalanadi. Nafaqat peyzajlardan, balki monolog va dialog qurilishiga ham alohida e'tibor beradi. Shuning uchun uning asarlarida qahramonlar qiyofasi va ruhiyati o'ziga xos o'rin tutadi.

Adabiyotlar

1. Boltaboyev H Nasr va uslub. – T., 1992.
2. Hamidova M. So'zning badiiy matndagi o'rni// Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi, Maxsus son, 2022.- B. 501-506.
3. Hamidova M.O. Portrait and Writer's Intention // International Journal of Development and Public Policy / Volume:1 Issue:8. -P.25-26.
4. Hamidova M.O. Interpretation of heroes in Shukur Kholmirzaev's story"Smile" // *Academicia: An international Multidisciplinary Research Journal* Vol. 11, Issue 1, 2021, p.155-159.
5. Hamidova M.O. The Character's Internation in "Olaboji" // *International Journal of Progressive Sciences and Technologiyes {LJPSAI}*.Vol. 24 No. 2 Januaru 2021, p. 449-452.
6. Karim B. "Ruhiyat alifbosi"-T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi. 2018.
7. Karimov H.Shukur Xolmirzayev. Adabiy portret. – T., 1999.
8. Karimov H. Insorn va jamiyat Davr qahramon taqdirida.- Toshkent: Fan, 1987.-B.59.

9. Kattabekov A. Adabiyotning bosh mavzusi . // Sharq yulduzi. 1987. - № 11.- B. 179.
10. Mamajonov S. Uslub jilolari. -T.: Adabiyot va san'at, 1992.
11. Qo‘shjonov M. Saylanma. Ikki jildlik. II jild. -Toshkent, 1983.
12. Qo‘chqorova M. Hard realistic interpretation of society and spiritual and moral sunset (On the example of Shukur Kholmiraev’s novel “Olabodzhi”). “Academicia” an international multidisciplinary research journal”, 2021. 546.
13. Sulstonova M. Yozuvchi uslubiga doir. –T., 1973.
14. Sulston I. Adabiyot nazariyasi. –Toshkent: O‘qituvchi, 1980.
15. To‘laganova S. Ijodkor shaxsiyati va badiiy qahramon muammosi. .diss. -Toshkent.: 2019.
16. Xolmirzayev Sh. So‘nggi bekat: Roman.-Toshkent: Yosh gvardiya, 1976.
17. Xolmirzayev Sh. So‘nggi bekat: roman.- Toshkent:”Ziyo nashr” nashriyoti, 2023.
18. Xolmirzayev Sh. O‘n sakkizga kirmagan kim bor: qissa va hikoyalar.- Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.
19. Xolmirzayev Sh. Olabo‘ji: roman.- Toshkent: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2023.
20. Xolmirzayev Sh. Qil ko‘prik: roman.- Toshkent: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2023.
21. Xolmirzayev Sh. Yur, tog‘larga: qissa va hikoyalar.- Toshkent: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2023.
22. Xolmirzayev Sh. Tanlangan asarlar. III jildlik. 1-jild: Hikoyalar.-Toshkent: Sharq, 2003.
23. Xolmirzayev Sh. Omon ovchining o‘limi. / Xolmirzayev Sh. Saylanma. Ikkinchi jild. – Toshkent: Sharq, 2005.
24. Xolmirzayev Sh. Adabiyot o‘ladimi// “Tafakkur” jurnali. 1998 yil 2-son.
25. Xolmirzayev Sh. Bukri tol.-Toshkent. “Sharq”, 1961 y.
26. Xolmirzayev Sh. Saylanma. 5 jildli, 4-jild.-Toshkent. “Sharq”, 2007 y.
27. Xolmirzayev. Sh. Cho‘loq turna: hikoyalar. - Toshkent: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2023.
28. Xolmirzayev. Sh. Tabassum: hikoyalar. - Toshkent: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2023.
29. Xolmirzayev. Sh. Hayot abadiy: hikoyalar. - Toshkent: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2023.
30. Xolmirzayev. Sh. Bobo: hikoya. - Toshkent: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2023.
31. Xolmirzayev. Sh. O‘zbek xarakteri: hikoyalar. - Toshkent: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2023.
32. Xolmirzayev. Sh. Ozodlik: hikoyalar. - Toshkent: “Ziyo nashr” nashriyoti, 2023.
33. Xolmirzayev Sh., Yunust T. Insonni kashf etish baxti // Sharq yulduzi, 1993.- № 9.- B. 124.
34. Xolmirzayev Sh. Olabo‘ji // Sharq yulduzi.- 1992.- № 1, 2, 3.

35. Xotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlari ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. - T.: O'qituvchi, 1983.
36. Shukur Xolmirzayev zamondoshlar xotirasida.-Toshkent.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2010.
37. Xudoyberdiev E. Adabiyotshunoslikka kirish.- Toshkent: O'qituvchi, 1995.
38. G'afurov I. Inqilob hamisha harakatda //O'zbek adabiyoti va san'ati. – 1984. - № 19.

O'ZBEK ADABIYOTIDA "ME'ROJNOMA" HAQIDA

ÖZBEK EDEBİYATINDA MİRAC-NAMELER

Miraj-nama's in Uzbek Literature

Munira KARIMOVA*

Annotatsiya

Sharq adabiyotida Payg'ambar me'rojiga doir adabiy asarlarning paydo bo'lishi va ularning turkiy tilli xalqlar orasida keng tarqalishi mavzu aynan badiiy adabiyot olamining umuminsoniylik jihatlari talqiniga bag'ishlanganligini ko'rsatadi va boshqa ko'plab me'roj tavsifiga bag'ishlab yozilgan asarlar, g'azallar, mumtoz adabiyot, chunonchi, she'riyat ramziy – majoziy ifodalar olamini ochib bergan. Bunda ma'rifiy g'oya va mazmun, ramziy-majoziy ifoda, adabiy-estetik fikr mohiyatining ilmiy asoslanishi atroflicha ko'rsatilgan. Me'rojnom" mavzusi istiqbolli mavzu va ayni vaqtda mavzu doirasida ko'plab tadqiqot ishlari olib borilganligiga qaramasdan ushbu maqolada sodda yo'sinda yozilgan bo'lsada ayrim istilohlarning kelish o'rni va ularning ma'nolarini ko'rib chiqamiz.

Tadqiqotning obyekti sifatida Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostoni hamda badiiy jihatdan boy va jozibadorlikka ega bo'lgan Sayyod Hamzaning "Me'rojnom" asari tanlandi. Bundan tashqari me'roj tavsifiga bag'ishlangan boshqa adabiyot namunalari va ko'plab dissertatsiyalarga murojaat qilindi.

Kalit so'zlar: Me'roj, payg'ambar, nazm, nasr, o'zbek adabiyoti

Özet

Doğu edebiyatında Hz. Peygamber'in miracını konu alan edebî eserlerin ortaya çıkması ve Türkçe konuşan halklar arasında yaygınlaşması, konunun kurgu dünyasının evrensel yönlerinin yorumlanmasına adanmış olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda klasik edebiyatta pek çok eser, örneğin gazel, sembolik ve mecazi anlatım dünyasının kapılarını açmıştır. Bunda irfan düşüncelerinin ve içeriğinin bilimsel gerekçesi, sembolik-mecazi anlatımı, edebi-estetik düşüncesi gösterilmeye çalışılmaktadır. Miraç-name konusunun birçok çalışmaya konu olmasına ve aynı zamanda konu içerisinde birçok araştırma yapılmış

---

* O'zbekiston Milliy universiteti talabasi
Özbekistan Milli Üniversitesi öğrencisi, munirakarimova3410@gmail.com

olmasina rağmen, bu yazımızda basit bir dille de olsa bazı ıstilahların kökenini, anlamlarını ele almaya çalışacağız.

Araştırmanın kaynağı olarak sanatsal açıdan zengin ve ilgi çekici olan Ali Şir Nevâyi'nin "Lisanu't-Tayr" destanı ve Seyyid Hamza'nın "Mi'racname" adlı destanı seçilmiştir. Ayrıca miracın tanımına yönelik diğer literatür örneklerine ve birçok teze de değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Miraç, peygamber, nazım, nesir, Özbek edebiyatı

Isro va Me'roj voqealari orqali Alloh taolo Muhammad Mustafu sollallohu alayhi va sallamning oddiy yo'lboshchi emas, butun anbiyolar jamoasining ulug'i ekanini bilamiz. U biror davlat yoki ayrim xalqlar uchun yuborilgan rasul emas, samoviy ta'limot orqali butun insoniyatni ikki dunyo saodatiga boshlovchi odam ekanligi esa oshkordir. Isro va Me'rojdan keyin Muhammad Mustafu sollallohu alayhi va sallam o'zlarini ochiq ravishda turli qabilalarga tanishtirishni, ularni islomga chorlashni boshlaganlar. Iymonimiz esa payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning Me'rojlariga – uyg'oqliklarida osmonga va undan Alloh taolo xohlagan joyga chiqqanlariga ishonishdir. Shu boisdan ham mavzu ahamiyatini katta deb hisobladik.

O'zbek adabiyoti, shuningdek sharqiy islom adabiyoti, MDH va Sharqiy adabiyotda O'rta Osiyo xalqlari adabiyotshunosligida bo'lgani kabi, marosim motivlari va buyumlarining talqini diniy-tarixiy, axloqiy-ma'rifiy, adabiy-estetika, ilmiy jihati qimmatidan kelib chiqib, talqin qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Va bu ta'sir bo'yicha ko'plab tadqiqotlar o'tkazildi. Birinchidan, Qur'on voqeasini yoritib beradigan asar turk tilida "Me'rojnom" deb nomlangan noyob asar bo'lib, uni uyg'ur va arab harflarida yozilgan ikkita qo'lyozma deb bilamiz. Uyg'ur alifbosida yozilgan qo'lyozma Parijdagi Fransiya Milliy kutubxonasida Suppl.Turc.190 indeksi ostida saqlanadi. Ushbu qo'lyozma Me'rojnom va Fariduddin Attorning "Tazkirat ul-Avliya"sidan iborat. Qo'lyozmaning 1b – 69a sahifalarida "Me'rojnom", 70-264-sahifalarida "Tazkirat ul-avliya" bor. Qo'lyozma 840 (milodiy 1436-1437) yili Hirotda Amir Temurning o'g'li Shohrux Mirzoning amri bilan Mir Haydar telba tarafidan yozilgan, turkchasiga tarjima etilgan Me'rojnom esa Abu Malik baxshi tomonidan ko'chirilgan. Arab yozuvidagi qo'lyozma Istanbulning Sulaymoniya kutubxonasining Fotix fondida 2848 ko'rsatkichi ostida saqlanadi. Qo'lyozmaning 1b-12b sahifalari "Me'rojnom", 14-153 sahifalari esa Fariduddin Attorning "Tazkirat ul-avliyo"

asarlarini o'z ichiga oladi. Bu nusxa hijriy 917-yil rajab oyining 20-sanasida (milodiy 1511-yilning 12-oktabrida) Misrda Nuriddin Ali bin Kichkina Sayyid Ali at-Taliqoniy tomonidan o'qilishi qulay bo'lgan nastaliq yozuvida ko'chirilgani ham bizga ma'lum. Fors adabiyotida Nizomiy Ganjaviyning "Xamsa"si, Fariduddin Attorning "Ilohiynoma" va "Asrornoma" masnaviyatlari ma'lum. O'zbek mumtoz adabiyotida esa Ahmad Yassaviy, Boborahim Mashrab, Sulaymon Boqirg'oniy, Alisher Navoiy, Haydar Xorazmiy, So'fi Olloyor kabi buyuk shaxslar me'roj tasviriga bag'ishlangan asarlar yaratgan. Asosan, Alisher Navoiy ijodining ko'p qismini Muhammad sollallohu alayhi va sallam ma'rifati tashkil etadi. Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror", "Layli va majnun", "Saddi Iskandariy", "Lison ut-tayr", "Sittayi zaruriya" asarlarida me'roj tavsifi bor. Asarlarda Muhammad alayhissalomning badiiy siymosi o'zining to'liq ifodasini topgan. Navoiy dostonlaridagi „me'rojnomalar“ voqealari tasviri baytlar soni – ya'ni hajm jihatidan ham bir-biridan farq qiladi: Xususan, „Hayrat-ul abror“ dostonida me'roj tuni ta'rifi (XI bob) 53 bayt, „Farhod va Shirin“da (VI bob) 68 bayt, „Layli va Majnun“ning (IV bobi) 100 bayt, „Sab' ai sayyor“ dostonida (IV bob) 92 bayt, „Saddi Iskandariy“da (IV bob) 125 bayt, „Lison ut-tayr“ dostonida esa (IV bob) 53 baytni tashkil etadi. Bundan tashqari, dostonlarda me'rojnomalarning boblardagi joylashish o'rni ham barchasida bir xil emas. Masalan, me'roj tuni ta'rifi „Layli va Majnun“, „Sab' ai sayyor“, „Saddi Iskandariy“, „Lison ut-tayr“ dostonlarida IV bob tarkibida keltirilgan bo'lsa, mazkur motiv „Hayrat-ul abror“ dostonida XI bobda, „Farhod va Shirin“ dostonida esa VI bobdan joy olgan.

Me'roj va unga ba'g'ishlangan boshqa asarlarning barchasi ilohiyot, din, tasavvuf, mumtoz adabiyotshunoslik, falsafa, germenevtika, kitobat san'ati, xattotlik, san'at tarixi, miniyatura sohalari jihatidan, qolaversa, diniy-axloqiy g'oyalar, milliy-ma'naviy qadriyatlar va komil insonni tarbiyalash muammolarini o'zida mujassam etgan o'zbek tilidagi me'rojnomalarni matniy-qiyosiy tadqiq qilish jihatidan ham muhimdir.

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, dastavval, me'rojnomalarni matnshunoslik va adabiy manbashunoslik nuqtayi nazaridan o'rganish sohaning ustuvor vazifasi hamda ular asosida mumtoz adabiyot tarixi, tasavvuf adabiyotining tub mohiyatini to'laqonli anglash, dunyo ilm-fani jabhalarida ma'rifiy ziyo taratish, bizning umuminsoniy qadriyatlarimiz bilan bog'liq bo'lgan nuqtalarini o'rganish, yoshlarimizning odob-axloq va nozik didlarini shakllantirishda ushbularni dasturilamal qilishdan iboratdir.

Me'roj bu Islom olamida yuz bergan buyuk tarixiy voqea, ya'ni, payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallamning Isro kechasida Makkadagi Masjid ul-Aqsodan Quddusdagi Masjid ul-Haromga borishi, ma'no olamiga chiqib, so'ngra Alloh Taoloning huzuriga borishidir. "Isro" so'zining ma'nosi esa kechaning bir qismida yurish, tungi sayr ma'nosini bildiradi. Qur'oni karimda 111 oyatdan iborat bo'lgan Isro surasining 1-oyatida "O'z bandasini kechasi Masjidul Haromdan atrofini barakali qilganimiz Masjidul Aqsoga mo'jizalarimizni ko'rsatish uchun sayr qildirgan Zot pokdir. Albatta, U o'ta eshituvchidir, ko'rib turuvchidir" deb kelishini bilganimiz holda me'roj hodisasining tush yoki ruhiy safar emasligi juda to'g'ridir. Isro mo'jizasi Muhammad sollallohu alayhi va sallam uchun ilohiy hurmat, ulug' martaba ekanligi ochiq-oydindir, sababiki, Isro voqeasi Islom da'vati tarixidagi eng mashaqqatli va og'ir damlarda sodir bo'ldi. Bu davrga kelib, Muhammad sollallohu alayhi va sallam boshchiliklaridagi oz sonli musulmonlarga nisbatan mushriklarning ozorlari, qiynoqlari kuchaygan, ularni Alloh dinidan qaytarish yo'lidagi chiranishlari haddidan oshgan edi. Payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi va sallamni mushriklarning hujumlaridan himoya qiladigan amakisi Abu Tolib va Hadicha onamiz u payt vafot etgandilar. Ayni paytda, me'rojning sodir bo'lishi payg'ambarimizga tasalli va musulmonlarning iymonlarini sinash uchun yetarlicha katta jarayon edi.

Payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam xufton namozini o'qigan, endigina turib vitr namozini o'qish uchun amakisi Abu Tolibning qizi Ummuhoniyning uylarida yotganlarida uning oldiga ruhlar amini Jabroil alayhissalom keldi. Rasululloh unga salom berdi. Jabroil payg'ambar Rasulullohga bu kecha (rabbi ul-avval oyi) unga olam Allohining huzuriga borishini aytadi va Buroq nomli yashinday tez uchadigan otga minishini ishora qiladi. (Buroq haqida Qur'oni karimda ma'lumot yo'q) Bu otning boshi odamnikiga o'xshaydi. Turk shoiri Yunus Emroning ta'riflashicha, otning xil'ti nurdan, ko'zi gavhar va yuzi oqdir. Sayyod Hamza esa uning tanasi qizil gavhar, oyoqlari oltin, quloqlari zumraddanligini yozadi. Rasululloh Jabroil hamrohligida jannatdan jahannamgacha yetti qavat osmonga ko'tariladi. Mashrab o'zining "Me'rojnom"ida Rasululloh me'roj kechasida to'qqiz qavat osmonga ko'tarilganini yozadi. Yana tadqiqotlarni o'rganish natijasida ma'lum bo'lishicha, qadim adabiyotlarda to'qqiz soni sehrli raqamlar sirasiga kirgan ekan. Mirzo Ulug'bekning "To'rt ulus tarixi" asarida uchraydi va Alisher Navoiyning g'azallarida to'qqiz osmon,

to'qqiz falak kabi birikmalar ham kelgan. Xususan, Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida ham to'qqiz falak o'n ikki burj deb keladi. Bunda : Qamar – Oy

Atorud – Merkuriy

Zuhra – Venera

Quyosh - Quyosh

Bahrom – Mars

Mushtariy – Yupiter

Zuhal – Saturn

Va o'n ikki burj (Hamal, Savr, Javzo, Saraton, Asad, Sunbula, Mezon, Aqrab, Qavsayn, Jadi, Dalv, Hud)ning har biridan o'tib, Arshga (to'qqizinchi falakka) chiqishi aytiladi. Ammo Qu'roni karim va boshqa ko'plab diniy kitoblarda " sab'u samavat" yetti qavat osmon deb keladi. Arshdan so'ng Lomakonga o'tib, ya'ni makon tushunchasidan chiqib ketadilar deyilgan. Bu yerda Arsh, Kursiy, Lavh, Qalam, Lomakon hamda Rafrat – Alloh yaratgan mavjudotlar bo'lib, ular osmonning qavatlarini hisoblanmaydi. Rasululloh sallallohu alayhi vasallam har bir osmon qavatida oldingi payg'ambarlar bilan ko'rishadi (Odam alayhissalom, Iso va Yahyo alayhissalom, Yusuf payg'ambar, Idris, Dovut, Sulaymon alayhissalom) va Masjidul Aqsoda ularga imomlik qilib birga namoz o'qishadi. Yettinchi qavat osmonga chiqqanidan keyin u yerda Muhammad sallallohu alayhi va sallamga Rafrat nomli yashil qush keltiriladi. Hazrati Muhammad u qushga minar va ular birgalikda yetmish ming pardani kechib o'tib Allohning huzuriga boradi. U yerda Alloh bilan yuzlashdi. Bu buyuk onda Alloh Payg'ambar(s.a.v.)ga besh vaqt namozni farz qildi va buning uchun musulmonlarga ellik rakat namozning savobini berdi. Qolaversa, banda bir ezgu ishni niyat qilsa-yu uni amalga oshirolmasa bir savob, amalga oshirsa o'n savob berdi. Agarda banda ko'ngliga bir xunuk, qabih ish kelsa unga gunoh bermadi, uni amalga oshirsa bir gunoh berdi.

Anas roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi:

"Nabiy sollallohu alayhi vasallamga Isro kechasida ellik vaqt namoz farz qilindi. So'ngra qisqartirilib, besh vaqtga keltirildi. Keyin esa:"Ey Muhammd, albatta, mening huzurimda gap o'zgartirilmaydi. Albatta, senga ushbu beshtada elliktaning (ajri) bor", deb nido qilindi".

(Imom Buxoriy, Muslim, Termiziy, Nasoiy rivoyat qilishgan)

Shu yerdan ham ma'lumki, buyuk kitob Qu'roni karimning o'zi vahiy orqali tushayotgan bir paytda namoz Alloh taoloning huzurida farz qilindi. Bu degani namoz

musulmonlarning farzi, Allohga itoati, unga munojoti, duosi, jannatning kaliti demakdir. Ammo Allohning borligiga ishonmaganlar, me'rojning sodir bo'lishiga qanday ishonsinki, mushriklar undan keyin qancha ko'plab dalillar bo'lsa-da ishonishmadi. (Mushriklar Muhammaddan mo'jiza ("tog'larni joyidan jildirish", "erni yorib daryolar paydo qilish", "o'liklarni tilga kiritish" va b. Ra'd surasi) ko'rsatishni talab etganlarida "Hech shak-shubha yo'qki, men ham xuddi sizlar kabi bir odamdirman. Menga Tangringiz yolg'iz Ollohning o'zi ekani vahiy qilingan (Fussulat surasi)", – deb javob beradi.)Hatto amakisi bo'lgan Abu Jahlning o'zi bosh rollarda Payg'ambar alayhissalomning so'zlarini rad etuvchi bo'ldi. Muhammad (s.a.v.) ularga otilgan nohaq ta'na-yu dashnomlarga nihoyatda sabrli bo'ldilar. Shunchalik qilinayotgan sa'y-harakatlardan keyin ham mushriklarning iymon keltirmasliklaridan ranjib umidsizlik eshigini sira taqillatmagan holda ularning gaplariga asosli javoblarni berardilar.

Turkiy adabiyotda Me'roj mavzusiga alohida ahamiyat berilishi va ijod ahlining bu borada ko'p asarlar bitishidan ko'zlangan maqsad o'quvchida go'zal xulqni shakllantirish edi.

Adabiyotlar

Dilshod Shamsiyev, Hamza Allambergenov. "Hayrat ul-abror" dostonida Me'rojnom" bobining badiiy talqini. Fan, ta'lim va amaliyot integratsiyasi, jild: 3 nashr: 5, 2022

Sayyod Hamza. "Me'rojnom". Istanbul 1966.

Sharipov Sh., Alisher Navoiy „Lison ut-tayr“ dostonining genezisi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, T., 1982.

Shahnoza Gafurova. "Saddi Iskandariy" dostonidagi me'rojga bag'ishlangan bob badiiyati. <https://search.app/tGjB5K81WfXywxJW9>

Turdiyev Jahongir. *Turkiy tildagi me'rojnoma*larning qiyosiy-matniy tadqiqi. Toshkent-2022.

ALISHER NAVOIY MUALLIFLIK KORPUSINING IJTIMOYIY-TARIXIY AHAMMIYATI

ALİ ŞİR NEVÂYÎ ESERLERİ KORPUSUNUN SOSYO-TARİHSEL ÖNEMİ

Social-Historical Significance of Alisher Navoiy's Authority Corpus

Nargiza G'ULOMOVA*

Annotatsiya

Dunyo tilshunosligida til korpuslaridan nafaqat ilmiy tadqiqot olib borish, balki sotsiolingvistik va psixolingvistik tadqiqotlarda ham muhim vositaga aylanishi, ayniqsa, ta'lim jarayonida innovatsion o'quv quroliga aylanishi korpus lingvistikasining keng ko'lamlı soha ekanligini dalillaydi. Bu esa turli til korpuslarining yuzaga kelishiga zamin yaratdi. Natijada XXI asrda tilga ishlov berish, qidiruv tizimini takomillashtirish, ta'lim samaradorligini oshirish uchun matn birliklarini grammatik teglash, semantik tahlil va omonimlarni farqlash, polisemantik so'zlarni aniqlash uchun semantik teglash ishlari jadallashdi. Korpus lingvistikasida jahon e'tirof etgan allomalarning mualliflik korpusi birliklarini tanlash, ularning lingvistik va ekstralingvistik ma'lumotlarini shakllantirish, lisoniy birliklarni semantik teglash, mualliflik korpusi uchun lingvistik ta'minot yaratish yechimini kutayotgan muhim masalalardan bo'lib turibdi. Maqolada kompyuter lingvistikasi sohasida Alisher Navoiyning ilmiy va ijodiy merosini o'rganish borasida olib borilayotgan tadqiqotlarning amaliy ahamiyati haqida yozilgan. Yangi tipdagi Alisher Navoiy mualliflik korpusining yaratilishi mutafakkir ijodiga qiziquvchilar uchun qulay innovatsion manba bo'lib xizmat qiladi. Xususan, g'azallardan talmeh she'riy san'atini yuzaga keltiruvchi baytlarni aniqlashda joy nomlari hamda tarixiy shaxs nomlarining korpus bazasida berilishi tarixiy manbalarni oson va qulay tarzda o'rganishda qo'l keladi.

Kalit so'zlar: mualliflik korpusi, g'azal, devon, izohli lug'at, she'riy san'at, talmeh, qiyosiy tahlil, semantik teg.

Abstract

In world linguistics, the fact that language corpora have become an important tool not only for conducting scientific research, but also for sociolinguistic and psycholinguistic research, especially as an innovative educational tool in the educational process, proves that corpus linguistics is

---

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Navoiy innovatsiyalar universiteti Dr., Nevâyi İnovasyon Üniversitesi, gulomovamoi@mail.ru

a large-scale field. This created the basis for the emergence of various language corpora. As a result, in the 21st century, language processing, search system improvement, grammatical tagging of text units to increase educational efficiency, semantic analysis and differentiation of homonyms, semantic tagging to identify polysemantic words have accelerated. Selection of author corpus units of world-renowned scholars, formation of their linguistic and extralinguistic information, semantic tagging of linguistic units, creation of linguistic support for the corpus of authorship are important issues in corpus linguistics. In the article, it is written about the practical importance of the research conducted in the field of computer linguistics in the study of the scientific and creative heritage of Alisher Navoi. The creation of a new type of authorship of Alisher Navoi serves as a convenient source of innovation for those interested in the work of the thinker. In particular, the provision of place names and names of historical persons in the corpus database helps in easy and convenient study of historical sources when determining the verses that create the poetic art of talmeh from ghazals.

Keywords: *author's corpus, ghazal, divan, explanatory dictionary, poetic art, talmeh, comparative analysis, semantic tag.*

Genişletilmiş Özet

Dünya biliminde doğrudan tek bir yazarın derlemlerinden oluşan korpuslar, araştırmacılar için en uygun bilgi kaynağı olarak kabul edilir ve günümüzde pratik ve hatta teorik dilbilimin ayrılmaz ve önemli bir parçası haline gelmiştir. Genç neslin dilin binlerce yıla yayılan eşsiz ulusal mirasından yararlanmalarını sağlamak ve onları ana dilleri de dahil olmak üzere ulusal değerlere saygı ve ilgi ruhuyla eğitmek konusunda Özbekler için Ali Şir Nevâyî'nin rolü eşsizdir.

Makale, bilgisayar dilbilimi alanının gelişimi ile ilgili önemli konuları gündeme getirmiş, düşünür ve şair Ali Şir Nevâyî'nin lirik mirasının incelenmesiyle ilgili yapılan çalışmaların önemi ve şairin dilimizin gelişimine kattığı büyük katkısı hakkında yazılmıştır. Ali Şir Nevâyî'nin lirik yaratıcı mirası, yüzyıllardır okuyucuların dikkatini ve ilgisini çeken klasik bir şaheser olarak kabul ediliyor. Dönem açısından bakıldığında dilimizde yaşanan dilsel değişimler sonucunda şairin eserlerinde ifade edilen düşünce, fikir ve amaçların günümüz okuyucusu tarafından tam anlamıyla anlaşılabilmesi doğaldır. Yazarın yaratıcı üslubunda kullandığı kelime ve deyimlerin kapsamını ve anlamını daha iyi anlamak ve tanımlamak için düşünürün kullandığı sözcük birimlerinin anlamsal etiketlerinden oluşan bir veritabanının uygun şekilde oluşturulması önemlidir. Ayrıca Nevâyî'nin eserlerini okul ders kitaplarıyla bütünleşik bir şekilde incelenmesi, düşünürün çalışmalarını geniş anlamda

teşvik etmekte kalmayıp aynı zamanda eğitim değerini de artırmaktadır. Şairin gazellerinde tarihî, edebî, mitolojik, coğrafi ve etnik adlarının yer aldığı pek çok mısraın yer aldığı bilinmektedir. Bu etkinlik sanatsal açıdan telmih sanatını oluştururken, bilimsel açıdan da okuyucu, kelimelerin anlamlarını belirleme sürecinde tarihi şahsiyetler, sanat adamları ve coğrafi yerlerin isimleri hakkında bilgi sahibi olmaktadır.

Makalede genel öğretim okullarının tarih ve edebiyat ders kitapları karşılaştırmalı olarak incelenmiş, gazelerde bulunan telmih şiir sanatının temellerinin tarih derslerinde de çalışıldığı yönünde analitik yorumlara yer verilmiştir. Ayrıca şairin eserlerinde anlaşılması güç sözcüklerin seçilmesi, anlamlarının açıklanması ve sistematize edilmesinin bilimsel açıdan değerlendirilmesi, okuyucunun yazarın fikri hakkında fikir sahibi olmasını sağlayacaktır.

Kirish

Jahon tilshunosligida kompyuter texnologiyalaridan samarali foydalanish ehtiyojlari ortib borishi bilan korpus lingvistikasi muammolarini o'rganishga ehtiyoj ham oshmoqda. Katta hajmdagi matnlar ustida ishlash ehtiyoji bilan yuzaga kelgan til korpuslari dastlab kompyuter lingvistikasida, hozirda esa tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing – NLP) sohasida korpus lingvistikasini yuzaga keltirdi. Ayni damda takomillashib borayotgan mazkur sohada matnlarni qayta ishlash, tabiiy tilga ishlov berish, tilni lingvistik modellashtirish, parallel korpuslar uchun matn birliklarini semantik muvofiqlashtirish, har bir tilga oid so'zlarni lemmalash va stemlash, korpusda filtrli qidiruv tizimini yaratish, elektron lug'atlardan foydalanish imkoniyati kengaydi. Sun'iy intellektning matnni avtomatik tarzda qayta ishlash sohalarning rivojlanishi tilni tadqiq etish, lingvodidaktika, leksikografiya, tarjimonlik borasidagi tadqiqotlarda korpus lingvistikasi yutuqlaridan keng foydalanishga ehtiyoj paydo qildi. Buning natijasida ushbu sohaning ilmiy-nazariy asoslari yaratildi va amaliyotga joriy etildi, til korpuslarining maqsadiga ko'ra farq qiluvchi ko'plab turlari paydo bo'ldi (Abjalova, G'ulomova. 2022 b.17). Tilning ko'p asrlik milliy merosidan foydalanish imkonini oshirish maqsadida ularni elektronlashtirish jahon tilshunosligida dolzarb masalaga aylandi.

Jahon tillarining juda ko'pchiligi mukammallik darajasi va matnni ilmiy qayta ishlash imkoniyati bilan farq qiluvchi o'z milliy korpuslariga ega. Milliy til va davlat tili taraqqiyotida milliy korpuslar ahamiyati va o'rnining qanchalik muhimligini bugungi tezkor

davr ko'rsatmoqda. Dunyo kompyuter lingvistikasida milliy til korpusining mavjudligiga tilning yashovchanlik va kompyuter tiliga aylanish mezoni sifatida qaralmoqda. Kompyuter lingvistikasi tilshunoslikning mustaqil va muhim bo'limi sifatida rivojlanib borayotgan soha hisoblanib, millat istiqboli va ma'naviy dunyosining rivojlanishi uchun muhim yo'nalishlardan biri ekanligi jahon tajribasidan ma'lum. Jahonda kompyuter lingvistikasining milliy til korpusining mavjudligiga tilning yashovchanlik va kompyuter tiliga aylanish mezoni sifatida qaralayotganligidan kelib chiqib, o'zbek tilining ham ko'p asrlik milliy-madaniy merosdan foydalanish imkonini oshirish, kengaytirish maqsadida kompyuter lingvistikasi sohasini rivojlantirish o'ta muhim va dolzarbdir.

Asosiy qism

Korpus lingvistikasi sohasining istiqbolli vazifalaridan biri hisoblangan mualliflik korpuslarini yaratish, muallifning til boyligini o'rgatishda, so'z qo'llanish imkoniyatini hamda mahoratini tadqiq etishda qo'l keladi. Korpus lingvistikasi tilshunoslikning jadal rivojlanayotgan sohasi, yozma, og'zaki yodgorliklar, milliy-madaniy merosni internet vositasi orqali o'zida tezlik bilan aks ettiruvchi axborot manbayidir. Qidiruv dasturiga bo'ysundirilgan matnlar yig'indisi, mukammal tegga ega korpus lingvistik tadqiqotlar samaradorligini ta'minlashda barqaror lingvistik baza vazifasini bajara oladi. Korpus – tabiiy tilning elektron shakldagi, ma'lumotni tabiiy kontekstual shaklida saqlaydigan, til hodisalarini har tomonlama, chuqur, obyektiv o'rganishga, elektron kutubxona, lug'at, grammatikalar yaratishga asos bo'ladigan tizim. U tilni tadqiq etish (so'zning o'zgarishi, istorizm, neologizmning vujudga kelishi, ma'no kengayishi, torayishi, yangi frazeologizmlarning paydo bo'lishini kuzatishda, lingvodidaktika va lug'at tuzishda foydalaniladigan zamonaviy, keng imkoniyatli dasturlashtirilgan tizimdir.

Til ta'limi uchun muhim bo'lgan misolning doimiy yangilanib borishi, buni aks ettirib turish xususiyati hamda imkoniyati faqat korpusda mavjud. Izlanuvchi-o'quvchi yangi, ishonarli, cheksiz hamda xilma-xil misollarni shu yerdan topa oladi hamda topshiriq, mashqlarni belgilashda qiynalmaydi va bir necha daqiqada mavzu bo'yicha yangi-yangi misollardan iborat topshiriqlarni tayyorlay oladi. Korpusda mavjud matnlarni saralash imkoni bor, misolni barcha matnlardan emas, balki tadqiqotchi uchun kerakli bo'lganini ajratish mumkin. Zero, korpus matnlarini belgilangan davr (hatto aniq yilgacha), matnning aniq bir turini tanlab olish imkoniyati mavjud. Turli mavzu va janrdagi matnlar bilan korpusning doimiy boyitilishi korpusning asosiy xususiyatidan biri hisoblanib, u

yo‘naltirilgan ta‘lim imkoniyatlarini kengroq ochadi. Alisher Navoiy ijodining yirik qismi hisoblangan “Hazoyin ul-maoniy” kulliyotida jami 2600 g‘azalda uchraydigan notanish so‘zlarning izohi korpusga jamlanishi, XXI asr kitobxoniga mutafakkir ijodi bilan chuqurroq tanishish imkonini beradi, shuningdek, baytning ham mazmuni osonlik bilan oydinlashadi (Abjalova, G‘ulomova. 2023 b.8). Natijada mumtoz adabiyotimizga aholining juda keng qatlamini tushunishi va qiziqishini yanada kuchaytiradi. Mualliflik korpuslari orqali nafaqat ilmiy izlanuvchi, talaba yoki o‘qituvchi balki har bir Navoiy ijodini o‘rganuvchi, unga qiziquvchi ham shoir asarlari bo‘yicha behad ulkan axborot hajmiga ega bo‘ladi.

Mualliflik korpusi muayyan bir muallif qalamiga mansub matnlar majmuasidan iborat tizim bo‘lib, asosan, yozuvchining yozish uslubi, asarlaridagi til, matn xususiyatlarini axborot texnologiyalari yordamida semantik tasniflab, tadqiq etishga asoslangan elektron shakdagi ma‘lumotlar bazasi sanaladi. Mualliflik korpusining boshqa korpuslardan farqi uning bazasida muayyan bir muallif asarlari jamlanadi, matnlar qayta ishlanadi, grammatik va semantik teglanadi, qidiruv tizimi orqali muallifga tegishli materiallardan zaruriy ma‘lumotlar, lingvistik ifodalar aniqlanadi, matnlar asosida statistik ma‘lumotlar taqdim etiladi, metama‘lumotlar aniq beriladi. Shunday qilib mualliflik korpusi keng imkoniyatli qidiruv tizimiga ega bo‘lib, muallif ijod qilgan barcha tur va janrdagi asarlar qamrab olinadigan, maxsus parametrlar asosida ham qidiruv imkoniyatiga ega, hajmi chegaralanmagan, muallif va uning ijodi bilan bog‘liq manbalarni qulay va tezkor olish mumkin bo‘lgan elektron ma‘lumotlar bazasi hisoblanadi. Undan o‘quvchilar, ota-onalar, o‘qituvchilar, talabalar, hatto xorijliklar va keng jamoatchlik foydalanishi mumkin.

Mumtoz adabiyotimizda, xususan, Navoiy asarlarida so‘z san‘atining tajnis, iyhom, tazod, tanosib singari bir qancha turlari borki, ularni o‘rganish asnosida badiiy tilimiz, mumtoz o‘zbek tilining qanchalik go‘zalligi benazir va zeboligini tushunib boraveramiz. Ayniqsa, mashhur ijodkor asarlari gulto‘ji hisoblanmish “Xazoyin ul-maoniy” devonlaridan biri “G‘aroyib us-sig‘ar”dagi g‘azallar badiiyatida mumtoz san‘atlarning o‘rni benihoya yuksak sanaladi. Biz ushbu devonni varaqlar ekanmiz, mohir ijodkor qalamidan to‘kilgan satrlardagi mubolag‘a hissasidan zavqlanamiz, iyhom va tajnis jilosidan o‘yga tolamiz, tajohil-u orif san‘ati orqali o‘zimizni savolga tutamiz. Navoiy g‘azallaridagi badiiyat o‘z davrida ham ko‘pgina so‘z ustalari nazariga tushgan. Ana shunday ijodkorlardan biri Navoiy rahbarligi va homiyligi ostida yashab, ijod etgan adabiyotshunoslardan Atoulloh Mahmud Husayniydir (Срожиддинов, 2011, b.253). Alisher Navoiy “Majolis un-nafois” asarida bu ijodkor haqida shunday ma‘lumotlar yozadi: “...“Qofiya” va “Mutavassit” o‘qur erdi.

Donishmand bo'lg'uncha bir nav' mustahsan maoshqa muvaffaq bo'ldiki, andin ortiq mumkin emas. Bo vujudi donishmandliq, she'r va muammo va sanoe'da dag'i mahorat paydo qildi va muammog'a ko'p mashg'ul bo'lur erdi. Holo sabaq kasratidin anga avqoti vafo qilmas, ammo sanoe'da kitobe tasnif qilibdurlar. "Badoe' Atoiy" g'a mavsumdur" (Alisher Navoiy, 1989, b. 72). Atulloh Husayniyning "Badoye' us-sanoe'" asari Navoiyning nazorati va qo'l ostida yaratilgan asar hisoblanib, unda Umar Roiyoniy va bir qancha o'zigacha ilmi badi' sohasida ijod qilgan olimlarning ishlarini o'rganadi va kamchiliklarini tahlil qiladi. Shuningdek, "Badoye' us-sanoe'" kitobini Navoiyga tuhfa qiladi. Navoiy uchun hech qachon she'riy san'atlar shunchaki bir san'atkorlikni namoyish qiluvchi vositalar bo'lgan emas. (Ishoqov, 1983. b.166).

Talmeh (arabcha, "chaqmoq chaqish", "nazar tashlamoq") san'atida shoir she'rda o'tmishdagi biror tarixiy shaxs yoxud voqeaga ishora qiladi va uning yordamida fikr yo tasvir ta'sirchanligiga erishiladi (Yusupova, 2018. b.60). Talmeh she'riy san'ati she'riyatda bir ishora orqali chuqur ma'noni ifodalash, aks ettirish imkonini beruvchi badiiy san'at hisoblanadi. U istiora, tashbeh kabi san'atlardan farqli o'laroq ijodkorga tarixiy yo afsonaviy voqealarga, masallar, mashhur asarlar va qahramonlar obraziga ishora qilish va shu yo'l bilan o'z fikrini mo'jaz holda kuchaytirish uchun imkoniyat tug'diradi. (Ishoqov, 2013, b.203). Navoiy g'azallar orqali insonlarni komillik, odamiylik tuyg'ulari bilan oshufta qilish, ham ruhan, ham ma'nan yetuklikka intilishlarini istagani holda Islom dinining muqaddas kitobi Qur'oni Karimda nomlari zikr etilgan Payg'ambarlarning nomlaridan talmeh san'atining asosi sifatida foydalangan. Nuh (a) va Sulaymon (a) haqida turli xalqlarda juda ko'plab afsona va rivoyatlar mavjud. Nafaqat turkiy, balki fors, arab shoirlari o'z she'rlarida Nuh (a) va Sulaymon (a) haqidagi hikoya va ularning hayotiga bog'liq voqealardan foydalanganlar. "G'aroyib us-sig'ar" devonida ham "Rafiqing toyir andoqkim **Sulaymon** ollida hudhud", "**Sulaymondek** bu vodiy ichra barbod o'ldi chandinlar" "Gar Navoiyg'a **Sulaymon** mulkicha bordur ne tong", "Gar **Sulaymon** majmaida bo'lmag'ay juz Ahraman" kabi Sulaymon (a) nomi bilan bo'liq misralarni tushunish uchun kitobxon, avvalo, diniy manbalardan va uning nomi bilan bog'liq bo'lgan rivoyatlardan xabardor bo'lishi kerak. Qur'oni Karimning yigirma yettinchi "Naml" surasida Sulaymon payg'ambar haqida bir qadar batafsil to'xtalib, Sulaymon (a) Olloh taoloning payg'ambari bo'lish bilan birga yana jamiki ins-u jin, parranda-yu darranda olamiga podshoh ham qilingani to'g'risida hikoya qilinadi (Alauddin Mansur, 1991, b. 271). Mumtoz adabiyotda Sulaymon obrazi qudrat, dabdaba va hashamat timsoli hisoblansa, chumoli (mo'r) – xokisorlik, ojizlik va donolikning

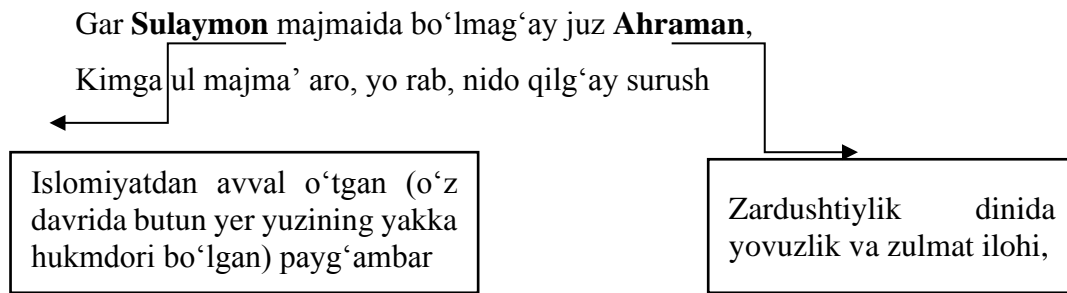
timsoli sifatida ifoda etilgan bo'lib, ko'plab g'azallarda bu obrazlarga bir baytda murojaat etadi. Devondagi

157-g'azalda fikrimizga dalil bo'ladi:

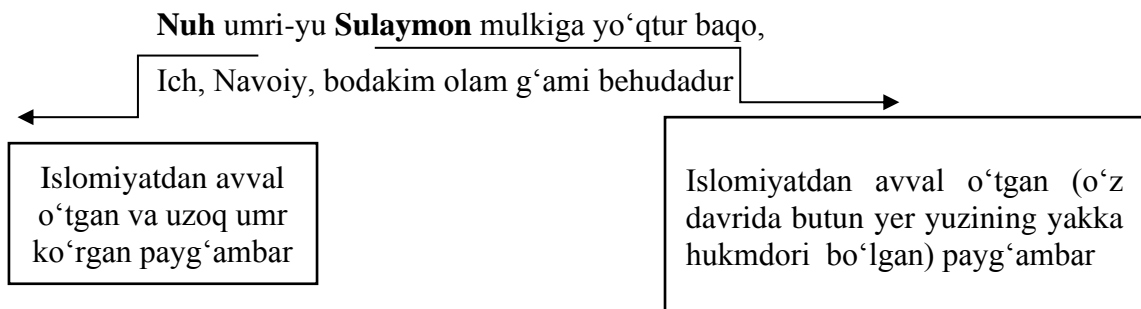
Ne yellanmaqdur, ey shah, mo'r xaylidek cherigdinkim,

Sulaymondek bu vodiy ichra barbod o'ldi chandinlar.

Baytdagi yellanmaq – havolanmoq, mo'r xayli – chumoli to'dasi, cherig – qo'shin, barbod – yo'qqa chiqmoq, chegara, chandin – sanoqsiz izohtalab so'zlaridir. (Manzar Adbulxayr. 2018, b.103) Bilamizki, Sulaymon ins-u jinslar, hayvonlar tilini bilgan, ular Sulaymon alayhissalomga bo'ysungan. Bu Alloh taolo tomonidan ato etilgan buyuk qudrat, lekin shunchalik qudratga ega bo'lmasin, Sulaymon kabi baqo vodiysiga ketganlar talaygina, shunday ekan chumoli to'dasidek qo'shinga ega bo'lgan shohning havolanishiga ne hojat?!

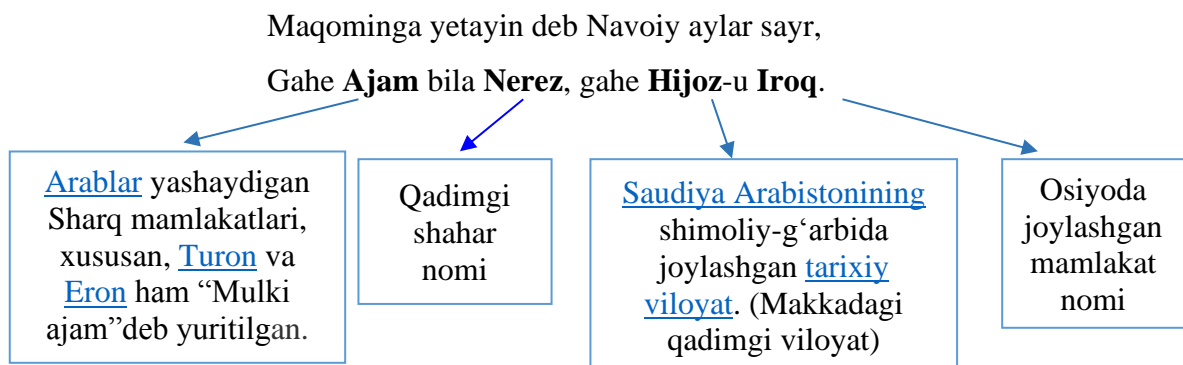
Shoir ushbu baytda agar podshohning atrofini devlar egallab olishgan bo'lsa, farishtalarning nidosini kim ham eshitadi degan fikrni ifodalamoqda va shu maqsadda **Sulaymon** va **Axraman** obrazlaridan foydalanmoqda. Axriman obrazi mumtoz adabiyotda Shaytonning muqobili sifatida ham qo'llanadi.

Bu baytda ikki payg'ambarning nomlari keltirilishi diqqatga sazovor. Baytlarda juda ko'p marotaba payg'ambarlarimizning nomlari ularning ibratli hayotlari va so'zlari zikr etilishi Navoiyning din ilmini mukammal bilganligi, Qur'oni Karimdagi sura va oyatlarga tez-tez murojaat etganini anglash mumkin. Hazrat Navoiy butun hayoti va ijodini Qur'on

oyatlari, hadislar asosiga qurgan komil musulmonning ibratli namunasidir. (Rahmonov, 217.b. 4). Nuh (a) – islomiyatdan avval o‘tgan payg‘ambar. “Nuh” surasi muqaddas kitobning 71-oyatda keltirilgan bo‘lib, Qur’oni Karimda 33 marta nomi zikr etilgan “Nuh alayhissalom o‘z qavmlari orasida to‘qqiz yuz ellik yil turib, ularni Ollohning diniga da’vat qilgan payg‘ambar hisoblanadi”. Nuh zamonasida buyuk to‘fon hodisasi sodir bo‘lgan. Nuh (a) kema yasab, har bir hayvondan bir juftdan, barcha o‘simliklardan namuna olgan hamda Haqqa imon keltirganlarga najot bergan. (Alouddin Mansur, 1991, b. 431). Alisher Navoiy nafaqat lirik janrda, balki nasriy asarlarida ham Nuh payg‘ambar haqida muhim ma’lumotlar yozadi. Jumladan, “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida shunday yozadi: Nuh payg‘ambar salavotullohu alayhning uch o‘g‘lig‘akim, Yofas va Som va Homdur yetushur. Va bu mujmal tafsili budurki, Nuh alayhissalom to‘fon tashviridin najot va aning mahlakasidin hayot topti, olam ma‘murasida bashar jinsidin osor va inson nav‘idin namudor qolmaydur erdi. Yofasniki, tavorix ahli Abut-turk bitirlar, Xito mulkiga yibordi va Somniki, Abul-furs bitirlar Eron va Turon mamolikining vasatida voli qildi va Homniki, Abul-hind debdurlar, Hindiston bilodig‘a uzatti. (Alisher Navoiy, 1989, b. 508). Shuningdek, ushbu asarda keltirilishicha, bugungi bashariyat asli Nuh (a)ning uch o‘g‘li avlodidanligi sabab “Odami soniy” – Ikkinchi odam Ato deb ham atashadi.

G‘azallardan talmeh she‘riy san‘atini yuzaga keltiruvchi baytlarni aniqlashda joy nomlari hamda tarixiy shaxs nomlarining alohida tasniflanishi tarixiy manbalarni oson o‘rganishda qo‘l keladi. Quyidagi baytda to‘rt tarixiy mamlakatning nomini keltirilishi orqali talmeh san‘ati yaratilgan:

Navoiy o‘zining g‘azallari orqali turkiy tariximizning boyligini va o‘zbek adabiy tilining betakrorligini namoyon etdi, uning istiqbollari, kelgusi taraqqiyot yo‘llarini

belgilab berdi. Umuman olganda, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidagi 2600 ta gʻazal tarkibida uchragan 883 ta talmeh sanʼatiga mansub baytlarning tasniflanishi va korpus bazasiga birlashtirilishi, Alisher Navoiy mualliflik korpusining qiymatini yanada oshiradi. Korpusda gʻazalarda uchragan soʻzlar misralarda anglatgan kontekstual maʼnosiga koʻra leksik-semantik guruhga ajratildi. Jumladan, talmeh sanʼatini hosil qiluvchi atoqli otlar ham quyidagi leksik-semantikguruhlariga ajratildi.

1-jadval. Talmeh sanʼatiga asos boʻlgan atoqli otlarning leksik-semantik guruhlari.

t:names	shaxs nomlari (Mavlaviy – Mavlono Rumi, Jomiy, Namrud, Parvez, Iskandar, Moniy, Salmon, Faridun, Sayid Jamoliddin, Bilol, Iskandar, Moniy, Qorun, Hofiz Sheroziy, Zardusht, Fuzayl, Bishr, Suhayl, Xusraviy – Xusrav Dehlaviy, Suhayb – Suhayb Rumi (rumliklardan birinchi boʻlib islomni qabul qilgan odam, Hotam, Said Jamoliddin, Qubod – Qubod toji (Qubod – sosoniylar hukmdorlaridan birining nomi, Mirzo Chuchuk, Sanʼon – mashhur shayx nomi)
t:cities	joy nomlari (Astrobod, Afridun, Adan, Afranj, Farang, Yevropa, Madina, Kaʼnon, Kashmir, Rum, Badaxshon, Yasrib, Yaman, Hindiston, Badaxshon, Misr, Tabriz, Iroq, Eron, Batho, Bogʻdod, Buxoro, Bobil, Bojun – Xitoy, Xoʻtan, Bistom, Gulpoyagon – Erondagi tuman, Sabzavor, Ajam, Nerez, Hijoz, Kobul, Hirot, Gurja, Xuroson, Ayman – Arabistondagi joy nomi, Uhud – jang maydonining nomi, Mozandaron)
t:divine understandings	ilohiy tushunchalar (Olloh, Jabroil, Kaʼba, Rab, Bul Bashar – Odam Ato, Buroq, Iso, Muso, Sulaymon, Yusuf, Nuh, Xizr, Dovud, Jamshid, Kavsar, Maryam, Iso, Imron, Dovud, Idris Bilqis – Sulaymon paygʻambarning maʼshuqasining nomi)
t:legendary images	afsonaviy obrazlar (Farhod, Majnun Vomiq – afsonaviy oshiqlarning nomi, Shirin, Layli, Azro – afsonaviy maʼshuqalarning nomi)
t:legendary bird	afsonaviy qush (Samandar – oʻtdan paydo boʻladigan afsonaviy qush, Xumo)

t:mountains	tog' nomlari (Mano, Jabal, Qof, Abuqubays – Arabistondagi tog' nomi, Arofat – Makka shahri yaqinidagi tog' nomi, Ko'hsor, Jibol, Marv)
--------------------	---

Navoiy g'azallarini o'rganishning muhim ta'limiy ahamiyati shundaki, g'azal mazmundorligini, ta'sirchanligini oshirish, lirik qahramon his-tuyg'ularini yorqin ifoda etish maqsadida qo'llanilgan tarixiy shaxslar, tarixiy va etnik joy nomlari umumta'lim maktablarining tarix, geografiya darsliklarida ham uchraydi. Aytish joizki, bu adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan ilmi bade' sohasida o'rganiladigan talmeh she'riy san'atiga xos namunalar bo'lsa, ta'limiy jihatdan fanlarning integratsiyalashuvini ta'minlaydi. Integratsiya atamasi lotincha integratio so'zidan olingan bo'lib, "qo'shilish", "birlashish" ma'nolarini anglatadi, ya'ni ma'lumotlarni integratsiyalash har xil manbalarda mavjud bo'lgan materiallarni ma'lum maqsad asosida birlashtirib taqdim etishini nazarda tutadi. (Husayinboyeva, Niyozmetova 1990, b, 28). Fanlararo aloqadorlik jarayoni ta'lim sifatining oshishida katta ahamiyat kasb etadi va o'quvchiga bir mavzuni imkon qadar chuqur anglash, olingan bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatini beradi. O'quvchi Alisher Navoiy MKdagi semantik teglangan g'azallar mazmunini tushunib o'qish jarayonida nafaqat, adabiyot fani, balki tarix, geografiya fanlaridan egallagan bilim, ko'nikma va malakalarini ham mustahkamlab boradi. Quyida Navoiy g'azallarida bir necha marotaba qo'llanilib, tarix fani darslarida ham o'rganiladigan tarixiy, adabiy, mifik shaxslar, geografik va etnik joy nomlari berildi:

2-jadval. G'azallarda va tarix fani darsliklarida uchragan tarixiy shaxs nomlari.

G'azallarda va tarix fani darsliklarida uchragan tarixiy shaxs nomlari	G'azallarda uchrash soni
Doro – Qadimgi fors davlatining Axmoniyalar sulolasi bo'lgan hukmdori. Miloddan avvalgi 330-yilda Aleksandr Makedonskiy tomonidan o'ldirilgan va sulola hukmronligi tugagan.	3 ta g'azalda uchraydi
Iskandar (Skandar) – (asli ismi Aleksandr Makedonskiy) miloddan avvalgi 336-323- Makedoniya	17 ta g'azalda uchraydi

hukmdori bo'lgan. Sharqda Iskandar Zulqarnayn nomi bilan tanilgan.	
Maryam (Bibi Maryam) – Iso alayhissalomni onasi, poklik va iffat timsoli.	8 ta g'azalda uchraydi
Iso – Milodiy I asrda tarqalgan xristian ta'limoti asoschisi. Rim hokimiyati ostida bo'lgan Falastindagi Vifleyim shahrida tug'ilgan (Iso Masih, Ruhulloh deb ham nomlangan).	249 ta g'azalda uchraydi
Jamshid – Peshdodiyalar sulolasiga mansub uchinchi podshohning ismi. Navro'z bayramini joriy etgan. Xudolik da'vosini qilgani uchun tanazzulga yuz tutgan va Zahhok tomonidan o'ldirilgan.	25 ta g'azalda uchraydi
Hofiz Sheroziy – XIV asrda yashab, ijod qilgan ulkan fors shoiri. Navoiy qit'alaridan birida uni g'azalnavislikda o'ziga ustoz deb bilgan. (Alisher Navoiy, 2011, b. 766)	3 ta g'azalda uchraydi
Moniy ibn Fatak – monizm ta'limotining asoschisi; naqqosh va rassom. Moniy o'zining mustaqil ta'limotini Eronda targ'ib qila boshlaydi. O'zbekiston yerlarida ham faoliyat ko'rsatgan.	3ta g'azalda uchraydi
Husayn Bayqaro – Xuroson hukmdori (1469-1506), Alisher Navoiyning do'sti, maslakdoshi, shoh va shoir. "Hotamiy" va "Husayniy" taxalluslari bilan she'rlar yozgan.	4ta g'azalda uchraydi
Mahmud G'aznaviy – Turkiy, arab, fors tillarini yaxshi bilgan, she'riyatdan xabari bo'lgan.	3 ta g'azalda uchraydi

Tarix darsliklarida davlatlar barpo etilgan davri o'rganiladi, shuning uchun barcha davlatlar haqidagi ma'lumotlar batafsil beriladi. Navoiy g'azallarini ushbu manbalar bilan bog'lab o'rgatib borish o'quvchilarning tarixiy bilimlarini yanada oshiradi.

3-jadval. G'azallarda keltirilgan tarixiy joy nomlari

G'azallarda va tarix fani darsliklarida uchragan tarixiy joy nomlari	G'azallarda uchrash soni
---	---------------------------------

Xuroson – Hozirgi Afg‘onistonning shimoliy, Eronning shimoliy-sharqiy qismi, hamda janubiy Turkmanistondan Amudaryogacha bo‘lgan hududlar shunday atalgan.	9 ta g‘azalda
Yasrib – 622-yilda Muhammad (s.a.v.) va uning sahobalari Yasribga hijrat (ko‘chish) qiladilar va unga Madina “Payg‘ambarlim shahri” nomini beradilar	3 ta g‘azalda
Bag‘dod (Xudoning in‘omi) – Abbosiylar davrida arab xalifaligi qarorgohi bo‘lgan shahar nomi.	4 ta g‘azalda
Qo‘ng‘irot – Amudaryoning so‘l sohillarida joylashgan shahar	2 ta g‘azalda
Jayxun – Amudaryo	9- ta g‘azalda
Marv – Turon (Xuroson markazi) shaharlari orasida birinchi bo‘lib arab istilochilari tomonidan egallangan shahar.	3 ta g‘azalda
Chin (sof, toza) – Manjurlarning ushbu sulolasi Xitoyda 1911-yilgacha hukmronlik qilgan.	20 ta g‘azalda

Xulosalar

Uzluksiz ta‘lim tizimida Navoiyning hayoti va ijod namunalarini o‘quvchi yosh xususiyatidan kelib chiqqan holda o‘rgatilishi samarali ta‘limga erishishning yo‘llaridan biri hisoblanadi. Xulosa o‘rnida aytish o‘rinliki, mutafakkir ijodini turli zamonaviy yondashuvlar asosida tadqiq etish va amaliyotga joriy etish ta‘lim sifati va samaradorligini oshiradi. Ta‘lim jarayonida adabiyot darg‘alari ijodiga bot-bot murojaat qilishning asosiy sababi ijodkor iste‘dodining serqirraligi, teran mulohazaga yetaklovchi yuksak saviyadagi asarlarining mavjudligi, shuningdek, ularga berilgan jahoniy e‘tiroflar, asarlaridagi badiiy-estetik g‘oyalarning san‘atkorona ifodalari bilan bog‘liq. Shu bois uzluksiz ta‘lim tizimida yangi davr Milliy o‘quv dasturida Alisher Navoiy hayoti va ijodini ta‘lim va tarbiya berishda o‘rganish boshlang‘ich hamda yuqori sinf o‘quvchilarida milliy g‘ururni yuksaltiradi. Milliy g‘urur insonni ma‘naviy jihatdan shakllantirishning bosh omili hisoblanadi. O‘quvchilarning Navoiyona aks etuvchi nodir adabiy durdonalarning falsafiy, ilohiy-irfoniy mohiyatini his qilishda, mag‘zini anglashda umumta‘lim maktablari uchun yaratilayotgan o‘quv dasturlarining ahamiyati katta hisoblanadi.

Adabiyotlar

- Abjalova M., Gulomova N. Author's Corpus of Alisher Navoi and its Semantic Database. // IEEE – UBMK – 2022: 7th International Conference on Computer Science and Engineering. 24-26 September 2022. – Diyarbakir, Turkey. – pp. 182-187.
- Abjalova M., Gulomova N. Alisher Navoi And The Third Renaissance Period. // Procedia of Theoretical and Applied Sciences. Vol. 4 (2023). 28.02.2023. – pp. 111-115. Alisher Navoi And The Third Renaissance Period | Procedia Of Theoretical And Applied Sciences
- Abdurahmonov G'. Shukurov Sh. Mahmudov Q. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. (2008), – 530 b.
- Alisher Navoiy. G'aroyib us-sig'ar. – Toshkent: Tamaddun, (2011), – 766 b.
- Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. Mukammal asarlar to'plami. O'n oltinchi jild. Toshkent: Fan, (1989), – B. 118.
- Alisher Navoiy. Navodur ush-shabob. Mukammal asarlar to'plami. To'rtinchi jild.. – Toshkent: Fan, (1989), – 526 b.
- Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. Tola asarlar to'plami. O'ninchi jild.– B.508.
- Husayinboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, (2020), – B. 28.
- Ishoqov Yo. Navoiy poetikasi. – Toshkent: Fan, (1983), – 167 b.
- Ishoqov Yo. So'z san'ati so'zligi. – Toshkent: O'zbekiston. (2013), – B. 203.
- Manzar Abdulxayr. Navoiy asarlarining izohdi lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. (2018), – 560 b.
- Srojiddinov Sh. Alisher Navoiy. Manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. – Toshkent: Akademnashr. (2011), – 329 b.
- Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima (Alouddin Mansur tarjimasini). – Toshkent: Cho'lpon, (1991), – 540 b.
- Yusupova D. Adabiyot. – Toshkent: Akademnashr, (2018), – 272 b.

BORXES VA NAZAR ESHONQUL IJODIDA LABIRINT MOTIVINING TALQINI

*JORGE BORGES VE NAZAR EŞANKUL'UN ESERLERİNDE LABİRENT MOTİFİNİN
İFADESİ*

Expression of The Labyrinth Motifs in The Works of Jorge Borges and Nazar Eshankul

Nodir RAXMATULLAYEV*

Özet

Makalede dünya kültürü ve mitolojisinde en kapsamlı, çok yönlü ve evrensel simge olan labirentin bir metafor olarak tezahürüne odaklanılmış; bu imgenin çeşitli yorumlarının görülebildiği kaydedilmiştir: sanatsal bir eserin yaratılması, yazarın kafa karıştırıcı koridorlarla ilişkili olarak seçtiği konunun yaratılması, rüyalarda yolu kaybetmeler, belli bir yerin sokaklarının karışıklığı, insanın yaşamı boyunca hem batın hem de zahir anlamda bir varış noktası bulamayıp derbeder olması, düşünce labirentleri vb. bunlara örnek olabilir. Yazıda Arjantinli yazar Jorge Borges'in ve Özbek yazar Nazar Eşankul'un eserlerinde labirent motifinin nasıl ifade edildiği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Labirent, hikâye, motif

Abstract

The article focuses on the manifestation of the labyrinth, the most comprehensive, versatile and universal symbol in world culture and mythology, as a metaphor; it is noted that various interpretations of this image can be seen: the creation of an artistic work, the creation of the subject chosen by the author in relation to confusing corridors, losing one's way in dreams, the confusion of the streets of a certain place, the wandering of a person throughout his life, both inwardly and outwardly, and being in a state of disarray, labyrinths of thought, etc. are examples of these. The article examines how the labyrinth motif is expressed in the works of Argentinian writer Jorge Borges and Uzbek writer Nazar Eshankul.

Keywords: Labyrinth, story, motif

---

* Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi
Semerkant Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi, nodirrahmatullaev777@gmail.com

Genişletilmiş Özet

Dünya mitolojisinde kafa karıştırıcı bir geçit, bir labirent, ölümün ve dirilişin simgesidir. Bir dünyadan diğerine geçiş yeri görevi gören labirent, dolayısıyla aynı zamanda belirli ritüeller yapıldığında açılan sembolik bir kapıdır. Makalede fikirlerin delili olarak dünya halklarının inançlarından örnekler verilmektedir. Örneğin Çinliler inançlarından yola çıkarak şehirlerin, yerleşim yerlerinin ve hatta evlerin girişlerine benzersiz kafa karıştırıcı koridorlar inşa ederler. Bu şekilde kötü ruhların dikkatini dağıtıyor ve onların içeri girip zarar vermelerine engel oluşturuyor gibi görünüyorlar. Mitolojide ve yazılı edebiyatta yaygın olarak kullanılan labirent motifinin Jorge Luis Borges ve Nazar Eşankul'un eserlerindeki rolü ve bu tür imgelerin yorumlanması incelenmiştir. Dünya halklarının labirente, yani kafa karıştırıcı koridorlara ilişkin inanç ve tasavvurları aydınlatılmaya çalışılmaktadır.

Borges'in "Yolları Çatallanan Bahçe", "Babil Kütüphanesi", " Labirentinde Ölen Kral İbni Hakan El-Buhari", "Asterion'un Evi", "İki Kral ve İki Labirent", "Labirent" ve diğer eserlerinden yazarın koridorlardan, kaderlerden ve düşüncelerden oluşan labirentler yaratma yeteneğinden örnekler ortaya koymaktadır. Nazar Eşankul'un "Göroğlu veya ya Hayat Suyu" adlı romanı örneğinde, kimlik arayışı teması olan ezeli ve ebedi motifin büyük bir ustalıkla yorumlandığı kanıtlanmıştır.

Labirent her zaman yolun, kaybolmanın, kimlik arayışının ve kendi yolunu seçmenin bir metaforudur. Labirent, arketipsel bir gezinme ve keşif alanıdır. Labirent motifi 20. yüzyılın ikinci yarısının dünya edebiyatında yaygındır. Yazarlar labirent imajını karmaşık ve kafa karıştırıcı bir süreç olan insan yaşamının sembolü olarak adlandırır. İnsanın varoluş amacını arayışı, yaşamdaki kaos ve anlamsızlıktan çıkış yolu ve gerçeğin farkına varması sorunlarını anlatan yazarlar, bu sorunlara çeşitli çözümler sunmaktadır. 20. yüzyılın 60'lı ve 70'li yıllarında yazarlar, karakterlerini özün merkezine götürerek böyle bir labirentten çıkmanın mümkün olduğuna inanırken, 80'li ve 90'lı yılların yazarları bunun bir insan için imkansız olduğuna inanıyordu. gerçeği anlamak için. Umberto Eco, "Gülün Adının Kenarları Üzerine Notlar" adlı eserinde üç tür labirenti birbirinden ayırır: Tüm geçitlerin merkeze çıktığı Theseus labirenti; tek çıkışı olan yapmacık bir labirent; merkezi, sınırı veya çıkışı olmayan bir labirent-rizom. Eco'ya göre Theseus'un labirenti ve

maniieristik labirentler sistematik ve yapılandırılmış olmaları nedeniyle Borges modeline karşılık gelmektedir.

Borges'in "Babil Kütüphanesi" öyküsünde, iyi inşa edilmiş bir yapıya sahip, sonsuz bir labirent olan fantastik bir kütüphane imajı yaratılmıştır. Sonsuz kitap rafları arasında sanki bir labirentteymiş gibi dolaşan insanlar varacakları yeri unutmuşlardı. Bazıları anlamın ve amacın varlığına, dolayısıyla labirentten çıkış yoluna inanmıyordu. Bazıları ise bir kurtarıcının gelip onlara çıkış yolunu göstereceğine umutsuzca inanıyorlar. Bir başka tür insan ise evrenin yapısını anlamaya, varoluşunun yasalarını anlamaya, kendilerini sonsuz bir labirentin içinde bulmaya çalışır. Borges, insanın kendi "ben"ini ararken izlediği yolların sembolü olan labirent kavramını yeni anlam yorumlarıyla dolduruyor ve genişletiyor: Labirent birçok boyutun, sayısız zaman katmanının simgesi haline geliyor, ve bunda insanın hayatı sayısız renkli konuya göre gelişir.

Genel olarak Borges'in eserlerinde labirent imgesine çok sık rastlanır. Farklı yıllarda yayımlanan manzum ve mensur eserlerinde labirentleri görebilir ve anlayabiliriz. Gezintiler yarı karanlık ve karanlıkla ilişkilendirilir. Mitopoetik yaklaşım, eserin en önemli imgelerini ve motiflerini belirlemeye olanak tanır. Bu görseller ve motifler, eserin yazarının metne daha önemli, çok anlamlı bir içerik kazandırmasına yardımcı olur. Tek bir görüntüde somutlaşan mitolojilerin yorumlanması, onda anlam yaratan birçok bileşenin tanımlanmasını mümkün kılar. Burada labirent, bir kişinin yaşam yolunun mitolojisi olarak kullanılıyor. Analiz için seçtiğimiz Borges ve N. Eshonqul'un mitolojileri kullanma becerisi oldukça yüksek. Araştırmacılar labirent mitinin kökenini Minotaur - Adamubukha mitiyle ilişkilendiriyor. Bu efsane, hayvan, insan ve doğa güçleri arasında hiçbir ayrımın olmadığı ilkel insanların senkretik hayal gücüne kadar uzanır. Denizden yükselen bir boğa doğanın bir simgesidir ve ona aşık olan bir kadın, dizginsiz tutkuların kontrol edilemeyen bir olgusudur. Minotaur labirenti, insan mikrokozmosunun bir sembolü olarak yorumlanabilir - bot. İçe doğru yolculuk ettiğimizde binlerce karmaşa ve karmaşadan geçerek bilinçaltına ineriz. Ongosti'ye inişin sembolü mitolojide ve edebiyatta yeraltı dünyasına iniş olarak tasvir edilmiştir. Kahramanlar, yaşam ve ölümü belirleyen sorunun cevabını bulmak için yeraltı dünyasına inerler. Mesela Gılgamış, Odysseus, Aeneas ve diğer kahramanların maceraları buna örnektir. Neo-efsanevi tasvirlerin ustası Eşankul'un kahramanı da hayatta kaldığını kanıtlamak için labirentten yeraltına iniyor: "N. sanki yeraltı dünyasına düşüyormuş gibiydi." Sonuç yerine şu görüş sunulmaktadır: Bir insanın yaşadığını anlamak için dış dünyadan delil aramaya gerek yoktur, gerçeği iç dünyadan bulmak yeterlidir. Ancak içeriye,

yani bilinçaltına yolculuk yapmak da çok tehlikelidir - hapsedilmiş arzular, tutkular, doğal bir güce sahip eğilimler vardır - Minotorlar. Yani labirent, yaşam yollarının, kader yollarının, ilişkilerdeki karışıklıkların, düşünce karmaşasının sembolüdür.

Kirish

Jahon madaniyati va mifologiyasidagi eng sermazmun, ko'pqirrali va universal ramz bo'lgan labirintni metafora sifatida namoyon bo'lishiga e'tibor qaratsak, ushbu obraz talqinlari rang-barangligini ko'rishimiz mumkin: badiiy asar qurilishini, muallif tanlagan sujetni chalkash yo'laklarga nisbat berib yaratish, tushlardagi adashib yurishlar, ma'lum bir makon ko'chalarining chalkashligi, inson umri davomida ham botinda, ham zohirda maqsadu manzil topolmay sargardon bo'lishi, fikrlarning labirintlari va hokazolar shular jumlasidan. Jahon mifologiyasida chalkash yo'lak, ya'ni labirint o'lib, qayta tirilish ma'nolarini anglatadigan ramz hisoblanadi. Bir olamdan boshqasiga o'tish makoni vazifasini bajaradigan labirint, shuning bilan birga ma'lum marosimlar amalga oshirilgach, ochiladigan ramziy qopqadir. Misol uchun xitoyliklar o'z inonchlaridan kelib chiqib, shaharlar, manzilgohlar va hatto xonadonlar kirish joylarida o'ziga xos chalkash yo'laklar barpo etadilar. Shu bilan ular go'yo yovuz ruhlarni chalg'itishgan, ichkariga kirib, zarar yetkazishlariga to'siqlar yaratishgan.

Labirint motivi antik davrlardan bugungi kungacha mavjudlik, hayotdagi o'zgarishlar, harakat, abadiy qaytish hamda nihoyasiz izlanishlar timsoli bo'lib kelmoqda. Labirint har doim yo'l, adashishlar, o'zlikni izlash va o'z yo'lini tanlash metaforasidir. Labirint adashishlar va izlanishlarning arxetipik makoni. Adashib yurishlar assotsiativ jihatdan nimqorong'ilik va zulmat bilan bog'liq. Labirintning o'ziga xosliklaridan biri unda derazalarning bo'lmasligidir. Labirint bo'ylab harakatlanishning zaruriy shartlaridan biri kutilmagan pistirma yoki jonli mavjudot ko'rinishidagi tuzoqlar bo'lishi hisoblanadi. Labirint odatda markaziy nuqtada yakun topadigan hayot yo'lini ifodalaydi, shu nuqtaga yetgan yo'lovchi mavjudlikning yangi bosqichiga ko'tariladi. Aylanma yo'lli labirintlar tarhi ming yillik tarixga ega bo'lib, turli madaniyatlarda voqelangan va miyaning kesimdagi manzarasini yodga soladi.

Labirint motivi XX asrning ikkinchi yarmi jahon adabiyotida keng tarqaladi. Yozuvchilar labirint obraziga inson hayotining ramzi – murakkab va chalkash jarayon sifatida murojaat qilishadi. Insonning o'z mavjudligi maqsadini, xaosdan va hayotdagi

ma'nisizliklardan chiqish yo'lini qidirishi, haqiqatni anglab yetishi muammolarini qalamga olgan mualliflar ushbu muammolarning har xil yechimlarini taklif qiladilar. XX asrning 60-70-yillarida yozuvchilar o'z qahramonlarini mohiyat maqsad markaziga yetaklab kelib, bunday labirintdan chiqish imkonli ekaniga ishonishgan bo'lsa, 80-90-yillarida ijod qilgan nosirlar inson tomonidan haqiqatni anglab yetishi imkonsiz ekaniga inonishdi.

Asosiy qism

Umberto Eko o'zining "Atirgul ismi" hoshiyalaridagi qaydlar" asarida labirintning uch turini alohida ko'rsatib o'tadi: barcha yo'laklari markazga olib boruvchi Tesey labirinti; yagona chiqish yo'li mavjud bo'lgan maneristik labirint; na markazi, na sarhadi va na chiqish yo'li bo'lgan labirint-rizoma. U.Ekoning fikricha, Tesey labirinti va maneristik labirintlar tizimli va struktur tartibli bo'lgani bois Borxes modeliga mos keladi. Borxesning "Bobil kutubxonasi" hikoyasida aniq qurilgan tuzilmasiga ega nihoyasiz labirint bo'lgan fantastik kutubxona obrazi yaratilgan. Oxiri yo'q kitob javonlari aro labirintdagidek oralab yurayotgan kishilar har qanaqa maqsad-manzilni unutib yuborishgan. Birovlar ma'no va maqsadning, binobarin labirintdan chiqish yo'lining ham mavjudligiga ishonmay qo'yishgan. Boshqalar esa ularga chiqish yo'lini ko'rsatib yuboradigan haloskor kelishiga astoydil ishonishadi. Yana bir tur odamlar olam tuzilishini anglashni, uning mavjudlik qonuniyatlarini tushunishni, nihoyasiz labirintda o'zini topishga urinadilar. Inson o'z "men"ini izlash jarayonida bosib o'tadigan yo'llar timsoli bo'lgan labirint tushunchasini Borxes yangi ma'nolar talqinlari bilan to'ldirib, kengaytiradi: labirint ko'p o'lchamlar, son-sanoqsiz zamon qatlamlari timsoliga aylanadi va unda bir kishining hayoti sanoqsiz miqdordagi rang-barang sujetlarga muvofiq voqelanadi. Umuman Borxes ijodida labirint obrazi juda ko'p uchraydi. Uning har xil yillarda nashr etilgan nazmiy va nasriy asarlarida labirintlarni ko'rishimiz, anglashimiz mumkin. Masalan: "So'qmoqlar oralagan bog'", "Bobil kutubxonasi", "O'z labirintida halok bo'lgan Ibn hoqon al-Buxoriy", "Asteriy go'shasi", "Ikki shoh va ikki labirint", "Labirint" va boshqa asarlar bunga misol bo'ladi.

"O'z labirintida halok bo'lgan Ibn hoqon al-Buxoriy" hikoyasida labirintning quyidagi tasvirini ko'ramiz: "Qumtepaga ko'tarilgach ular labirint qarshisida paydo bo'lishdi. Yaqindan kuzatilganda labirint odam bo'yidan balandroq qilib oddiy g'ishtdan barpo etilgan to'g'ri va deyarli adoqsiz devor kabi tuyulardi. <...> Darreven, garchi ichkarida behisob chorrahalar bo'lsada, muttasil so'lga tomon yursalar biror soatdan so'ng uy markaziga yetib olishlarini aytdi"[1:154). Bu parchada biz Tesey labirintini, ya'ni chalkash yo'llardan yurib

borilganda o‘z markaziga ega labirintni kuzatamiz. Majoziy ma’noda bu parchadan quyidagi xulosa kelib chiqadi: oldinda qanchalik chalkashliklar, adashishlar, to‘siqlar bo‘lmasin, sobitlik bilan harakatlangan kishi belgilangan maqsadiga yetadi. Hamma vaqt so‘lga harakatlanish shartini Borxesning boshqa hikoyalarida ham uchratamiz: “Bekat sahnini fonus yoritib tursa-da, bolalar yuzlarini ilg‘ash qiyin edi. “Doktor Stiven Albernikiga bormoqchimisiz?” – dedi ulardan biri. Javobimni kutmasdan boshqasi yo‘lni tushuntira ketdi: “Uning uyigacha ancha bor, lekin manavi yo‘ldan so‘lga yurib, chorraha yo‘lkalardan doim chapga qayrilib borsangiz adashmay topib olasiz”[1:169). N.Eshonqulning “Go‘r o‘g‘li yoxud hayot suvi” romanida ham labirint yo‘lagi faqat chapga buriladi: “U devor bo‘ylab o‘ngga, so‘ng chapga burildi. Bu dahliz ham uzun bo‘lib, yo‘lak faqat chapga burilardi.<...> U dahlizda aylanib-aylanib yana zina yonidan chiqib qoldi. Shundagina u dahlizlar bir-biriga tutash ekanini sezdi. Agar chap tomondagi dahlizdan ketsa, o‘ng tomondagi dahlizdan yana shu yerga qaytib kelardi”[2:86). Qaysidir ma’noda hayotda adashgan, fikrlar, qarorlar chalkashliklarida qiynalgan insonga faqat so‘lga harakatlanish, yurak amriga bo‘ysunish ramzi, chunki yurak ko‘krak qafasining chap tomonida joylashgan. Mifopoetik yondashuv asarning eng ahamiyatli obrazlari, motivlarini aniqlash imkonini beradi. Asar muallifiga ushbu obraz va motivlar matnga yanada muhimroq, polisemantik mazmun berishiga ko‘maklashadi. Bir obrazda tajassumlangan mifologemalar talqini undagi ko‘plab ma’no hosil qiluvchi komponentlarni aniqlash imkonini yaratadi. Bu o‘rinda labirint insonning hayot yo‘li mifologemasi sifatida qo‘llanilgan. Biz tahlil uchun tanlagan Borxes ham, N.Eshonqul ham mifologemalardan foydalanishda yuksak mahoratga ega. Misol uchun mana bu parchani olaylik: “Lyonnrot uyni o‘rganishda davom etdi. Dahliz va yo‘laklar orqali u aynan bir hovlida yana qayta paydo bo‘lardi”[1:147). Uy bilan bog‘liq tushunchalar – xona, tom, yerto‘la, hovli va hokazolar ramziy ma’noda inson ko‘nglini anglatadi. Lyonnortning dahlizlar, yo‘laklardan yurib, qayta-qayta o‘sha hovliga kelib qolaverishini inson o‘zini qiynayotgan savollarga o‘z botinidan javob izlashi zarurligi kabi tushuniladi.

Labirint mifologemasining kelib chiqishini tadqiqotchilar Minotavr – Odambuqa haqidagi mif bilan bog‘lashadi. Ushbu mif ibtidoiy insonlarning hayvon, inson va tabiiy kuchlar orasidagi farqlanish mavjud bo‘lmagan sinkretik tasavvurlariga borib taqaladi. Dengizdan chiqqan buqa stixiyaning ramzi bo‘lsa, unga ko‘ngil qo‘ygan ayolni qamrab olgan, aql bo‘ysundirolmaydagan hodisa tizginsiz ehtiroslardir. Mifologiya bo‘yicha Krit shohi Minosning rafiqasi dengizdan chiqib kelgan buqadan homilador bo‘lib, ho‘kizboshli, inson tanali bola tug‘adi. Keyinchalik bahaybat qonxo‘r maxluqqa aylangan Minotavrni

ulug‘ qahramon Gerakl yengib, Minos qurdirgan labirintga qamaydi, yana bir buyuk qahramon Tesey uni o‘ldiradi.

Minotavr labirintini inson mikrokosmi – botini ramzi sifatida talqin qilish mumkin. Biz o‘zi botinimizga safar qilganimizda minglab chigalliklar, chalkashliklardan o‘tamiz va ong ostiga tushamiz. Ongostiga tushishning ramzi mifologiya va adabiyotda yerosti dunyosiga tushish sifatida tasvirlanadi. Qahramonlar hayot mamotni hal qiluvchi savolga javob topish uchun yerosti dunyosiga tushib chiqadilar. Misol uchun Gilgamish, Odissey, Eney va boshqa qahramonlarning sarguzashtlari bunga misol bo‘ladi. Neomifolik tasvir ustasi N.Eshonqulning qahramoni ham o‘zining tirikligini isbotlash uchun labirint orqali yerostiga tushadi: “N. go‘yo yerosti dunyosiga tushib ketayotganday edi” [2:78). Odam o‘zining tirikligini anglashi uchun tashqi olamdan isbot izlashi shart emas, ichki olamidan haqiqatni topishi kifoya. Biroq botinga, boshqacha aytganda ong ostiga sayohat qilish ham juda xavfli – u yerda tizginlab bo‘lmaydigan tabiiy tiynatga ega istaklar, ehtiroslar, mayllar – Minotavrlar qamalgan.

Adabiyotlar

1. Борхес, Хорхе Луис. Ал-Мухтасимга яқинлашув [Матн]: ҳикоялар / Х.Л.Борхес. – Тошкент: Akademnashr, 2019.
2. Назар Эшонқул. Сайланма II [Матн]: роман ва қиссалар / Назар Эшонқул. – Тошкент: Akademnashr, 2022.
3. Кун Н.А. Қадимги Юнон афсона ва ривоятлари. – Тошкент: Yangi nashr, 2014.

NUTQIY AKTLAR TASNIFI BORASIDA BA'ZI MULOHAZALAR

SÖZEYLEMLERİN SINIFLANDIRILMASINA İLİŞKİN BAZI DEĞERLENDİRMELER

Some Considerations on The Classification of Speech Acts

Rahmatillo SHUKUROV*

Feruza RAXIMOVA**

Annotatsiya

Ushbu maqolada nutqiy aktlar tasnifi borasidagi dunyo olimlarining fikrlari, bahsli mulohazalari o'rganib chiqildi. Nutqiy aktning markazi, asosini illokutiv akt tashkil etadi. Illokutiv maqsad ko'rsatkichlari esa nutqiy aktlar tasnifida asos vazifasini bajaradi. Yillar davomida tilshunos olimlarning nutq aktlari borasidagi mavjud tasniflarni mavhumligi, real ijtimoiy sharoitlardan ajratilganligi va ko'plab parametrlar e'tiborga olinmaganligi borasidagi fikrlari turli tanqid va e'tirozlarga sabab bo'lib kelmoqda. Maqolada menasiv aktlar tarkibiga qo'rqitish, tahdid, do'q, po'pisa, dag'dag'a kabi aktlarni kiritish taklif etilgan. Ularning bir-biridan natijaviy intensioning mazmuni jihatidan, qolaversa, talaffuz ottenkasining darajasiga ko'ra farq qilishi badiiy matndan misollar bilan izohlangan.

***Kalit so'zlar.** nutqiy aktlar, tasnif, illokutiv akt, illokutiv kuch, perllokutiv natija, menasiv akt, natijaviy intension*

Abstract

In this article, the thoughts and controversial opinions of world scientists regarding the classification of speech acts were studied. The illocutionary act is the center and basis of the speech act. Indicators of illocutionary goals serve as the basis for the classification of speech acts. Over the years, the opinions of linguists regarding the abstraction of existing classifications of speech acts, their separation from real social conditions, and the fact that many parameters are not taken into account have been the cause of various criticisms and objections. In the article, it is proposed to include such acts as threats, scaring, menacing, commination as part of menacing acts. Their difference from each other in

---

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Orcid: 0009-0003-4451-0520

Doç. Dr., r.shukurov@pf.fdu.uz

** Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti. Orcid: 0009-0002-2475-8003

Fergana Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi, f.raximova@pf.fdu.uz

terms of the content of the resulting intention, and in addition, according to the level of pronunciation, is explained with examples from the literary text.

Keywords. *speech acts, classification, illocutionary act, illocutionary force, perlocutionary result, menacing act, resultative intention*

Genişletilmiş Özet

Bu makalede bilim adamlarının sözyemlerin sınıflandırılmasına ilişkin görüşleri ve tartışmalı düşünceleri ele alınmıştır. Edimsöz eylemi, sözyemlerinin merkezi ve temelidir. Edimsel hedeflerin göstergeleri, sözyemlerinin sınıflandırılmasının temelini oluşturur. Dilbilimcilerin sözyemlerin mevcut sınıflandırmalarının soyutlanması, gerçek toplumsal koşullardan ayrılması ve birçok parametrenin dikkate alınmaması yönündeki görüşleri yıllar geçtikçe çeşitli eleştiri ve itirazlara neden olmuştur. Makalede korkutma, tehdit, zorbalık, gözdağı gibi eylemlerin tehdit eylemleri kapsamında yer alması önerildi. Ortaya çıkan niyetin içeriği ve ayrıca telaffuz düzeyine göre birbirlerinden farklılaştıkları edebî metinden örneklerle kanıtlanmaya çalışıldı.

Sözyemler teorisinin en çok tartışılan konularından biri bunların sınıflandırılmasıdır. Dilbilimcilerin sözyemlerin mevcut sınıflandırmalarının soyutlanması, gerçek toplumsal koşullardan ayrılması ve birçok parametrenin dikkate alınmaması yönündeki görüşleri çeşitli eleştiri ve itirazlara neden olagelmektedir. Sözyemler teorisindeki konuşma etkileşimi süreçlerinin analizinde ortaya çıkan birçok engel ve soruna dikkat çeken bazı araştırmacılar, bu teoriyi yalnızca değiştirmeyi değil, aynı zamanda onu temelden yeniden yapılandırmayı da önermektedir (Akhmadjonov, 2024: 106).

Pek çok bilim adamı, sözyemlerinin merkezinin ve temelini edimsöz eylemi olduğuna inanmaktadır. Edimsel hedeflerin göstergeleri, sözyemlerinin sınıflandırılmasının temelini oluşturur.

John Austin, sözyemlerini edimsöz gücüne göre beş türe ayıran ilk kişilerden biridir: karar vericiler, alıştırmalar, komisyonlayıcılar, davranışsallar ve açıklayıcılar (Susov, 2006: 89). Ancak Austin'in taksonomisi, J. Searle tarafından eleştirel bir şekilde incelendi ve Austin'in sınıflandırmasının gözden kaçan yönlerini listeledi. Ona göre Austin'in sınıflandırmasında edimsöz fiiller ve edimsöz eylemler karıştırılmıştır. Ona göre Austin, edimsöz eylemlerini değil, edimsöz fiillerini sınıflandırmıştır. Bu sebeple sınıflandırmanın

kapsamına “sympathize”, “regard as”, “mean to”, “intend”, “shall” gibi edimsel olmayan fiilleri de eklemiştir. Ayrıca türlere ayırma kriterlerinin açık ve tutarlı olmadığını ve kategori sayısının edimsöz edimlerinin çeşitliliğini açıklamak için yeterli olmadığını da belirtmektedir (Searle, 1969: 8).

Leach, Searle sınıflandırmasının ilk dört türüyle ilgili 2 sorundan bahseder. Bu sorunlardan biri, bazı fiillerin çeşitli türlere sığacak kadar sözdizimsel ve anlamsal olarak çokanlamlı olabildiği polisemi olgusudur. Örnek olarak Leech, *advise, suggest, tell* va *warn* (öğüt vermek, önermek, anlatmak ve uyarmak) fiillerini göstermektedir (Leech, 1983: 208). Bu edimsöz fiilleri hem iddialı hem de yönlendirici konuşma eylemleri oluşturabilir. İkinci sorun ise edimsöz fiilleri kategorilere ayırırken bu fiillerin içeriğini temsil eden ifade ve tamlamaların dikkate alınmaması veya edimsöz fiil olarak ayrılmasıdır. Örneğin İngilizcede *promise* “söz vermek” bir fiildir, *give one’s word* ise deyim sayılır. Leach, konuşma edimlerini fiiller, ifadeler veya ifadelerle ifade edilip edilmediğine bakılmaksızın, edimsöz fiiller değil, edimsöz yüklemeleri olarak adlandırarak bu sorunu çözmeyi önerir.

Pocheptsov'un verdiği sınıflandırma pragmatik bileşenin doğasına dayanmaktadır. J. Austin ve J. Searle'in sınıflandırması cümlelerin dilbilimsel teorisi çerçevesinde gerçekleştirilmişse, Pocheptsov iletişimsel niyete - hedefe odaklanır. Ona göre iletişimin genel niyeti (amacı) iki türdür: Başlangıçtaki niyet ve sonuçta ortaya çıkan niyet. Örneğin "Bugün üniversitede görüşme yapılacak" yapısında öncelikli amaç bilgilendirmek olup, ortaya çıkan niyet bu mesajın verilmek istenen amacı temsil etmektedir. Bağlama bağlı olarak dinleyiciye toplantıya gelmesi yönünde bir komut ifade edebilir. Pocheptsov, ilk hedef eyleminin esas olarak cümlelerin yapısal anlamsal özelliklerine karşılık geldiğini ve sonuçta ortaya çıkan hedef eylemler için önemli olmadığını belirtiyor. Ortaya çıkan niyetin oluşması cümlelerin içeriğiyle, harekete geçirildiği ortamlarla ve konuşma bağlamıyla ilgilidir (Safarov, 2008: 81). Pocheptsov vaadi ifade eden eylemleri, söz veren ve tehditkar olmak üzere iki türe ayırmıştır (Susov, 2006: 95). Bu sınıflandırma J. L. Mey'in bilimsel araştırma çalışmalarında da görülmektedir. Ona göre, söz vermenin edimseli kullanılarak oluşturulan herhangi bir yapı, bir söz verme edimi yaratmaz (Mey, 2001: 99).

Yarın burada olacağıma söz veriyorum - söz verme eylemi. *Eğer böyle davranmaya devam edersen, söz veriyorum burada büyük sorunlar yaşanacak.* Bu cümlede her ne kadar *söz verme* ifadesi kullanılsa da tehdit ifadesi, söz verme ifadesinden daha belirgindir. Buna göre birinci yapının ümit verici bir eylem, ikinci yapının ise tehditkar bir eylem olarak yer alması uygundur.

Tehdit edici eylemlerin yanı sıra, korkutma, gözdağı verme gibi eylemler de tehdit edici eylemler arasında yer alabilir. Aslında korkutma, gözdağı verme eylemleri eşanlamli anlamlara sahip olsa da, konuşmacının telaffuz tonu ve yüksek-düşük düzeyde konuşmaya özgü ton (Hakimov, 2001: 142) iletişimsel niyeti, amacı içeriği netleştirmektedir.

Kirish

Nutqiy aktlar nazariyasining eng ko'p muhokamalarga sabab bo'luvchi masalalaridan biri bu ularning tasnifi masalasi hisoblanadi. Tilshunos olimlarning nutq aktlari borasidagi mavjud tasniflarni mavhumligi, real ijtimoiy sharoitlardan ajratilganligi va ko'plab parametrlar e'tiborga olinmaganligi borasidagi fikrlari turli tanqid va e'tirozlarga sabab bo'ldi. Bu esa nutq aktlari nazariyasida nutqning o'zaro ta'sir jarayonlarini tahlil qilishda yuzaga keladigan ko'plab to'siqlarni hamda muommolarni qayd etib, bir qator tadqiqotchilar bu nazariyani nafaqat o'zgartirishni, balki tubdan qayta qurishni taklif qiladilar (Axmadjonov, 2024: 106).

Asosiy qism

Nutqiy aktning markazi, asosini illokutiv akt tashkil etadi, degan fikr ko'pchilik olimlar tomonidan bildiriladi. Illokutiv maqsad ko'rsatkichlari esa nutqiy aktlar tasnifida asos vazifasini bajaradi.

Birinchilardan bo'lib J. Ostin nutqiy aktlarni illokutiv kuchiga ko'ra besh turga bo'ladi: verdiktivlar (salbiy yoki ijobiy baholash, hukmni e'lon qilish harakatlari), ekzersitivlar (lavozimga tayinlash, buyruq berish, majburlash, ogohlantirish, maslahat berish, taqiqlash kabi ijro etuvchi nutq aktlari), komissivlar (va'da berish va zimmasiga olingan boshqa majburiyatlarni bajarishni ifodalash), behabitivlar (insonlar o'rtasidagi munosabatlar va ularning ijtimoiy xulq atvori bilan bog'liq xatti-xarakatlarni birlashtiradi: uzr, tabrik, hamdardlik aktlarini o'z ichiga oladi) va ekspozitivlar (so'zlovchilar bahs, munozara, suhbatlarda ishtirok etishlarini tavsiflaydilar) (Cycob, 2006: 89). Lekin J. Ostin taksanomiyasi J. Serl tomonidan tanqidiy o'rganildi va Ostin tasnifining e'tibordan chetda qolgan jihatlarini sanab o'tdi. Unga ko'ra, Ostin tasnifida illokutsion fe'llar va illokutsion aktlar aralshtirib yuborilgan. Uning fikriga ko'ra, Ostin illokutsion aktlarni emas, illokutsion

fe'llarni tasniflagan. "sympathize", "regard as", "mean to", "intend", "shall" kabi illokutsion bo'lmagan fe'llarni ham tasnif doirasiga qo'shib yuborgan. Shuningdek, turlarga bo'lishda farqlash mezonlari aniq va izchil bo'lmaganligi va toifalar soni illokatsion harakatlarning xilma-xilligini hisobga olish uchun yetarli emasligini ta'kidlaydi (Searle, 1969: 8).

J.Serl tomonidan nutqiy aktlarning alternativ tasnifi taklif etiladi. Unga ko'ra, assertivlar, direktivlar, komissivlar, ekspressivlar va deklarativlar sinflari illokatsion maqsad, so'z va dunyo o'rtasidagi bog'liqlik, shuningdek, so'zlovchining psixologik holatini hisobga olgan holda ajratildi.

1. Assertivlar – tasdiq aktlari: so'zlovchining muayyan vaziyat haqida xabar berishi va bildirilgan hukmning haqiqatligi uchun javobgarligini belgilovchi aktlar.

2. Direktivlar – illokutiv maqsadi so'zlovchining tinglovchini biror ish qilishga undashga urinishi bo'lgan aktlar. Ushbu sinfga buyruq, talab, iltimos, iltijo, yolverish, taklif, maslahat, ruxsat aktlari bilan birga, Ostin tasnifida behabitivlar tarkibiga kirgan jur'at etish, rad etish, e'tiroz bildirish (dare, defy, challenge) kabi fe'llari orqali ifodalangan aktlar ham kiritilgan (Searle, 1969: 14). Shuningdek, Ostinning ekzersitivlar guruhi ham Serl tomonidan direktivlar tarkibiga qo'shib yuborilgan. So'rov aktlari esa direktivlar ichida kichik guruh sifatida ajratilgan.

3. Komissivlar – so'zlovchiga biron-bir xatti-harakatlarga rioya qilish majburiyatini yuklash illokatsion maqsadiga asoslangan akt turlari. Bunda so'zlovchi kelajakda qandaydir xarakatlarni bajaradi. Va'da, qasam, kafolat aktlari bu guruhga misol bo'la oladi.

4. Ekspressivlar – bunday guruhga kiruvchi aktlarda illokatsion maqsad so'zlovchining hissiy holatini ifodalashdan iborat bo'lib, minnatdorlik, tabrik, uzr, ta'zim, afsus kabi aktlar ushbu guruhga birlashtirildi.

5. Deklarativlar – vakolatli shaxs tomonidan ko'rsatilgan obyekt maqomiga o'zgartirishlar kiritilishi bilan bog'liq (Cycov, 2006: 91) aktlar. Masalan, *Siz ishdan bo'shatildingiz, sizlarni er-xotin deb e'lon qilaman* kabi. Lekin J. N. Lichga ko'ra, deklarativlar nutq aktlari emas, balki ijtimoiy aktlar sifatida qaraladi. Bu esa deklarativlarda illokutiv kuchning (illocutionary force) yo'q ekanligi bilan izohlanadi. Shuningdek, u so'rov aktini hosil qiluvchi *ask, query, inquiry, question* (so'ramoq) fe'llarini direktivlar ichiga kichik guruh bo'lib kira olmasligini, ularni semantik va sintaktik sabablarga ko'ra alohida Rogativlar guruhiga bo'lishni taklif qiladi (Leech, 1983: 206). Lich klassifikatsiyasining yana bir jihati, u direktiv va komissiv aktlarni bitta katta guruhga birlashtirish o'rinli bo'lishini

ta'kidlaydi. Lich tasnifi ham J.Ostin tasnifi kabi illokutiv fe'llarni guruhlarga ajratish orqali bajariladi.

Lich Serl tasnifining birinchi to'rt turi bilan bog'liq 2 ta muammoni aytib o'tadi. Bu muammolarning biri polisemiya hodisasi bo'lib, unung fikriga ko'ra, ba'zi fe'llar sintaktik va semantik jihatdan bir necha turlarga mos keladigan darajada ko'p ma'noli bo'lishi mumkin. Bunga misol qilib Lich *advise, suggest, tell* va *warn* fe'llarini ko'rsatadi (Leech, 1983: 208). Bu illokutiv fe'llar ham assertiv, ham direktiv kategoriyadagi nutqiy aktlarni yasashi mumkin. Ikkinchi muammo – illokutiv fe'llarni kategoriyalarga ajratishda aynan shu fe'llar mazmunini anglatuvchi ibora va frazalarni hisobga olinmaganligi yoki illokutiv fe'llar sifatida ajratilganligi. Masalan, ingliz tilida *promise (va'da bermoq)*- fe'l hisoblansa, *give one's word (so'z bermoq)*- fraza hisoblanadi. Lich bu muammoga nutqiy aktlar fe'l, ibora yoki frazalar yordamida ifodalanishidan qat'iy nazar, ularni illokutiv fe'llar emas, balki illokutiv predikatlar deb nomlashni taklif etadi.

Pocheptsov tomonidan berilgan klassifikatsiya pragmatik komponentning tabiatiga ko'ra amalga oshiriladi. J. Ostin va J. Searllar tasnifi jumlaning lingvistik nazariyasi doirasida amalga oshirilgan bo'lsa, Pocheptsov kommunikativ intensiya - maqsadni diqqat markaziga qo'yadi. Uning fikriga ko'ra, muloqotdan ko'zlangan umumiy intensiya (maqsad) ikki xil bo'ladi: boshlang'ich intensiya va natijaviy intensiya. Misol uchun, "*Bugun universitetda uchrashuv bo'lib o'tadi*" tuzilmasida birlamchi intensiya xabar berish bo'lsa, natijaviy intensiya ushbu xabarni berishdan ko'zlangan maqsadni ifodalaydi. Bu kontekstdan kelib chiqqan holda, tinglovchini uchrashuvga kelishi kerak ekanligini – buyruqni ifodalashi mumkin. Pocheptsov boshlang'ich maqsad harakati gapning strukturaviy semantik xususiyatlariga asosan mos kelishini, natijaviy maqsad harakatlari uchun esa ahamiyatga ega emasligini qayd etadi. Natijaviy intensiyaning shakllanishi gapning mazmun mundariyasi, ularning faollashuv muhiti, shuningdek, nutq konteksti bilan bog'liq, deydi (Сафаров, 2008: 81).

Pocheptsov tasnifiga ko'ra nutqiy aktlar besh guruhga bo'linadi:

1. Konstativ aktlar – tasdiqni ifodalovchi aktlar;
2. a) Promisiv aktlar – taklif-va'da;
b) Menasiv aktlar – taklif-tahdid;
3. Performativ – tabrik, minnatdorchilik, uzr, kafolat, tayinlash aktlari
4. Direktiv aktlar ikki turga bo'lingan:
a) inyunktiv – buyruq aktlari;

b) rekvestiv – iltimos aktlari;

5. Kvestiv – so'rov aktlari;

Pocheptsov va'dani ifodalovchi aktlarni promisiv va menasivlar sifatida 2 turga ajratgan (Cycov, 2006: 95). Bu tasnif J. L. Meyning ilmiy tadqiqot ishlarida ham ko'zga tashlanadi. Uning fikriga ko'ra, va'da bermoq performativi yordamida tuzilgan har qanday tuzilma ham va'da aktini hosil qilavermaydi (Mey, 2001: 99).

Natijalar va muhokama

Va'da beraman ertaga shu yerda bolaman – va'da akti. *O'zingizni shunday tutishda davom etsangiz, va'da beraman shu yerda hozir katta muammo bo'ladi*. Ushbu gapda va'dadan ko'ra tahdid mazmuni ko'proq mos keladi, garchi *va'da bermoq* birligi qo'llangan bo'lsa ham. Shunga ko'ra, birinchi tuzilmani promisiv akt, ikkinchi tuzilmani menasiv akt turiga kiritish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Menasiv aktlar tarkibiga tahdid aktlaridan tashqari qo'rqitish, do'q, po'pisa, dag'-dag'a kabi akt turlarini ham kiritish mumkin. Aslida, qo'rqitish, do'q, po'pisa, dag'dag'a aktlari sinonimik mazmunga ega bo'lsada, so'zlovchining talaffuz ottenkasi va nutqqa xos ohangning baland pastlik darajasi (Xakimov, 2001: 142) kommunikativ niyat, maqsad mazmunini aniqlashtirib beradi.

– *Bu chayoning ertaga o'tliq qozoq, o'rislarni boshlab kelsa, shuncha jonning uvoliga qolasan...*

– *Bizni o'risga sotib qutulish niyating bo'lsa, biron o'tliqning qorasi ko'rinishi bilan avval sening giriboningdan olamiz, bilib qo'y, – dedi Madumar. Ular shunday tahdid bilan jo'nab ketishdi-yu... (muallifni yoz)*

Yuqorida keltirilgan misolda tahdid aktining yaqqol misolini ko'rish mumkin. Badiiy matnda muallif tavsifidan muloqotdan ko'zlangan mazmun, maqsadni anglash qiyin bo'lmaydi. Og'zaki muloqotda esa so'zlovchi nazarda tutgan mazmun va intensiya ohang, tembr va talaffuz ottenkasi kabi noverbal vositalar ko'magida tinglovchi tomonidan anglanadi.

– *Agar bir balo bo'lib qamalib ketsam, odam yuboraman. Seni o'ldirish endi menga qiyomat qarz!* (Tohir Malik, "Shaytanat 2-kitob")

Ushbu misolda qo'rqitish tahdidan ko'ra kuchsizroq talaffuz ottenkasiga ega. Matn davomidagi muallif gapi fikrimizni isbotlaydi: – *Agar bir balo bo'lib qamalib ketsam, odam*

yuboraman. *Seni o'ldirish endi menga qiyomat qarz! Zelixon bu gaplarni atayin uni qo'rqitish uchun aytgan edi.*

Do'q aktini tahdid va qo'rqitish aktidan farqlash uchun O'zbek tilining izohli lug'atiga murojaat qildik. Unga ko'ra, do'q – qo'rqitish cho'chitish, tartibga chaqirish uchun aytilgan gap, qilingan harakat (ЎТИЛ. 5 жилдли. Ж. I, 2020: 679), deb izoh berilgan. Demak tartibga chaqirish maqsadi tahdid va qo'rqitish aktidan do'q aktini farqlashga yordam beradi. – *Haddingizdan oshmang, - deb do'q urdi Yaxshiboyev.* (M.M. Do'st, Lolazor). Ushbu misolda “*Haddingizdan oshmang*” tuzilmasi do'q aktini yuzaga keltirmoqda.

Po'pisa - shunchaki qo'rqitib qo'yish uchun qilingan do'q, yuzaki dag'dag'a (ЎТИЛ. 5 жилдли. Ж. III, 2020: 329). Po'pisa maqsad mazmuniga ko'ra shunchaki yolg'ondan qo'rqitib qo'yish sifatida asl qo'rqitishdan farq qiladi. Do'q, po'pisa, tahdid yoki qo'rqitish ekanligi talaffuz ottenkasidan tashqari yuz ifodasi, ko'z qarashlari va tana harakatlari (jestlar, imo-ishoralar) orqali ham noverbal va paralingvistik vositalar orqali ham voqealanadi. – *Hamma narsaga burningni tiqaverma, deb necha marta aytganman-a! Yo burningni kesib tashlaymi?* Ushbu nutqiy muloqot jarayonidan olingan parchada “*Yo burningni kesib tashlaymi?*” tuzilmasi bizning zamonamizda burunni arzimagan ish uchun kesib tashlab bo'lmasligini hisobga olsak, qo'rqitish yoki tahdid aktidan ko'ra po'pisa aktini aks ettiryapti deyish mumkin.

– *Hamma narsaga burningni tiqaverma, deb necha marta aytganman-a! Yo burningni kesib tashlaymi? «Qozi» bu po'pisa amalga oshib qolmasin, deb qo'rqibmi, darhol qo'lini ko'ksiga qo'ydiyu, bosh egib mutelik ko'rinishini zohir etdi.* (Tohir Malik. Shaytanat.3). Kontekstning keyingi qismini ham olib, muallifning tasviriy ifodasiga e'tibor qaratsak, tinglovchi so'zlovchining nima demoqchi bo'lganligini anglaganligi, po'pisa aktining illokutiv kuchi ta'siri tinglovchi tomonidan perlakutiv natijaning noverbal vositalar yordamida (qo'lini ko'ksiga qo'yib, boshini egib) ifoda etgani ma'lum bo'ladi. Ushbu vaziyatda po'pisa akti to'liq shakliy va mazmuniy jihatdan voqealangan.

Dag'dag'a – vahima yoki shovqin solib qilinadigan do'q, po'pisa, qo'rqitish (ЎТИЛ. 5 жилдли. Ж. I, 2020: 581). *Da'vatchi bu gapdan gangidi, biroq sir boy bermaslik uchun Zelixonga dag'dag'a qildi: — Sen kimsan o'zing? Qayoqdan kelib qolding?* (Tohir Malik, Shaytanat 2-kitob). Ushbu nutq parchasida — *Sen kimsan o'zing? Qayoqdan kelib qolding?* Tuzilmasida baland shovqin, vahima bilan qo'rqitish aks etgan va buni muallifning o'zi dag'dag'a sifatida baholab ketyapti.

Xulosa

Xulosa shuki, nutqiy aktlar klassifikatsiyasi borasida muhokamalar hamon tadqiqotlar markazida turibdi. Qo'rqitish, tahdid, do'q, po'pisa va dag'dag'a aktlarini menasiv aktlar kichik guruhiga birlashtirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Yuqorida ta'kidlangan aktlar bir-biridan qo'rqitish darajasining yuqori va pastligi, natijaviy maqsadning turli-tumanligi bilan farq qiladi. Menasiv aktlarning voqealanishida lisoniy vositalar bilan bir qatorda ko'z qarashalar, imo-ishora, jestlar, ovoz toni, tembr, talaffuz ottenkasi kabi nolisoniy vositalar faol ishtirok etadi.

Adabiyotlar

- Axmadjonov. N. Jahon tilshunosligida nutqiy akt tadqiqi. Nordic. Scientific-practical e-journal. Volume 2 ISSUE 2024. P. 104-107
<https://doi.org/10.5281/zenodo.11516916>
- Leech, N.G. Principles of pragmatics. – New York. Longman Group Limited, – 1983. – P. 250
- Mey, J.L. Pragmatics: an introduction. 2nd edition. – USA. Blackwell publishing, 2001. – P. 399.
- Searle, J. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. — New York. Cambridge University Press, 1969. – p. 8.
- Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. – Б. 317.
- Сусов, И.П. Лингвистическая прагматика. — М.: «Восток — Запад», 2006. — с. 200
- ЎТИЛ. 5 жилдли. Ж. I. – Т.: “O‘zbekiston nashriyoti”, 2020. – Б. 680.
- ЎТИЛ. 5 жилдли. Ж. III. – Т.: “O‘zbekiston nashriyoti”, 2020. – Б. 688.
- Ҳакимов, М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. Филол. фан. д-ри... дисс. – Тошкент, 2001. – Б. 230

TOG'AY MUROD IJODIDA ADABIY ALOQADORLIK VA ADABIY TA'SIR

TAGAY MURAD'IN ESERLERİNDE EDEBİ İLİŞKİ VE EDEBİ ETKİ

Literary Relevance and Literary Influence in Togay Murad's Work

Rizvon SAIDOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Tog'ay Murod ijodida adabiy aloqa va adabiy ta'sir masalalari o'rganilgan. Tog'ay Murod hamda Nosiriddin Rabg'uziy, Abdulla Qodiriy, Abdulla Qahhor, Said Ahmad kabi ijodkorlarning asarlari qiyosiy o'rganilib, adabiy ta'sir masalasi asosida o'zaro mushtaraklik jihatlari tadqiq etilgan. Said Ahmadning Tog'ay Murod ijodiga yuqori baho berishi, Fozil Nosirov, Mahmud Sa'diy kabi ijodkorlar maqolalari asosida Tog'ay Murod shaxsi, tabiati, badiiy ijodga munosabati ko'rsatilgan. Tog'ay Murod ijodiga ta'sir ko'rsatgan asarlar adib asarlaridan parchalar keltirish misolida ochib berilgan. Shuningdek, Tog'ay Murod ijodiga olim Qozoqboy Yo'ldosh munosabati tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: *adabiy aloqadorlik, adabiy ta'sir, jahon adabiyoti, milliylik, estetik aura, obraz, kurash.*

Abstract

This article examines the issues of literary communication and literary influence in Togay Murad's work. The works of artists such as Togay Murad and Nasiruddin Rabguzi, Abdulla Qadiri, Abdulla Qahhor, Said Ahmed were comparatively studied and their mutual aspects were studied. On the basis of Said Ahmed's high appreciation of Togay Murad's work, articles by artists such as Fazil Nasirov and Mahmud Sa'di show the personality, nature, and attitude of Togay Murad to artistic creation. The works that influenced Togay Murad's work are revealed as examples of literary works. Also, the attitude of the scientist Kazoqboy Yoldosh to the work of Uncle Murad was analyzed.

Keywords. *literary relevance, literary influence, world literature, nationality, aesthetic aura, image, struggle.*

---

* Jizzax davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti
Cizzah Devlet Pedagoji Üniversitesi Doktora Öğrencisi

Genişletilmiş Özet

Bu makale Tagay Murad'ın eserlerinde edebi iletişim ve edebi etkilenme konularını incelemektedir. Tagay Murad'ın eserlerinde Nasiruddin Rabguzi'nin *Kissas-ı Rabguzi*, Abdullah Kadiri'nin *Geçmiş Günler* ve Abdullah Kahhar'ın *Edebiyat Öğretmeni* adlı eserlerinin etkisi incelenmiştir. Said Ahmed'in *Karaköz Mecnun* adlı romanının kahramanı Börihan ile Tagay Murad'ın *Aydında Yürüyen İnsanlar* adlı öyküsünün kahramanı Çavuş Arzikulov'un karakterleri karşılaştırmalı bir analize tabi tutulmuştur. Said Ahmed'in Tagay Murad'ın yarattığı karakter Çavuş Arzikulov hakkındaki düşüncelerine yer verilmiştir. *Ben Geri Geleceğim* adlı yazarın çağdaşları tarafından yazılan ve Tagay Murad'ın eşi Masuma Ahmedova'nın yazdığı makalelerden yola çıkılarak, Fazıl Nasirov, Mahmud Sadiy gibi sanatçıların makaleleri, Tagay Murad'ın kişiliği, doğası ve sanatsal faaliyete yönelik tutumu gösterilmeye çalışılmıştır. Tagay Murad'ın edebi faaliyetini, yazdıklarını etkileyen eserler, edebî eserlerden alıntılar yapılarak ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca edebiyat eleştirmeni Kazakbay Yoldaş'ın Tagay Murad çalışmalarıyla ilgili değerlendirmeleri de analiz edilmiştir.

Said Ahmed şöyle der: "Tagay Murad'ın hikâyelerinde tasvir edilen kişilere başka millî kıyafetler giydirderseniz de onların Özbek olduğu anlaşılır. Onların davranışları diğer insanlara hiç benzemiyor." Bu milli ruhu, zihniyeti ve Özbek ruh halini eserlerinde aktarabilmek için elbette yazarın halkın düşünce, duygu, sanat ve felsefî görüşlerini iyi bilmesi ve bunu etkili bir şekilde kullanması gerekmektedir. Tagay Murad'ın kendine özgü üslubunda, halk sözlü eserlerini (destanlar, atasözleri, masallar, kısa anlatımlar) ve üstelik klasik edebiyatımızın geleneklerini, en eski Türk yazıtlarının izlerini bulmak mümkündür. Mesela " Saraton balolardan sariq bo'ldi, balolar saratondan-da sariq bo'ldi" cümlesinde klasik şiirimizin tipik özelliği olan *tard u aks* sanatı kullanılmıştır. "Qizillar qulog'i qirqta bo'ladi" ifadesinde seslerin aliterasyonla örtüşmesi de şiirin karakteristik özelliğidir. Ayrıca tekerlemeler de bu sanatın temelinde inşa edilmiştir. Şair Yoldaş Eşbek'in dediği gibi Tagay Murad'ın eserleri düzyazı değil şiirdir.

Tagay Murad'ın klasik edebiyatımızın hayranlarından biri olduğunu da tereddütsüz söyleyebiliriz. Nasiruddin Rabguzi'nin *Kıssas-ı Rabguzi* adlı eserinde, insanın yaratılışından sonra otuz dokuz gün sevinç ve bir gün üzüntü yağmuru yağdığını anlattığını biliyoruz. Bu olaylar Tagay Murad'ın *Bu Dünyada Ölmek Mümkün Olmaz* adlı romanında da anlatılmaktadır. Tagay Murad'ın eserlerinde sürekli olarak klasik edebiyatımızı işlediği

söylenebilir. Kanaatimizce klasik edebiyatımızın etkisi edebi eserlerde önemli bir yere sahiptir ve eserlerinin milliyet düzeyinin belirlenmesinde özel bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Yazıda ayrıca bedii edebiyatın sosyal hayatı etkilememesinin mümkün olmadığı, Özbek milli güreşinin dünya sporu düzeyine yükseldiği günümüzde, Tagay Murad'ın *Yıldızlar Sonsuza Dek Yanar* hikâyesinin milli güreşin bu dereceye ulaşmasında rol oynadığına dikkat çekilmektedir. Yazarın kendisi bir kişi değilse, kişiliğe sahip değilse yarattığı eserlerin de hiçbir değeri olmayacaktır. Bu düşünceden hareketle Tagay Murad'ın kişiliğini, edebi bağını ve edebi etkisini gösteren eserlerinin, Tagay Murad'ın eserlerinin yaratılmasında özel bir yere sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Yazarın çokça okuyup incelemeler yaptığı, usta edebi yaratıcılarla fikir alışverişinde bulunduğu, onların tavsiyelerinden yararlandığı, önerilerini incelediği ve ileri edebi geleneklerin süreçlerini, edebi bağlantı ve edebi etki meselesini derinlemesine analiz ederek değerli eserler yarattığı gösterilmektedir. Bu nedenle Said Ahmed gibi keskin bir sanatçı Tagay Murad ile fikir alışverişinde bulunmuş ve eserlerine yüksek değer verdiğini ifade etmiştir.

Kirish. Milliy, hududiy va jahon adabiyoti doimo o'zaro aloqada rivojlanadi va bir-birini boyitadi. Jahonda biror adabiyot faqat o'z qobig'ida, o'z adabiy an'analari doirasida rivojlanmaydi, balki boshqa adabiyotlarning ilg'or tajribalariga tayangan holda o'z taraqqiyotini belgilaydi. (Xalliyeva G, 2020: 158) Har bir ijodkor jahon adabiyoti va o'z milliy adabiyotidan bahramand bo'lgan holda badiiy ijod sirlarini o'zlashtiradi. Ijodkorning diqqat-e'tiborini tortgan mavzu yoki o'ziga manzur bo'lgan san'atkor ijod mahoratini tadqiq etishi va bevosita o'rganishi badiiy ijoddagi tabiiy jarayondir. Tog'ay Murod ham jahon va milliy adabiyotimiz bilimdonlaridan biri bo'lib, xalq hayotini teran tasvirlagan yozuvchidir. O'zbek adabiyotida hech kimnikiga o'xshamagan uslubi, shirali, ohangdor tili, kitobxonni uzoq o'ygacha cho'ndiradigan obrazlari, asarlarida ko'tarilgan mavzu va g'oyalari bilan o'zbek adabiyotida o'chmas iz qoldirgan. Qisqa ammo mazmunli umri davomida Tog'ay Muroddan bebaho asarlar meros qoldi. Tog'ay Murod ijodi o'zbek nasri taraqqiyotida alohida o'ringa ega. "Yozuvchi shaxsiyatiga xos asosiy jihatlarning asarlariga ko'chishi, milliy ruhga xos belgilarni teran anglash, badiiy ifoda o'zgachaligiga erishish, jonli til tarovatidan o'rinli foydalanish hamda kaloritli yumorga egalik xususiyatlari adib ijodining betakrorligini

belgilagan omillardir".(Q.Yo'ldosh, 2018: 278) Shuningdek, jahon va o'zbek adabiyotini chuqur o'rganishi, sinchkov nigoh, xalq hayotini teran mushohada etish kabi fazilarlarning adib tabiatida mujassamligi yaratgan asarlarining ta'sirchanligini ta'minlagan omillardan hisoblanadi.

Asosiy qism

Tabiatda sof holdagi hodisa bo'lmaganidek, adabiy jarayonda va yozuvchi-shoirlar ijodida ham sof holdagi o'ziga xoslik bo'lishi mumkin emas. Shunday ekan, "sof holdagi milliy yoki xalqaro ta'sir ham bo'lmaydi. Har qanday yuksak iste'dod egasining ijodi haqida o'zaro adabiy ta'sir nuqtayi nazaridan gapirar ekanmiz, masalaga ikki tomonlama yondashishimizga to'g'ri keladi: birinchidan, yozuvchi kimdandir yoki nimadandir ta'sirlanadi, ikkinchisi – uning o'zi ham boshqalarga ta'sir o'tkazadi. Lekin har qanday katta adabiy hodisa yoki buyuk yozuvchi ham o'z atrofida ta'sir maydoni yarata olmasligi mumkin.(Qosimov, 2007: dok,diss 31)Tog'ay Murod bebaho asarlari bilan o'z ta'sir maydonini yarata olgan ijodkor deb ayta olishimiz mumkin. Asarlari ta'sirli, esda qolarli, kitobxonni uzoq o'ylarga toldiruvchi bo'lib yaratilishi uchun adib ko'p zahmat chekdi. Tog'ay Murod umri davomida o'qish va izlanishdan tinmagan. O'zi ta'kidlaganidek, o'ttiz-o'ttiz besh yoshlargacha uylanmadi, oila qurmadi. Biror idorada faqat tirikchilik uchun ishladi. Faqat bir maqsadni: o'ttiz-o'ttiz besh yoshlargacha jahon adabiyotini o'qishni, qo'l qotib qolmasligi uchun mayda-mayda hikoyalar mashq etib turishni ko'zlatdi. Adib o'ttiz besh yoshida oila qurdi. Adabiyotshunos olim Qozoqboy Yo'ldosh "Badiiyat qirralari" maqolasida Tog'ay Murodning jahon adabiyotini chuqur o'rganib, uning ta'sirida qolib ketmaganini, jahon adabiyoti ta'siri adib mahoratini oshirishda alohida ahamiyatga egaligi xususida shunday yozadi:

"Men" degan maqolasidan ma'lumki, Tog'ay Murod ochun adabiyotini chuqur o'rgangan. Ayrimlar dunyo adabiyotini o'rgansa, ortiga qaytolmay, o'rgangan estetik aura ta'sirida qolib ketadi. Tog'ay Murod esa ochun adabiyotini o'ziga qaytish, o'zinikini bo'rttiribroq ko'rsatish, milliy ruhiyatni o'zgalarda ta'sir etadigan qilib tasvirlay bilish uchun o'rgandi.(Qoziqboy Yo'ldosh, 2018: 281) Olim Qozoqboy Yo'ldosh adib bilan shaxsan tanish bo'lmasa-da, "Men" sarlavhali maqolasi qattiq ta'sir qilganini jurnalist Azim Ro'ziyev bilan bo'lgan suhbatida ham ta'kidlaydi: Tog'ay Murod bilan tanishishimiz asosan kitoblari orqali bo'lgan. Ayniqsa, romaniga ilova qilingan "Men" nomli so'ngso'z qattiq ta'sir qilgandi. Boisi, asarlari siyratini, ichki olamini teran ochib bergan. (kh-davron.uz)

Tog‘ay Murod asarlari nafaqat keng kitobxon ommasini, balki qalami va so‘zi o‘tkir olim Qozoqboy Yo‘ldoshni ham ta‘sirlantirgan.

Xalqlar va madaniyatlar o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir masalasi Yevropa olimlari tomonidan ko‘p yillar davomida, asosan, bir yoqlama – G‘arbning Sharqqa ta‘siri asnosida o‘rganib kelindi. (Qosimov, 2007: dok, diss 27) Adabiy aloqa va adabiy ta‘sir masalasi sof holda uchramaydigan o‘zaro qarishiq holda kechadigan jarayon ekanligini hisobga olsak, adabiy ta‘sir, avvalo, bir millatning o‘z milliy adabiyoti, shuningdek jahon adabiyoti an‘analari misolida ham yuzaga chiqadi. Ya‘ni adabiy ta‘sir masalasini G‘arbning Sharqqa ta‘siri tarzida bir yoqlama o‘rganish yuzaki tadqiqotga asos bo‘lishi mumkin. Adabiyotshunoslikda ma‘lum bir yozuvchi yoki shoir ijodini milliy va xalqaro adabiy an‘analar bilan qiyoslab o‘rganish muhim ilmiy-nazariy ahamiyatga ega bo‘lib, bunday qiyoslashlar orqali yozuvchining ijodiy mustaqilligi, uning milliy va jahon adabiyoti rivojidadagi o‘rni anglab yetiladi. Yozuvchi ijodining o‘ziga xos qirralarini o‘rganishda va anglab yetishda uni boshqa bir ijodkorning o‘xshash asarlari yoki asarlaridagi mushtarak obrazlari bilan qiyoslab tahlil qilish muhimdir. Asarlari ila O‘zbek millatiga haykal qo‘yishni istagan yozuvchi “Otamdan qolgan dalalar” romani va qator asarlari bilan haykal qo‘ydi. Tog‘ay Murodning muhlislaridan biri Karimberdi To‘ramurod adib asarlarini o‘qib, ulardan ta‘sirlanib, adib tavalludining yetmish yilligiga bag‘ishlab “Kechikish” (xabar.uz) esseini yozdi. Esse sher‘iy usulda bo‘lib, Tog‘ay Murod uslubi, ohangi, va muallifning Tog‘ay Murod asarlaridan to‘lqinlanish, ta‘sirlanishni anglash mumkin. Adib Said Ahmad Tog‘ay Murod ijodiy mahoratiga yuqori baho bergan ijodkorlardan biridir. Ko‘p hollarda ustozlar ijodidan shogirdlar bahramand bo‘lib, asarlaridan ta‘sirlanib, ba‘zi o‘rinlarda badiiy asar qahramonidan zavqlanib ilhomlanadi. Tog‘ay Murod noyob is‘tedod egasi ediki, kezi kelganda ustoz ijodkorlar ham adib asarlari va qahramonlari xususida to‘xtalib ularni e‘tirof etadi. Chunonchi, Said Ahmad Tog‘ay Murodning “Momo yer qo‘shig‘i” qissasidagi Serjant Orziqulov haqida:

...Masalan, qissada orginal bir obraz bor, badiiy baquvvat bir obraz. Men serjant Orziqulov obrazini nazarda tutayapman. Sejant Orziqulov o‘zbek adabiyotida mutlaqo yangi obraz. (Tog‘ay Murod, 2022; 7) deya fikr bildirgan. Tog‘ay Murodning “Momo yer qo‘shig‘i” qissasi qahramoni Serjant Orziqulov va Said Ahmadning “Qorako‘z majnun” hikoyasi qahramoni Bo‘rixon obrazlari ifodasida quyidagi mushtarak jihatlarni kuzatishimiz mumkin: “Qorako‘z majnun” hikoyasida Bo‘rixon armiya xizmatiga ketib, o‘ttiz yildan

oshiqroq muddatda qaytishi oqibatida o'z tilini unitishi o'ylab-o'ylab jigarlariga "Salyam" deya olishi yoki:

Qassob shunday deb qo'yning bo'g'ziga pichoq tortdi.

-Nu zachem, zachem?-dedi Bo'rixon.-Ved barana jalko, vse ravno ya stoklo myasa ne yem! U nas baraninu ne yedyat" (Said Ahmad, 2016: 96) tasvirlari va Tog'ay Murodning "Momo yer qo'shig'ida:

Odamlar davra bo'ldi. Hol ahvol so'ra-so'ra bo'ldi. Askar bosh irg'adi. Lo'nda-lo'nda javob berdi:

-Da! Nichego! Spasibo!

Askar davraga alangladi. Onasidan so'radi:

-Mamasha, gde papasha? (Tog'ay Murod, 2022:10) deya o'z ona tilida emas, ruscha so'zlashlari, ikki onaning ham o'g'illarini kutishi, qo'ni-qo'shni, qarindosh urug'ning jigarlarini kutib olish ifoda yo'sinida ikki ijodkor ijodida mushtaraklik kuzatiladi. Albatta, avvalo, bu voqelik hayot hodisasi sanaladi. Bir qaraganda, o'zga yurtga ketib, u yerda uzoq yillar yashagan Bo'rixon ona tilini unitishi mumkin va rus tilida so'zlashi tabiiy holdek tuyiladi. Biroq serjant Orziqulov harbiy xizmatga ikki yilga ketib, ikki yildan so'ng uyiga qaytadi va ota-onani hayron qoldirib, rus tilida so'zlashi Tog'ay Murodning yumoristik talqinda o'z aksini topadi. Adib Said Ahmadning serjant Orziqulov haqida bildirgan fikrlarini inobatga olgan holda fikr yuritadigan bo'lsak, "Qorako'z majnun" hikoyasida Bo'rixonning uyiga qaytib, onasi va qarindoshlari bilan so'zlashish o'rinlarini ifodalashda adabiy ta'sirdan ilhomlangan bo'lishi va uni o'z yangiliklari bilan boyitgan bo'lishi mumkin. Iste'dodli yozuvchi Nosir Fozilov Said Ahmad bilan bo'lgan suhbatlarida Tog'ay Murod va Said Ahmad ijodiy aloqasini shunday izohlaydi:

Bir mahallar shunaqa bo'ldiki, ustoz Said Ahmad "Jimjitlik" romanini boshlaganida (bu asarda ot haqida, uning fe'l-atvori haqida gap borar edi), ustoz mendan ot haqida maslahat oldi. Kunlardan birida uyushmada ko'rishib qolib: "Men ot haqida yaxshi biladigan zo'r maslahatchini topdim", deb maqtanib qoldi. "Kim ekan u zo'r?!"-deb so'rasam, Tog'ay Murodni aytdi. Buni qarangki, ustoz qanchalik katta yozuvchi bo'lmasin, baribir u kishi shaharlik-da Tog'aydan maslahat olibdi. Buning hech aybi yo'q. Yozuvchi ko'rgan narsasi haqida yozsa ta'sirliroq chiqadi. Bu ayni haqiqat. Ot haqida ustoz muayyan tasavvurga ega bo'lmasligi tabiiy, lekin u odamlar haqida va ularning o'zaro muloqatlari haqida Qalam tebratganda ustasi farang bo'lib ketadi. Ustozimiz Said Ahmadki, undan o'rganibdimi,

demak, Tog'ay ham ma'lum ma'noda ustoziga ustozlik qilibdi. (Ma'suma Ahmedova, www.ziyouz.com: 26)

Ma'lumki, Abdulla Qahhorning "Adabiyot muallimi" hikoyasida Hamidaning savollariga adabiyot fani muallimi Boqijon Baqoyev o'z bilganicha javob beradi. Chexov va Pushkinni bir davr ijodkorlari sanagan vaqtda ziyarak Mukarram maktabida Chexov va Gorkiyning birga tushgan surati borligini aytganida Boqijon Baqoyev biroz o'ng'aysizlanib: "Sizlar qaysi Chexov to'g'risida gapirayotibsizlar? Choydan quy!...Bu Chexov haqidami? To'g'i, bu 1904-yilning birinchi yarimidami, ikkinchi yarimidami o'lgan...Boshqa ro'molcha ber, bundan piyoz hidi kelayotibdi. Men ana u Chexov, ilk burjuaziya realizmining namoyondasi bo'lgan Chexov haqida so'zlayotibman"(Abdulla Qahhor, 2013: 21)deydi. Tog'ay Murodning "Momo yer qo'shig'i" qissasida Daho va uning do'stlari tabiat qo'ynida dam olmoqchi bo'lib yig'ilganlarida Daho va shoirlar o'rtasida shunday suhbat bo'ladi:

Shoirlar shu bahona o'zlarini ko'z-ko'z qilgisi keldi. Kimlarni o'qishlarini bildirgisi keldi.

-Kafka

-Kamyu

-Prust

Shoirlar bir birlari sog'lig'i uchun qadah ko'tardi.

-Joze Mariya!

-Keyrosh!

-Iya, salomat bo'lsinlar, ikkovi bitta odam-ku!

-Ha, Saltichkov Shcherdin deganday gap-da!

-Shundaymi? Uf-f, kayfim oshdi...

Daho o'zini mastlikka olib yonboshladi. Uyatdan ko'zlarini yumib mudradi. (T. Murod, 2022; 108)

Ikki asarda ham asar qahramonlari ham o'z sohasini yaxshi bilmaganliklaridan noto'g'ri bo'lsa-da javob berishadi. Ikkisi ham badiiy adabiyotga aloqador shaxslar. Ammo Boqijon Baqoyevning ham Dahoning ham tabiatida ilmga, ijodga nisbatan beparvolik bor, xato so'zlaganda undan uyalish o'rniga biri odamlarni chalg'itishga urinsa, ikkinchisi aybini aroqqa ag'daradi. Tog'ay Murod ham Said Ahmad singari yozmoqchi bo'lgan mavzusini chuqur o'rganadi, izlanadi. Ustozlari, tenqur ijodkorlardan maslahat so'raydi, fikr

almashadi. Asarlardan ta‘sirlanadi. Ijodiy niyati yetilib bo‘lgandan keyingina asar yozishga qo‘l uradi.

Adibning “Yulduzlar mangu yonadi” qissasi adabiyotshunoslikda ijobiy baholandi. Bu holat yosh yozuvchini yangi-yangi ijobiy marralarga yo‘llagani shubhasiz. Yangi asarlariga materiallar to‘plash maqsadida u bo‘limga yana kelib qoldi. Bu gal uni folklorda otning tasvirlanishi masalalari qiziqtirayotgan edi. Yozuvchi atoqli folklorshunos Hodi Zarifning (1905-1972) “O‘zbek xalq dostonlarida jangovar ot obrazi”, “Ot asboblari” tadqiqotlari bilan tanishib chiqdi. Unga jangovar ot tarbiyasi, uning turli holatlari tasvirlangan “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi va bolaligi”, “Xushkeldi” kabi dostonlarni sinchiklab o‘qishni maslahat berdik. Suhbatlarimiz davomida kutilmaganda: “Otlar ham yig‘laydimi?”-deb so‘rab qoldi. Biz unga xalq orasida ot bilan bog‘liq turli-tuman tasavvur va afsonalar ko‘pligi hatto ot egasi vafot etganda, otni egar-abzallab, egasining etigini egar qoshiga ilib, ayollarning otni o‘rtaga olib yig‘i berish odatlari mavjudligini, folklor asarlaridagi shunday holatlarda otning yig‘laganligi tasvirlarini so‘zlab berdik. Shundan keyin yozuvchining “Ot kishnagan oqshom” qissasi paydo bo‘ldi. (Ma‘suma Ahmedova, ziyouz.com;17)

Tog‘ay Murod Abdulla Qodiriy asarlarini sevib mutolaa qilgan. Qodiriy asarlari ta‘siri uning “Oydinda yurgan odamlar” qissasida yaqqol namoyon bo‘ladi. Qissada Qoplon do‘konga kirganida sotuvchi qiz undan qaysi kitob kerakligini so‘raganida qissa qahramoni bergan javob o‘quvchini ham “Otkan kunlardan” ham “Oydinda yurgan odamlardan” ta‘sirlantiradi.

Otamiz eshitgan-bilgan kitoblarini bir-bir yodga oldi.

-Shu, Kumushbibidan bormi?-dedi.

-Qanaqa Kumush?

-Haligi, marg‘ilonlik Kumushbibi.

-Yozuvchimi?

-E, yog‘-e, haligi...Otabekning qaylig‘ichi?

-Ha-a, “O‘tkan kunlar” deng. Bor, bor.

-Shundan ber, Kumushbibidan ber.

Qiz kitobni topib keldi.

Otabek kerak emasmi?- deya jilmaydi.

-Kumushbibi qayerda bo‘lsa, Otabek-da shu yerda bo‘ladi-da. (Tog‘ay Murod, 2022: 82).

Muhokama va natijalar

Said Ahmad “Tog'ay Murod qissalarida tasvirlangan odamlarga boshqa xalq libosini kiydirsangiz ham, o'zbekligi bilinib turadi. Ularning xulq-atvori ham boshqa xalqqa umuman o'xshamaydi” degan gapni juda topib aytgan. Mana shu milliy ruhni, mentalitet va o'zbekona kayfiyatni asarlarida bera olish uchun, tabiiyki, adib xalqning fikrlash yo'sini, his etish tarzi, badiiy-falsafiy tafakkuri manzaralarini yaxshi bilishi, undan unumli foydalanishi kerak bo'ladi. Tog'ay Murodning o'ziga xos uslubida men, siz aytgandek xalq og'zaki ijodi (doston, maqol, ertak, tez aytish) va qolaversa, mumtoz adabiyotimiz an'analari, mashhur turkiy bitiklar ifoda yo'sinining o'zaro uyg'unlashib ketishini ko'raman. Masalan, “Saraton balolardan sariq bo'ldi, balolar saratondan-da sariq bo'ldi” jumlasida mumtoz she'riyatimizga xos tardi aks san'ati qo'llangan. “Qizillar qulog'i qirqta bo'ladi” satrida uchraydigan alliteratsiya-tovushlar tovlanishi ham she'riyatga xos. Shuningdek, tez aytishlar shu san'at asosiga quriladi. Shoir Yo'ldosh Eshbek aytganidek, Tog'ay Murodning asarlari proza emas, poeziya. (Ma'suma Ahmedova, ziyouz.com; 11) Tog'ay Murod she'riyatni ham sevgan, uning ta'sirida shoirlarning she'rlarini ham tahlilga tortgan. O'zbek she'riyatida Mirtemir ijodiga havasi baland bo'lgan. Bu haqda “Men qaytib kelaman” kitobiga Mirpo'lat Mirzo tomonidan yozilgan maqolada: “Men ba'zan Tog'ayga qoramalarimni o'qib berganimda, u fikrini londa qilib aytar, keyin “Mirtemirni o'qish kerak, Mirtemirni! Ana u-haqiqiy shoir! -deya, yoddan uning she'rlaridan parchalar o'qirdi. Men shunda uning she'riyatni nozik tushunishiga hayron qolardim”,–deydi. (Ma'suma Ahmedova, ziyouz.com: 53) Shuningdek, Tog'ay Murodni mumtoz adabiyotimiz bilimdonlaridan biri sifatida ham hech ikkilanmay ayta olishimiz mumkin. Bilamizki, Nosiriddin Rabg'uziyning “Qissasi Rabg'uziy” asarida odam yaratilgandan so'ng, uning ustiga o'ttiz to'qqiz kun quvonch yomg'iri va bir kun g'am yomg'iri yog'ganligi haqida ma'lumotlar berilgan. Tog'ay Murodning “Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi” romanida ham bu voqealar tasvirlangan. Aytish mumkinki, Tog'ay Murod asarlarida mumtoz adabiyotimizni izchil o'rgangan. Bizningcha, mumtoz adabiyotimiz ta'siri adib asarlarida ham sezilarli o'rin olgan va asarlari milliyligi darajasini belgilashda o'ziga xos o'ringa ega deyish mumkin.

Xulosa

Badiiy adabiyot ijtimoiy hayotga o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi. Bugungi kunda milliy kurashimiz jahon sporti darajasiga ko'tarildi. Milliy kurashimizning shu darajaga erishishida Tog'ay Murodning “Yulduzlar mangu yonadi” qissasining ham o'z o'rni va

ta‘siri bor. Agar yozuvchining o‘zi shaxs bo‘lmasa, u yaratgan asarlar ham biror qiymatga ega bo‘lmaydi. Tog‘ay Murod asarlari uning shaxsini ko‘rsatib turadi. Tog‘ay Murod asarlarining yaratilishida adabiy aloqadorlik, adabiy ta‘sir alohida o‘ringa ega. Adib ko‘p o‘qib-izlanishi, ustoz ijodkorlar bilan fikr almashib, ular bergan maslahatdan unumli foydalanib, tavsiyalarini o‘rganib, ilg‘or adabiy an‘analar: adabiy aloqadorlik va adabiy ta‘sir jarayonlarini chuqur tahlil etib, bebaho asarlar yaratdi. Shu sababli ham Said Ahmaddek qalami o‘tkir ijodkor Tog‘ay Murod bilan fikr almashdi, asarlariga yuqori baho berdi.

Adabiyotlar

Xalliyeva G. (2020) Qiyosiy adabiyotshunoslik. Akademnashr. Toshkent

Qozoboy Yo‘ldosh. (2018) So‘z yolqini. G‘ofur G‘ulom. Toshkent

Qosimov A. (2007) dok. diss.

Tog‘ay Murod. (2019) Tanlangan asarlar. Sharq. Toshkent

Tog‘ay Murod, 2022: Oydinda yurgan odamlardan]

Xabar.uz internet sayti

Tog‘ay Murod. (2022) Momo yer qo‘shig‘i. Nurafshon-kitob ta‘minot. Toshkent

Said Ahmad.(2016) Qorako‘z majnun. Sano-standart nashriyoti. Toshkent

Ma‘suma Ahmedova. (ziyouz. com) Men qaytib kelaman.

MILLIY NASR TAKOMILIDA ADABIY SHAXSIYAT VA ESTETIK IDEAL MUAMMOSI

ULUSAL NESİRİN GELİŞİMİNDE EDEBİ KİŞİLİK VE ESTETİK İDEAL SORUNU

*The Problem of Literary Personality and Aesthetic Ideal in the Development of National
Prose*

Sanobar TO‘LAGANOVA¹

Annotatsiya

Maqolada milliy nasrning paydo bo‘lishi va uning takomilida katta xizmat ko‘rsatgan ulug‘ yozuvchilar A.Qodiriy, Cho‘lpon, Oybek ijodi shaxsiyati bilan birgalikda tadqiq etildi. XX asr avvalida Turkistonda rus bosqinchilari tomonidan olib borilgan zo‘rovonlik siyosati, diniy, milliy qadriyatlarning poymol etilishi, xalqning ayovsiz kamsitilishi millat ziyolilarini yagona maslak atrofida birlashishga chaqirdi. Jahoniy ko‘lamda yuz berayotgan o‘zgarishlar millat tafakkurida o‘zgacha iz qoldirib milliy adabiyotning tug‘ilishiga zamin hozirladi. Milliy nasrda o‘ziga xos salmoqli o‘rin tutuvchi A.Qodiriy, Cho‘lpon va Oybek o‘zbek adabiyotida yirik adabiy shaxsiyat ekanligi hayotiy faktlar asosida yoritib berildi.

Kalit so‘zlar: roman, tafakkur, shaxsiyat, estetik ideal

Abstract

The article examines the formation of national prose and the work of the great writers A. Kadiri, Cholpon, Oybek, who provided great service in its improvement, along with the personalities of their works. At the beginning of the 20th century, the policy of violence pursued by the Russian occupiers in Turkestan, the violation of religious and national values, and cruel discrimination against the people called on the nation's intellectuals to unite around a common cause. The changes that took place on a global scale left a special mark on the thinking of the nation and prepared the ground for the birth of national literature. Based on real facts, it was explained that A. Kadiri, Cholpon and Oybek, who occupy a special place in Russian prose, are major literary personalities in Uzbek literature.

Keywords: novel, thought, personality, aesthetic ideal.

---

¹ Prof., Dr. Özbekistan Bilimler Akademisi Özbek Dili, Edebiyatı ve Folkloru Enstitüsü.
Orcid 0000-0001-7947-0715, s.tulaganova@mail.ru

Genişletilmiş Özet

20. yüzyılın başlarında Rus işgalciler Türkistan'da dini ve milli değerleri çığnemiş ve halkı aşağılamış, milletin aydınlarını tek bir dava etrafında birleşmeye çağırmışlardır. Küresel çapta meydana gelen değişimler milli bilinçte özel bir iz bırakmış ve milli edebiyatımızın doğuşuna zemin hazırlamıştır. Ceditçilerin vatan ve bağımsızlık umudu için verdikleri mücadele edebiyata da yansımıştır. Milli kimlik fikri dinamik imgelerin her alanında büyümektedir. Milli nesrin gelişmesinde büyük rol oynayan "Geçmiş Günler", "Mihraptan Çıyan" (Abdullah Kadiri), "Gece ve Gündüz" (Çolpon), "Kutlu Kan" (Aybek) romanları Türk edebiyatının yenilenmesine hizmet etmiştir.

Milli nesrin ortaya çıkışı sosyo-ekonomik, manevi ve eğitimsel faktörlerle ilişkilidir. Özbek edebiyatında milli destan ve klasik edebiyatın sentezi olan roman türü zirve göstermiştir. Aynı zamanda Türk, Uzar, Tatar edebiyatlarının etkisi de önemli bir faktör olarak kabul edilir. Toplum hayatındaki değişim, insan düşüncesinde yenilenmeyi beraberinde getirmiştir. Toplum ve yaratıcı ilişkili olgulardır. Olgun bir sanat eseri, olağanüstü kişilikler tarafından yaratılır. Edebi bir kişiliğin ortaya çıkışı, milletin bir başarısı olarak kabul edilir. Herhangi bir yaratıcı ürün, yaratıcının kişiliğiyle uyumludur. Yaratıcı ile eser arasındaki ilişki bir ağaç ve meyvesine benzetilir. Bir meyve, üzerinde büyüdüğü ağaçtan ayrılamayacağı gibi, bir sanat eseri de yazarının kişiliğinin seviyesinin üzerine çıkamaz. Bir sanatçıyı daha iyi tanımak ve ruhunu anlamak için yaşadığı dönem, sosyal ve siyasal koşullar gibi faktörlere dikkat etmek gerekir.

Sanatçının sanatsal düşüncesi din, dil, millet ve değerler gibi felsefi kategorilerle yakından bağlantılıdır. A. Losev şu ifadesinde haklıydı: "Bilim, sanat ve din gerçeği anlamının üç aşamasıdır." Yasalar ancak bu üçü birbiriyle uyum içinde olduğunda algılanır. Abdullah Kadiri, Abdülhamid Çolpan ve Musa Aybek neredeyse aynı zamanda birbirlerine yakın yaşıyor ve çalışıyorlardı. Doğal olarak yaşam pozisyonları ve imaj stilleri kökten farklıdır. Kadiri'den sonraki adım olan Çolpan, özel bir ruha sahip yeni bir çağın nesrinin izlenimini verirken, Aybek zamanın tahribatı arasında yolunu bulamadığı izlenimini verir. Herkesin kendine özgü bir yaşam yolu, kaderi ve eylemleri olduğunu ve bunların asla birbirini tekrarlamadığını söylemek gerekir.

Aybek, Kadiri ve Çolpan'a göre edebiyat alanına daha geç girmiş, yaşına uygun olarak hayata ve zamana farklı bir perspektiften bakmıştır. Toplumsal çatışmaları

öğretmenlerinden farklı algılamıştır. Sorunun derinliklerine inerseniz, Kadiri'nin hükümet politikalarına şüphe ve güvensizlikle, Çolpan'ın nefret ve acıyla, Oybek'in ise nefretle baktığını görebilirsiniz. 1920'lerin ikinci yarısında Sovyet hükümeti Özbek edebiyatını ideolojik açıdan ele geçirmiş ve sanatı politik bir silaha dönüştürmüştür. Toplum, yaratıcısını iradesinden mahrum etmiş ve zihnini ideolojiye bağımlı hale getirmiştir. Milletini dini inançlarının ihlali, sanatçının düşüncesini ciddi şekilde etkilemiştir. Hafifmeşreplik ve manevi irade yüzünden hapse giren yazarlar, Sovyet ideolojisinin hizmetkarları haline gelmiştir. Edebiyat, siyasete tabi kılınmaya başlanmıştır. Böylesine tartışmalı bir dönemde, satranç sanatçısının tamamı sözünü tutmamıştır. Kendine sadık kalmıştır. Bu nedenle eserleri ulusal şaheserler haline gelmiştir. İlk romanının yazarı Kadiri, iki Rus işgaline tanıklık etti. Yazar, ulusun ideallerini romanın kahramanları olan Atabek ve Enver'in imgesinde tasvir etti. Kadiri, dini ve laik bilgiye sahip reformist gençleri ulusun umudu olarak adlandırdı. Çolpan, ulusun ilerici adamının imgesini yaratmada farklı bir yaklaşım benimsedi. Aybek imgesini yaratırken halk destanından motifleri başarıyla kullandı. 1930'larda, yerel aydınların paniği Aybek'i bazı tavizler vermeye ve ideolojinin taleplerine göre yaşamaya zorladı. Ayrıca, fakir bir aileden gelen ve modern zamanların ayrıcalıklarından yararlanan genç şair, güzellik ve duygusal deneyimler hakkında şarkı söylemeyi mutluluk olarak görüyordu ve bunu böyle kabul etme hakkına sahipti. Aybek'in öğretmenlerinin deneyimini yaratıcı bir okul olarak kullanmanın yanı sıra, doğal olarak onların kaderinden sonuçlar çıkardı. Yaratıcı süreç boyunca, bilinçli veya bilinçsiz olarak, her nefeste siyasi baskı hissettiği açıktır. Bu anlamda, kendini sınırlamaya mahkumdu. Kadiri ve Çolpan sorgulamaların ve işkencelerin sonunu zihinsel olarak biliyor ve hissediyorlardı, ancak soruşturma sırasında sabırlı olmaya çalıştılar. Demir parmaklıklar ardındaki Oybek için baskının korkunç sonuçlarını görmek, dersini almamak intiharla eşdeğerdi. 1937-1938'in istikrarsız durumunda, "Kutlu Kan" gibi büyük ölçekli bir roman yazmak büyük bir cesaretti. Bizce, kritik bir anda sakinleşmek ve sakinleşmek için ilişkiye başladı. Belki de bu roman, sırasını beklemektense fikir arayanlara bir pozisyon göstermek için yazılmıştı. Seçilen konu, mahremiyetini korumak için bir sigorta poliçesi görevi görebilirdi.

Abdullah Kadiri, Çolpan ve Aybek'ten sonra gelen Abdullah Kahhar'un kişiliği hakkında düşüncelerimizi ifade etmeyi caiz gördük. Çünkü sıralanan sanatçıların her biri Özbek edebiyatında olağanüstü birer fenomendir. Yaşamda farklı yollardan ve sevgili kaderlerden ayrılan sanatçıların kaderleri ruhun alanlarında kesişir, biri diğeri için ihtişamını

gösterir. Kadiri'ye qarşı iddianameyi imzalayan Abdullah Kakhhor'un konuşmacıyı Özbek edebiyatının emiri olarak değerlendirmesi de ciltler dolusu şey anlatır. Gerçeği söyleme cesareti Kakhhor'un karakterini gösterir. Hayatını gerçeğe adanmış yazarı zaman, yalanlara suç ortağı olmaya zorlamıştır. Kadiri ve Kakhhor edebiyata hizmet ve gerçeğe sadakat duygusunu paylaşsalar da, hayatın dar sokaklarına döndüklerinde yolları ayrılmıştır. Kadiri'nin estetik ideali, zamanın çatışmaları ortasında kimliğini gerçekleştirmeye çalışan bir adamın imgesinde somutlaşmaktadır. Çolpan'un eserinde toplumsal sistemin sorunlarını kendi yönüne çeviren kişinin imgesi estetik bir ideal düzeyine yükseltilir. Aybek'in estetik ideali kendisini bir gönül adamı, yüksek duygulara sahip bir kahraman ve adalet için savaşan biri olarak gösterir.

Kirish

Har qanday ijod mahsuli ijodkor shaxsi bilan uyg'un keladi. Ijodkor va asar munosabati daraxt bilan mevasiga o'xshatiladi. Biror meva uni yetiltirgan daraxtdan bo'lakcha bo'lolmagani kabi badiiy asar ham muallifning shaxsiyati darajasidan balandlay olmaydi. Ijodkorni yanada yaqinroq bilish va ruhini anglash uchun u yashagan davr, ijtimoiy-siyosiy sharoit kabi omillarga e'tibor qaratish lozim.

Ijodkor badiiy tafakkuri o'z navbatida din, til, millat, qadriyat kabi falsafiy kategoriyalar bilan uzviy aloqada bo'ladi. A.Losev "Ilm, san'at, din – haqiqatni anglashning uch bosqichi", deb e'tirof etganda to'la haqli edi. Mana shu uchlik o'zaro uyg'unlashgandagina qonuniyatlar idrok etiladi. Uchlik kesimida yozuvchining ruhiy kechinmalariga quloq tutish, "holat"ini tushunish ijodkor-insonning murakkab tabiatini anglashimizda ko'mak beradi. Mazkur masalani bir zamon va makonda yashab o'tgan yozuvchilar hayoti misolida kuzatamiz.

Asosiy qism

Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon va Muso Oybek deyarli bir davrda, bir-biriga yaqin sharoitda yashab ijod qilgan. Tabiiyki, ularning hayotiy pozitsiyasi va obraz tasviridagi uslubi keskin farqlanadi. Qodiriydan keyingi pog'onada Cho'lpon o'zgacha ruhdagi romani bilan yangi davr nasridan darak bersa, Oybek zamon taloto'plari orasida yo'lini ayirib ola bilmay turganday taassurot uyg'otadi. Aytish joizki, har birining o'z hayot yo'li, taqdiri, amali bor, hech qachon bir-birini takrorlamaydi.

Cho'lponning "Tong sirlari" to'plamiga Qodiriy so'zboshi yozgan. "Ba'zi bir o'rtoqlar Cho'lponni yig'loq deb aybsitadilar. Balki, haqlari ham bordir. Chechaklar o'skusi ko'z yoshlarimdan, Bo'g'inlar ugnusi o'ylashlarimdan..., deb hasratlanishi bizning ko'z o'ngimizda "yig'loqi" bir shoirni gavdalantiradir. Biroq shoir shu to'kkan ko'z yoshlaridan chechaklar o'sdirmoqchi bo'lmasa edi, biz ham uning mu'tarizlari qatoriga kirgan bo'lar erdik. Anqov ta'nachilar shoirni ranjitishda mudovamat qiladirlar... O'ktabr o'zgarishi qora tunimizning tongini otdirdi esa-da, bu mudhish kechning badnoma ko'lagalari hamon shoirning yuragini titratadilar va ul nochor yig'ladi... Menimcha, "Tong sirlari" da ko'rilgan ko'z yoshlarining siri shudir"².

Qodiriy, shoir ko'zlarini namlantirgan tuyg'ular sababini to'g'ri angelaydi va boshqalarni ham shunga chaqiradi. Uning to'plamga kichik kirishso'z yozishining o'ziyoq ko'p narsaga ishora qiladi. Cho'lponga nisbatan hujumlarning oldini olish uchun yozilgan kirishso'z, keyinchalik muallifga ko'p tashvish ortirdi. Har bir ishga katta mas'uliyat bilan yondashgan adib shoirning she'riy nafasati va poetik mahorati, ruhiy holatini hissiy sezimlari orqali nozik ilg'ay olgan. Uning so'zga talabchan va qattiqqo'l muharrirligini hisobga olsak, Cho'lponga nisbatan munosabati ham oydinlashadi.

Habibulla Qodiriy otasi bilan Cho'lpon orasidagi adabiy, do'stona munosabatlar haqida kattagina maqola yozib, "Otam haqida" kitobining to'ldirilgan ikkinchi nashriga kiritadi. Lekin senzura chiqarib tashlaydi. Hatto qo'lyozmasini ham qaytarishmaydi. Muallifning guvohlik berishicha, Abdulla Qodiriyning Cho'lponga e'tibori bo'lakcha bo'lgan, komil insonlardan biri deb hurmat qilgan. Shoir ham, o'z navbatida, uning fikri bilan hisoblashgan. "Kecha-kunduz" romanini tugatgach, o'qib berishini so'ragan. O'rinli maslahatlariga amal qilib asarini qayta ishlagan bo'lsa ehtimol. Ikkisini o'zaro bog'lab turgan rishta faqatgina adabiyot emas, millat qayg'usi, dinu ma'rifat yo'lidagi maslakdoshlik ham edi.

Laziz Azizoda shunday yozadi: "Abdulla Qodiriy Cho'lponning yaqin o'rtoqlaridan bo'lib, ular bir-birlarini yaxshi tanigan va yozgan asarlarini o'zaro muhokama qilib turishardi. Julqunboy Cho'lpon haqida "Navoiydan keyin chiqqan o'zbek shoirlari ichida eng kuchli lirik shoir Cho'lpondir", degan edi. Julqunboy fikrda biroz mubolag'aga yo'l qo'ygan, lekin uning bu fikrida haqiqat ulushi ham yo'q emas"³. Adib zamondoshlari ijodiga

² Qodiriy A. Diyori bakr. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B.261

³ Azizoda L. Cho'lpon kim edi? / Yoshlik. 1988. 10.son.-B. 67.

baho berishda kunda-kunora “mubolag‘a” qilavermagan, ikkinchidan, shoirning iste‘dodiga ishonch bilan qaragan, qolaversa, ijodiga tama aralashmagani bois uni shaxs sifatida hurmat qilgan. Cho‘lpon ham bir o‘rinda “O‘zbekning onasi ikkinchi Abdulla Qodiriyning tug‘masa kerak”, deydi. Azaldan iste‘dodlar bir-biriga ruhiy-ilohiy jihatdan yaqin bo‘lib, millat va din muammosi oraga ko‘ndalang kelganda hamdardlik hissi ularni yanada birlashtirgan.

O‘tgan asrning 20-yillari ikkinchi yarmida sho‘rolar hukumati o‘zbek adabiyotini g‘oyaviy jihatdan qo‘lga oldi, san‘atni siyosatning quroliga aylantirdi. Ijodkorni erkidan ayirdi, fikrini mafkuraga qaram qildi. Buning oqibatida yo‘llar ayro tushdi. G‘afur G‘ulom Qodiriyga qarshi guvohlik berish chog‘ida shunday deydi: “1936-yili bir marta Nabi Sharipovning uyiga mehmonga taklif etildim. O‘shanda Cho‘lpon bilan Abdulla Qodiriy ham borgan edi. Bizdan tashqari Cho‘lponning tog‘asi – O‘rta Osiyoning yirik ruhoniysi Zohiriddin A‘lam ham tashrif buyurdilar”. Diniy mavzuga bag‘ishlangan suhbatning oxiri siyosatga borib ulangan. Paraji tashlash haqida so‘z borgan, davlat tomonidan chiqarilgan zayomlar musulmonlarga to‘g‘ri keladimi-yo‘qmi singari shar‘iy masalalar muhokama qilingan. Ushbu guvohlik Qodiriyning davradoshlari va ularni birlashtirib turuvchi jihatlar haqida ma‘lumot beradi. Tergov materiallariga e‘tibor qaratisa, adibga asosan mana shunday shar‘iy mavzudagi suhbatlardagi ishtiroki va “mutassib” musulmonligi qo‘shimcha ayblov bo‘lgan. Mazkur ma‘lumot millat tarixidagi “bosmachilik”, “paraji tashlash” kabi uyushtirilgan harakatlarga yozuvchining munosabatini ochiqalaydi. Diniy hukmlar uning uchun hayot-mamot masalasi sanalgan.

Tergov jarayonida Abdulla Qodiriyning chalg‘itish uchun din bilan bog‘liq qaltis savol tashlangan. Adib maslagidan chekinmagan, e‘tiqodda sobit bo‘lib va vaziyatni hisobga olib, savollarga mantiqan javob qaytargan:

“– Sizning musulmon diniga “o‘ziga xos” qarashlaringiz nimalardan iborat?

– Zohiriddin A‘lam kabi eski musulmon ruhoniylarga nisbatan men islohatchiman – yangilanish tarafdoriman. Islom dinida faqat O‘lohi Karimga – eng oliy Haqiqatga imon keltirishni tan olaman; boshqa bid‘atlarni esa teskarichi musulmon ruhoniylari o‘ylab topgan uydirmalar deb bilaman”.

Abdulla Qodiriy imonini butun saqlashga harakat qilgan, e‘tiqodda sobit bo‘lgan. G‘afur G‘ulom esa tanlagan yo‘lida sarosar umr kechirdi. Ayblov hujjatiga imzo qo‘ygan shoir yozuvchining oqlanishi haqida xabar tarqalganda, birinchilardan bo‘lib qo‘lida to‘n bilan qutlagani Qodiriy xonadoniga borgan manbalarda aytiladi. Shoir botiniga nazar tashlasak, unda bir necha qiyofalarning o‘zaro kurashi va iste‘dodini yolg‘onga boy bergan

shoirning bezovta ruhini ko'rganday bo'lamiz. Davrning yelvizak nag'malariga aldangan shoirning topganidan yo'qotgani ko'p bo'ldimi, buni O'zi biladi. Nasiba-da...

Abdulhamid Cho'lpon ilk she'rlaridayoq millat dardiga malham qidirdi. Uning ijodida inson ko'nglining inja tuyg'ulari, alamli iztiroblari va aldanish azoblari ustuvorligini sezish qiyin emas. Tug'ma iste'dod o'laroq ichkin kechinmalarni betakror ohanglarda ifodalashning o'ziga xos cho'lponona yo'lini topa oldi. Ammo turli ziddiyatlar va keskin burilishlarga to'la, murakkab hayot kechirdi. Shaxsiy turmushdagi tartibsizlik, bir joyda muqim qola olmaslik va kutilmagan og'riqli holatlar, davr izg'irini hamda yon-atrofdagi maslakdoshlarining ikkilanishlari uning ruhiyatiga jiddiy ta'sir o'tkazgan. Cho'lpon asarlari biografik kontekstda o'rganilsa, shoir hayotining hali ko'p sirlari oydinlashadi.

Cho'lponshunos Dilmurod Quronovning ishlarida shoirni tushunishga intilish, masalaga mantiq ko'zi bilan qarash, munosabatda xolislikka tayanish kabi ijobiy xislatlar ustuvor sanaladi. Jumladan, 1933-yili uning V.Yanga aytgan gaplarida Toshkentga otasidan qochib kelishi, diniy qarashlari bilan bog'liq "yasalgan" o'rinlar haqida olim shunday izoh beradi: "Tabiiyki, 30-yillarda shoirning kelib chiqishiyoq uni "yot unsur" sanashga yetarli asos bo'lishi mumkin edi. Ayni shu xil vaziyatda zamonbop "biografiya" yaratishga intilgan bo'lsa, hech ajablanarli emas"⁴. 1927-yili qurultoydan g'oyaviy "badbin" sifatida haydalgan shoir hayotida qora kunlar boshlandi va umrining oxirigacha cho'zildi.

"Menga berilgan noto'g'ri baholar meni ruhan ezadi, ijodimni bug'adi. Shu haqda o'ylayman, ba'zan injiyman, injiyman-da, nihoyat o'zimni shunday yupataman: aftidan, men faqat tanqid qilinish uchun yaratilgan bir shaxs ekanman-da deyman"⁵. Bu gaplar aytilgan vaqtda Cho'lpon qora ro'yxatdan joy olgan edi. Turmushdagi qarama-qarshiliklarning barchasi to'planib, shoir qarashlarida muayyan darajada o'zgarishlar yuz berib, sho'ro g'oyalari yon berishiga sababchi bo'lgan. U "Somon parchasi" she'rida "Oqishning yo'liga soldim kunimni", "Vazminim qolmadi bir uzuk qilcha", deb, holatiga izoh beradi.

Oybek Qodiriy va Cho'lpon adabiy an'alarining har tomonlama davomchisi edi. "Oybek Leningradda o'qigan, SAGUni tamomlagan, qobiliyatli, pokiza olim. U yosh bo'la turib dorulfununda dars beradi, buning ustiga shoir ham"⁶, der ekan ustoz adib. O'z davrining e'tiborli kishisi bo'lgan Abdulla Qodiriy har kimni ham tan olavermagan, ammo

⁴ Quronov D. Surat va siyrat // Vatan gazetasi. 1995. 22-son.

⁵ Azizoda L. Cho'lpon kim edi? / Yoshlik. 1988. 10.son.-B. 66.

⁶ Qodiriy A. Diyori bakr. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B.268.

yosh shoir fitratidagi soflik uni befarq qoldirmagan. Yozuvchi dalolat qilgandek, Yaratgan Oybek shaxsini pokiza ulugʻvorlik bilan siylagan edi.

Nabijon Boqiy “Qatlnoma” asarida Oybek qalamiga mansub “Abdulla Qodiriyning ijodiy yoʻli” risolasi yuzasidan keskin mulohazalar bildirgan. Qodiriy shaxsiga chin hurmati va adolat tuygʻusi muallifni baʼzan keskirlikka undab, munosabatda antipatiasini oshkor qilib qoʻyadi. Inson ijtimoiy-siyosiy muhitdan uzilib keta olmaydi. Sharoitdan kelib chiqqan majburlik Oybekni ziddiyatlar orasida umr kechirishga mahkum etdi. Jonini garovga qoʻygan odam xiyonat ostonasining ogʻish burchagida yoʻlidan adashishi turgan gap. Oybek siyosat bilan murosaga bordi, vaziyat bilan sulh tuzishni maʼqul koʻrdi. Biroq boʻyinturuqqa boshini osongina solib qoʻymagan edi.

1927-yili “Choʻlpon boylar, millatchi ziyolilarning mafkurachisidir, shularning shoiridir”, degan ayblov qoʻyiladi. Bunga javoban hali siyosiy buhronlar taʼsir qilmagan, tiynatida pokizalik mavjud boʻlgan 22 yoshli Oybek hech ikkilanmasdan, dadillik bilan “Choʻlpon shoirni qanday tekshirish kerak?” degan maqola yozib, ijodkorning asarlarini mafkura mezonlari bilan emas, balki sanʼat nuqtayi nazaridan oʻrganish lozimligini taʼkidlaydi. Oʻshanda Choʻlponni ochiqdan-ochiq “sovet xalqiga yot shoir”, “burjua ziyolilarining shoiri” deb eʼlon qilishgan. Qodiriy Choʻlponning sheʼriy kitobiga soʻzboshi yozib, ijodga ragʻbatlantirgan boʻlsa, Oybek shoirni jasorat bilan himoya qiladi.

Oybek javob beradi: “Choʻlpon proletar shoiri emas”, “proletar shoiri boʻlmaydi”. Negaki, “shoilarning quloqparidan choʻzib yurib, “yoʻqsullar shoiri boʻl” deyish mumkin emas”. U adabiyotning spetsifik xususiyatini eslatib, sheʼr va shoirni teranroq tushunishga, isteʼdodni qadrlashga undaydi. Oybek maqolasida ruslarning Pushkinga munosabatini eslatib “biz ham Choʻlpondan qoʻl tortolmaymiz” deb, Choʻlponning adabiyotdagi xizmatini taʼkidlaydi: “Choʻlpon yangi adabiyotda yangi narsa yaratdi. Muvashshax adabiyoti oʻrniga bu kunning badiiy zavqiga yarasha yoqimli (badiiy) goʻzal sheʼrlarni oʻrtaga chiqardi. Bu kungi yosh nasl uning sodda tilini, totli uslubini, texnikasini koʻp sevadi. Undan koʻp goʻzalliklar oladi”.

Shu munosabat bois oʻzbek matbuotida katta bahs boʻlib oʻtadi. U.Eshonxoʻjayev “Munaqqidning munaqqidi” maqolasida (“Qizil Oʻzbekiston”, 1927-iyun) Oybekni rad etib, Choʻlponni “tannazzulparvar, xayolparast”likda ayblaydi. Oybek “Munaqqidning munaqqidi” maqolasining egasiga” degan javobida avvalgi fikrida sobit qoladi. Bu Oybek tabiatidagi chin maʼnodagi zakiylikni koʻrsatuvchi fakt. Adolatparvarlik va samimiylik, halollik va poklik uning shaxs sifatida kamol topishida muhim omil boʻlgan.

Oybek “Qutlug‘ qon” romanini yozgan kezlari Qodiriy va Cho‘lponning asarlari taqiqlangan, o‘zbek nasri bor-yo‘g‘idan ayrilgan edi. Shunday bo‘lsa-da, salaflarini shunchaki, quruqqina takrorlamadi, balki o‘ziga xos yo‘l topdi. U yashagan zamonning talabi ustozlari ijod qilgan sharoitdan keskin farqlangan, bu asarda maqsad va mavzuni tanlash hamda fikr ifodasida yaqqol ko‘rinadi.

O‘ttizinchi yillarda mahalliy ziyolilarning qama-qama vahimalari Oybekni bir qadar murosaga borib, mafkura talablariga yon berib yashashga majbur etdi. Qolaversa, kambag‘al oiladan chiqqan va yangi zamonning imtiyozlaridan bahramand bo‘lgan shoir yigit go‘zallikni, ko‘ngil kechinmasini kuylashni baxt deb bildi va shunday qabul qilishga haqqi ham bor edi.

Oybek ustozlari tajribasidan ijodiy maktab o‘rnida foydalanish barobarida, ularning qismatidan ham o‘ziga xulosa chiqargani tabiiy. Ijod jarayonida ongli yoki ongsiz ravishda bo‘lsin, siyosiy tazyiqni har nafasda his etib turgani aniq. Shu ma’noda o‘zini cheklashga mahkum edi. Qodiriy va Cho‘lponlar so‘roqlar, qiynoqlar oxiri nima bilan tugashini aqlan anglab, qalban his etgan bo‘lsalar-da, tergov jarayonida irodasi yetguncha sabr-toqatini ko‘rsatishga tirishganlar. Temir panjaralardan tashqaridagi Oybek uchun esa qatag‘onning mudhish oqibatlarini ko‘ra-bila turib, saboq olmaslik o‘z umriga zomin bo‘lish bilan barobar edi. 1937-1938- yillardagi qaltis vaziyatda “Qutlug‘ qon”dek ko‘lamdor romanni yozishga kuch, hafsala topish katta jasorat. Tahlikali pallada o‘zini ovutish va sovutish maqsadida romanga qo‘l urgan, nazarimizda. Navbatini jim kutib o‘tirgandan ko‘ra g‘oya qidirganlarga pozitsiyasini ko‘rsatib quyish uchun ham shu roman yozilgan bo‘lishi mumkin. Tanlangan mavzu shaxsiy hayotini himoya qilish uchun sug‘urta vazifasini o‘tagandir, ehtimol.

O‘sha paytda nufuzli partiya idoralarida xizmat qilgan Sotti Husayn “O‘tkan kunlar” haqida tanqidiy maqola yozib, Qodiriyga qarshi hujumni boshlab berganlardan hisoblanadi. U nafaqat bir adibni ayovsiz qoralagan, balki butun adabiyotni yo‘ldan adashtirishga bosh qo‘shgan. Oybek esa sal avval eslangan risolasida haqiqatni imkon qadar aytishga yo‘l qidiradi, afsus, erksizlik uni burchakka taqab qo‘ygan edi.

Oybek Abdulla Qodiriyning shaxsi va ijodiga munosabatini bir necha marta bildirgani ma’lum: 1936- yili Hamid Olimjon tahriri ostida chiqqan “Abdulla Qodiriyning ijodiy yo‘li” kitobi, ikkinchisi 1956- yili yozuvchini oqlash uchun ma’lumot so‘ralganda, uchinchisi 1966- yili A.Naumov bilan bo‘lgan suhbat. Oybek o‘sha risolasini keyinchalik nashr etilgan jildliklariga kiritishni istamagan. Qayta ishlashga esa yo jur’ati yetmaydi, yo mazkur masalaga qaytishni istamaydi. Hayotining so‘nggi yillarida shunday fikr bildiradi:

“Abdulla Qodiriy, men texnikumda o‘qiydirgan paytlardayoq, mashhur yozuvchi, hammamiz qo‘ldan qo‘ymay o‘qiydigan o‘zbek adabiyotidagi birinchi ulkan va go‘zal romanning avtori edi. Abdulla Qodiriy iste’dodli, qalbi butun va o‘ziga xos xarakterli shaxs edi. Abdulla Qodiriyning prozasi birinchi navbatda g‘oyatda hayotiyligi bilan ajralib turadi. Qodiriyning tilidan uning xalqning boy va ajoyib tilini g‘oyatda yaxshi bilgani yaqqol seziladi. U tug‘ma epik yozuvchi, keng ko‘lamdagi master, yuksak ma‘nodagi realist san’atkor edi”.

Abdulla Qodiriy oqlanib, asarlari nashr qilina boshlaganidan keyin ham unga tanqidiy munosabat bildiruvchilar ko‘p bo‘lgan. Bunday bahs-munozaralar “O‘zbekiston madaniyati” gazetasida e‘lon qilingan. Oybek ularga qarshi munosabatini bildirishni burch deb bilgan. “Qalbi butun va o‘ziga xos xarakterli shaxs” degan fikrga Oybek bejiz urg‘u bermaydi. Mazkur e‘tirof buyuk shoir Oybekning o‘ziga ham birday tegishlidir.

Oybek Qodiriy va Cho‘lponga nisbatan adabiyot maydoniga keyinroq kirib kelgan, yoshiga munosib tarzda hayotga hamda davrga boshqa ko‘z bilan boqqan. Ijtimoiy ziddiyatlarni ustozlaridan farqli ravishda qabul qilgan. Muammoga teranroq nazar solinsa, Qodiriy hukumatning siyosatiga shubha hamda ishonchsizlik, Cho‘lpon nafrat va alam, Oybek esa hadik bilan qaragani seziladi.

Qodiriyning estetik ideali davr ziddiyatlari orasida o‘zligini anglab yetish umidida kurashayotgan shaxs sifatida gavdalanadi. Cho‘lpon ijodida ijtimoiy tuzum muammolarini o‘z qismatiga aylantirgan inson qiyofasi estetik ideal darajasiga ko‘tarilgan. Oybekning estetik ideali esa ko‘ngil kishisi, yuksak tuyg‘ular sohibi, adolat uchun kurashuvchi qahramon sifatida bo‘y ko‘rsatadi.

O‘zbek adabiyotining amiri

Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Oybekdan keyingi pog‘onada turgan Abdulla Qahhor shaxsiyati bilan bog‘liq fikrlarni ham bildirib o‘tishni joiz bildik. Sababi nomlari sanalgan ijodkorning har biri o‘zbek adabiyotida fenomenal hodisa. Taqdirning izmi bilan hayotning turli yo‘llaridan ketgan ijodkorlar qismati Ruhiyat hududlarida kesishadi, biri ikkinchisining ulug‘vorligini ko‘rsatadi. Qodiriyning ayblov hujjatiga imzo chekkanlardan biri Abdulla Qahhordir. Zamona zayli umrini haqiqat uchun safarbar qilgan yozuvchini yolg‘onga sherik bo‘lishga majburladi. Qodiriy va Qahhorni adabiyotga xizmat va haqiqatga sadoqat tuyg‘ulari birlashtirsa-da, ammo tirikchilikning tor ko‘chalari tomon burilganda yo‘llar ayrilgan... Yo‘l tanlash orqali taraf va tomon aniqlanadi.

Qatag'onning vahimali sharpasi uzoqlashmagan bir palla, 1964-yili Abdulla Qodiriyning 70 yillik yubiley bo'lib o'tadi. Abdulla Qahhor shu munosabat bilan maxsus ma'ruza tayyorlaydi. Ushbu maqola yozuvchining hayot paytida chop etilgan "Yoshlar bilan suhbat" kitobiga nima uchundir kiritilmagan.

Tantanali marosimlarga mo'ljallagan nutqlar odatda ko'tarinki ruhda bo'ladi. Lekin Abdulla Qahhor soxta hovliqishlardan o'zini saqlay bilgan. U bu ma'ruzani yozishga majbur edimi? O'sha davrning yirik yozuvchisi sifatida indamay o'tirishi ham insofdan emasdi, albatta. Lekin majburiyat boshqa-yu, chin dildan ochiq-oydin so'zlash boshqa-da... Abdulla Qahhor uy muzeyi xodimasining so'zlariga qaraganda qo'lyozmada "Qodiriy - o'zbek yozuvchilarining amiri" deya sarlavha qo'yilgan, ammo nima uchundir bu ma'ruza matniga chiqarilmagan.

Abdulla Qodiriy haqidagi haqiqatni baralla so'zlashga hali xalq xotirasida saqlangan qo'rquv yo'l bermasdi. Qolaversa, birovlarni sotib kun kechirgan imoni sust yozuvchilar Qodiriy ijodining qayta yuzaga chiqishiga monelik qilishar, ochiqchasiga bo'lmasa-da, zimdan o'zlarini himoyalashning chorasini ko'rishardi. Ammo jasoratni o'ziga yo'l sanagan Abdulla Qahhorning asl haqiqatni oshkor etishga jur'ati yetdi. Vaqtida aytilmagan bo'lsa-da, paytini topib aytish ham bir usul. Iqror bo'lish uchun yurak, qalb kerak. Iqror izoh, uzr-ma'zur, taskin, yupanch...

Tadbirda Abdulla Qahhor chin yurakdan otashin nutq so'zlaydi. Abdulla Qodiriyning romanlari Yevropa adabiyoti gazi bilan o'lchanganda ham talabga to'laqonli javob berishini ta'kidlaydi. "Afsuski, oramizda bu muhtaram zotlarning tirilib, 20-yillar adabiyotimiz tarixini obod etishiga g'ashlik qilayotgan, hatto bunga to'sqinlik qilmoqchi bo'ladilar ham. G'ashlik qilayotgan odamlarning bir toifasini o'limtik yeb tiriklik qiladigan quzg'unga o'xshatish mumkin, ko'zini cho'qishga chog'lanib turganida o'lik qimirlasa, xususan, boshini ko'tarib o'rnidan tursa, albatta, norozi bo'ladi, yana yiqilishini kutadi (safdoshlarning ko'ziga tik qarab shu gapni aytish katta gap – S.T.). G'ashlik qilayotgan odamlarning boshqa bir toifasi shuhratparst qalam ahllaridan bo'lib, "O'liklar tirilsa, hozir adabiyotda ish'ol qilib turgan o'rni poygaroq bo'lib" qolishidan qo'rqadi. Holbuki, aytilgan adib va shoirlar safga qaytsa, hech kimni o'rnidan turg'izmaydi, o'zining bo'sh turgan o'rniga o'tiradi, chunki adabiyotda hech qachon birov birovning o'rnini ola olmaydi, har kim qobiliyati, qilgan xizmati, qay darajada kitobxonning ko'ngilini olganiga qarab o'zi munosib o'rinni ish'ol qiladi". Qahhor bu gaplarni aytar ekan, Qodiriyning o'zbek adabiyoti oldidagi xizmatlarini so'zsiz tan oladi hamda uning o'rni va o'zining joyi

qayerdaligini ham yaxshi biladi. Bahoda juda katta e'tirof, hurmat, ehtirom bor. Abdulla Qahhorga xos mardlik, jasorat, haqgo'ylik bo'y ko'rsatgan.

“Bizning vazifamiz bularning hammasini joy-joyiga o'tqazib, 20-yillar o'zbek sovet adabiyoti tarixining go'zal manzarasini tiklashdir”⁷. Haqiqatan ham, Ulug' va Buyuk vaqt har narsani o'z izmiga soldi. Hech kim joysiz qolmadi.

Xulosa

Shaxs muammosi adabiyot uchun ham, millat taqdiri va tarix uchun ham hal qiluvchi ahamiyatga molik. Bugun millat kelajagi yo'lida kurashuvchi fidoyi insonlarga ehtiyoj juda kuchli. Sababi, har jihatdan ibrat bo'lgulik butun odamni topish mushkul. Sho'ro to'ntarishlari bois shaxs tushunchasi zavol topdi va bu millatning tannazzulga yuz tutishiga olib keldi. Or-nomus va milliy g'urning yo'qolishi, Qodiriy ta'biri bilan aytganda, ma'naviy mag'lubiyat demakdir.

Ta'nayu iddaolardan o'zimizni cheklashga burchlimiz. Yozuvchilarni o'zaro qiyoslab, birini ulug'lab, ikkinchisini kamsitishga hech kimning haqqi yo'q. Ijodkor davr sinovlari oldida o'ziga nechog'lik sodiq qola bilishi, zamon bilan murosa qilishda posangini qanchalik to'g'ri qo'ya olishi... xullasi kalom, amaliga yarasha tarixda o'z o'rni borligini hech kim inkor eta olmaydi.

Adabiyotlar

Azizoda L. Cho'lpon kim edi? / Yoshlik. 1988. 10.son.-B. 67.

Agir A. Ozbek romanida temsil edilen rus/sovet tipler / Ilmi Arashtirmalar. Istanbul.2004. № 1. – C.10.

Azizoda L. Cho'lpon kim edi? / Yoshlik. 1988. 10.son.-B. 66.

Tulaganova S. Abdulla Qodiiy. Shaxsiyat va ijod. – Toshkent: Spekturum, 2021. – B.189.

Qodiriy A. Diyori bakr. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B.261

Quronov D. Surat va siyrat // Vatan gazetasi. 1995. 22-son.

Qodiriy A. Diyori bakr. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B.268.

Qahhor A. Asarlar. Besh jildlik. Beshinchi jild, Toshkent.: - 1989. B.- 194-195.

---

⁷ Qahhor A. Asarlar. Besh jildlik. Beshinchi jild, Toshkent.: - 1989. B.- 194-195.

O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MULOQOT TADQIQI IYERARXIYASI VA UNING TASNIFI

ÖZBEK DİLBİLİMİNDE İLETİŞİM ARAŞTIRMALARININ HİYERARŞİSİ VE SINIFLANDIRILMASI

Hierarchical analysis and classification of communication in Uzbek linguistics

Saodatxon URINBOYEVA*

Annotasiya

Ushbu maqola o'zbek tilshunosligida muloqotning ierarxik tahlili va tasnifini o'rganadi, tilning turli ijtimoiy kontekstlarda qanday ishlatilishini chuqur tahlil qiladi. Maqola ierarxik tahlilning asosiy tamoyillarini bayon qilib, uning muloqotning ko'p qatlamli tabiati tushunishda qanday ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi. Muallif muloqotning turli darajalarini, jumladan, shaxslararo, guruh va ommaviy muloqotni tasniflab, bu darajalarning O'zbekiston madaniyati va ijtimoiy me'yorlari bilan qanday o'zaro ta'sir qilishini o'rganadi. Maqolada har bir darajani belgilovchi til xususiyatlari, masalan, sintaksis, semantika va pragmatika kabi, muhokama qilinadi va muloqot naqshlarini tahlil qilish uchun batafsil tuzilma taqdim etiladi. Nazariy va empirik ma'lumotlarni birlashtirib, tadqiqot ierarxik tasniflashning o'zbek tilining tuzilishini anglashga qanday yordam berishini va kengroq ijtimoiy dinamikani aks ettirishini ko'rsatadi. Ushbu tadqiqot tilshunoslik sohasiga qimmatli tushunchalar kiritadi va turli madaniyatlarda til va muloqotni tushunishda ierarxik modellarni yanada chuqurroq o'rganishga rag'batlantiradi.

Kalit so'zlar: ierarxik tahlil, muloqot, tilshunoslik, tasnif, shaxslararo muloqot, ommaviy muloqot, sintaksis, semantika, pragmatika, madaniy kontekst.

Abstract

This article investigates the hierarchical analysis and classification of communication in Uzbek linguistics, focusing on the intricacies of language use within various social contexts. It begins by outlining the fundamental principles of hierarchical analysis, emphasizing its relevance in understanding the multilayered nature of communication. The author categorizes different levels of communication, including interpersonal, group, and mass communication, and examines how these levels interact

---

* Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti.

Andican Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi, muslimagolibqizi@gmail.com

with cultural and social norms in Uzbekistan. The article further discusses specific linguistic features that characterize each level, such as syntax, semantics, and pragmatics, providing a detailed framework for analyzing communication patterns. By integrating both theoretical perspectives and empirical data, the study reveals how hierarchical classification not only aids in comprehending the structure of Uzbek language but also reflects broader societal dynamics. This research contributes valuable insights into the field of linguistics, encouraging further exploration of hierarchical models in understanding language and communication across different cultures.

Keywords: *hierarchical analysis, communication, linguistics, classification, interpersonal communication, mass communication, syntax, semantics, pragmatics, cultural context.*

Genişletilmiş Özet

Bu makale iletişimin dilsel yönlerini geniş ölçekte analiz ediyor ve özelliklerini ve yönlerini araştırıyor. İletişim genellikle insanlar arasında bir bilgi alışverişi sürecidir. Bu süreç sözlü ve yazılı iletişim, kişilerarası ve kamusal iletişim gibi farklı yöntem ve biçimleri ve kültürel bağlamda nasıl bir rol oynadığını içerir. Makalede iletişimin türleri, işlevleri ve önemi dahil olmak üzere iletişimin temel terminolojisi hakkında bilgi verilmektedir. İletişim, dil ve kültür çerçevesinde ele alınır. İnsanların iletişim sürecinde dili nasıl kullandıkları, hangi amaçlarla kullandıkları, hangi sosyal ve kültürel faktörlerin bu süreci etkileyebileceği üzerinde durulmaktadır. Makalenin önemli yönlerinden biri de iletişim sürecinde dilin psikolojik ve sosyal yönlerini ortaya koymaktır. İletişim sadece bilgi alışverişi süreci değil aynı zamanda insanlar arasındaki duygusal bağ ve sosyal bağlantılardır. İletişim sürecinde duygusal ton, yüz ifadeleri ve dil ötesi unsurlar önemlidir. Örneğin bir şeyi söylemeden önce onun ifade ediliş şekli ve tonu iletişimin etkinliğini belirler. Bu bağlamda dilin değişimi ve sosyal çevreye bağlı olarak nasıl değiştiği de önemlidir.

Makale ayrıca iletişimdeki bağlamsal faktörleri de ele alıyor. İletişim sürecinde katılımcılar arasındaki koşullar, zaman, mekan ve ilişkiler iletişimin sonuçlarını önemli ölçüde etkilemektedir. Bağlamsal analiz, iletişim zorluklarını ve yanlış anlamaları azaltmak için önemli bir araçtır. Örneğin belli bir olay ya da duruma ilişkin düşüncelerin iletişim sürecini nasıl etkileyeceği, o durumun dil ve kültürel özelliklerine bağlıdır. Makalede sunulan örnekler kullanılarak iletişim sürecinde ortaya çıkan sorunlar ve bunları çözme yolları da analiz edilmektedir. İletişimin farklı düzeylerinde, özellikle kişilerarası ve kamusal iletişimde birçok sorun ortaya çıkabilir. Bu sorunları çözmek için, katılımcıları

dilbilimciler ve psiqologlar tarafidan gelistirilən stratejiler, eğitimler ve çalıştaylar aracılığıyla hazırlamak önemlidir. Genel olarak bu makale iletişimin dilsel yönlerini kapsamlı bir şekilde araştırıyor ve karmaşık özelliklerini gösteriyor. İletişim en temel insan faaliyetlerinden biridir ve dil ile kültür arasındaki bağlantıyı anlamak önemlidir. Makalede zbek dilbilimindeki yeni kavram ve yaklaşımlar tanıtılarak dilin iletişim sürecinde nasıl kullanıldığı, sosyal ve kültürel bağlamda ne kadar önemli olduğu analiz edilmektedir.

Kirish

Til ma'lum bir jamiyatning aloqa vositasi ekanligi, uning muloqot vositasi sifatida qaralishi tilshunoslikda alohida ahamiyat kasb etadi. Buyuk alloma Alisher Navoiy so'z haqidagi misralarining asl tag mazmunida ham insoniyatga tabiat in'om etgan ne'matlar ichida eng qimmatlisi so'zlay bilish qobiliyatidir. Shuning uchun ham Navoiy so'zga qarata "Insonni so'z judo ayladi hayvondin..." (Alisher Navoiy, 2020, b.124) deya ta'rif bergani bejiz emas. Inson o'z so'zi orqali ichki dunyosi qanchalik boyligini hamda ma'naviy jihatdan kamolotini ko'ratib beradi. Insonlar o'zaro so'zlashuv orqali aloqa qiladilar, muloqotga kirishadilar. Shu tariqa jamiyatda shaxslarao muloqot jarayoni yuzaga keladi. Shu sababdan sharqda insoniyat nutqi, muloqot jarayonlarini tadqiq qilish o'rta asrlardanoq boshlangan. Keyinchalik muloqot tushunchasining mohiyatini kengroq ochib berishga, uning shakllanishi, takomillashuvi, tasniflanishini izchil tahlil qilishga ehtiyoj ortib bordi. Tilshunoslik oynasidagi bu fenomen o'zbek tilshunoslari orasida ham alohida e'tibor markazida bo'lib kelgan. Ayniqsa muloqot evolutsiyasi, uning jamiyat rivoji bilan parallel ravishda o'zgarib, takomillashib borishi muloqot tushunchasining doimo ilm-fan arboblarning e'tibor markazida bo'lishiga bosh omil sifatida qaraladi. Muloqot tushunchasi yuqori o'rinlarda ta'kidlab o'tilganidek, lug'aviy jihatidan o'zaro ma'lumot almashinuvni anglatsada, mavzuga chuqurroq kirishsak muloqot nafaqat fikrlar almashinuvi balki his-tuyg'u (emotsiya)lar almashinuvi hamdir.

Asosiy qism

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, odamlar insonning ijtimoiy ruhiy holati bilan bog'liq bo'lgan nutq va hatti-xarakatning joriylanishi muammosi bilan qadimdan qiziqib

kelganlar. G'arbda Sitseron, Aristotel, Demosfen kabi faylasuflar bu muammoning nazariy asoslarini yaratib ketgan bo'lsa, sharqda esa Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Mahmud Koshg'ariy, Jaloliddin Rumiy, Mahmud az-Zamaxshariy, Alisher Navoiy kabi allomalar til va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi qimmatli fikrlarni o'z qomusiy va badiiy asarlarida namoyon qilgan. O'zbek tilshunosligining yetuk vakillaridan biri Sh. Safarov ham til nutq va jamiyat orasidagi uzviy bog'liqlikni tahlil qilib, o'zining ilmiy adabiyotaridan birida muloqot tushunchasi hamda muloqot jarayonida tilning vazifaviy jihatlarini quyidagicha tasniflagan:

- Muloqot nafaqat axborotning mantiqiy mazmunini, balki gapirayotgan shaxsning ruxiy holatini, xissiyotini, istaklarini ham ifodalashi mumkin. Bunday holatlarda til o'zining *emotiv* (emotsional-ekspressiv) *funksiyasini* bajarishga kirishadi." (Bushiy, T., & Safarov, Sh., 2007, b. 21).

- Ayrim holatlarda muloqot maqsadsiz amalga oshiriladi: bunday holatlarda suhbatdoshlar uchun ular o'zaro almashayotgan fikr muhim emas, ular o'z hissiyotlarini ifodalashga, bu bilan bir-birlariga ta'sir qilishga urinmaydilar. Muloqotning bu qismida suhbatdoshlar uchun faqatgina aloqaga kirishuv muhim, bu orqali keying mazmundorrog muloqotga tayyorlanadilar. Bunday hollarda til o'zining *fatik funksiyasini* (munosabat o'rnatish, aloqaga kirishuv funksiyasi) bajaradi. Tilning fatik funksiyasi salomlashuvlarda, tabriklarda, odatiy ob-havo haqidagiva shunga o'xshash mazmundagi suhbatlarda namoyon bo'ladi.

- Tilning behad semantik imkoniyatlari suhbatdoshlarga uning *metalisoniy funksiyasidan* foydalanishga imkoniyat beradi. Bu so'zlovchining axborotni yanada tushunarlirog, yanada ifodalirog yetkazish uchun tilning turli vositalaridan foydalanishda o'z ifodasini topadi. Tilning metalisoniy funksiyasi boshqacha qilib aytganda "nutq materialini izohlab gapirish" degan ma'noni anglatadi.

- Nutq (til) materialiga e'tibor tilga estetik munosabatni shakllantiradi: so'zlovchilar matndagi so'zlarning oxangiga, gap qurilishiga, ishlatilayotgan so'zlarning ifodadorligiga e'tibor bera boshlaydilar. Tilga estetik munosabat, shunday qilib, nutqning estetik obyekt sifatida go'zalligiga yoki ma'nisizligiga munosabat uyg'otadi. Eshitilayotgan axborotning estetik anglanishi til tizimining *estetik vazifasidan* dalolatdir. (Bushiy, T., & Safarov, Sh., 2007, b. 22-23).

Ta'kidlab o'tish joizki, til va jamiyatning o'zaro bir-birini taqozo etishi tilshunoslikda sotsiolingvistika deb nomlangan yangi tarmoq paydo bo'lishiga ham asosiy turtki bo'ldi.

Sotsiolingvistikaning bosh obykti sifatida muloqot tushunchasi nafaqat jahon tilshunosligida, qolaversa o'zbek tilshunosligida ham turli rakurslarda fokus markazida bo'lib kelmoqda. Jumladan o'zbek tilshunoslari orasida R. Qo'ng'urov, E. Begmatov, Y. Tojiyev, (Qo'ng'urov R., Begmatov E., & Tojiyev Y., 1992), B. O'rinboyev, (O'rinboyev B., 1979), N. Mahmudov, (Mahmudov N. 1997), Sh. Iskandarova, (Iskandarova Sh., 1993), M. Saidxonov, (Saidxonov M., 1993). A. Omonturdiyevlar (Omonturdiyev A., 2000) qator izlanishlar olib borganlar. Ayniqsa S. Mo'minovning "O'zbek muloqot nutqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari" nomli doktorlik dissertatsiyasi muloqot tushunchasining alohida xususiyatlarini ochib berishga bag'ishlangan dastlabki monografik ish xisoblanadi. (Mo'minov S., 2000). Muloqot tushunchasi uning lingvokulturalogik jihatlarini tadqiq qilgan yana bir o'zbek tilshunosi Q. Rasulov o'zining "O'zbek muloqot xulqining funksional xoslanishi" deb nomlangan monografiyasida quyidagi fikrlarni bayon etgan: "Muloqot xulqi kommunikatsiya (kommunikativnaya povedeniya) ma'nosida tushuniladi chunki muloqot xulqi so'zlovchining nafaqat nutqi, balki uning nutq jarayonidagi ijtimoiy holati, ruhiyati, millati, kasbi, qiziqishi, diqqat darajasi, poza, jest, mimika ko'rinishlarini o'zida qamrab oladi va shu jihatdan ham murakkablik kab etadi." (Rasulov Q., 2008). Bundan shu anglashiladiki, muloqot jarayonini tadqiq etish tilshunosdan turli soha bilimlariga ega bo'lishni ham talab etadi, chunki insoniyat faoliyat turlaridan ustuvor va asosiysi bo'lgan o'zaro fikr almashinuv jarayoni turli vaziyatlar holatlar ehtiyoji o'laroq yuzaga keladi. Qolaversa, muloqot jarayonining turli komponentlar kollaboratsiyasidan yoki faqat bir turdagi vositalardan tarkib topgan bo'lishi ham mumkin. Masalan faqat jestlardan yoki undov so'zlardan, ma'lum bir guruhlar orasida esa maxsus jargonlar yoki argolardan iborat bo'shi ham mumkin. Muloqotning bu kabi ko'rinishlarini tadqiq qilish uchun avvalo izchil izlanishlar va tahlillar amalga oshirish talab etiladi. Kishilik jamiyati rivoji bilan muloqot jarayonlari ham takomillashib borgani hech kimga sir emas. Aynan shu mavzu doirasida ilmiy izlanish olib brogan tilshunos M. Saliyeva o'zining "Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatining shakllanishida ijtimoiy kommunikatsyaning o'rnini" deb nomlangan disertatsiyasining dastlabki bobi turli sohalar rivojida kommunikatsiyaning ahamiyatini ochib berishga bag'ishlangan bo'lib, unda quyidagi fikrlarni bayon etgan: "Qadim zamonlarda kishilar bir-birlariga turli afsonalar, latifalar aytishgan, xabarlarining ba'zi birlari xayotiy voqealiklar bo'lsa boshqalari to'qima bo'lgan. Lekin ularning barchasi yozma kommunikatsiyaning u yoki bu shaklini ifodalaydi." (Saliyeva, M., 2012, b. 19) Yuqoridagi fikrlarda insoniyat o'zining taassurot olamini shu shaklda o'zaro muloqot negizida boyitlib

kelganligi o'zining tasqig'ini topadi. Qolaversa inson muloqot jarayonida o'zi qabul qiladiga ma'lumotlarni o'zining taassurot doirasidan kelib chiqqan xolda anglay biladi. Masalan kichik guruhning suhbat mavzusi tog', guruhning har bir a'zosi tog' so'zini eshitganda o'zining gorizonlari chegarasidan kelib chiqqan xolda tog'ni tasavvur qiladi, ko'z oldiga keltiradi. Tadqiqodchining fikricha aynan ichki taassurot olami ma'naviy jihatdan takomillashuvi uchun ijtimoiy muloqot ehtiyoji yuzaga keladi.

Muloqot tushunchasi mazmunan tor ma'noda qo'llanilsada uning shakllari, rivojlanish bosqichlari, tasniflari turlichadir. Shu sababdan har bir olim uni turli jihatini tadqiq qilgan. Masalan yuqorida keltirib o'tilgan tadqiqod ishida olim muloqotni amalga oshiriladigan sohalarga ko'ra turli klassifikatsiyalarga bo'lib chiqqan. M. Saliyevaning fikricha muloqot turli jarayonlarning asosini tashkil etadi va quyidagicha tasniflanadi: madaniy, ijtimoiy, ta'limiy, ilmiy, huquqiy, ma'muriy va boshqalar. (Saliyeva, M., 2012, b. 28) Bu tasniflanish muloqotning foydalanilish nuqtai nazaridan kelib chiqibgina qolmasdan, balki kishilar ongida ma'lum bir mavzularga oid o'zlashtirilgan va doimiy kontent sifatida shakllangan fikr va xulosalar jamlanmasidir. Aynan shu ong osti bilimlari tufayli insonlar jamiyatda o'zaro muloqotga kirisha oladilar.

Yana bir o'zbek tilshunosi T. Madrahimov o'zining ingliz va o'zbek tillari so'zlashuv nutqini taqqoslashga bag'ishlangan ilmiy ishida muloqotning asosi inson nutqi ekanini ta'kidlab o'tgan:

1. *A – Kechagi odam keldimi? O'shatga?*
2. *B – Ha, keldi, anavini ham boshlab kepti.*
3. *A – Javobini bervordingmi?*
4. *B – O'shani topmaguncha u haqda o'ylama, dedim.*
5. *A – Yasha, to'g'ri qipsan.*

Yuqorida berilgan muloqot ikki shaxs orasida og'zaki suhbatdek tuyulsada, teranroq nazar solinsa ulardan biri ijtimoiy jihatdan kattaroq shaxs ekanligi – yoki boshliq yoki rahbar yo ota, yoki aka o'z ukasi bilan umuman olganda tobe shaxs bilan so'zlashmoqda. Ushbu suhbatda informatsiya nuqtai nazaridan ko'p narsa oshkora bayon etilmagan. Ya'ni muloqot jarayonida tilga olingan jummalarning ayrimlarida mazmuni boshqa yondosh so'zlar bilan ifodalashga urinish borligini ko'rish mumkin. Muloqot jarayonining bu kabi shakllari eksplikatsiya qilingan axborot almashinuvi deyiladi. (Madrahimov T., 2008, b. 19).

Muloqotning asosiy komponenti inson nutqi deb qaralsa, nutqning xususiyatlari ham tilshunoslar nigohidan chetda qolmagan. O'zining milliy tillarda nutqning umimiy va

xususiy jihatlarini ochib berishga bag'ishlagan ilmiy monografiyasida tilshunos A. Aripova nutqning xususiyatlariga quyidagicha ta'rif bergan: "Nutqning ta'sirchan bo'lishi uchun aniq va ravshan talaffuz, to'g'ri, o'z o'rnida qo'yilgan to'xtamlar bo'lishi shart. Shuningdek, nutq sur'ati, ovoz kuchi, nafas, tinglovchi(lar) bilan izchil aloqa bo'g'lay olish, qo'l harakati va shu kabi nolisoniy hamda lisoniy vositalarga ham alohida ahamiyat berish talab qilinadi." (Aripova A., 2002, b. 15) Til boyligidan mohirlik bilan foydalanish, matn mazmuniga moslab qo'llash, ularni asosiy maqsad va vazifalarga bo'ysundira olishning o'zi muloqot jarayonida inson nutqiga qo'yilgan asosiy talabdir. Nutq o'zida mantiqiylik, ta'sirchanlik, obrazlilik, xissiylik va shular orqali ishontiruvchanlik kabi xususiyatlarni mujassamlashtirishi kerak.

Muloqot aktida nutq dominant komponent xisoblanganligi uni yanada izchilroq tahlil qilishni talab etadi. Nutq birliklarini tadqiqi bilan shug'ullangan tilshunoslardan biri D. O'rinboeva nutqning vazifaviy klassifikatsiyasini quyidagicha tasniflab chiqqan:

- Aniqlikni ifodalash vazifasi. Bu vazifa fonetikada anqilik tonidagi intonatsiya va tovushlar obrazlilik, leksikada so'zlar xususiy ma'nosining faollashishi, morfologiyada so'zlarning nominalizatsiyasi, sintaksisda nominative funksiyalar faollashishi orqali amalga oshadi;
- Emotsionallik va emotsional-baho vazifasi. Bu vazifa muloqot jarayonida undov va yuklamali sintaktik konstruksiyalar faollashishi bilan ko'rinadi;
- Subyektiv ekspressivlikni ifodalash vazifasi. Bunday vazifani ifodalashda intonatsiyaning graditatsiyasi, undovlardan yaysalgan fe'llar, so'z tartibi, tarkorolar, antonimik birikmalardan faol foydalaniladi;
- Noaniqlikni ifodalash vazifasi. Suhbatdoshlar muloqot jarayonida suhbat mavzusi noaniq bo'lgan paytda turli hil vositalar yordamida suhbatni davom ettirishga harakat qiladilar. Bunday vositalar asosan intonatsiya, yuklanmalar, kirish bo'laklari, undovli jumlar mahsus sintaktik birikmalarni o'z ichiga oladi.
- Nutqiy mazmuni ifodalashda iqtisod qilish vazifasi. Bunda tovushlar reduksiyasi vujudga keladi. Gaplarning kontominatsiyasi vujudga kelib, to'liqsiz gaplarning turli shakllari faollashadi;
- Modal imperativ vazifa. Modal imperativ vazifa tilning turli stahlari bilan ifodalanishdan tashqari yuz, bosh, qo'l harakatlarining aktivlashishi bilan amalga oshiriladi. Bunday vazifaning asosiy maqsadi inkor-tasdiq, rozi-norozilik, ijzat ta'qiq,

istash-istamaslik, kerak-nokeraklik, imkoniyat-imkoniyatsizlikni ifodalash bo'lib, intonatsiya ham katta ahamiyat kasb etadi. (O'rinboyeva, D., 1994, b-b. 25-26)

Xulosa

Muloqot jarayonida amalga oshiriladigan fikrlar almashinuvining nutqiy ko'rinishlari asosan shu vazivalarga ega ekanligi yuqorida berilgan tahlillarda o'z isbotini topgan. Ya'ni muloqotning samaradorligi bevosita tomonlarning umumiy xulosaga kelganida deb xisoblansa, suhbat jarayonidan ko'zlangan maqsad to'liq ro'yobga chiqishi uchun suhbatdoshlar tomonidan so'zlangan nutq komponentlari muhim ro'l o'ynaydi.

Bugungi kunda uzluksiz taraqqiy etib borayotgan jamiyatda shaxslararo muloqot jarayoni ham turli xil vositalar ko'magi bilan amalga oshirilib, takomillashib, boyib bormoqda. Albatta bu kabi o'zgarishlar tilshunoslik sohasini ham chetlab o'tmagan. Bora-bora lingvistika fani ham ko'plab yo'nalishlarga, tarmoqlarga kengayib bormoqda. XXI asr internet texnologiyalar asri ekanligini inobatga olsak, bu o'zgarishlar bejiz emasligiga ishonch xosil qilamiz. O'zbek tili ham turli yangi neologizmlar, o'zlashma so'zlar bilan boyib bormoqda. Bu kabi jarayonlar tilshunoslardan jadal va izchil tadqiqotlar o'tkazishni, terminologik lug'atlar ustida mukammalroq izlanishlar olib borishni talab etadi. Ushbu tadqiqot ishini amalga oshirishdan ko'zlangan eng ustuvor maqsadlardan biri ham aynan *Muloqot* jarayonining taraqqiyotiga teran nazar tashlagan holda, uning bugungi kundagi eng ommaviy shakllaridan biri bo'lgan *mobil muloqot*ning turli jihatlarini qiyosiy tadqiq qilishdir. Qolaversa, ayan telefoniya diskursining o'ziga xos xususiyatlarini, ingliz hamda o'zbek tillarida leksikografik jihatlarini ochib berish, tarjimaga oid muammolarga muqobil yechimlar taklif qilish, hamda milliy madaniyatga xos komponentlarini qiyosiy tahlil qilish tadqiqod ishining oldiga qo'yilgan asosiy vazifalardan biridir.

Adabiyotlar

- Alisher Navoiy. (2020). Farxod va Shirin. "G'afur G'ulom", Toshkent. B. 528
- Aripova A. (2002). Notiqlik nutqining lisoniy-uslubiy vositalari (Candidate of Philological Sciences dissertation, p. 186). Toshkent.
- Bushiy T., & Safarov Sh. (2007). Til qurilishi: Tahlil metodlari va metodologiasi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi "Fan" nashriyoti, b. 278.

- Iskandarova Sh. (1993). O'zbek nutq odatining muloqot shakllari (Candidate of Philological Sciences dissertation, p. 26). Samarqand.
- Madrahimov T. (2008). Ingliz va O'zbek tillarida so'zlashuv nutqining funksional semantic xususiyatlari (Candidate of Philological Sciences dissertation, p. 154). Toshkent.
- Mahmudov N. (1997). O'zimiz va so'zimiz. Toshkent: Adabiyot va san'at, b. 110.
- Mo'minov S. (2000). O'zbek muloqot nutqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari (Doctoral dissertation). Toshkent.
- Omonturdiyev A. (2000). O'zbek nutqining evfemik asoslari. Toshkent.
- Qo'ng'urov R., Begmatov E., & Tojiyev Y. (1992). Nutq madaniyati va uslubiyati asoslari. Toshkent: O'qituvchi, 160.
- Rasulov Q. (2008). O'zbek muloqot xulqining funksional xoslanishi (Candidate of Philological Sciences dissertation, p. 150). Toshkent.
- Saidxonov M. (1993). Noverbal vositalar va ularning o'zbek tilida ifodalanishi (Candidate of Philological Sciences dissertation, p. 26). Toshkent.
- Saliyeva M. (2012). Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatining shakllanishida ijtimoiy kommunikatsyaning o'rni (9-15-asrlar) (Candidate of Philological Sciences dissertation, p. 155). Toshkent.
- O'rinboyev B. (1979). So'zlashuv nutqi. Toshkent: Fan, 36.
- O'rinboyeva D. (1994). O'zbek so'zlashuv nutqida o'zgarmaydigan bo'laklar (Yordamchi so'zlar) (Candidate of Philological Sciences dissertation, p. 149). Samarqand.

LINGVISTIK TADQIQOTLARDA IDIOSTIL FENOMENI XUSUSIDA

DİLBİLİMSEL ARAŞTIRMALARDA BİREYSEL ÜSLUP (IDIOSTYLE) ÜZERİNE

On the idiosstyle phenomenon in linguistic research

Sarvinoz NURMONOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi o'zbek tilshunosligida idiosstil fenomenining talqini, tadqiqi hamda uning adabiy olamda tutgan o'rni, tilshunoslikda idiosstil va idiolekt atamasi xususida so'z boradi. Muallif individual uslubi (idiosstil) bo'yicha tadqiqot olib borgan rus olimlarning yondashuvlariga aniqlik kiritilgan. V. Dressler, R. A. de Bogrand, Sh. Balli, A. I. Yefimov, V. V. Vinogradov, A. Fitrat, I. Y. Chernuxina, D. U. Ashurova, B. Umurqulov, M. Yo'ldoshev, S. Umirova, S. Boymirzayeva kabi olimlarning qarashlariga munosabat bildirilgan. Shuningdek, maqolada o'zbek va jahon adabiyotshunosligida idiosstilga berilgan ta'rif va mazkur hodisaga tadqiqotchilarning yondashuvi hamda ilmiy xulosalari haqida fikr yuritiladi. O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyid idiosstili va individual mualliflik uslubi yoritilgan. Shoir she'rlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: idiosstil, idiolekt, individual uslub, kogeziya, konseptual maydon, kognitiv tilshunoslik, uslub, nutq.

Abstract

This article deals with the interpretation and study of the idiosstyle phenomenon in modern Uzbek linguistics and its role in the literary world, as well as the terms idiosstyle and idiolect in linguistics. The approaches of Russian scientists who conducted research on the individual style (idiosstyle) of the author have been clarified. Attitude to the views of such scientists as V. Dressler, R. A. Bogrand, S. Balli, A. I. Efimov, V. V. Vinogradov, A. Fitrat, I. Yu. Chernukhina, D. U. Ashurova, B. Umurkulov, M. Yuldoshev, S. Umirova, S. Boymirzaeva. The article also discusses the definition of idiosstyle in Uzbek and world literary criticism, as well as the approaches and scientific conclusions of researchers to this phenomenon. The idiosstyle and individual author's style of the national poet of Uzbekistan Sirojiddin Sayyid are illuminated. The poet's poems are analyzed.

---

* Navoiy davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti.

Nevâyi Devlet Pedagoji Enstitüsü Doktora Öğrencisi, nurmonova.sarvinoz@gmail.com

Keywords: *idiostyle, idiolect, individual style, cohesion, conceptual field, cognitive linguistics, style, speech.*

Genişletilmiş Özet

Makalede, dünya dilbiliminde bilişsel ve kavramsal yaklaşımda sanatsal konuşmanın analizi ve yorumlanmasının, yazar bireysel üslubunun tespitinin yeni bir metodolojik sistemini oluşturan araştırma yönlerinin gündemde olduğu ve umut verici hale geldiği değerlendirilmektedir.

V. Dressler ve R. A. de Bogrand'ın metnin iletişimsel özelliklerinin yedi standartla belirlendiğini gösterdiğinden bahsedilir. Üslup (Stylus) teriminin bir terim olarak ilk kez Antik Roma'da kullanıldığı, üslup konularına ilk kez Aristoteles'in değindiği, "bireysel üslup" teriminin ilk kez 18. yüzyılda Fransız retoriğinde kullanıldığı belirtilir. Ayrıca, yazarın bir dil insanı olarak bireysel üslubunun incelenmesinin önemi vurgulanmış ve 20. yüzyıla gelindiğinde yazarın bireysel üslubunun incelenmesine ciddi önem verildiğine değinilmiştir.

18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın 30'lu yıllarında Rus edebiyatında üslup bilimi sonrasında bireysel üslup konusu ortaya çıktı ve 20. yüzyılın 50'li yıllarından itibaren A.I. Yefimov, Y.N. Tinyanov, N. Karaulov ve V.V. Vinogradov adıyla bağlantılı olmuştur.

V.V. Vinogradov'un üslup teorisine ilişkin ayrıntılı analizine göre, üslup kişinin kendisidir, onun eşsiz bireyselliğidir; Üslup kavramının hem sosyal yaşamda hem de öznel yaratıcılıkta bireysel hakları haklı çıkarmak için geliştirildiği (Vinogradov, 1961: 7-8), öznel, nesnel, bireysel ve genel bilgilerin karşılıklı işbirliğinin bir ortak çalışma yarattığı, bunun da yeni üslup, yani bireysel üslup içeriği belirlediği görüşünü sonucuna varılmıştır.

Bu makalede bireysel üslup olgusunun günümüz Özbek dilbiliminde yorumlanması, araştırılması ve edebiyat dünyasındaki yeri ile dilbilimde bireysel üslup (idiostyle) ve bireysel dil (idiolect) terimleri ele alınmaktadır. Yazarın bireysel üslubu (idiostyle) konusunda araştırma yapan Rus bilim adamlarının yaklaşımları açıklığa kavuşturulmuştur. V.Dressler, R.A.de Bogrand, Sh.Balli, A.I.Yefimov, V.V.Vinogradov, A.Fitrat, I.Y.Chernuxina, D.U.Ashurova, B.Umurqulov, M.Yo'ldoshev, S, Umirova, S.Boymirzayeva gibi bilim adamlarının görüşleri değerlendirilmiştir. Makalede ayrıca Özbek ve dünya edebiyat araştırmalarında bireysel üslup tanımı, araştırmacıların bu olguya yaklaşımı ve bilimsel sonuçları ele alınmaktadır.

Fıtrat'ın *Edebiyat Kuralları* adlı eserde sunduğu görüşlerin aynı zamanda yazarın bireysel üslubu üzerinde de yoğunlaştığı görülmektedir. Geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısında Özbek dilbilimindeki kapsamlı metodoloji araştırmalarının, bilimin amaç ve görevleri, konusu ve yöntemlerinin yanı sıra bireysel üslup (idiostyle) konularının açıklığa kavuşturulmasına odaklandığı anlaşılmaktadır.

Yeni yüzyılda Özbek dilbiliminde bireysel üslup konusuna odaklanan önemli çalışmalar ortaya çıkmış, bunun yanı sıra Özbek bilim adamları bireysel üslubu uzun yıllar farklı kavramlar (mesela individual style) altında incelemişlerdir. Birçok şair ve yazarın eserlerinin dilini incelerken, onların bireysel üsluplarının incelendiği düşünülebilir.

B. Umurkulov'un "Şiirsel Konuşma Söz Varlığı" adlı çalışması, şair ve yazarın bireysel üslubu konusunu gündeme getirmiştir (Umurkulov, 1990). M. Yoldoshev: "Bir estetik olgu olarak bir sanat eserinin dilini incelerken, yazarın bireysel üslup becerisine ve bir sanat eseri yazarken dil sisteminin olanaklarını ne ölçüde kullanabildiğine dikkat etmek amaçlanmaktadır." (Yoldoshev, 2006.) şeklindeki görüşleri bireysel üslubun özünü bir şekilde açıklığa kavuşturduğu söylenebilir. Bireysel üslup - bir yazarın ve şairin bireysel yazarlık tarzı; sanatsal eserin metninin benzersizliği; bunun üslupla ilgili bir konu olduğu ve yazarın ifade tarzını incelerken yalnızca dil araçlarını kullanmanın özelliklerini anlamak değil, aynı zamanda edebiyat çalışmalarının kriterlerine aşina olmak gerektiği vurgulanmalıdır.

Makalede Özbekistan Halk Şairi Siraciddin Seyyid'in bireysel üslubu ve bireysel yazarlık tarzı anlatılmaktadır. Şairin *Dil Fashı* eseri ve dört ciltlik şiir kitabında yer alan şiirleri incelenmiştir. Tanınmış şair Siraciddin Seyyid'in *Dil Fashı* mecmuasında yer alan "İzhar" adlı şiirindeki nadide teşbih ve imgeler, okuyucunun millete, vatana, halkına karşı duygularını harekete geçirir ve şiirin ilk mısraında yer alan teşbihler Siraciddin Seyyid'in kendine has üslubu örneklerle incelenmiştir.

Özbek dilbiliminde S.Umirova, Usman Azim'in şiir metninin dilbilimsel analizinde eserinin bireysel üslup özelliğini "şiirsel bireysellik" kavramı altında incelemiştir. Yaratıcının bireysel becerisi nedeniyle, metinde kullanılan her dilsel malzemenin şiirsel bir birim ve yalnızca bu yaratıcının üslubuna özgü bireysel bir araç haline gelebileceği Umirova'nın çalışmasında kanıtlanmıştır.

Bireysel üslup (idiostyle) / bireysel yazarlık tarzı (individual style) terimi paralel olarak kullanılan bir filolojik kavramdır ve hem dilbilimciler hem de edebiyat bilimciler için eşit derecede gerekli bir terim olarak kabul edilir, çünkü yaratıcının dili sanatsal metin olmadan,

ifade edilen sanatsal düşünce olmadan analiz edilemez. Aynı zamanda doğal olarak kavram dilbilimin ana konusudur, bu anlamda M. Davronova bireysel üslup poetikasını, Usman Azim'deki ozan tarzı ve entelektüel yapısı, İkbal Mirza'daki halkçıl ve yalınlık, Fahriyar'ın modern ve postmodern karakteri, Abduvali Kutbiddin'deki dini-felsefi mistik tonların uyumu gibi ilkelere dayanarak tanımlamıştır.

Dilbilimciler, edebiyatçılardan farklı olarak dil birimlerinin özel olarak seçildiğini, sanatsal düşüncelerindeki güncel ifadelerin onları dil normlarından sapmaya teşvik ettiğini, dilin normlarına uymamanın bir sonucu olarak kişisel yaratımları kullanarak dilin kişiliği, belli bir dilin ulusal-kültürel temsilcisi oldukları, becerilerini bireysel üslubun (idiostyle) sonucu olarak gördüğü vurgulanmaktadır. Aslında yaratıcı dilin analizinin temel sorunlarından biri, "bireysel üslup" kavramının anlamına ilişkin birleşik bir görüşün olmayışıdır ve V.V. Vinogradov'un bireysel üslup hakkındaki tartışmalarında hem sözlü yaratıcılıkta hem de yazılı edebiyatta bireysellik ve bireysel üslubun karmaşık bir kavram olduğu ifade edilmiştir.

Siraciddin Seyyid'in "Bakış Açısı" adlı şiirinde yer alan dilbilimsel şiirsel ifadelerde, şairin bireysel teşbihleri analiz edilerek okuyucuyu düşünmeye teşvik edilmektedir. Makalenin sonunda bireysel üslup olgusunun sadece dil araçlarının kullanımındaki özelliklerle değerlendirilemeyeceği, bu özellikler sisteminin değerlendirilemeyeceği, bireysel üslup özelliklerinin sadece dışsal (dilsel) değil, aynı zamanda içsel - zihinsel yönlerle de belirlendiği ortaya çıkmıştır.

Kirish

Dunyo tilshunosligida badiiy nutqni kognitiv va konseptual yondashuvda tahlil va talqin qilishning, ijodkor idiostilini aniqlashning yangi metodologik sistemasini shakllantiruvchi tadqiqot yo'nalishlari dolzarb va istiqbolli bo'lib bormoqda. Har qanday badiiy matn mazmuni muallif pragmatikasi va lingvistik qonuniyatlar asosida shakllantirilgandagina, mantiqiy izchillik, mazmuniy aloqadorlik va yakunlanganlik, intonatsion butunlik sifatida namoyon bo'ladi. Matn sintaktik va semantik bog'langan oddiy gaplar qatoridan emas, yaxlit butunlikdan iborat individual yaratilmadir. V.Dressler hamda R.A.de Bograndlar matnning kommunikativ xususiyatlarini quyidagi yetti standartlik bilan belgilanadi, deb ko'rsatishadi: kogeziya (cohesion), kogerentlik (coherence), intensionallik (intentionality), adresatlik (acceptability), informativlik (informativity), situativlik

(situationality), intertekstuallik (intertextuality) (Beaugrande R.A. & Dressler W.U, 1981: P.3-11).

Keltirilishicha, kogeziya – matn bo‘laklarining leksik-grammatik aloqadorligi, leksik, grammatik takror asosida hosil bo‘luvchi tasvir vositalarining matndagi o‘rni; kogerentlik – har bir tilning matn tuzish xususiyatlari va tarkibiy qismlarining semantik-mantiqiy munosabatlar (sabab-oqibat, zamon-makon) negizida bog‘lanishi; intensionallik – muallifning kommunikativ maqsadi, ya’ni muallif yaratgan matndan ko‘zlagan maqsadini o‘quvchi tomonidan qabul qilinishi. Agar muallif yaratgan matni o‘quvchi tomonidan ijobiy qabul qilinishini istasa, albatta, tildagi standart grammatik va leksik birliklarga matn xususiyatlaridan kelib chiqib qayta ishlov berishi lozim bo‘ladi; adresatlik – matn yaratuvchisi matn mazmunini qabul qiluvchi tanlovini hisobga olgan holda yaratishi lozimligi; informativlik – matn axborotining qabul qiluvchi uchun uzoq kutilgan axborot ekanligi, ya’ni yangilik darajasi. Matn axboroti yetarli va to‘liq bo‘lish bilan birga, matnga haddan ortiq axborot yuklamaslik lozimligi nazarda tutiladi; situativlik – matndagi kommunikativ voqelikning ijtimoiy hayotdagi voqelikka mos kelishi, matn mazmunida aks ettirilgan vaziyat muhitga moslashtirilishi lozimligi nazarda tutiladi; intertekstuallik – matn va uning tarkibiga kiritilgan maqsadli matnning o‘zaro bog‘liqligi, o‘quvchining intermatn haqidagi bilimlari, ya’ni xotirasidagi mavjud bilimlarga tayanib kiritilgan matn bilan asosiy matnni bog‘lashidir (Rahma, A., Chelsea, J., & Agustina, I. W, 2022: – P.124).

Asosiy qism

Matn qurilishi va mazmunini o‘rganishga kirishish, tabiiy, idiosstil (muallif individual uslubi) muammosini ko‘ndalang qo‘ydi. Aslida uslub (stylus) atamasi qadimgi Rimda termin sifatida qo‘llanila boshlangan, dastavval Aristotel uslub masalalariga to‘xtalgan (Apacry, 2011: – B.317), uslub – individual xususiyat bo‘lganligi uchun ham ikki so‘z birikib individual uslub atamasi yuzaga kelgan va “individual uslub” atamasi birinchi marta XVIII asrda Fransiya ritorikasida qo‘llanilgan. Hozirda lingvistik atama sifatida qo‘llanilayotgan idiosstil aslida individual stil (uslub) birikmasining qisqartirilgan shakli bo‘lib, individual mualliflik uslubiga nisbatan qo‘llanadi. Ko‘p asrlar mobaynida idiosstil tushunchasi “yozuvchi uslubi”, “ijodkor mahorati”, “ijodiy uslub”, “poetik individuallik”, “individual mahorat”, “individual uslub” atamalari ostida o‘rganib kelingan. Dastavval stilistikaning o‘rganish obyekti bo‘lib, so‘ngra umuman til egalariga nisbatan qo‘llangan, chunki inson faoliyatining 90 foizini nutqiy faoliyat tashkil etar ekan, til egalari o‘z nutqida

shaxsiy xususiyatlarini namoyon etmasdan qolmaydi. Bizningcha, idiosstil o'zining mohiyatini lingvopoetikada to'la topgan, sababi ijodkorning ijodiy davri bosqichma-bosqich tahlil qilinganda uning asarlarida yangilangan badiiy tafakkurning kuzatilishi, tabiiy, kommunikativ-kognitiv bazasining sayqallanib, boyib borganligini ko'rsatadi.

Til shaxsi nazariyasi tahlili undan foydalanuvchi va uning xarakteri, idiosstili va u yashagan yoki yashayotgan davr tili hamda uning imkoniyatlarini to'liq tasavvur etishga yordam beradi. Shuning uchun ijodkor idiosstilini o'rganish zamonaviy lingvistikaning dolzarb mavzusiga aylanib bordi. Til egasi shaxsini o'rganish uning idiosstili va ayni zamon va makonda tilning imkoniyatlarini, yangilangan badiiy tafakkur qirralarini ko'rsatib beradi, har bir davr ijodkorining buyuk xizmati o'z asarlari tilida takrorlanmas ifodalar, individual yaratilmalarni qo'llash orqali o'z davri tilini boyitganliklaridadir. Idiosstil keng tushuncha sifatida ijtimoiy mavqeyi va kasbidan, yoshi va jinsidan qat'iy nazar har qanday til egasining shaxsini namoyon qiladi, uning tildan foydalana olish iqtidori, nutqiy imkoniyatlari, shakl va ma'noni ruhiyati, shaxsiyati bilan uyg'unlashtira olganligi haqida anglatib turadi. Shuning uchun ham ijodkorning til shaxsi sifatidagi idiosstilini o'rganish muhimdir. Oddiy fuqaro, siyosiy arbob, rahbar yoki ijodkor tilini o'rganish ularning tildan foydalana olish va nutqiy imkoniyatlari haqida, ularning shaxsiyati haqida ma'lumotlar beradi. Shuning uchun ham zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda idiosstil tushunchasi keng qo'llanilmoqda. Muallif uslubida uning shaxsiy xususiyatlarining namoyon bo'lishi matn mazmuniga jiddiy ta'sir ko'rsatadi, bu jihat muallifning idiosstili (individual uslub) bilan belgilanib, matnni tahlil qilishda, uning lingvistik va stilistik bayonida alohida ahamiyat kasb etadi. Tabiiyki, individual nutqiy faoliyat mahsulini yaratish, betakror mazmun va badiiy yukni ma'lum bir til birliklariga yuklay olish mahorati individual qobiliyat orqali yuzaga chiqadi. Muallifning individualligi badiiy matnga qo'yiladigan jami mezonlarda, masalan, nutqiy mahoratda, kognitiv yondashuvda, axloqiy mezonlarda, shakl va mazmun uyg'unligida, milliy-madaniy qarashlarda, estetik va psixologik "manzara"larda yaqqol seziladi. Shu boisdan XX asrga kelib muallif individual uslubini o'rganishga jiddiy e'tibor qaratila boshlangan.

Jahon tilshunosligida tilni stilistik normalarga tayanib tahlil qilish va ifodalash uslubiyatning muhim muammolari sifatida o'rganilishi XVII asrlarga taqalar ekan, uslubiyatga jiddiy e'tiborning qaratilishi bois muallifning individul uslub masalasi ham kun tartibiga qo'yildi. XVIII asr oxirlari va XIX asrning 30-yillarida rus adabiyotida ham individual uslub masalasi stilistikaga ergashgan holda maydonga chiqdi, XX asrning 50-

yillaridan boshlab muallif idiosstiliga oid ilk izlanishlar lisoniy shaxs muammosi bilan shug'ullangan A.I.Yefimov, Y.N.Tinyanov, N.Karaulov va V.V.Vinogradovlar nomi bilan bog'liq, A.I.Yefimov fikricha: "Idiosstil – badiiy asar yaratuvchisi sanalmish yozuvchi tomonidan yaratilgan yoki asarga olib kirilgan nutq birliklarining individual sistemasidir" (Ефимов, А. И, 1957: –С.166.)

Albatta, o'z davrida ijodkorning tildan foydalanishi uning idiosstilini belgilovchi omil sifatida qaralgan va bu bir tomonlama qarash bo'lgan. Yondashuvlar mukammalligini V.V.Vinogradov nomi bilan bog'lash to'g'riroq bo'ladi, olim qator ishlarida yozuvchi uslubi (idiosstil) muammosini ko'targan (Виноградов В.В.1959: 654 с). V.V.Vinogradov ta'kidicha, yozuvchi uslubi – uning tildan individual-yestetik foydalanish tizimi, ya'ni badiiy adabiyot rivojlanishining ushbu davrga xos xususiyati (Виноградов В.В, 1959: 85), olim o'z qarashlarida uslub masalasini ko'p bora tavsiflagan, albatta, badiiy adabiyotda eng birlamchi tamoyil yozuvchi uslubidir, o'z uslubiga egalik o'z mavzusiga egalik, shu mavzu asosida boyitilgan g'oyaga va jilokor til ifodalariga egalik demakdir. V.V.Vinogradov uslub nazariyasini batafsil tahlil qilish asnosida uslub – insonning o'zi, uning betakror individualligi; uslub tushunchasi ijtimoiy hayotda ham, subyektiv ijodda ham shaxs huquqlarini asoslash uchun ishlab chiqilgan, degan xulosaga kelgan (Виноградов В.В,1961:С.7-8). Subyektiv, obyektiv, individual va umumiy bilimlarning o'zaro hamkorligi yangi uslubni – idiosstilning mazmunini belgilaydi. Rus tilshunosligida yozuvchi idiosstili semantik-stilistik, lingvopoetik, sistem-struktur, kommunikativ nuqtayi nazardan o'rganilib, rus tilshunosligida idiosstil har doim badiiy nutqning semantik tomoniga diqqat qaratish asosida o'rganilganligi bilan ajralib turadi (Тарасова И.А,2004:С.3). Shunday qilib, til shaxsi nazariyasi tahlili undan foydalanuvchi va uning xarakteri, idostili va u yashagan yoki yashayotgan davr tili hamda uning imkoniyatlarini to'liq tasavvur etishga yordam beradi. Shuning uchun ijodkor idiosstilini o'rganish zamonaviy lingvistikaning dolzarb mavzusiga aylanib bordi. Idiosstil tushunchasining shakllanishi bir paytning o'zida til shaxsi (nutq egasi) tushunchasining shakllanishiga olib keladi. Umuman olganda, til shaxsi va idiosstil tushunchalari bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Til shaxsi nazariyasi til tashuvchisi va uning til xarakteri haqidagi ma'lumotlarni o'rganadi. Til shaxsini o'rganish jarayonida uning idiosstili va u yashagan yoki yashayotgan davr tilining imkoniyatlari oydinlashib boradi, muayyan davrdagi tilning mavqeyini bevosita o'tkir ijod sohiblari, ya'ni ularning idiosstili ko'rsatib turadi. Shuning uchun ham ijodkorning til shaxsi sifatidagi idiosstilini o'rganish muhimdir. Idiosstil ijodkor, publitsist, olim yoki ma'lum bir til

tashuvchilar tilining nutqiy-uslubiy o'ziga xosligi yig'indisi bo'lib, u orqali til shaxsining lingvistik xarakteri reallashadi (Кожинной М. Н, 2006:С-95).

Muallif individual uslubi (idiosstil) bo'yicha tadqiqot olib borgan rus olimlarning yondashuvlarini quyidagi aniqlashtirish mumkin:

- semantik va stilistik (V. V. Vinogradov, L. S. Zaxidova, L. I. Doneskix, G. A. Lilich, D. M. Potepnya va hokazo.);

- lingvopoetik (V. P. Grigorev, N. A. Fateeva, L. L. Shestakova, L. I. Kolodyaznaya va hokazo.);

- tizim-tarkibiy (Yu. M. Lotman, O. I. Severskaya va hokazo.);

- kommunikativ-faoliyat (Y. N. Karaulov, N. S. Bolotnova, A. N. Vasileva, L. G. Babenko, V. A. Salimovskiy va hokazo.);

- kognitiv (V. A. Pishchalnikova, I. A. Tarasova, Ye. G. Fomenko va boshqalar).

1926-yilda Fitratning "Adabiyot qoidalari" asarida keltirilgan quyidagi fikrlarida muallif individual uslubi xususida ham to'xtalanganligini ko'rish mumkin: "Shoirning xayol, o'y, tushunish shakllari tugal, komil bo'lg'ach, o'ziga yarasha uslubi ham borliqqa chiqqon bo'ladi ... bir asardagi fikrlar, ma'lumotlarning eski, boshqa shoirlar tomonidan aytilgan bo'lishi mumkindir. Ularning eskiligini bizga sezdirmasdan, bildirmasdan ifoda qilib, uni bizga o'quta olg'on kuch uslubdadir. Eski adabiyotimizda "Layli-Majnun" dostoni bor. Buni fors shoirlari, turk shoirlari necha daf'alar yozg'anlardir. Hammasida hikoya birdir va voqea bir turlidir. Biroq forscha-turkcha bilgan bir kishi ularning forsiylaridan Nizomiyni, ondan keyin Jomiyini o'qiydir. Xisravga kelgach, Navoiyni albatta ularga tarji' qiladir. Fuzuliyini ko'rgach, Navoiyning "Layli-Majnun"ini tokchaga qo'yub, Fuzuliyini o'qishga majbur kabi bo'ladi. Mana bular uslubning ishidir"(Фитрат, 1995: Б.10). Albatta, idiosstil til va san'at hamkorligi demakdir, aynan idiosstil sabab bu ikki hodisa o'zaro o'rin almashganini L.Shpitser lo'nda tushuntirgani kabi, ikkinchi o'rinda Fitrat nazarda tutgan shoir uslubi tushunchasi L.Shpitser tilga olgan idiosstil bilan mohiyatan aynan tushunchalardir: "Fuzuliyini ko'rgach, Navoiyning "Layli-Majnun"ini tokchaga qo'yub, Fuzuliyini o'qishga majbur" bo'lish bilan "Velflin qochishga intilgan individuallik Fossler uchun maqsad" ekanligi idiosstilga ko'radir.

O'tgan asrning ikkinchi yarmida o'zbek tilshunosligida ham uslubiyatning keng tadqiq etilishi fanning maqsad va vazifalari, predmeti va metodlari bilan bir qatorda, individual uslub (idiosstil) masalalariga ham aniqlik kiritishga e'tibor qaratildi (Шукыров Н., 1972: Б.3-9...)

Lingvopoetikaning alohida soha sifatida shakllanishi, shuningdek, 20-asrning ikkinchi yarmida antropotsentrik qarashlarning maydonga chiqishi lingvopoetik xarakterdagi ishlarda idiosstil muallif badiiy tafakkur olamini ochib beruvchi murakkab tizim sifatida ta'riflana boshlandi (Степанов Г.В, 1988). "Til shaxsi" tushunchasining tadqiq etilishi idiosstil tushunchasining mohiyatini to'ldirdi, "til shaxsi piramidasining yuqorisi – o'z idiosstilini yaratishdir. Nutqiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan barcha iqtidorli shaxslar o'z idiosstiliga ega: so'z rassomlari, publitsistlar, olimlar" (Чернухина И. Я, 1993:С-10). Albatta, muloqotning boshqa ko'rinishlarida idiosstil o'zining minimal darajasida voqelanadi, I.Y.Chernuxina tilga olgan nutq sohiblari kommunikativ kompetensiyaga ega bo'lish bilan bir qatorda, o'zining kognitiv-pragmatik imkoniyatlarini to'la yuzaga chiqara oladi, o'z shaxsini namoyon qila olishlari bilan o'z idiosstiliga ega kishilar sanalishadi. D.U.Ashurova I.Y.Chernuxina fikriga hamohang tarzda xuddi shu yillarda uslubiyat yuzasidan amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida til birliklarining stilistik qiymatga ega shakllarining struktural, ma'noviy va vazifaviy xususiyatlari xususida keng ma'lumotlarga ega bo'lingani, ushbu ma'lumotlarni umumlashtirish, endi uslubshunoslik muammolarini kommunikativ-kognitiv tilshunoslik doirasida yechish imkoniga ega yangicha yondashuv, yangicha konsepsiyalar yaratish bosqichiga qadam qo'yilgani masalasini tilga olgan edi (Ашурова Д.У, 1993: –С.5).

Yangi asrda o'zbek tilshunosligida ham idiosstil masalasiga yo'naltirilgan salmoqli ishlar maydonga keldi (Боймирзаева С, 2004., Умирова С, 2019...) Shuningdek, o'zbek olimlari ham ko'p yillar mobaynida idiosstilni individual uslub termini ostida tadqiq etganlar, to'g'ri, idiosstil muammosi alohida monografik tarzda o'rganish markaziga qo'yilmagan bo'lsa-da, ko'plab ijodkorlarning asarlari tili o'rganilishi barobarida ularning individual uslubiga munosabat bildirilgan. B.Umurqulovning "Poetik nutq leksikasi" asarida ijodkorning individual uslub masalasi ko'tarilgan (Умуркулов Б, 1990). M.Yo'ldoshevning: "Estetik hodisa sifatida badiiy asar tilini o'rganish asnosida muallifning individual uslubiy mahorati hamda uning badiiy asar yozishda til tizimi imkoniyatlaridan qay darajada foydalana olganligini aniqlashga ham e'tibor qaratish nazarda tutilgan" (Йўлдошев М, 2006.). degan qarashlari idiosstil mohiyatini birmuncha aniqlashtiradi.

S.Boymirzayeva mualliflikka xos lisoniy faoliyatni shakllantiruvchi uslub, til vositalarining adib idiolekti (til boyligi doirasi) qonuniyatlariga mos holda nutqda faollashuvini tahlil qilish va yoritish shaxs nutqiy tafakkur qobiliyatining namoyon bo'lish mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi, deb ta'kidlaydi (Боймирзаева С, 2004:3-b).

Ma'lumki, tilshunoslikda idiosstil atamasi idiolekt atamasi bilan parallel qo'llanadi. Hozirgi paytda u yoki bu so'z san'atkori tilini idiolekt va idiosstil tushunchalarisiz o'rganish qiyin. Chunki ular til birliklarini tasniflash, tavsiflash, qiyoslash orqali bir lisoniy shaxs idiolektini boshqa lisoniy shaxs idiolektidan farqlashga asoslanadi (Халъавина Д.В, Боку: 2011). Bu tushunchalar haqida uch xil qarash mavjud: ayrim tadqiqotchilar idiosstil va idiolekt atamaları bir hodisani nomlovchi ikki atama deb hisoblasalar (Чернышева Т.А, 2010:С. 30), ikkinchi bir olimlar guruhi idiolektni idiosstilga va adabiy tilga zid qo'yib, uni umumxalq tili meyorlarini ifodalovchi birlik sifatida qo'llaydilar (Ашимова А. Ф, 2013:С-6), uchinchi bir guruh olimlar esa idiolektni idiosstilga material beruvchi manba sifatida talqin qiladilar (Золян С.Т, 1989: С- 63). Manbalarda "idiolekt (yunoncha – idios) – o'z, o'ziga xos, alohida (dia)lekt – tilning alohida olingan sohaga, nutqiga xos shakliy va uslubiy xususiyatlar majmui; tilning individual ko'rinishi (Ахманова О.С, 1969:С- 165) deb tushuntiriladi. "Idiolekt – shaxsning individual tili, mazkur tilning alohida olingan sohibi, nutqi va matnlarining mazmuniy-uslubiy xususiyatlari yig'indisi, umumxalq tilining individual ko'rinishi" (Эрназарова И.Ш,2022: Б-13). Idiosstil ijodkorning individual mualliflik uslubi, badiiy asarda muallifning kommunikativ-kognitiv qobiliyatiga ko'ra, muallif shaxsiyatining namoyon qilinishiga ko'ra shakllantiriladi.

Idiosstil – yozuvchi va shoirning individual mualliflik uslubi; badiiy asar nutqining o'ziga xosligi; stilistik predmeti. Muallif idiosstilini o'rganishda nafaqat uning til vositalaridan foydalanishdagi o'ziga xosliklarini tushunish, balki adabiyotshunoslik mezonlaridan ham boxabar bo'lish talab etiladi.

O'zbekiston xalq shoiri Sirojiddin Sayyidning "Dil fasli" to'plamiga kirgan "Izhor" she'ridagi kamdan kam uchraydigan o'xshatishlar va obrazlar kitobxonning millatga, vatanga, ona xalqiga bo'lgan hislarini junbishga keltiradi. She'ring dastlabki misrasidagi quyidagi o'xshatishlar betakror va xalqona bo'lib, Sirojiddin Sayyidning o'ziga xos uslubini yaqqol namoyon etadi:

Bir tilim handalak, bir tilim hilol

Ming yil ko'z o'ngimdan ketmagay hargiz.

Yoki ikkinchi bandedagi quyidagi misralar achchiq o'tmishni eslatib, bugungi kunlar uchun shukrona keltirishga undaydi. O'zbek adabiyotida qarg'a timsoli bosqinchi ma'nosida kelishi va metafora yo'li bilan ma'no ko'chishi kishida sovuq tasavvur uyg'otadi. Keyingi misrada "bulbullarga go'zal oshyonim" birikmasi ona yurtga nisbatan iliq kayfiyat paydo qiladi.

Ketdi bogʻlaringni bosgan qargʻalar
Azal bulbullarga goʻzal oshyonim.
Toʻrgʻaylarga oʻngʻay makonim dedim,
Seni bagʻrim dedim, osmonim dedim. [С.С. III жилд. 78-б.]

Shuningdek misralarda qargʻa, bulbul, toʻrgʻay soʻzlari orqali antiteza (qarshilantirish - badiiy asarda voqea yoki tushunchalarni bir-biriga qarshilantirish orqali bir-biriga zid tushunchalarni yaqqol ifodalash va ularga qiyosiy xarakteristika berish) qoʻllanganligini kuzatamiz.

Usmon Azim sheʼriyati matni lingvopoetik tahlilida uning ijodiga xos boʻlgan idiosstilni “poetik individuallik” atamasi ostida oʻrgangan S.Umirova “ijodkorning individual mahorati sabab, matnda qoʻllanilgan har bir til materiali poetik birlikka va faqat shu ijodkor uslubiga xos boʻlgan individual vositaga aylanishi mumkin. Lingvopoetik tadqiqotlar umumfilologik tadqiqotlarning oʻziga xos choʻqqisi hisoblanadi va uning uchun insoniy tuygʻularning yuksak ifodasi boʻlgan tilning oliy maqomdagi imkoniyatlari kuzatish obyekti sifatida olinadi”(Умирова С, Б.44).Tadqiqotchi poetik sintaktis elementlarining, gʻayriodatiy sintaktik qurilmalarning, alliteratsiya, sintaktik parallelizm, oksyumoron va epitetni poetik individuallikni belgilovchi omillar sifatida tahlilga tortgan.

Idiosstil/individual uslub terminlari parallel tarzda qoʻllanuvchi filologik tushuncha boʻlib, tilshunoslar uchun ham, adabiyotshunoslar uchun ham birdek zarur termin sanaladi, chunki ijodkor tilini badiiy matnsiz, unda ifodalangan badiiy tafakkursiz tahlil qilib boʻlmaydi, tabiiy, tushuncha lingvopoetikaning asosiy predmeti, shu maʼnoda, M.Davronova individual uslub poetikasini Usmon Azimdagi baxshiyona va intellektual, Iqbol Mirzodagi xalqona, Faxriyordagi modern va postmodern xususiyat hamda Abduvali Qutbiddindagi diniy-falsafiy tasavvuf ohanglari uygʻunligi kabi tamoyillar asosida aniqlashtirgan.

Har qanday ijod namunasida muallifning til unsurlari va ulardan foydalanish mahorati yaqqol koʻzga tashlanib turadi, matn esa idiosstil yaratilmasi. Aslini olganda, badiiy asar xoh lingvistik, xoh adabiyotshunoslik nuqtayi nazardan oʻrganilmasin, albatta, ushbu sohalarning har biri muallifning idiosstilini turli yoʻllar bilan koʻrib chiqadi, tahlil ijodkorning matn yaratish mahoratini oʻrganish bilan bogʻliq holda kechadi. Adabiyotshunoslardan farqli tarzda, tilshunoslar til birliklarining maxsus saralanganligini, badiiy tafakkuridagi yangilanib turuvchi ifodalar ularni til meyorlaridan chetga chiqishga undaganligini, natijada til meyorlariga amal qilmaslik, shaxsiy yaratilmalarni qoʻllash orqali til shaxsiyatini, maʼlum

bir tilning milliy-madaniy vakili ekanliklarini namoyon qila olish mahoratlarini idiosstil natijasi deb hisoblashadi. Aslida ijodkor tilini tahlil qilishning asosiy muammolaridan biri “idiosstil” tushunchasining mazmuniga yagona qarashning yo‘qligidir, negaki, o‘z davrida V.V.Vinogradovning individual uslub xususidagi bahslarida og‘zaki ijodiyotda ham, yozma adabiyotda ham individuallik masalasi mavjudligini alohida ta’kidlab, idiosstilning murakkab tushuncha ekanligini qayd etgan edi (Виноградов В.В, 1961:С- 7).

Idiosstil (individual uslub) bu yozuvchi yoki shoirning individual mualliflik uslubi sifatida ijodkor asarining lingvistik qiyofasini belgilab beradi, u tanlagan til birliklari badiiy asarning nutqiy xususiyatini, ijodkorning estetik didini namoyon qilib turadi, ijodkor tomonidan matnda ishlov berilgan til birligi asosida individual lisoniy manzara yaratiladi. Yuqoridagi ta’riflar kabi idiosstil atamasiga nisbat berilgan ta’riflar bir-birini to’ldiradi.

Sirojiddin Sayyidning “Nuqtayi nazar” she’ridagi quyidagi lingvistik poetik ifodalarda shoirning individual o‘xshatishlari har qanday kitobxonni mulohaza yuritishga undaydi:

1) **Vatan** nadir —

Shoh shoirini

Sog‘inchda yig‘latgan bir qovunidir.

2) **She’r** garchi shoirning ko‘ksida yongan,

Bo‘g‘zini kuydirgan olov unidir.

3) **She’riyat** — gul emas, chechakmas, asli

Ruh va ko‘ngillarning **kirsovunidir.** [С.С. III жилд. 50-б.]

Shoir qovun vatan sog‘inchini, olov uni qalb iztiroblarini, kirsovun orqali ruhni poklashni nazarda tutib, kitobxonni qalban tozarishga undaydi.

Xulosa

Shu o‘rinda ta’kidlash joiz, muallif yondashuvi, voqelikka bahosi, uning badiiy ideali ham idiosstilda asosiy mezonlar sanaladi hamda muallifning ijodiy individualligini yuzaga chiqarishga, uning badiiy idealiga xizmat qiladi. Demak, ijodkor tildan foydalanishda individual-neologizm tanlashga yoki so‘zga yangi ma’nolar yuklashga yoxud betakror strukturalar yaratishga intiladi.

Kuzatishlar ko'rsatadiki, idiosstil fenomenini uning faqat til vositalaridan foydalanishdagi o'ziga xosliklari, bunday o'ziga xosliklar tizimini tekshirish bilan baholab bo'lmaydi. Idiosstilning o'ziga xos xususiyatlari nafaqat tashqi (lingvistik), balki ichki – mental jihatlar bilan ham belgilanadi. Idiosstilni bunday tushunish zamirida uslubning mohiyati yotadi. Asar muallifining idiosstili uning kognitsiyasi va konseptual olami bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jihatni verbal ifodalashdagi tanlovi bilan belgilash mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar

- Beaugrande R.A. & Dressler W.U. Introduction to text linguistics. – London; New York: Longman, 1981. – P.3-11.
- Rahma, A., Chelsea, J., & Agustina, I. W. (2022). The Seven Standards of Textuality in News Texts: A Discourse Analysis. STAIRS: English Language Education Journal, 3 (2). – P.124.
- Арасту. Поэтика. Ахлоки кабир. Риторика. – Т.:Янги аср авлоди, 2011. – Б.317; Античные риторика. – Москва. Изд.: МГУ, 1978. – С.127.
- Ефимов, А. И. Стилистика художественной речи. М., 1957. – С.166.
- Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: Гослитиздат, 1959. – 654 с.; Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. – Москва: Художественной литературы, 1961; Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: 1963.
- Виноградов В.В. О языке художественной литературы. – М.: Гослитиздат, 1959. – С.85.
- Виноградов В.В. Проблема авторства и теория стилей. – Москва: Художественной литературы, 1961. – С.7-8.
- Тарасова И.А. Поэтический идиостиль в когнитивном аспекте (на материале поэзии Г.Иванова и И.Анненского).– Саратов, 2004. – С.3.
- Стилистический энциклопедический словарь русского языка. Под ред. Кожиной М. Н, 2 -е изд., испр. И доп. - М.,2006.– С.95.
- Фитрат. Адабиёт қоидалари /Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев/ –Тошкент: Ўқитувчи, 1995.– Б.10.
- Шукуров Н. Индивидуал услуб ва бадий тил // Ўзбек тили ва адабиёти, 1972. – №3. – Б.3-9; Қўчқортоев И. Бадий нутқ стилистикаси. - Т.: Фан, 1975; Расулов Т.

- Адабий ижодда услуб// Адабиёт назарияси II том. –Тошкент, 1978; Рахимжонов Н. Ҳаёт материали ва индивидуал услуб (Асқад Мухтор шеърӣй услуби хақида) //Ўзбек тили ва адабиёти, 1980. – №6. – Б.17-21.
- Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – Москва: Наука, 1988.
- Чернухина И. Я. Параметры языковой личности и её развитие // Проблемы формирования языковой личности учителя-русиста. –Волгоград, 1993. – С. 10.
- Ашурова Д.У. Стилистические и прагматические аспекты словообразования английского языка: Автореф.дисс... д-ра филол.наук. –Т., 1993. –С.5.
- Боймирзаева С. Ойбек прозасининг лингвостилистик тадқиқи: Фмлол.фан.номз. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2004. – 23 б.; Умирова С. Ўзбек шеърӣятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (Усмон Азим шеърӣяти мисолида): филол. фан. бўйича фалс. ф. докт. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2019;
- Давронова М. Ҳозирги ўзбек шеърӣятида индивидуал услуб поэтикаси (Усмон Азим, Иқбол Мирзо, Фахриёр ва Абдували Қутбиддин шеърӣяти мисолида). Филол.фан. бўйича фалс.докт.дисс... автореф. – Самарқанд, 2019. – 66 б.
- Эрназарова И.Ш. Муаллиф сўз ижодкорлигининг лисоний-когнитив таҳлили (Эшқобил Шукур ижоди мисолида): филол. фан. бўйича фалс. ф. докт. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 2022.
- Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. –Т., 1990.
- Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоетик таҳлили. –Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси: Фан, 2006.
- Боймирзаева С. Келтирилган автореферат. – С. 3.
- Халявина Д.В. Индивидуально-авторские новообразования в идиолекте В.Каменского: структурно-семантический и функционально-прагматический аспекты: Авто. дис. ...канд. филол. наук. – Боку, 2011. – С.19.
- Чернышева Т.А. Идиостиль: лингвистические контуры изучения/ Вестник Череповецкого государственного университета, №1, 2010. – С. 30.
- Ашимова А. Ф. / Идиостиль как проявление языковой личности автора на примере романа«Доктор Живаго» / Вестник Минского университета, №3, 2013. – С. 6.;
- Тихоненко О.Д.Категории «идиолект», «идиостиль», «языковая личность» и методики их лингвистического описания в контексте изучения языка художественной литературы/ Вестник КРСУ. 2013. Т. 13, №9, – С. 159.
- Золян С.Т. Отописания идиолекта –к грамматике идиостиля.Вкн.: Язык русской поэзии XXв. Сб.научных трудов. – М.:1989. – С. 63.;Умирова С. Ўзбек

шеъриятида лингвистик воситалар ва поэтик индивидуаллик (Усмон Азим шеърияти мисолида): Фил. фанл. б.фал.док. ((PhD) дисс. автореф. – Самарқанд: 2019. – Б. 48.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – С. 165.

Эрназарова И.Ш. Келтирилган автореферат. – Б.13.

Умирова С. Келтирилган автореферат. –Б.44.

Виноградов, В.В. Проблема авторства и теория стилей. – М.: Гослитиздат, 1961.

Сирожиддин Саййид. Дил фасли. www.ziyo.uz.com.kutubxonasi.

Сирожиддин Саййид. Асарлар III қисм. “Шарқ” нашриёт. Т.: 2019.

MAWARANNAKHR'S ULEMAS IN ISLAMIC SCIENCES

MAVERAÜNNEHİR'İN İSLAM İLİMLERİNDEKİ ULEMALARI

Mavaronnahr ulamaları islom fanlarida

Shukhrat YOVQOCHEV*

Guzal KADIROVA**

Özet

Makalede yazarlar, Maveraiünnehir alimlerinin güzel sanatlar, edebiyat, el sanatları, terzilik ve müzik alanlarında İslam kültürünün gelişimine katkısını göstermeye çalışmışlardır. Başlıca eserler ve kısa açıklamaları verilmiştir. Bölgesel yeteneklerin kültür alanındaki katkısı, rolü ve yeri anlatılmaya çalışılmıştır. Anlatım kronolojik sırayla sunulmuştur, kişi, eserleri, dünya biliminin gelişimine katkısı, İslam kültürü ve bilimleri hakkında kısa bilgiler verilir. Makale, Ortaçağ kültürel figürlerinin günümüzdeki faaliyetlerini analiz etmeye çalışmaktadır. Makalenin sonunda makaleye ilişkin genel sonuçlara yer verilmiştir. Bu kısa makale kapsamında, yüzyıllar boyunca dünyanın ve İslam kültürünün gelişmesine katkıda bulunan, yalnızca en seçkin yetenek ve deha şahsiyetlere yer verilmiştir.

***Anahtar Kelimeler:** İslam, Maveraiünnehir, müzik, şiir, el sanatları, halı dokuma, nakış, makam, şeş makam, sanat, İslam kültürü*

Annotatsiya

Maqolada mualliflar Movarounnahr aholisining tasviriy san'at, she'riyat, hunarmandchilik, tikuvchilik va musiqaning islom madaniyati rivojiga qo'shgan hissasini ko'rsatishga harakat qilganlar. Asosiy ishlar va ularning qisqacha tavsifi berilgan. Viloyat iste'dodlarining madaniyat sohasiga qo'shgan hissasi, o'rni va o'rni tasvirlangan. Rivoyat xronologik tartibda olib boriladi, shaxs, uning ijodi, jahon ilm-fani, islom madaniyati va fanlari rivojiga qo'shgan hissasi haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Maqolada o'rta asr madaniyat arboblarning bugungi kundagi faoliyatini tahlil qilishga harakat qilinadi. Maqolaning oxirida maqola bo'yicha umumiy xulosalar berilgan. Qisqacha maqola doirasida faqat asrlar

---

* Doctor of political sciences, professor, Tashkent State University of Oriental Studies
Prof. Dr., *Taškent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi*, e-mail: yovkochev@mail.ru

** Doctor of philosophy (PhD) in political sciences, Tashkent State University
of Oriental studies
Dr., *Taškent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi*, guzal.kadirova.1986@mail.ru

davomida jahon va islom madaniyati rivojiga hissa qo'shgan eng ko'zga ko'ringan iste'dod va daholar haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: *islom, Movarounnahr, musiqa, she'riyat, hunarmandchilik, gilamdo'zlik, naqqoshlik, maqom, Shashmaqom, san'at, islom madaniyati*

Abstract

In the article, the authors attempt to show the contribution of the fine arts, poetry, handicraft, needlework, and music that the people of Mawarannakhr made to the development of Islamic culture. The main works and their brief description are given. The contribution of the talents of the region to the cultural sphere, place, and role is described. The narration is carried out in chronological order, brief information is given about the figure, his works, and the contribution that he made to the development of world science and Islamic culture and sciences. The article attempts to analyze the activities of medieval cultural figures concerning today. At the end of the article, general conclusions on the article are given. Within the framework of a brief article, information is given only about the most prominent talents and geniuses who over the centuries have contributed to the development of the world and Islamic culture.

Keywords: *Islam, Mawarannakhr, music, poetry, handicraft, carpet weaving, painting, Makom, Shashmaqom, art, Islamic culture*

Introduction

At the end of the 9th century, Central Asia was liberated from Arab rule and several independent states were formed on its territories. During this wave of changes in the 9th-12th centuries, trade, crafts, arts, and sciences were rapidly developing. Thus, among the sciences, the most developing ones were the exact and natural sciences (mathematics, astronomy, geodesy, mineralogy, medicine, pharmacology, and others). The works of Plato, Aristotle, Hippocrates, Galen, Archimedes, Ptolemy, Euclid, and other great thinkers works have been translated into Arabic.

During this period, the Khorezm state, created in the 10th century by Shah Mamun ibn Muhammad with its capital in the city of Urgench, again entered the political arena^[1]. Many scientists, poets, musicians, calligraphers, architects, and artists of that time from Khorezm, Fergana, Sogdiana, Shash, Farab, and Khorasan have resided in Urgench. At this time, the first scientific institutions and societies similar to modern academies were launched to function. The Khorezm Academy, which was the first one in Mawarannahr called "Dar ul-Hikma" ("House of Wisdom") can be attributed to them. Subsequently, it was renamed the

Mamun Academy in honor of its creator Caliph al-Mamun, whereas the Academy was led by the great Uzbek scientist Abu Raikhan al-Biruni. The Academy consisted of scientists, specialists in all branches of science known at that time, including well-known doctors.

I. Eminent Scientists And Thinkers Of Mawarannahr

At different times, great thinkers of the East such as medic Ibn Sina (Avicenna) and representative of exact sciences Abu Raikhan al-Biruni, historian Ibn Miskawaykhi, mathematician Abu Nasr ibn Iraq, philosopher Abu Sahl Masihi, doctors Ibn Hammar, Sharahdin Ibn Abdullah Iloki, Abu Mansur Kamari and others; each of them left their marks (synonym) on the development of the world medicine.

Abu Nasr Muhammad Al-Farabi (872-950) with the full name Abu-Nasyr Muhammad Ibn-Muhammad Ibn-Tarkhan ibn-Uzlag al-Farabi at-Turki was a philosopher, mathematician, and musicologist. He was born in the town of Farab[2] (now Kazakhstan) and received his basic knowledge in Shash, Samarkand, and Bukhara, then he worked in Baghdad for many years.

He has written over 160 works, many of which have been translated into Latin, Hebrew, Persian, and later into other foreign languages in the XII-XIII centuries. He was known as a master of Ibn Sina (Avicenna), a recognized commentator on Aristotle's works and Plato's "Laws", as well as the author of many compositions on philosophy and politics. In the field of philosophy, he was considered the second after Aristotle. As a sign of recognition of his merits, he was called Muallim al-Sani ("the second teacher")[3].

Abu Ali Ibn Sina (880-1037), also known as Avicenna throughout the world, was the founder of modern medicine and also made a significant contribution to science and philosophy. Ibn Sina owns poetry collections and theological treatises. For 57 years of his life, he wrote more than 450 works in 29 fields of science and 242 of them have been preserved to this day. Among his most important works one can indicate "The Book of Knowledge", "The Book of Healing", "Medicines", and "The Canon of Medicine" (in 5 volumes), the latter is considered one of the most famous books in the history of medicine and the crown of his work[4].

Ibn Sina was born in the village of Afshana (Afshina) near Bukhara. He began to demonstrate his genius at a young age. When he was 10 years old, he already knew the Quran by heart, and at the age of 20, he began to heal people. His unusual for that time method of treatment made it possible to raise patients with serious illnesses on their feet, for what they

began to call him “the prince of doctors”. Ibn Sina was truly an encyclopedic natural scientist, philosopher, physician, astronomer, mathematician, musicologist, writer, and poet. The phrase characterizing the activities of Ibn Sina – “Madadi Sino” - in an adapted form has been transferred into European languages as a whole direction in the science of “Medicine”[5].

The Institute of Oriental Studies named after Abu Raikhan Biruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan contains 50 works of Ibn Sina and several comments to them. From among these works, the five-volume “Al-Qanun fi-t-Tibb” (“The Canon of Medicine”) was translated into Latin and distributed in the form of manuscripts in the 12th century and it was reprinted 16 times within just one century. In all reputable educational institutions in Asia and Europe, medical science has been taught based on his works for 500 years. This invaluable canon of medicine has not lost its scientific significance to this day[6].

Abu Raikhan Muhammad Ahmad al-Biruni (973-1048) was a great scientist-encyclopaedist from Khorezm and an author of numerous major works on history, geography, physics, botany, philology, astronomy, mathematics, geodesy, mineralogy, pharmacology, geology, ethnography, chronology, and others. In addition to the ancient Khorezm language, he perfectly knew Arabic, Persian, Sogdian, Hebrew, Greek, and Sanskrit languages. Also, he knew the Quran very well[7].

For the first time in the Middle East, al-Biruni expressed an opinion about the possibility of the Earth’s movement around the Sun and determined the circumference of the Earth. Biruni can be rightfully called as the triumphant of science in the medieval East[8].

Among his main works, we can indicate “The Canon of Masud on Astronomy and Stars”, “Pharmacognosy in Medicine”, “India or a Book, containing an explanation of reasonably acceptable or rejected Indian studies”, “Science of the Stars”, etc. He theoretically substantiated and calculated the presence of a new continent on Earth and solved several other problems that have received worldwide recognition[9]. According to some reports, the total number of works written by Biruni exceeds 200 (among them: 70 works in astronomy, 20 in mathematics, 12 in geography, 3 in mineralogy, 4 in cartography and other sciences)[10].

Ahmad al-Fargoni (798-861) with the full name Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad al-Fargoni was one of the prominent medieval scientists, astronomer, mathematicians, and geographer of Mawarannahr in the 9th century. In Western Europe, he was known under the

Latinized name of Alfraganus, and as a native of the Fergana Valley he was called Hasib which means "mathematical".

While working at the al-Mamun Academy in Baghdad, he made contributions to astronomy, mathematics, and geography. Among the major works, there are "The Book of Astronomical Movements and A Brief Summary of the Science of Stars", "Thirty Elements", "Theoretical Calculations on a Sphere", "A Treatise on the Time when the Moon is Under and Above the Earth", etc. Furthermore, Ahmad al-Fargoni also wrote comments to Ptolemy's "Almagest"[11].

Al-Fargoni was one of the first scientists of the Middle Ages to prove the sphericity of the Earth who discovered the presence of spots on the Sun and identified June 22 as the longest day of the year, and December 23 as the shortest[12]. In Europe, for several centuries, al-Fargoni's work has been used as a teaching syllabus and is still appreciated in the scientific sector to this day. For a long time, he has worked at the Damascus Observatory. His main book titled "*Kitab al-harakat as-samoviyya wa javomi ilm an-nuzhum*" (The Book of Celestial Movements and Collection of the Science of the Stars) written in the 12th-13th centuries published in almost all European languages and served as a textbook on astronomy. His 8 books on astronomy are quite well-known. Moreover, his invention of the nilometer - a device that was used to measure the water level in the Nile - is still in use today[13].

Abu Bakr Muhammad ibn Jafar al-Narshahi (899-959) is the author of the very first ancient historiographic work on Central Asia "Tarikh-i Bukhoro" ("History of Bukhara"), written in Arabic in 933-934.

The value of this work lies in the fact that the author described extensive information not only of a historical nature for which the book became famous but also a detailed description of geographical objects, rivers, canals, and even songs of the Bukhara oasis and the Zaravshan river of the 7th-12th centuries. Narshahi's work has been edited and updated several times. In 1128, Abu Nasr Ahmad ibn Muhammad al-Kubawi makes an abridged translation of "Tarih-i Bukhara" from Arabic into Persian. In the XIII century, the events described in the work were brought to the attention of an anonymous author in 1220. Abu Nasr Ahmad supplemented the work with new evidence and historical events in 1220 and this edition reached the current period[14].

Abu Abdullah Muhammad ibn Musa al-Khwarizmi (783-846), who was born in Khiva, was the founder of classical algebra. In some sources, he was called "al-majusi", i.e. magician, which means that he is a descendant from a family of Zoroastrian priests who later

converted to Islam. In all historical sources, al-Khwarizmi was called as a father of algebra who presented it as an independent science of general methods for solving numerical linear and quadratic equations[15].

Al-Khwarizmi was the first one who solved several algebraic equations and introduced a new sign of “zero” into the numerical series, which expanded the theory of numbers and made it possible to pass to negative digits. Therefore, for these achievements, a new branch of mathematics – “algebra” was named in honor of al-Khwarizmi. In al-khwarizmi’s famous work “Kitab al-Jabr wa-l-Mukabala” (“The Book of Reconstruction and Contradistinction”), algebra was depicted for the first time as an independent branch of mathematics. The fundamental concept of modern cybernetics, as well as one of its indispensable foundations – “algorithm” is etymologically associated with the name al-Khwarizmi, since the word “algorithm” originates from his name, i.e. algorithm – is a distorted name for al-Khwarizmi[16].

The greatest scientists of those years worked in the Baghdad Academy of Bayt al-Hikma (“House of Wisdom”), where al-Khwarizmi was invited too. Then al-Khwarizmi headed the first scientific academy in the Muslim East[17]. In addition to the book “Kitab al-Jabr wa-l-Mukabala”, he authored essays on the designing of an astrolabe, scientific works, one of the first “Astronomical tables” in the world, as well as some other scientific treatises titled “Treatise on Indian Counting”, “Treatise on Sundial”, “Treatise on Music” and others. In general, the scientific heritage of al-Khwarizmi amounted to almost twenty books, of which no more than ten have been preserved[18].

Giyasiddin Jamshid Kashi (1380-1429) was a distinguished mathematician and astronomer. He devoted a number of his outstanding works to astronomy. Al-Kashi together with Kazizade Rumi, supervised the construction and operation of the observatory of Ulugbek. He published the first systematic exposition of the theory of decimal fractions. In the treatise “The Key of Arithmetic”, al-Kashi described the sexagesimal numeral system[19].

Muhammad Taragay Ulugbek (1394-1449) was a great astronomer, scientist, educator, and poet of his time, who was also interested in history and poetry. He was Amir Timur’s grandson and founder of one of the most important observatories of the Middle Ages.

He left behind him a huge scientific and cultural heritage, “Zij-i jadidi Guragoniy” (“New Guragan astronomical tables”) - the worldwide famous work of the great scientist “Zij Ulugbek”. Ulugbek built an observatory and a madrasah in Samarkand and organized

his own Academy[20]. In 1428, one of the outstanding astronomers Mirzo Ulugbek worked in the observatory built by him, and made a huge contribution to the development of this science. The preserved underground part of Ulugbek's observatory is one of the most popular touristic sites. In this observatory, the great Ulugbek compiled his catalog of the starry sky - *Zizhzh-i Kuragoniy*, in which he described 1018 stars and determined the length of the sidereal year as being: 365 days, 6 hours, 10 minutes, 8 seconds. Together with his students, he studied and compiled a list of more than a thousand stars – “a map of the starry sky”. At the Ulugbek Academy, scientists conducted research not only in astronomy but also in mathematics, philosophy, history, and other sciences. Mirzo Ulugbek, al-Kashi, and Ali Kushchi made a significant contribution to the development of the theory of numbers and raised the existing knowledge of observational astronomy to a higher level. The accomplishments of Ulugbek's astronomical school had a great influence on the development of science in the West and the East. His scientific works have been translated into many languages around the world, widely disseminated in Europe and the USA. The name of Mirzo Ulugbek lies in the history of world science on par with the names of Tycho Brahe, Johannes Kepler, Nicolaus Copernicus, and Galileo Galilei[21].

Ali Kushchi (1403-1474), who was also known as Maulana Alauddin Ali bin Mohammed Kushchi, worked at the Ulugbek Academy and left behind worldwide famous scientific works in mathematics and astronomy[22]. In his opinion, the change in the seasons depends on the approach or distance of the Earth from the Sun and the effect of sunlight on the Earth's surface. He correctly identified the process of the eclipse of the Sun. The works of Ali Kushchi significantly influenced the development of astronomical and mathematical science in the Middle and Near East in the 16th-17th centuries. As a faithful disciple of Ulugbek, Ali Kushchi preserved his valuable work “*Zizhzh-i Guragan*” or “*Zizhzh-i Ulugbek*”, multiplied it into numerous copies, translated it into the Turkic language, and wrote commentaries on it. Subsequently, this work became the scientific property in Europe and Asia.

Ali Kushchi also wrote “*Treatise on the Science of Arithmetic*” and “*Treatise on the Science of Astronomy*”, which played a significant role in the teaching of mathematics in the countries of the Middle and Near East in the 16th-17th centuries. He also wrote commentaries on al-Kashi's “*Stairs of Heaven*”. In total, Ali Kushchi left behind about 30 treatises on mathematics, astronomy, and linguistics. Among them, there is “*Risala fi al-Hisab*” (*Treatise on arithmetic*) compiled in Samarkand in 1425. Kushchi also authored

several other works on linguistics and the “Book of China”, where he traveled as Ulugbek’s ambassador[23].

The above treatises were widely known in scientific circles not only in Mawarannahr, but also in Europe, the Near and Middle East, and served as the basis for the further development of the research directions put forward by Ali Kushchi.

II. Eminent Governmental Actors Of Mavaunnahr And Turkestan

One can assert without a doubt that, the personality in the history of mankind plays a great, sometimes even a decisive role. There have been many such personalities in the history of Uzbekistan, and in this work, we will focus only on those who lived and created in the Muslim period of the development of this region. These personalities, first of all, include Amir Temur, known throughout the world as Tamerlane or the Iron Lame.

Amir Temur (1336-1405), with the full name of Temur ibn Taragay Barlas, was born in Kesh (Karshi). He was a great military leader, conqueror, and statesman who played a significant role in the history of Central, South, and Western Asia, as well as the Caucasus, the Volga region, and Russia[24]. Amir Temur not only created a powerful centralized state but also clearly defined its structure and law system. Favorite sayings of Temur were: “Truth is health, truth is order, truth is justice”; “The belt is on the loins and praise is on the tongue” (that is, action and speech in a single order); “Philanthropy and courage are glorified by both the Almighty and the people”; “If the commander is heartless and reckless, then troops cannot escape the defeat”. State-legal views of Temur outlined in the Temur’s Code (other names: “Temur’s Dictums”, “Temur’s Memories”) was a unique document resembling the medieval constitution of that era. This historical work sets out the biography of Temur, as well as his views on the structure and management of the state and the army.

Many books and legends have been written about Amir Temur[25]. More specifically, we can read about them in many other books, that’s why we will not repeat them in this article, but some of his features as a statesman should still be dwelt on. Temur was a very brave, courageous, and restrained person, a visionary ruler and a talented organizer. Possessing a sobriety of judgments, he was able to make the most correct decision in difficult situations. According to sources, Temur was fond of playing chess and may have been the champion of his time[26].

As a founder of the Timurid empire with its capital in Samarkand, he created one of the greatest empires in world history by the beginning of the 15th century. Samarkand, the

capital of the empire, became the largest and richest city in the East[27]. To defend his lands - from the Volga River and the Caucasus Mountain ranges in the West to India in the Southwest - he created a perfect army. During his rule, large-scale construction projects were carried out in Samarkand and other cities, monumental buildings were erected, and codes of laws and art were developed. Temur left behind dozens of monumental architectural structures and some of them were included in the treasury of world culture. Temur's buildings, which were created with his active participation, reveal his outstanding artistic taste[28].

Amir Temur introduced in Central Asia the institution of the highest cleric in the Muslim community - Sheikh ul-Islam, making him an adviser to the ruler. The period of his rule again became a flourishing era for Sufism.

The next most important statesman of Central Asia after Temur was Mirzo Ulugbek. Ulugbek (1394-1449) with full name Mohammed Taragay ibn Shahrukh ibn Temur Ulugbek Guragan was a ruler of the Timurid state, son of Shahrukh, and grandson of Temur. He was known as an outstanding scientist and wise statesman. Historians unanimously assert that, during the reign of Mirzo Ulugbek, Samarkand became one of the centers of medieval science in the world. This is not surprising, because this ruler himself remained in the chronicles as a great scientist, mathematician, and astronomer. Science played an important role in his life and during the years of his reign in Mawarannahr, he raised it to incredible heights. Mirzo Ulugbek at the age of 15 was appointed the ruler of Samarkand in 1409, and from 1447 he headed the Timurid dynasty after the death of his father *Shahrukh* (the eldest son of Amir Temur).

In 1417-1420, a madrasah built in Samarkand by order of Ulugbek became the first building in the future architectural ensemble of Registan. Under Ulugbek, construction activities were carried out in two directions: on the one hand, building of cultural institutions, and on the other, completion of those started before him. By the order of Ulugbek, madrasahs, as well as charitable institutions and baths were being built in Bukhara and Samarkand. He completed the construction of the "Bibi-Khanum" mosque, the "Gur-Emir" mausoleum, and also the "Shahi-Zinda" ensemble. Ulugbek owned beautiful suburban gardens[29].

Zakhiriddin Muhammad Babur (1483-1530) was one of the brightest representatives of the Timurid dynasty, a commander, poet, and statesman, as well as padishah of India and Afghanistan and founder of the dynasty and Empire of the Baburids[30]. In Europe, he was

known as the founder of the Moghul Empire. This name has been used by European travelers since the 17th century[31].

Babur left a deep mark on the political and literary life of MAWARANNAHR in the 15th-16th centuries. He was born in Andijan in the family of the emir of Fergana Umar-Shaikh-Mirza II, the great-grandson of Sultan Miran-shah, the third son of Amir Temur[32]. At the age of 11, he was declared as a ruler of Fergana; however, just 10 years later in 1504, under pressure from the Shaybanids, he was forced to leave his lands and move to Kabul, where he established a new state. In 1526, he conquered India and founded there the Baburids' Empire, which lasted for 300 years[33]. Along with enormous accomplishments in state affairs, Babur left behind a very valuable literary heritage. His main work was his autobiography "Babur name", which describes the life, traditions, and customs of the people of that era[34].

It was the Baburids, who brought Sufism to India, which turned out to be close to Indian religious beliefs. Researchers note this closeness as being inherited from the Turkic period, and in many respects, an identity composed of the cultural and civilizational elements of Central Asia and the northern regions of India[35].

With the arrival of Babur, India learned the delights of landscape architecture and gardening. Because of his talent for arranging gardens in the most difficult natural conditions and terrain, the people of Hindustan awarded him the nickname of "Tsar-Gardener". Not only the shady gardens of Agra but also palaces built of red sandstone and white marble, majestic mosques, and tombs remained in the memories to this day.

Out of forty-eight years of his life, Babur ruled the state until his thirty-six. The era of the Baburid empire does not have historical value only, it has enriched India with grandiose architectural monuments, unique literary and research works. The royal palace complex at Fatehpur Sikri, the palaces and gardens of the forts of Agra, Delhi, and Lahore are the main monumental architectural objects of India, which the country owes to the dynasty of the Great Baburids. Vivid examples of the country gardens created by the Baburids are the "Shalimar" gardens of the same names in Kashmir (1620) and Lahore (1642), "Achabal" garden near Anantag, "Chashma Shahi Garden" (1632), "Nishat Garden" in Kashmir (1633); numerous other gardens inside the forts of Lahore, Delhi, Agra; memorial gardens flanking the mausoleums of the emperors: "Baghi-Babur garden" in Kabul, the garden at the Humayun mausoleum in Delhi, "Akbar" in Sikandra, "Jahangir" in Lahore, "Taj Mahal" - Shah Jahan's mausoleum and Mumtaz Mahal in Agra[36].

III. Prominent Poets, Musicians, And Writers

Among the Uzbek poets of the Muslim period of development, a special place was occupied by the work of Lutfi, who before Alisher Navoi was the best in poetry. Subsequently, Alisher Navoi, Babur, Shaybani Khan, Ubaydullakhan, Mashrab, Agakhi, Mukimi, Munis Khorezmi, Nodira, Fizuli, Furkat, and Uvaysi highly uplifted the poetry and prose of the region.

The Timurid Renaissance in literature is represented by the poetry of Lutfi, Sayyid Ahmed, and also Alisher Navoi, who wrote his works in the Uzbek language in the genre of *gazels* and *rubai* that included in *divans*. Engrossing love (*muhabbat*) and moral edification became the main theme of poetry. The folk-romantic epic (*dastan*) was often enveloped in a poetic form.

Temur's grandson Iskandar Sultan had a court that hosted a group of poets, scientists, and artisans. Among them there was Mir Haydar Khorezmi (late 14th - 1st half of the 15th centuries), who thanks to the patronage of Iskandar Sultan, wrote the poem "Gul and Navruz". As Alisher Navoi noted, Iskander Sultan had invited Mir Haidar Khorezmi to his royal court to write by his order a poem titled "Treasury of Secrets" in the Turkic language.

One of the poets of the late 14th - early 15th centuries was Durbek, who was considered a major representative of Uzbek secular literature of that period. From among the legacy of Durbek, only the elaborated version (in two manuscripts) of a romantic poem titled "Yusuf and Zuleikha" into the Old Uzbek language has been preserved. The plot is based on the biblical legend about Joseph the Beautiful and the wife of the noble Egyptian Peterffy. Durbek completed the poem with living images, human experiences, and everyday details[37].

In the 15th century, one of the brightest representatives of literature was the medieval poet Lutfi (1366-1465), who wrote in the Chagatai (Old Uzbek) language. He lived almost all his life in Herat. Movlana Lutfi was known as "a shah of the eloquence of his period", who glorified ideal love in the poem "Gul and Navruz". He perfectly knew Persian and Uzbek languages. When he lived and served in Samarkand at the court of Temur's son Shahrukh, he was close to the latter's son, the great scientist and future ruler of Samarkand Mirzo Ulugbek. Kemal Khujandi and Hafiz paid great attention to his works.

The work of Alisher Navoi (1441-1501) occupied a special place in the poetic art of Uzbekistan. With the full name of Nizomiddin Mir-Alisher, he was known under the

pseudonym Navoi (melodic). He was a great Uzbek philosopher, poet, classic of the modern Uzbek language and literature. Alisher was brought up together with the children of the palace nobles since his father Giyasiddin Kichki served as an official in the Timurid state. A strong friendship connected Navoi with Sultan Hussein Baykaro, who later became his patron and like-minded fellow.

Already at the age of 15, Alisher became well-known as a poet and started to write his poems both in the Old Uzbek and Farsi languages. Alisher Navoi received his education in Herat and Samarkand. In 1469, he was appointed a seal keeper by the Sultan - his friend Hussein Baykaro. Against the background of his political activities (he was the chief vizier), Navoi paid special attention to creativity. The legacy that he left to his descendants was quite huge.

Among his literary works, "Khamsa" ("Quintuple") had a separate pillar, which was the first "answer" in the Turkic language to the same-named composition written by the Azerbaijani classic of Persian-language poetry Nizami Ganjavi. Navoi worked on it between the years of 1483-85 and it included five epic poems: "Confusion of the Righteous" (1483), "Leili and Majnun" (1484), "Farhad and Shirin" (1484), "Seven Planets" (1484) and "Iskander's Wall" (1485).

"Miracles of Childhood", "Rarities of Youth", "Curiosities of Middle Ages", and "Edification of Old Age" - these are the lyrical works of Navoi in the Turkic language, which he combined into the Divan. He included his best qasida, gazels, qyta, and rubais therein.

In total, Alisher Navoi left behind about 30 collections of poetries, major poems, essays, and scientific treatises. His work is included in the modern educational system of Uzbekistan and is considered a classic in the Uzbek language and literature.

Oral poetry of Uzbekistan, represented by proverbs and sayings, fairy tales, and *Dastans*[38] and *Latifa*[39] widespread in Uzbekistan, is a special pillar of the Muslim poetic art among the classics.

Fairy tales and dastans occupy a significant place, and among them, there are "Alpamysh-Batyr", "Korogly", "Kuntugmysh", "Shirin and Shokar", etc. There are also famous folklore works such as "Takhir and Zuhra", the cycle of "Rustamkhon" and others. The plots are stemming from classical works in Arabic, Perso-Tajik, or Old Uzbek languages, such as "Khosrov and Shirin", "Leyli and Majnun", "Yusuf and Zuleikha", etc.

In Uzbek folklore, there are labor, love, and ritual songs, some of which are already mentioned in the 11th century. Among them there are the lasting songs "*kushik*" and the wedding songs "*yor-yor*".

At the end of the X and the beginning of the XI century, for the first time in the history of the Turkic peoples, Tafsir (a commentary on the Koran) was translated into the Turkic language. During this era, the largest Turkic-speaking literary works appeared in Mawarannahr: "*Kutadgu bilig*" ("Blessed Knowledge"), written by Yusuf Balasaguni (d. 1015-16)[40], "Divan" by Ahmad Yassavi, and "*Khibatul hakoik*" ("Gifts of Truth") by Ahmad Yugnaki (Uzbek poet XII century)[41]. "Dictionary of Turkic dialects", compiled by Mahmud al-Kashgari (1029-1101), represented the main genres of Turkic folklore - ceremonial and lyric songs, fragments of heroic epics, historical traditions, and legends, more than 400 proverbs, sayings, and oral dictums[42].

The Islamization of Khorezm was also reflected in the creation of literary, scientific, and religious works and the translation of Arabic and Persian works into the Turkic language. The Quran with an interlinear translation into the Turkic language made in Khorezm and dated on January-February 1363 is kept in the Suleymaniyah library in Istanbul. The famous Khorezm Turkic poet, writer of the late XIII - early XIV centuries was Rabguzi. The main work of Rabguzi was "*Kissa-i Rabguzi*" ("Rabguz's Tales about the Prophets", 1309-10) consists of 72 tales on religious themes, mainly from the Bible and the Quran. The stories are didactic, they preach virtue and condemn sins[43].

Another famous Turkic poet of Khorezm was Hafiz Khorezmi, who wrote a poem, titled "*Muhabbat-name*" in the Turkic language in 1353. Shaybani-khan (1451-1510) was writing poetry under the pseudonym of "Shibani". The divan of Shaybani Khan's poems, written in the Central Asian Turkic literary language, is currently kept in the *Topkapi* manuscript collection in Istanbul.

During the existence of the Bukhara, Khiva, and Kokand khanates, a significant popular trend in literature was expressed by prominent representatives of democratic poetry of the 17th and 18th centuries, such as Boborakhim Mashrab (1653-1711), etc.

Khorezm, Fergana Valley, and Bukhara were also important literary centers in Central Asia. The Fergana Valley had its own famous poetesses - *Nodira* (1792-1842), *Uvaisi* (1780-1845) and *Makhzuna* (19th century). The traditional love theme and the formal excellence of the verses are characteristic of their works.

The literature of the first half of the 19th century was headed by the poets Mohammed Sharif Gulkhani, Makhmur, Agakhi, and others. The poetic heritage of the poet Munis Khorezmi (1778-1829) became a masterpiece of classical literature. He authored the pieces titled "Treatise on Literacy" (1804), as well as the historical "The Garden of Happiness"[44].

Another integral type of intangible wealth of the Uzbek people is Makom. This is a kind of vocal and instrumental music that originated in Central Asia and belongs to the ancient arts [Rajabov I., 1963]. It has more than a thousand years of history. In the 9th-10th centuries, makom was a part of the social and cultural life of the countries of Central Asia and the East. It is noteworthy that makom is closely related to Central Asian classical Sufi music and is a legacy of the high-level traditions of palace art of the medieval East[45].

At all times, Uzbek makoms have been recognized for their deep semantic content, because melodies of makom convey the deepest feelings of a person. Makoms reached their peak and crystallized by the 18th century. In the 19th-20th century, it flourished in the form of three style traditions: Bukhara shashmakom (a cycle of 6 makoms), Khorezm makom, and Fergana-Tashkent makom[46]. At the end of the 16th century, Bukhara became the capital of the Bukhara Khanate, which caused the rise of that genre; therefore, this period was considered classical for Shashmakom. Shashmakom was performed by both Muslims and Jews; it was considered one of the traditions uniting Central Asia.

The tradition of makom is passed down orally from teachers to students. Each makom is divided into sections: instrumental and vocal. Instrumental sections are performed by a soloist or ensemble; vocal sections by a soloist accompanied by one or several instruments[47]. The main musical instruments of the makom are the string-plucked tanbur and the circled (doyra) tambourine. When performing makom, the following instruments were also used: (1) bowed ones - sato, ghijak; plucked - dutar, Kashgar rubab, tar, Chang; (2) wind instruments - nay, boloman, and others.

The classic 16th-century Shashmakom ensemble consisted of two tanburs, dutar, ghijak, and doyra, and also included 2-3 performers; this kind of composition is still typical. The duration of a composition of the Shashmakom genre can be comparable to that of a European opera. One makom can sound like 2-3 hours or more. In Bukhara shashmakom, one can find makom, there are about 40 vocal sections alone.

It should also be noted that the Shashmakom of Khujand, Samarkand, Kokand, and Tashkent were historically shorter than the Bukhara one.

IV. Fine Arts: Miniature, Carpet Weaving And Gold-Sewing

The artistic fabrics of Mesopotamia in the early Middle Ages were among the greatest achievements of the applied arts of the East. Small pieces of silk found in the Mug castle explain the brilliant luxury of clothes, carpets, and decorative fabrics captured by the paintings of Balalyk-Tepe and Varakhsha[48], which is common at that time in Sogd and Tokharistan. The motives of the patterned decoration of fabrics in the wall and clothing paintings were pearl circles with a rosette inscribed in them, heads of bearded men, images of animals, heraldic signs, seven-lobed palmettes in a rhombic mesh of pearls, card suits, figurines of fish, and other signs or ornaments that had a conventional meaning[49].

In the 9th-10th centuries, the development of production created a single market in the Middle and Near East, where the richest traditions of the art of artistic fabrics of Mawarannahr manifested themselves. In Bukhara, next to the cathedral mosque, there was a famous weaving workshop of carpets, curtains, pillows, and prayer rugs. The fabrics were so good that even the visiting tax collectors from Baghdad collected taxes with sewn clothes and carpets. People from Syria, Egypt, and Byzantium came to buy products from Bukhara weavers. Even in Khorasan, where the weaving business was at its best, they were inferior in weaving before Bukhara. Silver fabrics exported from Samarkand gained greater fame[50].

The fine arts of the region reached a high rise at the end of the 14th century and the beginning of the 15th century. Development proceeded in two directions: monumental and miniature painting. The first was associated with architecture, interior design, and the plane of the walls; the second one with the art of the book and the decoration of the manuscript. The 15th century marks a brilliant stage in the development of miniature painting in the Middle East. This was the final stage of the manuscript creation[51]. In the field of book art, the so-called *murak'a* gradually shows up – such as separate sheets containing an example of magnificent calligraphy and miniature.

Samples of thematic landscape painting have survived to this day in rather a poor condition only in three Samarkand mausoleums: Shirin-bika-aka (1385), Bibi-khanym (1404), and Tuman-aka (1405). In the Shirin-bika-aka mausoleum, the painting is barely visible - here you can guess the contours of a wriggling stream, bushes, and trees with spreading branches on which magpies are sitting. The preserved colors are black, brick red, and bluish; the colorful range was primarily saturated and richer.

It is significant to note the Samarkand school of miniature, which began to show up in the XIV-XV centuries. In his crusade, Temur brought craftsmen and artists, among whom Khadja Abd-al-Khaya was the best specialist in painting and Divani inscription.

Kamoliddin Behzod (1455-1535) was one of the greatest painters of this era. Behzad's artistic authority was so lofty that Zakhiriddin Babur himself considered it necessary to mention him in his memoirs[52].

From the end of the XIV century, Mawarannahr became the main center of the creative forces of the Near and Middle East with the emergence of a new direction of art.

Many architectural ensembles of the XVI-XVII centuries were built in the "Kosh" style, that is, mirror reflections of each other. In addition, the ensembles of the tombs of Bahauddin Nakshband and Chor-Bakr in Bukhara, Khoja Akhrar in Samarkand, al-Kaffal ash-Shashi in Tashkent, Khoja Ilim Kan near to Kitab are monuments of the same style. Many manuscripts and collections were decorated with magnificent miniatures belonging to the great masters of Mawarannahr like Behzod, calligraphers Mir-Ali al-Hussein and Sultan-Mirek Kitabdar[53]. Further, it should be noted the brilliant master, calligrapher, miniaturist, and illuminator Mahmud Muzahib (worked in 1520-60s) who worked at the Bukhara court of Ubaydullakhan and Abdulaziz [Dahl's Explanatory Dictionary] and then decorated books of Navoi and Nizami[54].

From the era of the late medieval Renaissance, in addition to the monuments of Samarkand, Bukhara, and Shakhrisabz, Muslim historical monuments such as the Shaikh Khovand Takhur complex (15th century), the Yunus Khan mausoleum (15th century), the Barakkhan madrasah (1532) and the Sheikh Abu Bakr Muhammad al-Kaffal ash-Shashi mausoleum (XVI century) have reached us. It is also worth mentioning that the Mir-i Arab madrasah was separately built by Ubaydulakhan in Bukhara in 1535-1536. In the XVI-XVII centuries, in Bukhara and Samarkand many Muslim complexes and monuments, such as Labi-Khavuz (XVI century), Madrasah of Ulugbek, Sherdor, and Tillakori in Samarkand, were either erected or finalized. Thus, by the 16th century, the monumental ensemble in Registan Square was entirely completed.

Of particular note are the Khiva monuments, which were fully completed by the 19th century. Among them we should note the Zhuma mosque rebuilt in the 18th century, surrounded by a brick wall and standing on 212 wooden pillars-columns. Among them, only 24 early columns dating back to the X-XII centuries have been preserved. Also, the

mausoleum of Pakhlovon Mahmud (1806-1825) belongs to the historical monuments of that period[55].

It should be noted that the calligraphers of Mawarannahr made their special contribution to the written art of the Muslim world. Along with the Moroccan, Cairo, Cordoba, and Arabian writing styles, the Samarkand, Bukhara, Khorezm, Herat/Khorasan, Tashkent and Fergana (later Kokand) styles of monumental and small-plastic epigraphy have become notorious in the Islamic world[56]. There are references to this in medieval historical sources. A special stage in the development of Muslim epigraphy falls in the era of Amir Timur and the Timurids, especially in Samarkand. One of the striking examples of such creativity of the Timurid era is the Shakhi-Zinda funerary complex. It was then that the Samarkand School of Epigraphy was founded, represented in samples of the art of marble carving[57].

The production of silk and woolen carpets is considered one of the oldest types of folk arts and crafts in Central Asia. Home carpet weaving is developing in the Fergana Valley, Nurata Intermountain, Kashkadarya, Surkhandarya, and Syrdarya velayats, as well as Karakalpakstan. Uzbek carpets are usually produced as long-piled, napless, and short-napped. Sketches of ancient national drawings, which traditionally carry Central Asian symbols, are carefully preserved in the carpet weaving centers.

Carpet weaving in Uzbekistan was one of the most ancient types of folk arts and crafts and has been widely known in Uzbekistan since immemorial times. A connoisseur immediately recognizes by the pattern and colors the products of Khiva or Samarkand, Kashkadarya, or Surkhandarya carpet-makers. Depending on the region, carpets vary in color and ornamentation. For example, in Samarkand carpets, black, red, and blue tones were more prevalent. Long-nap Bukhara carpets were dazzling with their multi-colored patterns. In the Fergana Valley, the carpets have red and blue stripes. Khiva carpets were mainly made from plant patterns. But the real glory of the Uzbek carpets was created by the Bukhara carpets. In past centuries, carpets were very expensive and served as a luxurious decoration in the chambers of rulers and nobles. Only the best wool sheep have been always selected to manufacture the Bukhara carpet. Since ancient times, it was believed that sheep wool carpets can heal diseases and can provide good health. There are many legends about the ornaments of Bukhara carpets. Carpets depicting the sun, *tumor* amulets, and argali horns have a magical meaning and are designed to protect their owner from harm and bring good luck and prosperity to the house[58].

Carpets are divided into several types according to the length of the pile: “*julhirs*”, “*gilams*” and “*palazs*” (rugs). Julhirs are long-pile carpets. This type of carpet has most of all preserved the traditions of monumental weaving, usually, it is woven with the help of stone and wooden spindles. Julhirs are most often found in Samarkand. *Gilams* are short-haired carpets. Usually, gilams are reddish brown with simple geometric patterns, and they are widespread in Bukhara. Palazs (rugs) are lint-free carpets. These rugs are usually woven from cotton, kenaf, and wool. They are also subdivided into several types – “*koshma*”, “*arabi*”, “*gazhari*” and “*terma*”. Most often they can be found in Bukhara[59].

We know about carpet weaving in the Muslim Middle Ages thanks to numerous written sources. So, Narshakhi in the “History of Bukhara” mentions that there was a large workshop in Bukhara “*Bayt-ut-Tiraz*”, where, among other things, carpets were woven with epigraphic decor (tirazi)[60].

The information of Narshakhi is not the only evidence of the existence of carpet weaving in Mawarannahr, although this craft was still the prerogative of the inhabitants of the steppe nomads and villages [Ibid]. Whereas, they did not use tribal markers in carpets, although they retained pre-Islamic symbols (cosmogonic, totemic, and *tamga* signs) which is significant for nomads. The diaries of the Spanish ambassador Rui Gonzalez de Clavijo, who arrived in Samarkand to the court of Amir Temur in 1404, also mentioned the carpets embroidered with gold in the home of the Timurid nobility[61].

Thus, in Central Asian carpet-weaving one can see two main lines of development: the Oghuz-Turkmen (from the 10th century), which was dominated by the system of gels as identification of tribal “coats of arms”; and the Dashti-Kipchak (from the 16th century) decor of which reflected general nomadic worldview ideas. Both lines had much in common since they belonged to the same circle of steppe culture, and at the same time retained some differences in the specific assortment of products and manufacturing techniques. In general, the history of carpet weaving in Uzbekistan is the history of the shift of large styles associated with certain ethnic groups, their cult, and aesthetic preferences.

A special focus should be made on the art of gold embroidery in Uzbekistan. The decoration of fabrics with embroidery has been known in the region for a long time. Rui Gonzalez de Clavijo also noted in his diaries that at the court of Amir Temur, there were embroideries and gold embroidery of a fairly high level[62]. Thus, by the 15th century, the art of gold embroidery was well-developed in Samarkand. Since then, gold embroidery moved to Bukhara to serve the palace of the Emir and his high-ranking entourage[63].

Thus, applied art in Uzbekistan had its own distant historical roots dating back several millennia ago, and consistently absorbed the Turkic and then Islamic elements.

Conclusion

Widespread Islamization in the Mawarannahr made the population of the region not only adherents of Islam but flag-bearers in many areas of Islamic science and culture, but flag-bearers in many areas of Islamic science and culture, recognized throughout the Muslim world.

It should be emphasized that along with a huge contribution to Islamic culture, the talents of Mawarannahr made a huge contribution to the development of Islamic civilization and culture. Here for the first time, such organizations of scientific activity in the form of an *academy* began to operate - the Academy of Ma'mun in Khorezm, the Academy of Ulugbek, etc.

The first libraries began to appear on the bases of madrasas, which became an integral part of academic science. Thus, for the first time, a balanced teaching of secular and religious knowledge was laid in educational institutions, which gave impetus to the flourishing of Islamic sciences and arts in the Timurid era.

Thus, it can be argued that the fertile land of Mawarannahr gave the world-famous cultural figures and thinkers. Architects, poets, and musicians not only promoted art in the region itself but also glorified Mawarannahr throughout the Muslim world. Philosophers and encyclopedic scientists, statesmen, with their natural science, logical, religious-philosophical research, their state-building activities in the region, made a great contribution to the development of the world and Muslim civilization. Almost all the cities of this region became famous thanks to their glorious sons, immigrants from Khorezm, Samarkand, Bukhara, Nasaf, Tashkent, Fergana, Margilan, Termez, Shakhrisabz, and other places. They distinguished themselves in public administration, science, poetry and music, culture, theology, medicine, military affairs, architecture, and fine and applied arts.

Studying the legacy of their ancestors, modern scientists of Uzbekistan admire their perseverance, purposefulness, versatility, and genius of minds. At present, purposeful work is underway in Uzbekistan to further reveal glorious names and knowledge of their role in the development of science and Muslim culture. It is possible only briefly to talk about their deeds as this would require a large separate scientific study.

Thus, the land of Mawarannahr (present-day Uzbekistan) became, without exaggeration, one of the main centers for the development of Islamic sciences and Islamic culture and made a significant contribution to the development of universal human and Muslim civilizations.

References

- [1]. Abduxalimov B. Abu Ali ibn Sina. Scholars of the Great Land [Original: Buyuk yurt allomalari]: Second Edition. -T.: Uzbekistan. pp.67-68.
- [2]. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'amanifar al-Narshahi. Ta'rikh-i Bukhara. Bukhara history. Translation, comments and notes by S.S. Kamoliddin [Original: Tarikh-I Bukhara. Istoriya Bukhari. Trans, kommen, and notes Sh.Kamoliddin]. -Tashkent: Smiasia, 2011. p.23-24, 30.
- [3]. Al-Kashi Dzhemshid Giyas ad-Din. A treatise on astronomical instruments [Original: Traktat ob astronomicheskix instrumentax], translated by V.A.Shishkina, Proceedings of the Institute of History and Archeology. T. 5. -Tashkent, 1953. PP.91-94.
- [4]. Annette S. Beveridge. The Haydarabad Codex of the Babar-Nama or Waqi'at-i-Babari of Zahiru-d-Din Muhammad Babar, Barlas Turk in Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, (Jan., 1906). p.79.
- [5]. Asrorova L. Sufi Ollayer. Scholars of the Great Land [Original: Buyuk yurt allomalari]. -T.: Uzbekistan, 2018. 407 p.
- [6]. Akhmedov A. Ahmad Farghoni. Scholars of the Great Land [Original: Buyuk yurt allomalari]: Second Edition. -T.: Uzbekistan. p.75. Isokjonov R. Abu Nasr Forobij. Scholars of the Great Land [Original: Buyuk yurt allomalari]. Second edition. -T.: Uzbekistan, 2018. pp.83-86.
- [7]. Akhmedov A. Muhammad ibn Musa Khorezmi. Scholars of the Great Land [Original: Buyuk yurt allomalari]: Second Edition. -T.: Uzbekistan. pp.32-33.
- [8]. Bhattacharya S. A Dictionary of Indian History. Calcutta, 1967. p.600; Howell E.B. The History of Aryan Rule in India. From the Earliest Times to the Death of Akbar. – L., 1918. p.420.
- [9]. The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor, Zahir-ud-din Mohammad Babur, Translated, edited and annotated by Wheeler M. Thackston. 2002 Modern Library Palang-faack Edition, New York. p.xlvi.

- [10]. Bertels E. E. Uzbek poet Durbek and his poem about Joseph the Beautiful [Original: Uzbekskiy poet Durbek i yego poema ob Iosife Prekrasnom], alm. -T.: Dar, 1944.
- [11]. Bertels E.E. Hibat al-Hakaik Ahmad Yugnaki. "Proceedings of the Central Asian State University. New Series" [Original: Sredneaziatskiy gos. universitet. Novaya seriya], 1945. Issue 3, Humanities, book.1. pp.29-45;
- [12]. Bulgakov P.G., Rosenfeld B.A. "The Book of History" by al-Khorezmi [Original: «Kniga istorii» al-Khorezmi], Social Sciences in Uzbekistan. No. 7, 1983, pp.18-22; Matvievskaya G.P., Rosenfeld B.A. Muhammad al-Khorezmi - Mathematicians and astronomers of the Muslim Middle Ages and their works (VIII-XVII centuries) [Original: Mukammad al-Khorezmi – Matematiki I astronomi musulmanskogo srednevekovya I I trudi (VIII-XVII vv.)], ed. Yushkevich A.P. M.: Nauka, 1983. Book. 2. Mathematicians and astronomers whose lifetimes are known [Original: Matematiki I astronomi, vremena jhizni kotorix izvestno]. p.41; Brentjes S.
- [13]. Clavijo, Rui Gonzalez de. Diary of a trip to the court of Timur in Samarkand (1403-1406) [Original: Dnevnik puteshestviya v Samarkand ko dvoru Timura (1403–1406)]. -M., 1990.
- [14]. Pugachenkova G.A., Rempel L.I., History of the arts of Uzbekistan from ancient times to the middle of the 19th century [Original: Istoriya iskusstv Uzbekistana s drevneishix vremen do seredini 19 veka]. -Moscow: Art, 1965, p.264.
- [15]. Grand Illustrated Encyclopedia [Original: Bolshaya illustrirovannaya entsiklopediya]. In 32 volumes. Vol.5. M.: AST: Astrel, 2010, p.501; B. Gascoigne. Great Mughals [Original: Velikiye mogoli]. -M.: Tsentrpoligraf, 2003; oltz R.C. Mughal India and Central Asia. Karachi, 1998. pp.13-14; Chaliand G. Nomadic Empires. From Mongolia to the Danube. New Jersey, 2004. p.4.
- [16]. Grand Soviet Encyclopedia. M.: Soviet encyclopedia, 1955. p.417. BSE: ed. B.A.Vvedensky. 1949-1958. T.35; Mallaev N.M. Uzbek historical literature [Original: O'zbek adabiyoti tarixi]. -Tashkent, 1965.
- [17]. Ibn Sina. N.V. Efremova, M.B. Mirsky. Great Russian Encyclopedia in 35 volumes [Original: Bolshaya rossiyskaya entsiklopedia v 35 t.]. Chief Editor Y.S.Osipov. -M. : Great Russian Encyclopedia, 2004-2017.
- [18]. Ibn Arabshah. The story of Amir Temur [Original: Istoriya Amira Temura]. - Tashkent: Institute of the History of the Peoples of Central Asia named after Makhpirat, 2007. pp.61,71.

- [19]. Khwarizmi: Muḥammad ibn Musa al-Khwarizmi (English), Springer Science + Business Media, 2007.
- [20]. Kudatgu-Bilik: (Blessed knowledge) [Original: Kutadgu-Bilik: (Blagodatnoe znanie)]. Yusuf Balasaguni. -M.: Science, 1983. p.11.
- [21]. Manufacturing of carpets in Uzbekistan. Central Asia Travel. Retrieved July 29, 2015.
- [22]. Maxanova Rezeda Ravilovna. Creativity of Sufi Allayar and his traditions in Tatar literature: dissertation of the candidate of philological sciences [Original: Tvorchestvo Sufi Allayara i yego traditsii v tatarskoy literature]. Kazan, 2008; <https://ru.wikipedia.org/wiki/SufiAllajar>.
- [23]. Matvievskeya G. P., Rosenfeld B. A. Mathematicians and astronomers of the Muslim Middle Ages and their works (VIII-XVII centuries) [Original: Matematiki I astronomi musulmanskogo srednevekovya I I trudi (VIII-XVII vv.)], in 3 volumes. -M.: Nauka, 1983; "Ulugbek, Central Asian ruler and astronomer (1394-1449), son of Shah Shahrukh" [Original:Ulugbek, sredne-aziatskiy pravitel i astronom (1394-1449), sin shaha Shakhrukh] - Essays on the history of the spread of Islamic civilization. -M.: Rosspen, 2002. p. 627; The National Encyclopedia of Uzbekistan. T., 2005; "Ulugbeg (Ulugbek) Mohammed Tagay (1394-1449) –Central Asian statesman, educator, astronomer, mathematician and poet. Grandson of Timur. Since 1409 he has been the ruler of Samarkand." - Samoilovich A.N. Selected works about the Crimea [Original: Izbranniye Trudi o Krime]. -Simferopol: Dolya, 2000. 220 p.
- [24]. Marshall G.S. Hodgson. The Venture of Islam, Volume 3: The Gunpower Empires and Modern Times. University of Chicago Press, 2009-05-15. p.476.
- [25]. Materials on the history of the Turkmen and Turkmenia [Original: Materiali po istorii turkmen i Turkmenii]. Vol. 2. -M. L., 1938. Selected. -Tashkent, 1961.
- [26]. Mahmud Kashgar is an outstanding scientist of Central Asia (inaccessible link). Site "Vremya Vostoka" (www.easttime.ru). Institute for Strategic Analysis and Forecast - Kyrgyz Republic, Bishkek (May 28, 2007).
- [27]. Mustafaeva N.A.. Study of the history of Khorezm Mamun Academy in the XX century - Islamic culture and art in Central Asia: past and present [Original: XX asrda Khorazm ma'mun akademiyasi tarixining o'rganilishi - Markaziy Osiyoda Islom madaniyati va san'ati: o'tmish va hozirgi zamon]. -T.: UzHIA, 2020. pp.65-68.
- [28]. Mustafaeva N.A. Study of the history of Khorezm Mamun Academy in the XX century - Islamic culture and art in Central Asia: past and present [Original: XX asrda

- Khorazm Ma'mun akademiyasi tarixining o'rganilishi - Markaziy Osiyoda islom madaniyati va san'ati: o'tmish va hozirgi zamon]. -T.: UzHIA, 2020. pp.65-73.
- [29]. Muhammad Narshahi. Bukhara history [Original: Tarix-I Bukhara]. -T.: Eastern Literature, 1897; Bartold V.V. Turkestan in the era of the Mongol invasion [Original: Turkestan v epoxu mongolskogo nashestviya]. Collected works, volume 1, -M., 1963.
- [30]. Notkin I.I. Pakhlavan Mahmud's mausoleum. T.: Uzbekistan, 1977; https://www.centralasia-travel.com/ru/countries/uzbekistan/places/khiva/pahlavan_mahmud.
- [31]. Oriental Miniatures. Vol.I: The 14th-17th Centures. -T.: The Beruni Institute of Oriental Studies, 2001. p.272.
- [32]. Naimov, S.T. The art of miniature from the Middle Ages to the present day. Young scientist [Oriental: Iskusstvo miniatyuri ot srednevekovya do nashix dney. Molodoy ucheniy]. 2014. № 2(61). pp.918-920. <https://moluch.ru/archive/61/9183/>.
- [33]. Justin Marozzi. Tamerlane: Conqueror of the World [Original: Tamerlan: Zavoevatel mira]. -M., 2008.
- [34]. Puganchekova G.A., Rempel L.I.. Art History of Uzbekistan: From Ancient Times to the Middle of the 19th Century [Original: Istoriya iskusstv Uzbekistana: s drevneyshix vremen do seredini 19 veka]. -M.: Art, 1965.
- [35]. Spiritual Stars [Original: Ma'naviyat yulduzlari]. P.72; See also: <https://24smi.org/celebrity/39184-al-farabi.html>.
- [36]. Stars of Spirituality: (Famous Central Asian figures, scholars, writers) [Original: Ma'naviyat yulduzlari]. Collector and editor M. Khairullaev. Tuld. reprint. -T.: People's Heritage Publishing House named after A. Qodiri, 2001. pp.96-99.
- [37]. Suvonkulov I., Sufi Olloyor - Uzbekistan is the land of great scholars [Original: O'zbekiston buyuk allomalari yurti]. -T.: Manaviyat. Movarounnahr, 2010. 379 p.
- [38]. Scholars of the Great Land [Original: Buyuk yurt allomalari]. -T: Uzbekistan, 2018. 39.
- [39]. Rozenfeld B.A., Rozhanskaya M.M., Sokolovskaya Z.K. Abu-r-Raikhan Al-Biruni, 973-1048. Academy of Sciences of the USSR. M.: Nauka, 1973; Rosenfeld BA. Astronomical work of al-Biruni "The book of enlightenment to the beginnings of the science of the stars." Historical and astronomical research [Original: Astronomicheskiy trud al-Beruni «Kniga vrazumleniya nachatkam nauki zvezd». Istoriko-astronomicheskiye issledovaniya], XII, 1975.- S. 205-226; Sadykov Kh. U.

- Biruni and his works on astronomy and mathematical geography [Original: Biruni I yego raboti po astronomii I matematicheskoy geografii]. -M.: GTTI, 1953; Sirazhdinov S.Kh., Matvievsckaya G.P. Abu Raikhan Biruni and his mathematical works. Student manual [Original: Abu Raykhan Biruni I yego matematicheskoye trudi.Posobiye dla uchasihsya]. -M.: Education, 1978; Timofeev I.V. Biruni. M.: Young Guard [Original: Molodaya gvardiya], 1986; Sharipov A. Great thinker Abu Raykhan Biruni [Original: Velikiy mislitel Abu Htikhan Biruni]. Tashkent, Fan, 1972.
- [40]. Scholars of the Great Land [Original:Buyuk yurt allomalari].- T: Uzbekistan, 2018. 42 p.
- [41]. Stephen Frederic Dale, Steppe Humanism: The Autobiographical Writings of Zahir al-Din Muhammad Babur, 1483–1530, in International Journal of Middle East Studies, Vol.22, No.1 (Feb., 1990). p.37.
- [42]. Rajabov I. On the issue of status [Original: Makomlar masalasiga doir]. -Tashkent, 1963.
- [43]. Rosenfeld B.A., Dobrovolsky I.G., Sergeeva N.D. On the astronomical treatises of al-Fargani. Historical and astronomical research [Original: Ob astronomicheskikh traktatax al-Faghani. – Istoriko-astronomicheskoye issledovaniya], 11, 1972. PP.191-210; Olaf Pedersen. Early Physics and Astronomy: A Historical Introduction (English). CUP Archive (1993, p. 160); Richard Lorch (ed.) Al-Farghani on the Astrolabe. Arabic text edited with translation and commentary. Stuttgart, 2005.
- [44]. Roux, Jean-Paul. Tamerlane [Original: Tamerlan]. -M.: Young Guard, 2005. (The life of wonderful people)
- [45]. Tanlangan asarlar, Tashkent, 1957; in Russian translation –The Garden of Eden of Happiness [Original: Rayskiy sad schastya], in the book: Materials on the history of the Turkmen and Turkmenia [Original: Materiali po istorii turkmen i Turkmenii]. Vol. 2. -M. L., 1938. Selected. -Tashkent, 1961.
- [46]. Fayzullaev A.F. Muhammad al-Khwarizmi and his scientific legacy [Original: Mukammad al-Khorezmi va uning ilmiy merosi]. -Tashkent, 1983, <https://www.krainaz.org/2018-04/377-al-khorezm>.
- [47]. Faizieva V.S. Gold embroidered robes of the XIX-XX centuries from the collection of the State Museum of Arts of Uzbekistan. Islamic culture and art in Central Asia: past and present [Original: Zolotoshveynie xalati XIX-XX vv. iz sobraniya

Gosudarstvennogo muzeya iskusstv Uzbekistana. Markaziy Osiyoda Islom madaniyati va san'ati: o'tmish va hozirgi zamon]. -T.: UzKhIA, 2020. p.81-82.

- [48]. "Uzbek astronomer and mathematician" – Ulugbek [Original: "Uzbekskiy astronom I matematik" –Ulugbek], Ulyanovsk-Frankfort. M.: Soviet encyclopedia, 1977, [in 30 volumes], editor. A.M. Prokhorov; 1969-1978, vol.27.; Ulugbek Muhammad Taragay, Kazakh SSR: 4-volume short encyclopedia. Vol. 3., Chief editor M.K. Kozybaev. –Alma-Ata: Kazakh Soviet Encyclopedia, 1989. p.490.
- [49]. Zakhiriddin Muhammad Bobur encyclopedia [Original: Zakhiriddin Mukhammad Bobur entsiklopediyasi], Boshmukharrir A. Azamov. -T.: Sharq, 2014. pp.104-118; Great Moguls [Original: Velikiye Mogoli], Grand Russian Encyclopedia - electronic version. at bigenc.ru.
- [50]. Epic-heroic genre, epos. For example, there are more than 80 plots from 50 storytellers of the heroic epic "Alpamysh", more than 40 plots of the heroic-romantic epic "Korogly", the war novel of "Yusuf and Ahmed" and romantic dastans – author's note.
- [51]. In folk versions, the latifa has features of folk satire, it indicates an anecdote about jokers, mainly about the famous Nasreddin Afandi, exposing the khans and bays – author's note.
- [52]. Usmonov O. Kamoliddin Bekhzod. Scholars of the Great Land [Original: Buyuk yurt allomalari]. -T.: Uzbekistan, 2018. p.382.
- [53]. Uzbekistan: Islamic monuments [Original: O'zbekisto Islom obidalari]. Photo album. N. Ibrogimov and others. -T.: Uzbekistan, 2002. p.264; Monuments of Uzbekistan are inscriptions. -T.: Foundation "Forum.uz", 2011. p.12.
- [54]. Uzbekistan: Islamic monuments [Original: O'zbekiston Islom obidalari]. Photo album. N.Ibrogimov and others. -T.: Uzbekistan, 2002. p.264; The monuments of Uzbekistan are beautiful [Original: O'zbekiston obidalari durdona bitiklar]. -T.: Foundation «Forum.uz», 2011. p.12; Tashkent-Islamic is a pearl culture [Original: Toshkent-Islom madaniyati gavhari]. Photo album, D.Alimova, M.Filonovich, A.Khakimov and others. -T.: Uzbekistan, 2007. p.240; State Art Museum of Uzbekistan, under the general editorship of N.Ibragimova. -T.: Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan, 2004. p.264; L. Saldadze. Ibn Sina (Avicenna). Pages of a great life [Original: Stranitsi velikoy zhizni]. -T.: Gafura Gulyama Publishing House, 1983. p.35; Y.N. Zavadovsky. Abu Ali ibn Sina: Life and work [Original: Abu Ali ibn Sina: Zhizn i tvorchestvo]. -Dushanbe: Irfon, 1980. p.304.

[55]. Uzbekistan Airways Inflight Magazine (Russian). Rimma Kuzmina 2/2015. -Tashkent, 2015. p.39-40.

“MUNSHAOT”DAGI MAKTUBLARNING G‘OYAVIY MOHIYATI VA BADIYATI

NEVĀYĪ’NIN MÜNŞEAT’INDA YER ALAN MEKTUPLARIN İDEOLOJİK ÖZÜ VE BEDİİ
YÖNLERİ

The Ideological Essence And Artistry of Letters in “Munshaot”

Tozagul DUSANOVA*

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning nasr va nazm yo‘lida yozilgan asarlariga to‘xtalib o‘tilgan. “Munshaot” asaridagi maktublar tarkibida kelgan she‘rlar, nasriy matnlar tahlil qilingan. Maktublar tarkibidagi she‘riy matnlarning g‘oyasi, badiiyati va asardagi o‘rni haqidagi mulohazalar berilgan. Navoiy asarlaridagi asosiy g‘oya Qur‘oniy ilmlar bilan vobasta ekanligi haqida aytib o‘tilgan. Taniqli adabiyotshunos olim Abduqodir Hayitmetovning qarashlariga munosabat bildirilgan. “Munshaot” asari tarkibidagi maktublarning mazmun-mohiyati, asarda nasr va nazm uyg‘unligi haqida ma‘lumotlar berilgan. Navoiyning maktublaridagi shukr, minnatdorchilik, iltimos, ogohlik kabi masalalarga e‘tibor qaratilgan. Nasr va nazm sintezi asosida yozilgan murofiah va murosala maktublardan misollar keltirilgan. “Munshaot”dagi maktublarda keltirilgan talmih, tazod, ishtiyoq, tashbih, mukarrar, tanosib, tajnis kabi she‘riy san‘atlar tahlil qilingan. “Munshaot”dagi maktublar tarkibida keltirilgan ruboiy va boshqa she‘riy parchalardan namunalar keltirilgan. A.Navoiy asarlari nusxalaridagi so‘zlarning ikki xil holatda kelishi ko‘rsatilgan. Navoiy ijodida nasr va nazm ham g‘oyaviy, ham badiiy, ham uslubiy jihatdan uzviy bog‘liq holatda qo‘llanishi hamda kichik she‘riy janrlar nasriy bayonda ma‘lum maqsadlarda fikrni dalillash va ta‘kidlash uchun xizmat qilganligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, maktublar, “Munshaot”, she‘riy matnlar, she‘riy san‘atlari, nasr, nazm, sintez, ruboiy, bayt, badiiyat, shukr, farz, tanosib, tashbih.

Abstract

* Toshkent Texnologiya, Menejment va Kommunikatsiyalar instituti dotsenti v.b., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Doç. Dr., *Tashkent Teknoloji, İşletme ve İletişim Enstitüsü*, tozagul.dusanova@gmail.com

The article mentions the works of Alisher Navoi, written in prose and poetry. Analyzed poems and prose texts as part of the letters of the work “Munshaot”. Reflections are given on the idea, artistry and role of poetic texts in letters. The main idea of Navoi's works is related to the Quranic sciences. The attitude to the views of the famous literary critic Abdukodir Khayitmetov was expressed. Information is given about the content of letters in the work “Munshaot”, about the harmony of prose and poetry in the work. Navoi's letters call attention to issues such as gratitude, request, vigilance. Examples are given from the messages of murophy and murosal, written on the basis of a synthesis of prose and poetry. Such poetic arts as Talmich, Tazad, Ishtiko, Tashbih, Mukarrar, Tanosib, Tazhnis, given in the letters “Munshaot”. As part of the Munshaot letters, samples of rubai and other poetic passages are given. It is shown that words in copies of the works of A. Navoi are used in two different situations. In Navoi's work, prose and poetry are used in an inextricable connection both ideologically and artistically and stylistically, and small poetic genres serve to substantiate and emphasize thought in a prosaic presentation with certain goals.

Keywords: *Alisher Navoi, letters, “Munshaot”, poetic texts, poetic art, prose, poetry, synthesis, rubai, beit, artistry, gratitude, farz, tanosib, comparison.*

Genişletilmiş Özet

Gelenek ve kimlik konularını kapsayan ortak bir edebiyat olarak Doğu halklarının edebiyatı; içerik, yöntem, fikir ve sanat, sosyal ve siyasal hayattaki benzerlikler, ekonomik ve kültürel açıdan karşılaştırmalı bir yaklaşımı gerektirmektedir. Sosyo-politik yaşamdaki, ekonomik ve kültürel ilişkilerdeki benzerlikler Fars asıllı ve Türk asıllı halkların edebiyatlarını bir ölçüde ortak edebiyat mirasına dönüştürmüştür. Kadim edebi ilişkiler ve işbirliği gelenekleri topraklarında yaşayan ve eser yazan Sadî, Hafız Şirazî, Nizamî, Lutfî, Dihlevî, Câmî, Nevâyî gibi yazarlar, sadece kendi halkları tarafından değil, diğer halkların okuyucuları tarafından da beğenilip sevildiğinden ünlü klasik yazarlar arasında yerini almıştır. Böyle bir yaratıcı kalem sahiplerinin mirasının, karşılıklı edebi etkilenme geleneklerinin tutarlı sürekliliğinin ve yaratıcı gelişiminin açık bir kanıtı olduğu söylenebilir.

Makalede Doğulu düşünürlerin didaktik çalışmalarının Kur'an-ı Kerim ayetleri, hadisler, hikmetli kıssalar ve Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav)'in faaliyet ve talimatlarını anlatan şiirsel pasajlara dayandığına dair örnekler verilmektedir. Ali Şir Nevâyî'nin düzyazı ve nazım şeklinde yazdığı eserlerine değinilmektedir. *Münşeât* adlı

eserdeki mektuplarda yer alan şiir ve mensur metinler bu çalışmada analiz edilmiştir. Mektupların içerdiği manzum metinlerin fikri, sanatı ve yeri hakkında görüşlere yer verilmiştir. Ayrıca Nevâyî'nin eserlerindeki ana fikrin Kur'an ilimleriyle bağlantılı olduğuna değinilmiştir. Tanınmış edebiyat eleştirmeni bilim adamı Abdukadir Hayitmetov'un görüşlerinin üzerinde durulmuştur. *Münşeet* adlı eserde yer alan mektupların muhtevası ve eserde yer alan mensur ve nazım kombinasyonlara dikkat çekilmiştir. Nevâyî'nin mektuplarında şükran, minnettarlık, rica, farkındalık gibi konulara değinilmiştir. Nesir ve nazım sentezinden yola çıkılarak yazılan *mürafia* ve *mürasele* mektuplarının örneklerine yer verilmiştir. *Münşeet*'ta geçen mektuplarda görülen telmih, tezat, ıstikak, teşbih, mükerrer, tenasüb, tecnis gibi nazım sanatlar tahlil edilmiştir. *Münşeet*'taki mektuplarda yer alan rubai ve diğer şiirsel parçaların örnekleri verilerek tahlil edilmiştir. Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinin açıklayıcı sözlüğüne dayanarak, şairin *Münşeet* eserinin nüshalarındaki kelimelerin iki farklı durumda yer aldığı gösterilmiştir. Nevâyî'nin eserinde düzyazı ve şiir ideolojik, sanatsal ve metodolojik olarak birbiriyle ilişkili bir şekilde kullanılmış, küçük şiir türleri düzyazı anlatısında belirli amaçlar doğrultusunda fikri kanıtlamaya ve vurgulamaya hizmet etmiştir.

Nevâyî'nin düzyazı sanatı, şiirdeki sanatından daha az değildir. Bunu makalede verilen örnekler kanıtlamaktadır. 100. mektubun mensur metinlerinde iktibas ve tenasüb sanatının canlı örnekleri bulunmaktadır. Nevâyî'nin düzyazı eserlerinde şiirsel metin sanatını araştırırken öncelikle içeriğine ve fikrine dikkat etmek gerekir, çünkü yaratıcının yüreğindeki acılar ve kaygılar, hayaller ve hedefler şiirsel metinlerde sanatsal biçimde ifade edilir. *Münşeet*'ta yer alan şiirsel metinlerin en önemli sanatsal değeri, Nevâyî'nin, o dönemin hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara'ya, çocuklarına ve devlet liderlerine yaptığı nasihatlerini, çağdaşlarına tembihlerini, temennileri, taziye veya iyilik ifadeleridir şiirsel bir şekilde ifade edilmiştir. Böylece söylenecek içeriklerin daha etkileyici hale geldiği belirtilmelidir.

Şükran bağlamındaki mürasele (mektubun yazarıyla eşit derecede bir kişiye hitaben yazılan mektuplar) tarzına sahip on üçüncü mektubun düzyazı metinlerinde kullanılan dil ve ustalık, şairin saf ruhunu nasıl canlı bir şekilde ifade etmeye hizmet etmiştir. Büyük bir sanatçı, parlak bir devlet adamı, bilim adamı ve alim olan Ali Şir Nevâyî'nin, her zaman Hak yolunu takip ettiği, vatanın huzuru ve halkın menfaatleri konusunda endişelendiği ve kişisel çıkarlarından daha ön planda tuttuğu bilinmektedir. Allah'a olan sevgisi, imanının kuvvetli olması ve ömrü boyunca Kabe'yi ziyaret etme, ihrama girme hayaliyle yaşaması, Hüseyin Baykara'dan Hacca gitmek için üç defa izin isteyip ona rica mahiyetindeki mektuplarını

yazdığı, ancak her seferinde bazı nedenlerden dolayı bu niyetlerin gerçekleşmediğini mektuplarda ifade edilmiştir. *Münşeat*’ta yer alan 21. ve 107. mektupların bu vesileyle yazıldığı anlaşılmaktadır.

Makalede, Ali Şir Nevâyî’nin *Münşeat* adlı eserindeki mektuplarda, düzyazıda ifade edilen düşünceyi özetlemek ve sonuçlandırmak için şiirsel parçaların kullanıldığı, yazarın bu eserdeki ideolojik niyetini pekiştirmeli ifade ederek, duygusal etkisini yükselttiği ve böylece bu eserin değeri arttığı örneklerle kanıtlanmıştır.

Ali Şir Nevâyî’nin eserlerinde özel önemi nedeniyle dikkat çeken mektuplar, Nevâyî döneminin edebi dilinin canlı tanıkları olup, şairin iç kültürü, manevi dünyası, düşünce biçimi, çağdaşlara karşı tutumu ve yaşamın belirli yönlerini gösterir. Eserin 100. mektubunda insanlık için şükran borcunun sebepleri açısından önemi ve görevleri ele alınmıştır. *Münşeat* eserinde sunulan mektuplar yüksek kültürle yazılmış olup Kur’an ayetleri, hadisler ve mesnevi, rubai, kıta, beyt başlıklı manzum metinlerle süslenmiştir, harflerin içeriğini dolduran manzum parçalar, anlamları yönlerini ortaya koymak amacıyla sunulmuştur. Bazı mektuplarda şairin durum ifadesi, bazılarında ise birine hitaben teşekkür, nasihat veya diğer konulardır. Böylece gerek manzum gerekse mensur metinlerde bedii sanatların akıllıca kullanımı, kaleme alındığı örneklerle analiz edilmiştir. Bazı mektupların bir, bazılarının iki veya daha fazla manzum metin içerdiği, bazılarının ise yalnızca mensur metinler içerdiği anlatılmaktadır.

Düzyazı metinlerde etkileyici figüratif ifadeler, sanatsal karşılaştırmalar, benzetmeler, mektubun sahibine olan samimiyet ve şükran; gönül rahatlığı (*Mundagi mülazimler bile reaya huşvaqtdular*) ve iyi dileklerin (*Edebî devlet müstedam ve sermedî saadet ber-devam bolsun*) doğru iletileceği anlatılmıştır. Tazad sanatının (savadi zulmatidin hijran tigi katilargai zululi zindagoni tekurgai ve safasi bayazidin sabhi hayat javidoni keturgai veda gecesi şehitlerine) duygu imgesinin güzel bir yansıması olduğu analiz edilmiştir. Aşırılık sanatının (bu zerre güneşe ulaşabilmiş, o da yeterliydi) güzel bir tatmin ifadesi yarattığı şiirsel mısralarla gösterilmiştir. Cümlelerdeki paronimlerin okuyucunun zekasını gerektirmesine dikkat edilir.

Tezad sanatının (*savadi zulmetidin tigi katillerga zülal-i zindegani tegürgey ve safhası beyazıdın firak tüni şehidlerige subhi hayat-ı cavidani ketürgey*) duygu imgesinin güzel bir yansıması olduğu analiz edilmiştir. İfrat sanatının (*bu zerreni mazmunıdın kuyaşga yetkürüp erdingiz, felekdin ötkerip erdingiz yetiştı*) güzel bir tatmin ifadesi yarattığı şiirsel mısralarla

gösterilmiştir. Cümlelerdeki paronimlerin okuyucunun zekasını gerektirmesine dikkat çekilmiştir.

Münşeat’ta farklı türlerde yazılan şiirlerin toplam sayısı 193 olup 728 beyit olduğu tespit edilmiştir. Ali Şir Nevâyî’nin *Münşeat* adlı eseri küçük boyutlu olmasına rağmen ideolojik ve sanatsal açıdan mükemmel eserler listesinde yer almaktadır.

Kirish

Sharq xalqlari adabiyoti an’ana va o‘ziga xoslik masalalarini qamrab olgan mushtarak adabiyot sifatida mazmuniy, uslubiy, g‘oyaviy-badiiy jihatdan komparativistik yondashuvni taqozo etadi, chunki ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o‘xshashliklar, iqtisodiy va madaniy aloqalar tojik, o‘zbek, ozarbayjon, turk va boshqa xalqlarning badiiy adabiyotini ma’lum darajada mushtarak adabiy merosga aylantirdi. Ana shunday qadimgi adabiy aloqalar va hamkorlik an’analari zaminida yashab ijod etgan Sa’diy, Hofiz Sheroziy, Nizomiy, Lutfiy, Dehlaviy, Jomiy, Navoiy kabi ijodkorlar o‘z xalqininggina emas, balki boshqa zamindagi xalqlar kitobxon muhiblariga ham manzur va sevimli bo‘lib, ularning taniqli mumtoz adiblari qatoridan o‘rin oldilar. Bunday sohir qalam sohiblarining ijodiy merosi o‘zaro adabiy ta’sir an’analari izchil davomiyligi va ijodiy rivojlanishining yorqin isbotidir.

Mashriq mutafakkirlari didaktik asarlarining asosini Qur’oni karim oyatlari, payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) faoliyati va ko‘rsatmalarini ifodalovchi hadislar, hikmatli hikoyat va she’riy parchalar tashkil qiladi. Jumladan, “Qobusnoma” asarining uchinchi bobi “Haq taoloning shukrguzarlig‘i zikrida” deb nomlansa, to‘rtinchi bobi “Ne’matlarga shukr qilmoq zikrida”dir. Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarining uchinchi qismi 63-tanbehida shukr va uzr boisi haqida to‘xtalgan bo‘lsa, 127-tanbehda shukr, fikr va umid haqida o‘z mulohazalarini bayon etadi. “Kafshsizlikdin malul bo‘limg‘il, ayog‘sizlarga boqib shukr qil. Har ne’matkim, sanga beribtur va seningdekka bermaydur...” (Alisher Navoiy, 2011:546). Shukr qilishga da’vat tasavvufiy-umuminsoniy adabiyotning nafsga qarshi kurashish konsepsiyalaridan biri bo‘lib, jumladan, Luqmon surasining 12-oyatida shunday deyilgan: “Allohga shukr qilgin! Kim shukr qilsa, faqat o‘zi uchun shukr qilur” (Куръони Карим, 2021: 412). Muqaddas hadislarimizda ham Alloh bergan ne’matga shukr qilish odamiylik fazilatlaridan biri sifatida ta’kidlanadi: “Biron kishi o‘zidan moli

ko‘proq, xulqi yaxshiroq kishiga havasi kelib qarasa, orqasidan o‘zidan pastroq holatdagi odamga ham qarasin” (Muxammad pайғамбар қиссаси, 1991:58).

Alisher Navoiyning nasr va nazm uyg‘unligida bitilgan “Mahbub ul-qulub”, “Munshaot”, “Vaqfiya” asarlarida muallifning ruhiy dunyosi, odamoxunligi, musulmonlik odobi, hasbi holi, shaxsiy kechinmalari, ijtimoiy-iqtisodiy qarashlari va mav’izalari aks etgan.

Asosiy qism

Alisher Navoiy ijodida maktublar alohida ahamiyatga egaligi bilan diqqatga sazovordir. Bu maktublar Navoiy davri adabiy tilining jonli shohidlari bo‘lib, buyuk qalb egasining ichki madaniyati, ruhiy dunyosi, tafakkur tarzi, zamondoshlariga munosabati va jamiyat hayotining ma’lum bir qirralarini o‘zida namoyon etadi

(Dusanova T, 2024:564). Jumladan, “Munshaot” asaridagi 100-maktub butun insoniyatni hidoyatga chorlashi, davlat rahbariga yo‘riqnoma va har bir bandani shukur qilishga undashi bilan alohida ajralib turadi.

Maktub quyidagi she’riy matn bilan boshlangan:

Olam elig‘a shafqat etib ahli hido,

Irshod yuzidin ettilar buyla nido

Kim, har kishiga ne‘mate berdi xudo

Shukrini aning vojib erur qilmoq ado. [A.N. 9-Jild. 2013:623]

Navoiy so‘zining avvalida Haq subhonahu va taolo bandalariga hisobsiz ne‘matlar ato etganligini eslatib o‘tadi va qisqacha umumlashtirib bayon etadi:

1) Ul jumladin biri bandani yo‘qdin bor qilmoqdur va o‘z sanoe‘in anda namudor etmak;

2)Yana jaholat zulmatidin xirad anvorig‘a tegurmak va tufuliyat g‘aflatidin shuur va vuquf davlatin nasib etmak;

3) Yana xavos va idrok va ta’bi salimu farsi mustaqim bermak va islom sharafi bila bahramand din saodati bila sarbaland qilmoq (Alisher Navoiy, 2013: 623).

Ijodkor fikrlarini bayon eta turib ne‘matlarga shukr qilish bandalarg‘a va, ayniqsa, ulug‘ martabali insonlar, xususan, shohlarga ko‘proq vojib ekanligi va Alloh taolo ularni boshqa bandalaridan ulug‘, iqbolini baland qilganligini ta’kidlaydi: “Bu ne‘matlar shukri barchag‘a o‘z xurdi holig‘a ko‘ra vojib va lozimdur. Ammo hukmroni sohibjohlarg‘a va nofizi farmon podshohlarg‘a barchadin ko‘prak, nevchunkim bovujudi bu mazkur bo‘lg‘on

ne‘matlar Haq subhonahu va taolo alarni barcha bandalaridin joh va jalol bila mumtoz va azamatu iqbol bila sarafroz qilibtur” (Alisher Navoiy, 2013: 623).

Murofia (maktub bituvchidan obro‘-e‘tibori va jamiyatdagi mavqeyi baland bo‘lgan kishiga yo‘llangan bitiklar) (Sirojiddinov Sh., 2018: 258). usulida bitilgan ushbu maktub quyidagicha davom etadi va bashariyat nima sababdan shukr qilishi vojibligining ahamiyati va farzlari haqida to‘xtaladi:

“Va bu ne‘matlarg‘a shukr adosi bu emish: kishi shukr lafzini tilga uyurg‘ay, balki uldurkim, amr va nahyini bajo keturgay. Va bu mazkur bo‘lg‘on ne‘matlardin kulliyiraki islom sharafidurki, Haq subhonahu va taolo anda bandag‘a necha amr taklif qilibdur:

- 1) Biri o‘zining vahdoniyatig‘a va payg‘ambarining risolatig‘a iqror qilmoqdur;
- 2) Yana biri kunda besh vaqt namozdur;
- 3) Yana biri yillarda bir oy ro‘za tutmoqdur;
- 4) Yana biri mol nisob haddig‘a yetsa zakottur;
- 5) Yana biri istitoat, ham to‘rtida ojiz bandasig‘a musofaha qilibturkim, shahodat kalimasidin agar banda yuz yashab umrida bir qatla mazkur qilmish bo‘lsa kofiydur;
- 6) Va ro‘zani safarda va za‘f ayyomida yeb, evaz tutmoqni tajviz qilibdur;
- 7) Va zakotqa nisob haddini shart qilibdur va hajqa istitoat va amni tariqni mashrut etibdur;

Shuningdek, Hazrati Navoiy ba‘zi insonlarning nima sababdan bu farzlarni bajara olmasligini ham bayon etadi: “Ammo namozda mubolag‘a voqe‘ bo‘lubturkim, uzr va bahona bila banda bo‘ynidin ado bo‘lmas to bajo keturmas. Za‘f va xastaliqda, iflos va shikastliqda, sovug‘ va yog‘inda, dushmandin qochqonda va daryo va biyobonda sargardon bo‘lg‘onda va har sa‘b holda ado qilmog‘uncha chora yo‘qtur. Za‘fda o‘lturub va ko‘prak za‘fda yotib va naz‘ holatida ishorat bila muqarrar bo‘lubtur, suv bo‘lmog‘onida tayammum bila, ammo maof bo‘lmaydur” (Alisher Navoiy, 2013: 624).

Mutafakkir kamtarlik bilan o‘zini qul deb atab, madaniyat bilan shoh raiyatiga o‘rnak bo‘lishi kerakligi va Tengri farzlarini ado etishi to‘g‘risida quyidagicha mulohazalarini bayon etadi: “Bu davlatxoh qul bu qatlakim, qulluqqa musharraf bo‘ldum, andoq ma‘lum bo‘ldikim, ul hazrat o‘zlarin bu taklifdin maof tutubturlar va qavm va xayllari ham dog‘i podshohlarig‘a mutobaat qilib o‘zlarin maof tutubturlar, jamoat va Tengri taolo amrin bajo kelturmak ko‘zga ko‘runmadi. Agarchi Tengrining bu nav‘ mubolag‘aliq amridin alar o‘zlarin maof tutubturlar, bu banda davlatxohliq so‘zin ayturdin o‘zumni maof tuta olmon. Tengri uchun yo Tengrining buyrug‘ini bajo kelturung, yo bir oyat, yo hadis, yo mashoyix

naqli, yo rivoyate, yo masala topilg‘on bo‘lsakim, bu amrni tark qilmoq kerak, topilg‘on bo‘lsa bu bandag‘a irsol qilingizkim, za‘fim g‘olibdur va bu taklif bag‘oyat kulliy.

Navoiy taklifini bayon etar ekan, Haq subhonahu va taolo shohlardan adolatni so‘rashi va podshoh xalq ahvolidan xabardor bo‘lishi, ulardan bir faqirg‘a zulm o‘tmasligi kerakligi haqida hadisi sharif va bir hayotiy voqeani dalil sifatida keltiradi: “Banda qulluqdin yonib, Panjdehqa kelganda bir kishi bu faqirg‘a dodhohliq qildikim, Mirzo navkarlari usruk oni o‘qlab erdilar va xotunin chopib erdilar. Faqir alarg‘a taskin berib juziy xarjiy berib o‘ttum. Chog‘ir ichmak avom orasida shoe‘ bo‘lsa, bu nav‘ ish ajab ermas” (Alisher Navoiy, 2013: 624).

Mazkur maktub quyidagi xulosa bilan yakunlangan: “Qullarining murodi budurkim, sizning humoyun maqdamingiz har qayon yetsa va muzaffar livo sipohingiz har qayondin o‘tsa xayr duosidin o‘zga nima hosil bo‘lmag‘ay. Holo bu ikki zaxm yegan faqirlar Panjdeh rabotining yonidadurlar, ammo bu ishni qilg‘on kishi kim erkani ma‘lum emas. Qaro ulusqa zabt va siyosat vojibdur va chog‘irning man‘i dog‘i lozim va dodhohlarni tilab, yaxshi so‘rib, arzlarig‘a yetushmak farz, vassalom” (Alisher Navoiy, 2013: 624).

Navoiyning nasrdagi badiiyati nazmnikidan kam emas. Aynan shu maktub tarkibidagi nasriy matnlarda iqtibos va tanosib san‘atining yorqin namunalari keltirilgan. “Yana ulkim, salotingg‘a va‘da budurkim, Haq subhonahu va taolo addin so‘rg‘usidur. Bas, podshohg‘a vojibdur barcha xaloyiqdin voqif bo‘lmog‘kim, alardin bir faqirg‘a zulm o‘tmagaykim, Tengri taolo podshohdin so‘rg‘usidur va bobda hadisi sahih bor” (Alisher Navoiy, 2013: 624).

Navoiyning nasriy asarlaridagi she‘riy matnlarning badiiyatini tadqiq qilishda dastavval uning mazmuni va g‘oyasiga e‘tibor qaratish lozimdir, negaki ijodkorning qalbidagi og‘riq va tashvishlar, orzu va maqsadlar she‘riy matnlarda badiiy shaklda o‘z ifodasini topadi. “Munshaot” tarkibidagi nazmiy matnlarning eng muhim badiiy qimmatini shundaki, Navoiy zamona hukmdori Sulton Husayn Boyqaro, uning farzandlari hamda davlat rahbarlariga pand-nasihatlarini, zamondoshlariga tanbehlarini, tilak, ta‘ziya izhori yoki xayrixohligini she‘riy yo‘lda aks ettirgan. Bu bilan aytilmoqchi bo‘lgan mazmun yanada ta‘sirchanlik kasb etgan.

Maktub ibtidosidagi ruboiy ham shoirning asosiy maslagini lo‘nda ifodalagan: Hidoyat ahli insoniyatga nido qilib, Alloh bergan ne‘matlarga shukr qilib, islom farzlarini ado qilishi vojibligini uqtiradi.

Ruboiyda tanosib san‘ati qo‘llangan.

Olam elig‘a shafqat etib **ahli hido**,

Irshod yuzidin ettilar buyla nido

Kim, har kishiga **ne‘mate** berdi **xudo**

Shukrini aning vojib erur qilmoq ado. [A.N. 9-Jild. 2013:623]

Minnatdorchilik mazmunidagi murosala (darajasi maktub muallifi bilan teng kishiga bitilgan xatlar) yo‘sinida bitilgan o‘n uchinchi maktub tarkibida bir baytlik to‘rtta she‘riy parcha keltirilgan.

Nasr va nazm uyg‘unligida yozilgan mazkur maktubda Navoiy mamnunligini, o‘sha paytdagi ruhiy holatini go‘zal misralarda ta‘sirli aks ettiradi:

Ul **nishonkim**, keldi shahdin **tanda jon bo‘ldi**, manga,

O‘lmish erdikim, **tiriklikdin nishon** bo‘ldi manga. [A.N. 9-Jild. 2013:624]

Birinchi misrada maktub kelgach, tanda jon bo‘lgani tablig‘; ikkinchi misrada o‘lmish erdikim, tiriklikdin nishon bo‘ldi tazod; baytdagi nishon so‘zining maktub va belgi, alomat ma‘nosida kelishi tajnis san‘atini yuzaga keltirgan.

Nasriy matnlarda qo‘llangan epitetlar sohir qalb sohibining toza ruhiyatini yorqin ifodalashga xizmat qilgan. “**Qulluq** arzadosht ulkim, **safar oyining g‘urrasida**(oyning birinchi kunida) **shanba sabohi** Nishopurdin bir manzil Sabzavor sari Abdushujo‘ Ansoriy mazori boshida yuqoridin kelgan piyodarav **muborak** nishonnikim, bu bandaning mujibi sarafrozlig‘i erdi—yetkurdi”(Alisher Navoiy, 2013: 624).

Quyidagi bayt mutoalaasidan so‘ng o‘quvchi ko‘z o‘ngida tanish hayotiy manzara gavdalanadi, ya‘ni muqaddas narsalar tavof qilinib, o‘pib, bosh uzra qo‘yilishi tamsil san‘ati asosida maktub bituvchiga hurmat ma‘nosini ifodalagan.

B a y t:

O‘pub yer, barmog‘im **qosh** uzra qo‘ydum,

Ani xud o‘ptumu **bosh** uzra qo‘ydum. [A.N. 9-Jild. 2013:568]

Keyingi bayt tasviri ohoriyligi bilan kishiga zavq bag‘ishlaydi. Misralarda qo‘llangan ishtiyoq, kitobat san‘atlari maktub bitgan shaxsga bo‘lgan samimiyat, yaqinlik, sog‘inch ma‘nosini yorqin aks ettirgan.

B a y t:

Jonda qo‘ydum chirmag‘on **maktubini** hijron aro,

Bilmon ul **maktub** erur yoxud “**alif**” dur **jon** aro. [A.N. 9-Jild. 2013:568]

Mundag‘i holatni nishon kelgan kunning burunqi kuni arzdosht qilib, Mavlono G‘iyosiddin Jaloliydin yuborilib erdi, yetgan bo‘lsa, arzg‘a yetkurmish bo‘lg‘ay, deb qulluq arzadoshti yakshanba kuni bitildi.

Maktub so‘ngida keltirilgan quyidagi bayt muhotab (maktub yozgan shaxs)ning Navoiyga qadron shaxs ekanligini oydinlashtiradi. Misralardagi so‘z birikmalari va ifodalar ham buni tasdiqlaydi. Birinchi misradagi tashbih san‘ati butun maktubga o‘zgacha ruh beradi.

B a y t:

Orazing naqshin ko‘ngul lavhida tasvir etgamen,

Bo‘lmasa taqdir ani ko‘rmak ne tadbir etgamen. [A.N. 9-Jild. 2013:568]

Buyuk ijodkor, zakiy davlat arbobi, olim va orif Alisher Navoiy hamisha Haq buyurgan yo‘ldan bordi. Ona yurti tinchligi, xalq manfaati uchun qayg‘urib, shaxsiy manfaatlarini keyingi o‘ringa qo‘ydi. Uning Yaratganga muhabbati, e‘tiqodi kuchli edi. Bir umr Ka‘bani ziyorat qilish, uning xokbo‘slug‘ig‘a ehrom bog‘lash orzusi bilan yashadi. Muqaddas Haj amalini bajarish kelish uchun Husayn Boyqarodan uch marta izn so‘radi va unga iltimos ruhidagi maktublar bitdi. Ammo har safar biron vaj, sabab bilan bu niyatlari amalga oshmadi.

“Munshaot” tarkibida kelgan 21- va 107- maktublar aynan shu munosabat bilan bitilgan. 21-maktub Yahudiylar podshohi va payg‘ambar, Bayt ul-muqaddasni ta‘mir qilgan Sulaymon haqidagi qissaga ishora qiluvchi ruboiy bilan boshlanadi.

Bir mo‘r Sulaymong‘a bo‘lay deb hamroz,

Ko‘p sa‘y ila yo‘l qat‘ini qildi og‘oz,

Chun taxti Sulaymong‘a yetishti qadami,

Yer o‘ptiyu qaytti qilib arzi niyoz. [A.N. 9-Jild. 2013:573]

Ruboiyda mo‘r(chumoli)ning Sulaymonga hamroz bo‘lishi va **taxti Sulaymon** birikmasi orqali Nosiriddin Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” asaridagi qissaga ishora qilinib, talmih san‘atining go‘zal namunasi keltirilganligini kuzatamiz. Donishmand ushbu ishoradan so‘ng o‘z maslagini bayon etadi:

“Qulluq arzdosht ulkim, Ka‘ba tavofidinkim, murod ul qiblayi iqbol rutbalig‘ ostondur va qibla safaridinkim, maqsud ul ka‘bai omol suddalig‘ osmondur — xokbo‘slug‘ig‘a ehrom bog‘lanib, yaqin yetishildi, ammo”(Alisher Navoiy, 2013: 574).

Maktub tarkibidagi ikkinchi ruboiy buyuk qalb sohibining ilojsizligini, armonlarini yaqqol tasvirini beradi. Uchinchi misra oxiridagi tadbir so‘zi to‘rtinchi misra boshida takrorlanib, ma‘noni ta‘sirchan ifodalashga xizmat qilgan va tasbe san‘ati hosil bo‘lgan.

R u b o i y a:

Har necha yuzung xayolin etsam tasvir,

Naqqoshi qazo borig‘a berdi tag‘yir,

Men vasl umidig‘a ko‘p ettim **tadbir**,

Tadbir ne sud, gar emastur taqdir. [A.N. 9-Jild. 2013:573]

Arzadoshtning sharhi mujibi maloldur va holning bayoni boisi kalol. Ruju‘ ruq‘a homilining adosig‘a va havola noma noqilining duosig‘a qilildi, vassalom (Alisher Navoiy, 2013: 624).

“Munshaot”dagi she‘riy parchalarning qofiya jihati ham alohida diqqatga sazovor. 13-maktub tarkibida kelgan to‘rtta baytning barchasida kelgan qofiyadosh so‘zlar va 21-maktub ichida kelgan har ikkala ruboiyning qofiyadosh so‘zlari raviy bilan tugaganligi uchun muqayyad qofiyaga misol bo‘ladi.

Sharq xalqlari orasida qadim-qadimdan to‘g‘ri so‘zlash va fikrni chiroyli ifodalash masalalariga katta e‘tibor berilgan. Til qoidalariga to‘la amal qilgan holda so‘zlash, yozish bilan bog‘liq fan “ilmi balog‘at” deb, chiroyli, yoqimli so‘zlash va yozishni o‘rgatuvchi fan sohasi esa “ilmi fasohat” deb atalgan. Alisher Navoiy payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalomning eng go‘zal fazilatlaridan biri sifatida u kishining chiroyli gapirishini, odamlar bilan suhbatda qoidali, xuddi she‘riy qilib so‘zlashganini ko‘rsatadi (A.Hayitmetov, 1997:106).

Fasohatli ijodkor Navoiy ham bu qoidaga hamisha amal qilgan. Nasriy va nazmiy merosi buning isbotidir. Birgina “Munshaot”dagi 61-maktub Navoiy yozishmalarining g‘oyaviy va badiiy salmog‘i yetukligidan dalolatdir.

Ruboiya:

To **hajr asir-u dilfigor** etti meni,

Dasht uzra **quyundek** oshkor etti meni,

Devona misol beqaror etti meni,

Sargashtalik ichra **xoksor** etti meni. [A.N. 9-Jild. 2013:597]

Maktub boshlanmasidagi ruboiyda hajr, asir, dilfigor, beqaror, xoksor so‘zlari tanosib san‘atini; quyundek, devona misol so‘zlari tashbih san‘atini hosil qilib, fikrning ta‘sirli va go‘zal ifodalanishiga xizmat qilgan.

“Qulluq duodin so‘ngra arzadosht ulkim, inoyatnomaekim, savodi zulmatidin hijron tig‘i **qatillarig‘a** zuloli zindagoniy tekurgay va safhasi bayozidin firoq tuni **shahidlariga** subhi hayoti jovidoniy keturgayki, bu zarrani mazmunidin quyoshga yetkurub erdingiz, falakdin o‘tkarib erdingiz - yetishti. Zaif tang‘a boisi quvvat va nahif jong‘a mujibi sihat bo‘ldi” (A.Navoiy, 2011: 597).

Nasriy matnlardagi ta’sirchan obrazli ifodalar, badiiy taqqoslashlar, o‘xshatishlar maktub egasiga bo‘lgan samimiyat va minnatdorchilik; ko‘ngil xotirjamligi (Mundag‘i mulozimlar bila raoyo xushvaqtdurlar) va ezgu tilaklar (Abadiy davlat mustadom va sarmadiy saodat bardavom bo‘lsun)ning yoqimli yetib borishini ta’minlagan. Tazod san’ati (savodi zulmatidin hijron tig‘i qotillarig‘a zuloli zindagoniy tekurgay va safhasi bayozidin firoq tuni shahidlariga subhi hayoti jovidoniy keturgay) vositasida go‘zal hissiyotlar tasvirini ohoriy aks ettirgan. Ifrot san’ati (bu **zarrani** mazmunidin **quyoshga** yetkurub erdingiz, **falakdin** o‘tkarib erdingiz - yetishti) mamnunlikning chiroyli ifodasini hosil qilgan. Jumlar tarkibidagi paronimlar o‘qig‘uvchidan ziyalikni talab etadi: Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘atining 4-jildida qatil-o‘ldiruvchi, qatl qiluvchi, qatil – o‘ldirilgan, so‘yilgan; shohid – guvoh, hozir turuvchi, shahid- qurbon deb izohlangan.

Ushbu so‘zlar Alisher Navoiy to‘la asarlar to‘plami 2011-yil, 10 jildlikning 9-jildida qatil va shahid sifatida kelgan. Internet manbasida esa qatil va shohid deb berilgan. “Qulluq duodin so‘ngra arzadosht ulkim, inoyatnomaekim, savodi zulmatidin hijron tig‘i **qotillarig‘a** zuloli zindagoniy tekurgay va safhasi bayozidin firoq tuni **shohidlariga** subhi hayoti jovidoniy keturgayki, bu zarrani mazmunidin quyoshga yetkurub erdingiz, falakdin o‘tkarib erdingiz - yetishti. Zaif tang‘a boisi quvvat va nahif jong‘a mujibi sihat bo‘ldi” (www.ziyouz.com. 36-b).

Bu nav’ birla meni **goh—goh** yod aylang,

Shikasta xotir-u **g‘amgin** ko‘ngulni **shod** aylang. [A.N. 9-Jild. 2013:597]

Baytdagi mukarrar va tazod san’ati istak mazmunini go‘zallashtirgan.

Mundag‘i mulozimlar bila raoyo xushvaqtdurlar. Umid ulkim, kundin-kunga yaxshiroq bo‘lg‘aylar.

Abadiy davlat mustadom va sarmadiy saodat bardavom bo‘lsun. (Alisher Navoiy, 2013: 597).

Xulosa

Navoiy ijodida nasr va nazm ham g‘oyaviy, ham badiiy, ham uslubiy jihatdan uzviy bog‘liq holatda qo‘llanadi. Kichik she‘riy janrlar nasriy bayonda ma‘lum maqsadlarda fikrni dalillash va ta‘kidlash uchun xizmat qilgan. Navoiy maktublarida nasriy bayonda ifodalangan fikrlarning o‘qig‘uvchiga mazmuni oson yetib borishi, emotsional ta‘sirchanlikni oshirish uchun she‘riy parchalar kiritgan. Ijodkor ba‘zan maktubni she‘r bilan boshlasa, ba‘zi bir maktublarda nasriy matnlar orasida, ba‘zida xulosalash, yakunlash uchun she‘riy parchalar keltirgan (Dusanova T, 2024: 573).

Asarda keltirilgan maktublar yuksak madaniyat bilan yozilib, Qur‘on oyatlari, hadislar va masnaviy, ruboiy, qit‘a, bayt deb sarlavhalangan she‘riy matnlar bilan ziynatlangan. She‘riy parchalar maktublar mazmunini to‘ldirish, ularning ma‘no qirralarini ochib berish maqsadida keltirilgan. Maktublarning ba‘zilarida shoirning hasbi holi, ba‘zilarida kimgadir murojaat, pand - nasihat yo boshqa masalalar qalamga olingan. Maktublarning ba‘zilarida bitta, ayrimlarida ikki va undan ortiq she‘riy matnlar uchraydi. Ayrim maktublar faqat nasriy matnlardan iborat. “Munshaot”dagi turli janrlarda yozilgan she‘rlarning umumiy soni 193 ta bo‘lib, 728 misrani tashkil etadi. Alisher Navoiyning “Munshaot” asari hajman kichik bo‘lsa-da, g‘oyaviy-badiiy jihatdan barkamol asarlar sirasiga kiradi.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. ж-9: Махбуб ул-қулуб. – Т.: Фафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 546.
- A.Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. J-9: “Munshaot”. - Т.: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU,2013. 623-b.
- Alisher Navoiy. Munshaot. www.ziyouz.com. 36-b.
- Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I-II-III-IV-том. Т.: -1985.
- Қуръони Карим маъноларининг таржима ва тафсири / таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. - Тошкент: “Мунир” нашриёти, 2021. – Б.412
- Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар .Тошкент “Камалак” 1991. –Б.58.
- Ҳайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. Т.: “Ўқитувчи”,1997. 106-б.
- Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. Т:2018. 258-b.
- Dusanova T. “Munshaot”dagi she‘riy matnlar . Alisher Navoiy nomidagi Xalqaro Jamoat fondi “Navoiy Va Sharq Rennessansi” mavzusidagi Xalqaro simpozium materiallari . –2024. 564-b.

MUSIQA O'QITUVCHILARI MUSTAQIL BILIMLARINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY O'QITISH USULLARINING AHAMIYATI

*MÜZİK ÖĞRETMENLERİNİN BİREYSEL BİLGİLERİNİN GELİŞTİRİLMESİNDE
MODERN ÖĞRETİM YÖNTEMLERİNİN ÖNEMİ*

*The Importance of Modern Teaching Methods in Developing the Individual Knowledge of
Music Teachers*

Xurshida SHERMATOVA*

Annotatsiya

O'zbekistonda ta'lim sohasining asosiy vazifalari ichida, ilm-fan va texnika sohalarida yuqori malakaga ega, o'z ixtisosligining asoslarini puxta egallagan bilimli yoshlarni tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Maqolada musiqa ta'limida sifat samaradorlikni yaxshilashda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan to'laqonli foydalanish, ilmiy-tadqiqot ishlarini takomillashtirish orqali mustaqil bilimlarni rivojlantirish yo'llari, usullari haqida ma'lumotlar keltirilgan.

***Kalit so'zlar:** Musiqa metodikasi, innovatsion texnologiya, rivojlanish tendensiyalari, metod, kompetensiya*

Genişletilmiş Özet

Özbekistan'da eğitim sektörünün temel görevleri arasında bilim ve teknoloji alanlarında yüksek niteliklere sahip, uzmanlık alanlarının temellerine iyice hâkim olmuş eğitimli gençler yetiştirmek önemlidir. Çeşitli alanlarda olduğu gibi müzik eğitiminde de kaliteyi ve verimliliği artırmak için modern eğitim teknolojilerinin tam olarak kullanılması, bilimsel ve araştırma çalışmalarının geliştirilmesi yoluyla kişinin bireysel bilgisinin geliştirilmesi önem arz etmektedir. Yükseköğretim kurumlarında müzik eğitimi süreçlerine modern öğretim teknolojilerinin entegrasyonu ile "Ters Yüz Sınıf", "Karma Öğrenme" modelleri, çevrimiçi seminerler ve web seminerleri gibi etkileşimli uzaktan eğitim teknolojileri, bağımsız bilginin geliştirilmesini sağlamanın ana araçlarından biridir. Bu

---

* Qo'qon davlat pedagogika instituti doktoranti
Kokand Devlet Pedagoji Enstitüsü Doktora Öğrencisi, shermatova.xurshida19@gmail.com

süreçler geleceğin müzik öğretmenlerinin bağımsız öğrenme potansiyellerini artırmalarına, gerekli bilgileri aramalarına ve etkileşimli iletişim kurmalarına olanak tanır.

Bu doğrultuda aşağıdaki yöntemler önerilebilir:

1. Müzik eğitimi programlarının ve uygulamalarının ve çevrimiçi atölye derslerinin hedefli kullanımı yoluyla bağımsız bilginin geliştirilmesi.

2. Artırılmış Gerçeklik (AR) ve Sanal Gerçekliğin (VR) etkin kullanımı yoluyla bağımsız bilginin geliştirilmesi.

3. Müzik oluşturma ve düzenleme, müzik notalama programları aracılığıyla bağımsız bilginin geliştirilmesi.

4. Çevrimiçi müzik kursları, etkileşimli video dersleri aracılığıyla bağımsız bilginin geliştirilmesi.

5. Müzik öğrenme oyunları aracılığıyla bağımsız bilginin geliştirilmesi.

6. Müzik forumları aracılığıyla bağımsız bilginin geliştirilmesi.

7. Müzik eğitime yönelik mobil uygulamalar aracılığıyla bağımsız bilginin geliştirilmesi.

Bu etkileşimli teknolojiler, geleceğin müzik öğretmenleri için bağımsız öğrenmeyi ilginç ve etkili bir şekilde organize etmenin yanı sıra müzik bilgilerini ve performans becerilerini geliştirmeye teşvik etmektedir.

Modern eğitimin etkileşimli teknolojilerine dayalı bağımsız bilginin gelişimi hakkında aşağıdaki açıklama ve değerlendirmeleri yapmak mümkündür:

- *Müzik eğitimi programları ve uygulamaları aracılığıyla bireysel bilgi geliştirme:* Yousician, Flowkey, Simply Piano gibi uygulamalar, etkileşimli dersler ve alıştırmalar yoluyla müzik enstrümanlarının öğrenilmesine yardımcı olur. Nota okumayı, enstrüman çalmayı ve ritim tutmayı öğretmeye odaklanır.

- *Çevrimiçi Atölyeler:* Zoom, Skype veya diğer video konferans platformları aracılığıyla yürütülen canlı atölye sınıfları veya web seminerleri.

- *Artırılmış Gerçeklik (AR) ve Sanal Gerçeklik (VR):* AR ve VR uygulamaları, sanal konserlere katılmak veya sanal bir enstrüman çalmak gibi müzik öğrenimini daha sürükleyici bir deneyim haline getirebilir.

- *Sanal Müzik Enstrümanları:* Sanal piyano, gitar gibi programlar aracılığıyla kullanıcılar, gerçek enstrümanlar olmasa bile bireysel olarak bir müzik deneyimi geliştirebilirler.

- *Müzik oluşturma ve düzenleme programları*: GarageBand, FL Studio, Ableton Live gibi programlar sayesinde müzisyenler müziklerini oluşturup düzenleyebilecek.

- *Müzik Notasyonu Yazılımı*: MuseScore, Sibelius ve Finale gibi yazılımlar, müzisyenlerin notalar yazmasına ve notaları düzenlemesine olanak tanır.

- *Çevrimiçi Müzik Kursları*: Berklee Online, Coursera, Skillshare gibi platformlar üzerinden interaktif kurslar ve eğitimler sunulmaktadır.

- *Müzik öğrenme oyunları*: Rocksmith, Synthesia gibi oyunlaştırılmış programlar, müzik öğrenmeyi eğlenceli ve ilgi çekici hale getirir.

- *İnteraktif video dersleri*: Video platformlarında yayınlanan çeşitli interaktif video derslerine dayanarak müzik enstrümanlarının nasıl kullanılacağını öğrenebilirler.

- *Müzik forumları*: Tanınmış öğretmen-bestecilerin deneyimlerinden tavsiye alınabileceği, gerekli mesleki soru ve cevapların takip edilebileceği çevrimiçi forumlara ve topluluklara katılım.

- *Müzik bilgisinin geliştirilmesine yönelik mobil uygulamalar*: ForScore veya iReal Pro gibi müzik bilgisinin bağımsız gelişimini destekleyen akıllı telefonlar ve tabletler için tasarlanmış mobil uygulamaların kullanılması.

Yukarıda bahsedilen etkileşimli teknolojiler, eğitim sürecine yeni kriterler ekleyerek, geleceğin müzik öğretmenlerinin bireysel bilgilerinin geliştirilmesi için birçok fırsat sunmaktadır. Modern müzik eğitimi yazılımları, uygulamalar, AR (artırılmış gerçeklik) ve VR (sanal gerçeklik) teknolojileri, çevrimiçi kurslar, kaynaklar, yenilikçi müzik oluşturma, düzenleme yazılımları, etkileşimli video dersleri ve müzik öğrenme oyunları gibi araçlarla müzik öğretmenleri kendi becerilerini ve bilgilerini geliştirebilirler. Bağımsız öğrenme sürecini ilgi çekici ve etkili kılmak, onları müzik bilgisi ve performans becerilerini geliştirmeye teşvik etmek bu şekilde de mümkün olmaktadır.

Bu teknolojiler, geleceğin profesyonellerinin müzik teorisi, enstrüman çalma, kompozisyon ve müzik düzenleme işlemlerini bağımsız ve etkileşimli yollarla uygulamalarına olanak tanır. Sonuç olarak, müzik eğitimi kişisel ve hedefe yönelik bir deneyim geliştirebilir ve müziğin gizemlerine ilişkin daha geniş bir anlayış, mesleki ilgi ve ihtiyaçlara göre uyarlanabilir.

Geleceğin müzik öğretmenlerinin bağımsız bilgilerini geliştirmede aşağıdaki temel becerilere sahip olmaları gerekmektedir:

- *Dijital e'giting manbalarini foydalanma qobiliyati*: E'giting manbalarini, dars kitaplarini va musika asarlarini elektronik formatta topma va foydalanma qobiliyatini o'rnatma.

- *Teknologik Arah Foydalanma*: Musika programlari, tashvirlar, o'yinlar g'ibi modern texnologik ashlarini foydalanma.

- *Yaratma tashviri*: Musika topluluklarini tashviri o'rganishda x'etli yaratma tashviri va tashviri uchun musika yozma bestelayerek ba'gimsiz b'lgini tashviri qazama.

- *Surekli o'g'rim*: En son pedaqogi va e'giting texnologiyalarini izlemek va bunlarga h'kim o'lma, ge'leghin musika o'g'rimeni o'lma pedaqogik qobiliyati tashviri qazama hazirlanma. Ge'leghin uzman o'lma o'g'rimlari bireysel x'elliklarini dikkate alınma va bireysel tashviri dayali o'g'rim surechlarini desteklenma.

- *Interaktiv tashviri foydalanma*: O'g'rimlari aktif katilimini tashviri eden va musika b'g'leşme qobiliyati tashviri eden etkileşimli dars planlari o'rnatma.

- *Karşılıklı iş birliğı*: Konu uzman o'lma musika o'g'rimlari va sanatçılarla karşılıklı entegrasyon iş birliğinin yanı sıra ebeveynlerle karşılıklı iş birliğı içinde çalışma qobiliyatini tashviri qazama.

Sonuç o'lma ge'leghin musika o'g'rimlari mesleki qobiliyatini surekli o'lma tashviri qazama.

Asosiy qism

Bugungi kunda innovatsion texnologiyalarini tashviri qazama natijasida, ta'limning zamonaviy talablar darajasida tashviri qazama tendensiyalarini ta'minlash, zamonaviy o'qitish usullariga tayangan holda ta'lim jarayonlarini tashviri etish, jarayonda elektron ta'lim resurslaridan foydalanish bo'yicha kompetensiyalarini shakllantirish zaruriyati yuzaga kelmoqda. Bu jarayon o'z navbatida ta'lim samaradorligini ta'minlaydi.

O'zbekistonda ta'lim sohasining asosiy vazifalari ichida, ilm-fan va texnika sohaslarida yuqori malakaga ega, o'z ixtisosligining asoslarini puxta egallagan bilimli yoshlarni tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Turli sohaslar qatori musika ta'limida ham sifat samaradorlikni yaxshilashda zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan to'laqonli foydalanish, ilmiy-tadqiqot ishlarini takomillashtirish orqali mustaqil bilimlarni tashviri qazama muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"¹ qarori mamlakatning oliy ta'lim sohasini modernizatsiya qilish va uni xalqaro standartlarga moslashtirishga qaratilgan muhim strategik hujjat hisoblanadi. Ushbu qaror asosida oliy ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, ijtimoiy-iqtisodiy va xalqaro ta'lim standartlariga javob beradigan darajaga yetkazishni maqsad qilingan.

Bu qaror doirasida, oliy ta'lim muassasalarining ilmiy-pedagogik salohiyatini oshirish, ta'lim dasturlarini zamonaviy talablarga moslashtirish, ta'lim sifatini nazorat qilish tizimini takomillashtirish, shuningdek, xalqaro hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan chora tadbirlarni amalga oshirish muhim hisoblanadi. Bularning barchasi O'zbekistonni mintaqada va butun dunyoda oliy ta'lim sohasida yetakchi mamlakatlar qatoriga olib chiqishga yordam beradi.

O'zbekistonda oliy ta'lim tizimida keyingi besh yil ichida kuzatilgan o'sish va kengayish, mamlakatning ta'lim sohasidagi strategik rivojlanish rejalarining amalga oshirilishida muhim qadam hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalari sonining ikki barobarga ko'payishi va yangi OTMlarning tashkil etilishi, shuningdek, xorijiy oliy ta'lim muassasalarining filiallarining va nodavlat OTMlarning paydo bo'lishi ta'lim sifatini oshirish va turli sohalarda malakali kadrlar tayyorlash imkonini beradi.

Bu kengayishlar nafaqat ta'lim bilan qamrovni kengaytirish, balki oliy ta'limda raqobat muhitini yaratish va ta'lim dasturlarini xalqaro standartlarga moslashtirishga ham yordam beradi.

"Binobarin, so'nggi besh yilda Oliy ta'lim muassasalari soni 2 barobarga ko'paydi, ya'ni yangi 92 ta OTMlar tashkil etilib, hozirgi kelib, ularning soni 170 tadan ortdi.

Respublikamizda 29 ta xorijiy oliy ta'lim muassasalarining filiallari, 26 ta xorijiy va nodavlat OTMlar tashkil etildi. Oliy ta'limda raqobat muhitini yaratish, oliy ta'lim bilan qamrovni kengaytirish maqsadida yangi oliy ta'lim muassasalari va ularning filiallari tashkil etildi"².

Mazkur OTMlar ichida musiqiy ta'lim jarayonlarida zamonaviy o'qitish texnologiyalari integratsiyasi bilan mustaqil bilimlarni rivojlantirishni ta'minlashda "Flipped classroom", "Blended learning" modellari, onlayn seminar va vebinar kabi

¹ Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, 20.04.2017 й. ПҚ-2909-сон. WWW.Lex.uz

² Перспективы развития высшего образования. Научно-методический журнал экспертов высшего образования Республики Узбекистан. ISSN-2181-2462. Т.№11.2022.182б.

interaktiv masofaviy ta'lim texnologiyalari asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Mazkur jarayonlar bo'lajak musiqa o'qituvchilarining mustaqil o'rganish salohiyatlarini oshirish, zaruriy ma'lumotlarni izlab topish va interaktiv muloqotchanlikka erishish imkon beradi.

1. **Musiqa o'qitish dasturlari va ilovalaridan maqsadli foydalanish hamda onlayn master-klasslar orqali mustaqil bilimlarni rivojlantirish:**

2. **Augmented Reality (AR) va Virtual Reality (VR) imkoniyatlaridan samarali foydalanish orqali mustaqil bilimlarni rivojlantirish.**

3. **Musiqa yaratish va tahrir qilish, musiqa nota yozish dasturlari orqali mustaqil bilimlarni rivojlantirish.**

4. **Onlayn musiqa kurslari, interaktiv video darslar orqali mustaqil bilimlarni rivojlantirish.**

5. **Musiqa o'rganish o'yinlari orqali mustaqil bilimlarni rivojlantirish.**

6. **Musiqa forumlari orqali mustaqil bilimlarni rivojlantirish.**

7. **Musiqa ta'limi uchun mobil ilovalar orqali mustaqil bilimlarni rivojlantirish.**

Bu interaktiv texnologiyalar bo'lajak musiqa fani o'qituvchilariga mustaqil o'rganish jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etishga, shuningdek, ularning musiqa bilimlarini va ijro etish ko'nikmalarini rivojlantirishga rag'batlantiradi.

Zamonaviy o'qitishning interaktiv texnologiyalari asosida mustaqil bilimlarni rivojlantirishga doir quydagi sharhlarni keltiramiz:

1. **Musiqa o'qitish dasturlari va ilovalar orqali mustaqil bilimlarni rivojlantirish:** Yousician, Flowkey, Simply Piano kabi ilovalar interaktiv darslar va mashqlar orqali musiqa asboblari o'rganishda yordam beradi. Ular notalarni o'qishni, asbob chalishni va ritmni ushlab turishni o'rgatishga qaratilgan. **Onlayn Master-Klasslar:** Zoom, Skype yoki boshqa video konferensiya platformalari orqali o'tkaziladigan jonli master-klasslar yoki vebinarlar.

2. **Augmented Reality (AR) va Virtual Reality (VR):** AR va VR ilovalari musiqa o'rganishni yanada immersiv tajriba qilish imkonini beradi, masalan, virtual konsertlarda bo'lish yoki virtual asbob chalish tajribasini olish. **Virtual Musiqa Asboblari:** Virtual pianino, gitar kabi dasturlar orqali foydalanuvchilar real asboblardan bo'lmasa ham, musiqiy tajribani mustaqil ravishda rivojlantirishlari mumkin.

3. **Musiqa yaratish va tahrir qilish dasturlari:** GarageBand, FL Studio, Ableton Live kabi dasturlar yordamida musiqachilar o'z musiqalarini yaratish va tahrirlash

imkoniyatiga ega bo'ladi. **Musiqa Nota Yozish Dasturlari:** MuseScore, Sibelius, Finale kabi dasturlar musiqachilarga notalar yozish va musiqa partituralarini tahrir qilish imkonini beradi.

4. **Onlayn musiqa kurslari:** Berklee Online, Coursera, Skillshare kabi platformalar orqali interaktiv kurslar va darsliklar taklif etiladi.

5. **Musiqa o'rganish o'yinlari:** Rocksmith, Synthesia kabi o'yinlashtirilgan dasturlar musiqa o'rganishni qiziqarli va o'yin shaklida taqdim etadi.

6. **Interaktiv video darslar:** video platformalarda joylashtirilgan turli interaktiv video darslar asosida musiqiy asboblardan foydalanish usullarini o'rganishlari mumkin.

7. **Musiqa forumlari:** Taniqli ustoz-sozandalar tajribalaridan maslahat olishlari, zaruriy-kasbiy savol-javoblar o'tkazishlari mumkin bo'lgan onlayn forumlar va hamjamiyatlarda ishtirok etish.

8. **Musiqiy bilimlarni rivojlantirish uchun mobil ilovalar:** ForScore yoki iReal Pro kabi musiqiy bilimlarini mustaqil rivojlantirishga hizmat qiluvchi smartfon, planshetlar uchun mo'ljallangan mobil ilovalardan foydalanish.

Yuqorida ko'rib o'tganimiz interaktiv texnologiyalar ta'lim jarayoniga yangi mezonlar qo'shish bilan bo'lajak musiqa o'qituvchilarining mustaqil bilimlarini rivojlantirishda juda ko'p imkoniyatlar yuzaga chiqarmoqda. Zamonaviy musiqa o'qitish dasturlari, ilovalar, AR (augmented reality) va VR (virtual reality) texnologiyalari, onlayn kurslar, resurlar, innovatsion musiqa yaratish, tahrir qilish dasturlari, interaktiv video darslar, musiqa o'rganish o'yinlari kabi vositalar bilan bo'lajak musiqa o'qituvchilari mustaqil o'rganish jarayonini qiziqarli va samarali tashkil etishlari, ularning musiqa bilimlarini va ijro etish ko'nikmalarini rivojlantirishga rag'batlantirishi mumkin.

Bu texnologiyalar bo'lajak mutaxassislarga musiqa nazariyasini, asbob chalishni, kompozitsiya qilishni va musiqa tahririni o'rganishda mustaqil va interaktiv yo'llar bilan amaliyot olib borish imkoniyatini beradi. Natijada, musiqa ta'lim olish shaxsiy va maqsadga yo'naltirilgan tajribani rivojlantirib, musiqa sirlarini kengroq tushunish kasbiy qiziqishlari va ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'limni olishlari mumkin.

Bu bo'lajak mutaxassislar uchun musiqa ta'limini yanada qiziqarli va mazmunli qiladi. "Zamonaviy musiqa o'qituvchisi uchun raqamli manbalardan foydalanish va axborot

texnologiyalarining eng yangi vositalari bilan ishlash ko'nikmalari juda muhimdir³. Bu ko'nikmalar o'qituvchining o'quv jarayonini yanada samarali va interaktiv qilishga yordam beradi⁴. Shuningdek, bo'lajak musiqqa o'qituvchilari doimiy o'quv jarayoniga tayyor bo'lishi va pedagogika fanining innovatsion makoniga qo'shilishlari talab etiladi⁵.

Bo'lajak musiqqa o'qituvchilari mustaqil bilimlarini rivojlantirishlarida quyidagi asosiy ko'nikmalarga ega bo'lishliklari zarur:

- **Raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish ko'nikmasi:** O'quv materiallarini, darsliklarni va musiqiy asarlarni elektron formatda topish va ulardan foydalanish qobiliyatini shakllantirish.

- **Texnologik vositlardan foydalanish:** Musiqqa dasturlari, ilovalar va o'yinlar kabi zamonaviy texnologik vositalaridan foydalanish.

- **Ijodiy yondashuv:** Musiqqa ansambllarini tashkil etishda turli ijodiy loyihalar, tadbirlarda musiqqa yozish va kompozitsiya qilish orqali mustaqil bilimlarini rivojlantirish ko'nikmasi.

- **Doimiy o'rganish:** Zamonaviy pedagogika va ta'lim texnologiyalari bo'yicha yangiliklarni kuzatib borish va ularni o'zlashtirish, Bo'lajak musiqqa o'qituvchisi sifatida **pedagogik mahoratini oshirib borishga tayorlanish.** Bo'lajak mutahassis sifatida o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish va ularning o'rganish jarayonini individual yondashuv asosida qo'llab-quvvatlash⁶.

- **Interfaol metodlarni qo'llash:** O'quvchilarni faol ishtirok etishga undovchi va musiqqa bilan integratsion ko'nikmalarni rivojlantiruvchi interfaol dars ishlanmalarini yaratish.

- **O'zaro hamkorlik:** Turdosh fan mutahassislari musiqqa fani o'qituvchilari va ijodkorlari bilan o'zaro integratsion hamkorligi, qolaversa, ota-onalar bilan ham o'zaro hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish zarur.

Natijada bo'lajak musiqqa o'qituvchilari o'z kasbiy mahoratlarini doimiy ravishda oshirib borishlariga imkon yaratadi.

---

³ O'g'iloy Asqarova, Dilafro'z Muminova O'qitish darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar. -Toshkent: "Navro'z" nashriyoti, 2019.-218 b

⁴ Umumiy o'rta ta'lim milliy dasturi. Respublika ta'lim markazi. <https://www.collegesidekick.com>

⁵ H.Amrillayev. Oliy ta'lim muassasalarida virtual laboratoriyalar asosida o'quv jarayonini takomillashtirish. "Ta'lim va fan innovatsiya" jurnali. 2-son.2023 yil. 225 b.

⁶ "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.04.2019 yildagi PF-5712-son. www.lex.uz

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o'qitish usullari aralash va an'anaviy ta'limni integratsion yondashuvda uyg'unlashtiradi⁷. Xorijiy zamonaviy o'qitish usullarini o'rganish va ularni mahalliy ta'lim tizimimizga moslashtirish bo'lajak musiqqa o'qituvchilarining mustaqil bilimlarini rivojlantirishda yangi bosqichni ta'minlaydi⁸. "Masofaviy ta'lim, kommunikatsiya texnologiyalari va boshqa zamonaviy o'qitish usullarini mashg'ulotlarda qo'llash musiqqa darslarining saviyasi va samaradorligini oshiradi"⁹. O'qitishning zamonaviy ta'lim metodlaridan foydalanish orqali talabalarga yanada dinamik va interaktiv ta'lim tajribasi taqdim etilib, ta'lim mazmun mohiyati ochib beriladi.

Adabiyotlar

- Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, 20.04.2017 й. ПҚ-2909-сон. Перспективы развития высшего образования. Научно-методический журнал экспертов высшего образования Республики Узбекистан. ISSN-2181-2462. Т.№11.2022.1826.
- O'g'iloy Asqarova, Dilafro'z Muminova O'qish darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar. -Toshkent: "Navro'z" nashriyoti, 2019.-218 b
- Umumiy o'rta ta'lim milliy dasturi. Respublika ta'lim markazi. <https://www.collegesidekick.com>
- H.Amrillayev. Oliy ta'lim muassasalarida virtual laboratoriyalar asosida o'quv jarayonini takomillashtirish. "Ta'lim va fan innovatsiya" jurnali. 2-son.2023 yil. 225 b.
- O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida". O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 29.04.2019 yildagi PF-5712-son.
- M. O. Komilova Aralash Ta'lim Zamonaviy Texnologiyalar Yordamida // Academic research in educational sciences. 2023. №TMA Conference. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aralash-talim-zamonaviy-texnologiyalar-yordamida> (дата обращения: 23.05.2024).

⁷ https://uz.wikipedia.org/wiki/Aralash_ta'lim

⁸ M. O. Komilova Aralash Ta'lim Zamonaviy Texnologiyalar Yordamida // Academic research in educational sciences. 2023. №TMA Conference. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aralash-talim-zamonaviy-texnologiyalar-yordamida> (дата обращения: 23.05.2024).

⁹ O'sha manba 2-b

Q.Rahimov. “Musiqaningelementar nazariyasi”. O‘zbekiston davlat konservatoriyasining
«Musiqqa» nashriyoti, 2007

O`zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.

URL: https://uz.wikipedia.org/wiki/Aralash_ta'lim